

यौगवैशिका प्रकरणम्

॥ टीका-टीप्पण-अनुवाद-
तात्पर्य-परिशिष्टसमेतम् ॥

मूलककारः

संवेगिशिरोमणिसमर्थशास्त्रकार-
शिरोमणिपूज्याचार्यश्रीमद्हरिभद्रसूरीश्वराः

टीकककारः

न्यायाचार्यन्यायविशारदपूज्य-
महोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयगणिवराः

गुर्जशनुवादकः सम्पादकश्च

प्रवचनप्रभावकपूज्याचार्य
श्रीमद्विजयकीर्तियशसूरीश्वराः

पू. आ. श्री. विजयरामचन्द्रस्मृति-संस्कृत-प्राकृत-ग्रंथमाला : क्रमांक-१७

॥ योगविंशिकाप्रकरणम् ॥

॥ टीका-टीप्पण-अनुवाद-तात्पर्य-परिशिष्टसमेतम् ॥

खंड-१, २, ३

◆ मूलकाराः ◆

पूर्वधरसन्निकटकालवर्तिसमर्थशास्त्रकारशिरोमणिपूज्याचार्यश्रीमद्हरिभद्रसूरीश्वराः

✦ टीकाकाराः ✦

न्यायाचार्यन्यायविशारदपूज्यमहोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिवराः

● गुर्जरानुवादकाः सम्पादकाश्च ●

तपागच्छाधिराजपूज्यपादाचार्यवर्यश्रीमद्विजयरामचन्द्रसूरीश्वरचरणरेणु-

वर्धमानतपोनिधिपूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयगुणयशसूरीश्वरविनेयाः

प्रवचनप्रभावकपूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयकीर्तियशसूरीश्वराः

प्रकाशकम् : सन्मार्ग प्रकाशनम्

- ग्रन्थनाम - योगविशिकाप्रकरणम्
 ग्रन्थकर्तारः - समर्थशास्त्रकारशिरोमणि पू. आ. श्रीहरिभद्रसूरीधराः
 विवरणनाम - योगविशिकाप्रकरणम् टीका-टीप्पण-अनुवाद-तात्पर्य-परिशिष्टसमेतम्
 विवरणकर्तारः - महामहोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिवराः
 सम्पादकाः - पू. आ. श्रीमद्-विजयकीर्तियशसूरीधराः
 प्रकाशकः - सन्मार्गप्रकाशनम् - अहमदाबाद
 आवृत्तिः - प्रथमा - वि. सं. २०६३, बी. सं. २५३३, ई. सं. २००७
 प्रति - १०००
 मूल्यम् - रूप्यकाणि ९०-००
 ISBN -

© SANMARG PRAKASHAN, 2007

: ख्यास सुचना :

आ पुस्तक ज्ञानखातानी रकममांथी छपायेलुं होवाथी गृहस्थोए उपयोग करवो होय तो संपूर्ण किंमत ज्ञानखाते चूकवी पछी ज आनी मालिकी करवी अथवा योग्य नकरो ज्ञानखातामां भरीने उपयोग करवो.

प्राप्तिस्थानम्

अहमदाबाद : सन्मार्ग प्रकाशन, जैन आराधना भवन, पाछीया की पोल, रीलीफ रोड,
 अहमदाबाद-३८०००१ - फोन : २५३५२०७२, फेक्स : २५३९ २७८९
 E-mail : sanmargp@icenet.net

પ્રકાશકીય

જૈનશાસન શિરતાજ તપાગચ્છાધિરાજ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ આઠ-આઠ દાયકા સુધી પ્રવચન ગંગાનું વહેણ વહેવડાવી ભારતભરના ભવ્યોને જિનાજ્ઞા-મર્મનું મહાપ્રદાન કર્યું હતું. તેના મૂળમાં તેઓશ્રીમદે આજીવન કરેલી આગમાદિ શ્રુતની અપ્રમત્ત ઉપાસના હતી.

તેઓશ્રીમદની શ્રુતસિદ્ધિ અને શ્રુતવિનિયોગની હાર્દિક અનુમોદનાના બીજરૂપ તેઓશ્રીમદની પુણ્યસ્મૃતિને શાશ્વત બનાવવા કાજે અમોએ તેઓશ્રીમદના મંત્રતુલ્ય નામ સાથે સંકળાયેલ 'પૂ.આ.શ્રી. વિજય રામચંદ્રસૂરિસ્મૃતિ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથમાળા' પ્રકાશિત કરવાનો શુભ નિર્ણય કર્યો હતો.

તેઓશ્રીમદના પટ્ટાલંકાર સુવિશાલ ગચ્છાધિરાજ પૂ.આ.શ્રી. વિજય મહોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજાના આશીર્વાદથી આ શ્રેણીમાં અમો ઠીક-ઠીક આગળ વધી શક્યા હતા. વર્ધમાન તપોનિધિ પૂ.આ.શ્રી.વિજય ગુણયશસૂરીશ્વરજી મહારાજની છત્રછાયા અને તેઓશ્રીના શિષ્યપ્રવર પ્રવચન-પ્રભાવક પૂ.આ.શ્રી.વિજય કીર્તિયશસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શાસ્ત્રીય માર્ગદર્શનને પામી વિવિધ શ્રુત-સેવી મુનિવરો આદિ દ્વારા વિવિધ વિષયના પ્રતાકાર તેમજ પુસ્તકાકાર અનેક ગ્રંથો છપાયા બાદ આ જ શ્રેણીના ૧૭મા પુષ્પ તરીકે 'યોગવિંશિકા પ્રકરણમ્' ગ્રંથરત્નનું પ્રકાશન કરતાં અમને સવિશેષ આનંદની અનુભૂતિ થઈ રહી છે.

માર્ગદર્શક પૂજ્ય આચાર્યદેવ ઉપરાંત, તેઓશ્રીમદના નિશ્રાવર્તી પૂ.મુ.શ્રી.મતિરત્નવિજયજી મહારાજ, પૂ.મુ.શ્રી રત્નયશવિજયજી મહારાજ, પૂ.મુ.શ્રી. મંગલયશવિજયજી મહારાજ આદિ મહાત્માઓએ સંશોધનાદિમાં પુષ્કળ જહેમત લીધી છે. તો વિદૂષી પૂ.સાધ્વીજી શ્રી ચંદનબાલાશ્રીજી મહારાજે પણ પ્રુફ સંશોધનાદિમાં સારી સહાય કરી છે તે બદલ અમો તેમના ઋણી છીએ.

પરમ યોગીશ્વરશ્રી અરિહંતપ્રભુ અને તેમના આજ્ઞાશાસનના વર્તતા પ્રત્યેક સૂરિ-વાચક-સાધુવૃંદના અનુગ્રહ તેમજ શાસનદેવોની શુભ સહાયથી યોગમાર્ગના ભાવના પ્રકાશક આવા વધુને વધુ ગ્રંથોના પ્રકાશનમાં અમે નિમિત્તરૂપ બનીએ એવી ભાવના ભાવવા સાથે સહુ કોઈ યોગસામ્રાજ્યના સ્વામી બની શાશ્વત સુખરૂપ મોક્ષને પામે એ જ શુભકામના.

સભાગર્ગ પ્રકાશન

દ્વારા આયોજિત પૂજ્યપાદ આચાર્ય
શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરિ સ્મૃતિ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથમાળાના
૧૭મા પુષ્પ રૂપે પ્રકાશિત થતા સૂરિપુરંદર સમર્થશાસ્ત્રકાર
શિરોમણિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા
વિરચિત 'વિંશતિવિંશિકાપ્રકરણ' અંતર્ગત, ન્યાયાચાર્યન્યાયવિશારદ
પૂજ્યપાદ મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણિવર વિરચિત વૃત્તિસમેત
'યોગવિંશિકા પ્રકરણમ્' ગ્રંથના પ્રકાશનમાં લાભ લેનાર

જૈનશાસન શિરતાજ ભાવાચાર્ય ભગવંત તપાગચ્છાધિરાજ પૂજ્યપાદ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના
શિષ્યપ્રશિષ્યરત્નો વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય
ગુણયશસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ્રવચન પ્રભાવક પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્
વિજય કીર્તિયશસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ્રવચનકાર પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી
મતિરત્નવિજયજી મહારાજના સદુપદેશથી

શ્રી ભારતી સોસાયટી જૈન સંઘ જ્ઞાનઠાંધિ

(ગંજબજાર-પાટણ. ઉ.ગુ.)

આપે કરેલી શ્રુતભક્તિની અમો હાર્દિક અનુમોદના કરીએ છીએ
અને ભવિષ્યમાં પણ આપ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ કક્ષાની શ્રુતભક્તિ
કરતા રહો એવી શુભેચ્છા પાઠવીએ છીએ.

સભાગર્ગ પ્રકાશન

॥ पुरोवचन ॥

॥ आचरण शुद्धि आचરીએ, જોઈ યોગની વીણી રે ॥

અનાદિકાળથી અનંતના ચક્રાવે ચડી દુઃખના ભાજન બનેલા જગતના તમામ જીવોના એ દુઃખનો, એ દુઃખની પરંપરાનો ઠંમેશ માટે ઉચ્છેદ કરી, અનંત, અક્ષય, સ્વાધીન, સંપૂર્ણ સુખનો યોગ કરાવવા માટેનું સાધન છે યોગ. માટે જ યોગાચાર્યોએ યોગની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું કે, 'મોક્ષની સાથે આત્માને જે જોડી આપે તેવા ધર્મવ્યાપારનું નામ યોગ છે.'

મોક્ષનું કારણ યોગ છે અને એ યોગ રત્નત્રયીરૂપ છે, એમ કલિકાલસર્વજ્ઞ પ્રભુ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે. સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર - આ ત્રણે રત્નોનો સમુદાય રત્નત્રયી છે અને એ જ મોક્ષમાર્ગ છે, એમ શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પૂ. વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા પણ કહે છે. એટલે ધર્મ, અધ્યાત્મ, રત્નત્રયી અને યોગ ભલે નામથી જુદા જુદા જણાય, પણ મોક્ષ સાથે જોડાણ કરાવી આપવાની તે બધાની યોગ્યતા એક જ હોઈ તાત્પર્યથી એ બધા એકાર્થક છે, એમ પણ કહી શકાય.

અહીં 'યોગ' શબ્દની મુખ્યતાએ વાત કરવાની વિવક્ષા હોઈ અન્ય શબ્દોનો ઉપયોગ ગૌણ છે.

પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવના શાસનને પામેલ સુવિદિત શિરોમણિ સમર્થ શાસ્ત્રકાર પરમર્ષિ પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રેષ્ઠ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ પોતે રચેલા યોગવિષયક યોગશતક, યોગબિદુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં જૈનશાસનના મોક્ષમાર્ગને જ અન્ય અન્ય દર્શનકારોને અભિમત એવી સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કરી સુસ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. અન્યોમાં પણ 'જે કાંઈ સારું દેખાય છે, તે જૈનશાસનનું જ છે', એ ન્યાયે તેઓશ્રીમદે આગમનીતિને ક્યાંય બાધ ન આવે એવી પ્રીઠ અનુભવપૂત શૈલીથી આ સમવતાર કર્યો છે.

તેઓશ્રીમદે રચેલા યોગવિષયક અનેક ગ્રંથો પૈકી 'વિશતિવિંશતિકાપ્રકરણ' નામના ગ્રંથની સત્તરમી વિંશતિકારૂપે પણ તેઓશ્રીમદે રચેલું યોગના વિભિન્ન પ્રકારોની વિશદ છણાવટ કરતું ગાગરમાં સાગર સમાવવા તુલ્ય 'યોગવિંશતિકા પ્રકરણ' ઊડીને આંખે વળગે છે. આ 'વિશતિવિંશતિકાપ્રકરણ' ગ્રંથ ઉપર ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ લઘુહરિભદ્ર બિરુદધારી પૂજ્યપાદ મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરશ્રીજીએ જેને અતિ વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવું વિવરણ લખ્યું હતું. પરંતુ કાળનો કોળીયો બની જતાં એ સંપૂર્ણ વિવરણ આજે ઉપલબ્ધ નથી. આમ છતાંય સંધના સૌભાગ્યે સત્તરમી 'યોગવિંશતિકા' ઉપરનું તેઓશ્રીમદ્નું રચેલ વિવરણ થોડા વર્ષો અગાઉ પરઠવવા માટે જઈ રહેલ કાગળના જથ્થામાંથી મળી આવ્યું હતું.

ગ્રંથવર્ણિત વિષયનો વ્યાપ :

મુક્તવેળ જોયળાઓ જોગો પદથી શરૂ થતા આ વિંશતિકા ગ્રંથમાં 'યોજનાદ્ યોગઃ' એ વ્યાખ્યાને આધારે યોગનું લક્ષણ બતાવતાં કહ્યું કે, 'પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર આત્માને મોક્ષ સાથે જોડતો હોવાથી તે 'પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર' તે યોગ છે. અહીં માત્ર ધર્મવ્યાપારને યોગ તરીકે ન ઓળખાવતાં 'પરિશુદ્ધ' એવા વિશેષણથી વિશિષ્ટ ધર્મવ્યાપારને યોગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે અને એ 'પરિશુદ્ધ' પ્રણિધાનાદિ આશયપંચકરૂપ બતાવી છે.

ધર્મવ્યાપાર સાથે જોડાયેલ પ્રણિધાનાદિ આશયપંચકરૂપ 'પરિશુદ્ધ' એ જ આચરણને વિશુદ્ધ કરનાર છે, એમ ગ્રંથકારશ્રીજીનું કહેવું છે. આચાર જ ન હોય તો શુદ્ધ કરવાનો કોને ? અને આશયપંચકરૂપ પરિશુદ્ધિ ન હોય તો

આચરણ શુદ્ધ થાય શી રીતે ? આમ, આચરણ અને આચરણને શુદ્ધ કરનાર આશયપંચક બંનેની આવશ્યકતા જણાવીને અનેકાંતરીતીએ યોગની વ્યાખ્યા આપી છે. આમ છતાં આચરણ અને આશયમાં-ભાવમાં મુખ્ય-ગૌણનો જ્યારે અવસર આવે ત્યારે આશયની-ભાવની મુખ્યતા આંખે તરીને આવે તે રીતે તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટ કરી છે. પૂ.આ.હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે

ક્રિયાશૂન્યં ચ યજ્ઞાનં, જ્ઞાનશૂન્યા ચ યા ક્રિયા ।

અનયોરન્તરં જ્ઞેયં ભાનુખદ્યોતયોરિવ ॥૧॥ (યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય)

આ વચન દ્વારા ભાવનાત્મકજ્ઞાન વગરની ક્રિયાને ખજુઆના તેજ સાથે અને ક્રિયા વગરના ભાવનાત્મકજ્ઞાન સૂર્યના તેજ સાથે સરખાવેલ છે, જે અહીં યોગની વ્યાખ્યામાં ‘પરિશુદ્ધ’ વિશેષણ દ્વારા ભાવની મહત્તાને સ્થાપિત કરી છે, તેવું સિદ્ધ કરી આપે છે.

આ પરિશુદ્ધ પદની વ્યાખ્યા કરતાં જ વૃત્તિકારત્રીએ શ્રી ષોડશક ગ્રંથના આધારે પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિબ્જય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગરૂપ આશયપંચકનું વિશદ વર્ણન કરીને આશયપંચકથી પરિશુદ્ધ બનેલ ધર્મવ્યાપાર એ યોગ છે તેમ સિદ્ધ કરીને આવો યોગ શુદ્ધિપુષ્ટિનું કારણ બનીને સાધક આત્માનું મોક્ષ સાથે ચોક્કસ જોડાણ કરી આપે છે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

યોગની વ્યાખ્યા કર્યા પછી યોગના ક્રિયાયોગ અને જ્ઞાનયોગ એવા બે વિભાગો બતાવ્યા અને એમાં યોગપંચકમાંથી સ્થાનયોગ અને ઉર્ણ-વર્ણયોગનો ક્રિયાયોગમાં અને અર્થયોગ, આલંબનયોગ અને નિરાલંબનયોગનો જ્ઞાનયોગમાં સમાવેશ કરી આપ્યો છે.

આ જ અનુસંધાનમાં યોગનો પ્રારંભ અને અવકાશ ‘ક્યાંથી ક્યાં સુધી ?’ એ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયથી સમજાવતાં યોગના અધ્યાત્મયોગ, ભાવનાયોગ, આધ્યાનયોગ, સમતાયોગ અને વૃત્તિસંક્રમયયોગ એમ ગ્રંથકારત્રીએ ‘યોગબિંદુ’માં દર્શાવેલ પાંચ પ્રકારના યોગ અને એ યોગનો પ્રારંભ અને પ્રગતિ નયસાપેક્ષ રીતે સ્પષ્ટ કરી આપી અને એની જ સાથોસાથ સ્થાનાદિ પાંચ પ્રકારના યોગનો અધ્યાત્માદિ પાંચ પ્રકારના યોગમાં ક્યાં કઈ રીતે સમવતાર થાય છે તે પણ દર્શાવ્યું છે.

યોગના અધિકારીઓનું વર્ણન કરતાં તેઓશ્રીએ વ્યવહારનયથી અપુનર્બંધક અવસ્થામાં રહેલ અને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓને પણ યોગના અધિકારી તરીકે વર્ણવીને નિશ્ચયનયથી તો પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા વગેરે ગુણસ્થાનકે રહેલા સાધકોને યોગના અધિકારી તરીકે વર્ણવ્યા છે.

આના જ અનુસંધાનમાં જેઓ અપુનર્બંધક અવસ્થાને પામેલા નથી એવા સદ્બંધક વગેરે અવસ્થામાં રહેલા જીવોને યોગ ન હોય, તેમનામાં દેખાતી યોગની પ્રવૃત્તિ યોગાભાસ-યોગનો માત્ર આભાસ કરાવનારી પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

આગળ વધીને સ્થાનયોગ, ઉર્ણયોગ, અર્થયોગ, આલંબનયોગ અને નિરાલંબન યોગ આ પાંચેય યોગના ઈચ્છાયોગ, પ્રવૃત્તિયોગ, સ્થૈર્યયોગ અને સિદ્ધિયોગ એમ ચાર-ચાર ભેદ બતાવી કુલ યોગને વીશ પ્રકારમાં વહેંચી આપ્યો. તો આગળ વધીને હેતુ અને ફળભેદે પણ આ વીશેષ પ્રકારના યોગને સમજાવીને યોગને જોવાની-સમજવાની મૂલવવાની એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ આપી છે.

યોગને આચારમાં કઈ રીતે લાવવો તે સાધકને સમજાવવા માટે ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયા સાથે જોડી બતાવ્યો છે અને એની સાથોસાથ આ ક્રિયા અને તેનાં સૂત્રો પણ કોને આપવાં-ન આપવાં તે પણ દર્શાવ્યું છે.

આગમીકશૈલીએ અપ્રધાન દ્રવ્યાનુષ્ઠાન, પ્રધાન દ્રવ્યાનુષ્ઠાન અને ભાવાનુષ્ઠાનની વાતોને યોગગ્રંથોની પરિભાષામાં ઢાળતાં અનુષ્ઠાન પંચકની વાત પણ અદ્ભુત રીતે વણી લીધી છે. જેમાં વિષાનુષ્ઠાન, ગરાનુષ્ઠાન, અનનુષ્ઠાન, તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન અને અમૃત અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજાવીને વિષ, ગર અને અનનુષ્ઠાનને અહિત કરનારાં જણાવી ‘હેય’ તરીકે અને તદ્દેતુ, અમૃત અનુષ્ઠાનને હિત કરનારાં જણાવી ‘ઉપાદેય’ તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

અહીં “અનુષ્ઠાનના વિષ-ગર વગેરે આ પાંચ પ્રકારો તો પાતંજલ દર્શનના છે, જૈનદર્શનને એની સાથે શું લાગે વળગે ?” એવી કોઈ ભ્રમણા ન થાય તે માટે ‘સ્વતન્ત્રેણ સંવાદયતા’ પદ દ્વારા મહર્ષિ પતંજલિએ વર્ણવેલ પાંચેય અનુષ્ઠાનોને ગ્રંથકાર પૂ.આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે જૈન દર્શન સાથે સંવાદિત કરીને રજૂ કર્યાં છે- એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે અને ‘યોગર્ષિબ્દુ ગ્રંથની વૃત્તિ’નું આ પદ જોતાં આ વાતની ચથાર્થતામાં કોઈને કોઈ વિકલ્પ કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી.

જેઓ માત્ર ક્રિયાના જ પક્ષપાતી છે. તેમને વિધિશુદ્ધિ કે આશયશુદ્ધિ સાથે જેમને લાંબો સંબંધ નથી, જેઓ ક્રિયા માત્રમાં જ તીર્થનો રક્ષા અને પ્રવર્તન થવાનું જોઈ રહ્યા છે, તો વળી વિધિશુદ્ધિ કે આશયશુદ્ધિની વાત રજૂ કરવામાં કે તેનો આગ્રહ રાખવામાં તીર્થનો નાશ થવાનું જુવે છે, તેમને સવિસ્તર સમજ આપવા અને તેમની તે માન્યતા કેટલી ખોટી, ભ્રામક અને તીર્થલોપ કરનારી છે. તેને સવિસ્તર સમજાવીને છેલ્લે છેલ્લે જેઓ એવી અતિરેકભરી ભ્રમણામાં રાચતા હોય કે, ‘કરવી તો વિધિશુદ્ધ - આશયશુદ્ધ ક્રિયા જ કરવી, નહિ તો ન કરવી’ તેમને પણ માર્મિક હિતશિક્ષા આપીને - ‘શુદ્ધિના લક્ષ્યવાળી અશુદ્ધ ક્રિયાઓ પણ અંતે શુદ્ધ જ બનતી હોય છે.’ અશુદ્ધ ક્રિયાને તાંબાની ઉપમા, સદાશયને - શુદ્ધિના ભાવને રસાયણની ઉપમા અને શુદ્ધક્રિયાને સુવર્ણની ઉપમા આપીને જણાવ્યું કે, ‘તાંબા જેવી પણ અશુદ્ધ ક્રિયા જો સદાશય-શુદ્ધિના ભાવરૂપ રસ (પારા)થી વેધ પામે તો તે અશુદ્ધ પણ ક્રિયા સુવર્ણ જેવી શુદ્ધ થાય છે.’

પહેલેથી દરેકની દરેક ક્રિયા દરેક રીતે શુદ્ધ જ હોય એમ બનવું શક્ય નથી અને કરવી તો શુદ્ધ જ કરવી, નહિ તો ન જ કરવી - એવો આગ્રહ રખાય તો ક્રિયાનો જ ઉચ્છેદ થઈ જશે અને શુદ્ધિના આગ્રહરૂપ સદાશય પિના ગમે તેવી ક્રિયાને ગમે તે રીતે કરવા-કરાવવાનો આગ્રહ રખાશે તો પણ તીર્થનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. આ વાતને સવિસ્તર સમજાવી શુદ્ધ ક્રિયા અને શુદ્ધ ક્રિયાના આગ્રહવાળી અશુદ્ધ પણ ક્રિયા દ્વારા તીર્થની રક્ષા, તીર્થનો અનુચ્છેદ થઈ શકશે તે વાત સિદ્ધ કરી આપી અને એ દ્વારા ધર્મોપદેશકે કેવો ધર્મોપદેશ આપવો ? એણે પોતાના ઉપદેશની દિશા અને ઢાળ કયો રાખવો ? એ માટે પણ સુંદર, સ્પષ્ટ, પારદર્શક માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

આ પછી આગળ વધતાં યોગના પ્રીતિયોગ-ભક્તિયોગ-વચનયોગ અને અસંગયોગ એમ ચાર પ્રકાર બતાવ્યા અને અસંગયોગમાં અનાલંબનયોગનો સમવતાર કરતાં આલંબનયોગ-સાલંબનધ્યાન અને અનાલંબનયોગ-અનાલંબનધ્યાનનું નિરૂપણ કરતાં ‘ષોડશક, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, વિશેષાવશ્યક લાખ્ય, પ્રવચનસાર’ વગેરે ગ્રંથોના આધારે સાધનાજીવનની પરાકાષ્ઠાઓનું નિરૂપણ કરીને અનાલંબન યોગને અદ્ભુત રીતે વર્ણવ્યો છે.

તો છેલ્લે છેલ્લે અન્ય દર્શનોમાં વર્ણવેલ યોગમાર્ગને જૈનશાસ્ત્રના યોગનિરૂપણ સાથે સાયેક્ષ રીતે તોળી આપીને ગ્રંથકારશ્રી અને વૃત્તિકારશ્રીએ પોતાના જ્ઞાનગાંભિત વૈરાગ્યનો પ્રતીતિકર પરિચય આપ્યો છે.

આમ, યોગના લક્ષણથી આરંભાયેલો આ ગ્રંથ માત્ર ૨૦ ગાથામાં જ ગાગરમાં સાગરને સમાવવાના ન્યાયે જૈનશાસનના મહાન યોગસાધનામાર્ગને અનેકાનેક દષ્ટિકોણથી સરખાવીને પૂર્ણતાને પામ્યો છે. પૂર્ણપદના સાધકો માટે પૂર્ણરૂપે પદદર્શક બન્યો છે. એમ કોઈપણ સહદથી વાચકને કહેવાનું મન થાય તેવી તેની અદ્ભુત ગુંથણી કરીને ગ્રંથકારશ્રીજી અને વૃત્તિકારશ્રીજીએ પૂર્ણપદના સાધકો ઉપર અવર્ણનીય ઉપકાર-વર્ષા કરી છે.

સમગ્ર યોગમાર્ગનો આધાર, પાચો કે પ્રતિજ્ઞાન જૈનશાસનરૂપ તીર્થ છે. એ તીર્થનું પ્રવર્તન અને વહન વિશુદ્ધ જ્ઞાન-ક્રિયામાર્ગના આસેવનથી થાય છે. માટે જ એવી વિશુદ્ધ જ્ઞાન-ક્રિયા એ યોગરૂપ છે. એવી વિશુદ્ધ જ્ઞાન-ક્રિયાની સિદ્ધિ થવા માટે યોગગ્રંથોનો અભ્યાસ અને આસેવન ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. 'યોગવિશિકા' ગ્રંથ જ્ઞાન અને ક્રિયામાર્ગના સમન્વયાત્મક એક અદ્ભુત ગ્રંથ હોઈ શ્રમણ-શ્રમણી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની આરાધનામાં ગુણવત્તા લાવવા માટેનું આદરણીય સંસાધન પૂરું પાડે છે. માટે જ આ ગ્રંથનો શ્રીસંઘમાં વધુને વધુ પ્રચાર-પ્રસાર થાય, એનું અધ્યયન-અધ્યાપન વધે, એનાં રહસ્યોને સહુ જાણે અને એનો નીચોડ સૌના આચાર-ઉચ્ચાર અને વિચારોમાં વણાઈ જાય એ માટેના પ્રયત્નના એક ભાગરૂપે યોગવિશિકા ગ્રંથનાં વિવિધ સંસ્કરણો તૈયાર કરી સંઘ સમક્ષ મૂકવાનું કાર્ય અમે પ્રારંભ્યું છે.

'યોગવિશિકાપ્રકરણમ્' દીકા સહિત ગુજરાતી અનુવાદ અને તાત્પર્ય સાથેની આવૃત્તિ આ પૂર્વે અમે પ્રકાશિત કરી ચૂક્યા છીએ.

આ ગ્રંથમાં પણ ચોક્કસ સુધારા-વધારા સાથે તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે મૂળ સદીક ગ્રંથમાં પણ વર્તમાનમાં પ્રકાશિત અનેક પુસ્તકો તથા સૌ પ્રથમવાર છપાયેલ પુસ્તકનો આધાર લઈને ગાથા-૧, ૧૨, ૧૫ વગેરેમાં જરૂરી સુધારા-વધારા કરવામાં આવ્યા છે.

આ અગાઉની અનુવાદ સહિતની આવૃત્તિમાં ૮૦ ભેદો અંગે જે સ્પષ્ટતા-Chart વગેરે રજુ કરેલ તે અન્ય ગ્રંથોના પાઠો જોતાં-વિચારતાં સંગત ન જણાતાં તે અંગેના ફેરફારો આ આવૃત્તિમાં ગાથા-૮ના અનુવાદમાં તથા ગાથા-૮, ૯, ૧૮, ૨૦ના તાત્પર્યમાં કરવામાં આવેલ છે.

ગાથા-૧, ૩ વગેરેમાં વિશેષ પાઠો ઉપલબ્ધ થતાં પદાર્થો સ્પષ્ટ થતાં દીકાર્થ તથા તાત્પર્યમાં જરૂરી સ્પષ્ટતાઓ કરવામાં આવી છે.

વિભિન્ન ગ્રંથોમાંથી પાઠ શોધતાં જે જે પાઠો ઉપલબ્ધ થયા છે અને પદાર્થનું જે સ્વરૂપ જણાયું છે તે મુજબ ચોક્કસ ગાથાઓમાં યોગની ભૂમિકા પામવાની ઈચ્છાવાળો સાધકવર્ગ અન્યમાર્ગે ન ચડી જાય તે માટે પણ તાત્પર્યમાં ચોક્કસ સ્થાનોમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

આ તાત્પર્ય વિ. સં. ૨૦૪૧માં યોગવિશિકાનું ગુજરાતી વિવરણ કરતી વખતે તૈયાર કર્યું હતું અને તેને પરમતારક ગુરુદેવ વર્ધમાનતપોનિધિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ગુણચશસૂરીશ્વરજી મહારાજ (ત્યારે મુનિરાજ)ની વર્ધમાનતપની ૧૦૦મી ઓળીની પૂર્ણતાના પ્રસંગે જે યોગવિશિકા ગ્રંથ, દીપ્પણો તેમજ તુલનાત્મક અભ્યાસ અને તાત્પર્ય સાથે પ્રકાશિત કરવાનું નિર્ધારેલ; પરંતુ તે સમયે અન્યોન્ય જવાબદારીઓ આદિવશ તે ગ્રંથ અપ્રકાશિત જ રહેલ. એમાં અન્ય જરૂરી મુદ્દાઓ ઉમેરી આ સંપાદન કર્યું છે.

શ્રુતકેવલીના શ્રુતવૈભવની સ્મૃતિ કરાવતા બે મહાપુરુષો

ગ્રંથકાર અને ગ્રંથમહિમા

‘શ્રી વિંશતિવિંશિકા પ્રકરણમ્’ નામના ગ્રંથના એક ભાગરૂપ એવા ‘યોગવિંશિકા’ મૂળગ્રંથના રચયિતા સમર્થશાસ્ત્રકારશિરોમણિ પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા છે. જે મહાપુરુષે બારમા અંગરૂપ પૂર્વગ્રંથોનો જ્યારે વિચ્છેદ થયો ત્યારે તે પૂર્વગ્રંથોના અગણિત ભાવોને પોતાના ગ્રંથોમાં સમાવીને શ્રીસંઘને શ્રુતવારસાથી ઉપકૃત કર્યો છે. પોતાના જીવનકાળમાં આગમવત્ પ્રમાણભૂત માનવાની કોઈપણ અનાગ્રહી માર્ગસ્થ વિદ્વાનને પ્રબળ ઈચ્છા થઈ આવે તેવા ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના દ્વારા તેમણે જે શ્રુતવારસો શ્રીસંઘને આપ્યો; તેમના આ ઉપકારભારથી શ્રીસંઘ સદાય તેમનો ઋણી રહ્યો છે.

આગમ પંચાંગીમાં એ પંચાંગીના પ્રમાણભૂત અંગ તરીકે જે આગમની દીકાઓને સ્થાન મળ્યું છે. તે ઉપલબ્ધ થતી તમામ આગમ દીકાઓમાં પૂજ્યપાદ આચાર્યભગવંતશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાની આગમ ઉપરની દીકાઓ પરમ શ્રદ્ધેયતાભરી સર્વોપરિતા ભોગવે છે તે નિર્વિવાદ હકીકત છે.

આવા અતિપ્રમાણભૂત મહર્ષિનાં અન્ય ગ્રંથો અને ગ્રંથોક્ત વચનો કેવાં પ્રમાણભૂત ગણાય ? તે કોઈપણ સમજી શકે અને સ્વીકારી શકે તેવી વાત છે.

તેઓશ્રીજીની ગીતાર્થતા, સંવેગિતા અને ગ્રંથ નિર્માણની અધૂર્વ કુશળતાને કારણે તેમનાં વચનોને સમર્થ એવા અગણિત પૂર્વપુરુષોએ આગમવત્ માન્ય કર્યાં અને પોતાના ગ્રંથોમાં અનેકાનેક સ્થાને આગમવચનોની જેમ તેને પણ સાક્ષિવચનો તરીકે ટાંક્યાં. જ્યારે જ્યારે તત્ત્વનિષ્ઠ કરવાનો બને ત્યારે ત્યારે તેમના વચનોના સહારે તે નિષ્ઠર્ષને પ્રમાણભૂત કરવાનું કામ તે કાળના સંવિગ્ન-ગીતાર્થ પુરુષોએ કર્યું છે.

તે જ પૂજ્ય પુરુષની લઘુઆવૃત્તિસમા અને ‘લઘુહરિભદ્ર’ની ઉપમાને વરેલા પૂજ્યપાદ મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા, આ ‘યોગવિંશિકા’ ગ્રંથના વૃત્તિકાર છે. જેઓશ્રીએ ‘ન્યાયાચાર્ય-ન્યાયવિશારદ’ પદને તો શોભાચું જ હતું, પણ એથી આગળ વધીને છએ દર્શનની પારદર્શી અધિકૃત વિદ્વાતાના કારણે તેઓ દાર્શનિક વિદ્વાનો માટે આરાધ્ય અને આદરણીય બન્યા હતા, જેન દર્શનના શ્રુતવારસાને તેમણે એ કક્ષાએ આત્મસ્થ કર્યો હતો કે એમને જોઈને તે કાળના ગીતાર્થપુરુષોને શ્રુતકેવલીઓનો શ્રુતવૈભવ યાદ આવતો હતો. (જુઓ-મહોપાધ્યાય શ્રી માન વિ. કૃત ધર્મસંગ્રહની પ્રશસ્તિ)

જૈનશાસનના તત્ત્વમાર્ગને અને સાધનામાર્ગને તેઓશ્રીમદે ઉક્તિ અને યુક્તિના સહારે અનેકાંતશૈલીમાં ઢાળીને અતિપ્રમાણભૂત એવી મૂલ્યવાનગ્રંથ-શ્રેણિથી શ્રીસંઘને જે રીતે ઉપકૃત કર્યો છે તેમના તે ઉપકારના ઋણભારથી શ્રીસંઘ ક્યારેય મુક્ત થઈ શકે તેમ નથી.

ગ્રંથકારશ્રીજી અને વૃત્તિકારશ્રીજી આ બંનેય પૂજ્યોએ યોગમાર્ગનું અનુભૂતિના સ્તરે લઈ જાય તેવું ઊંડું ખેડાણ કરીને આગમ, સંપ્રદાય અને અનુભવના ઉપનિષદ્ સમા યોગગ્રંથોની મૂળરૂપે અને વ્યાખ્યારૂપે જે રચનાઓ કરી છે અને તેમાં વિભિન્ન-વિભિન્ન આગમોમાં અને વિભિન્ન-વિભિન્ન દર્શનના યોગગ્રંથોમાં કહેવાયેલી વાતોનો પોતાના તે તે ગ્રંથોમાં સ્વાદવાદશૈલીએ જે રીતે સમવતાર કર્યો છે તે તેઓશ્રીમદની આગમસાપેક્ષતા, પ્રગલ્ભગીતાર્થતા અને અનેકાંત સિદ્ધાંતની આરાધનાનો પરિચાયક બન્યો છે.

આવા આરૂઢકક્ષાનાજ્ઞાની પુરુષોનાં વિધાનોને વાસ્તવિક અર્થમાં સમજવા માટે પણ પ્રજ્ઞાને જ્ઞાનાવરણીયકર્મના અને દર્શનમોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી પાવન કરવી અનિવાર્ય બને છે. તેમાં એવા ક્ષયોપશમના અભાવે ઉન્મત બનેલી પ્રજ્ઞા આવા પ્રમાણભૂત પુરુષો અને તેમનાં વચનો માટે પણ વિકલ્પો પેદા કરે છે. તેમાં તે પ્રજ્ઞાનો જ અપરાધ માનવો ઘટે.

જ્યારે સ્વેચ્છાશાસનથી ઉદ્ભવેલા મતનો આગ્રહ બંધાય છે ત્યારે પ્રમાણભૂત પૂજ્યપુરુષોના વચનોના સહારે એ સ્વેચ્છા-મતનું શોધન કરવાના બદલે તે પૂજ્યોના વચનો માટે 'તત્ ચિન્ત્યમ્' 'વિચારણીયમ્' 'ઝહનીયમ્' વગેરે અરુચિજનક વચનો બોલવા-લખવા દ્વારા તે પૂજ્યપુરુષોના આગમવત્ વચનોને 'નિવિકલ્પ તહતિ' કરવાના બદલે 'સવિકલ્પ તહતિ' કરવાનો કે તે વચનોનું અર્થઘટન ગ્રંથકારને સંમત હોય તેવું ન કરતાં પોતાના મતને પુષ્ટ કરે તે રીતે કરવાનો પ્રયત્ન કરાતો હોય છે. આ એક અતિદુઃખદ ઘટના છે.

ગ્રંથકારશ્રીજી અને વૃત્તિકારશ્રીજીનાં વચનોની પ્રમાણભૂતતા માટે કે એમણે કરેલા અર્થઘટન માટે, એમની રચના માટે કે રચનાશૈલી માટે કોઈપણ પ્રકારનો વિકલ્પ ઊભો કરવો એ હાથે કરીને આત્મઘાત કરવા જેવું છે. ગ્રંથકારશ્રીજીએ કે વૃત્તિકારશ્રીજીએ કરેલાં અર્થઘટનોને આગમ સાથે સરખાવી આગમ સાથે મેળ ખાય તે રીતે મૂલવવાની વાતો કરવી તે ગ્રંથકારશ્રીજી અને વૃત્તિકારશ્રીજીના આગમજ્ઞાન, આગમસમર્પણ અને આગમસાપેક્ષતા સામે સંશય ઊભો કરવા જેવું છે.

એ આગમધર મહાપુરુષોનાં વચનોનાં સહારે પોતાની સ્વેચ્છાનિર્મિત વિચારધારાને ન સુધારતાં, પોતાની એ વિચારધારાના બીબામાં એઓશ્રીનાં વચનોને મારી-મચડીને ચ ઢાળવાનો પ્રયત્ન કરવો તે જિનવચનને સંપૂર્ણ સમર્પિત એવા તેમનો અને જિનવચનોનો ઘણો જ મોટો અપરાધ છે.

માટે જ આ અંગેની ચેતવણી આપતાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમકાલીન દેવદત્તવૃત્તિનિર્માણવરલબ્ધ, વૃત્તિકાર-મહર્ષિ શ્રી મલચગિરિજી મહારાજે 'શ્રી જીવાભિગમ' નામના ઉપાંગ આગમની વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે,

સૂત્રાણિ હ્યમૂનિ વિચિત્રાભિપ્રાયકૃતાનીતિ સમ્યક્ સમ્પ્રદાયાદવસાતવ્યાનિ, સમ્પ્રદાયશ્ચ યથોક્તરૂપ ઇતિ ન કાચિદનુપપત્તિઃ, ન ચ સૂત્રાભિપ્રાયમજ્ઞાત્વાડનુપપત્તિરુદ્ભાવનીયા, મહાશાતનાયોગતો મહાનર્થપ્રસક્તેઃ, સૂત્રકૃતો હિ ભગવન્તો મહીયાંસઃ પ્રમાણીકૃતાશ્ચ મહીયસ્તરૈસ્તત્કાલર્વિત્તિભિરન્વૈર્વિદ્વદ્ધિઃ, તતો ન તત્સૂત્રેષુ મનાગપ્યનુપપત્તિઃ, કેવલં સમ્પ્રદાયાવસાયે યત્નો વિધેયઃ, યત્તુ સૂત્રાભિપ્રાયમજ્ઞાત્વા યથાકથશ્ચિદનનુપપત્તિમુદ્ભાવયન્તિ તે મહતો મહીયસ આશાતયન્તીતિ દીર્ઘતરસંસારભાજઃ, આહ ચ ટીકાકારઃ 'વિચિત્રાભિપ્રાયાણિ સૂત્રાણિ સમ્યક્સમ્પ્રદાયાદવસેયાનીતિ અવિજ્ઞાય તદભિપ્રાયં નાનુપપત્તિનોદના કાર્યા, મહાશાતનાયોગતો મહાનર્થપ્રસડ્ગાદિતિ । એવં ચ યે સમ્પ્રતિ દુષ્ષમાનુષ્ઠાતૃસુવિહિતસાધુષુ મત્સરિણસ્તેડપિ વૃદ્ધપરંપરાયાત-સમ્પ્રદાયાવસેયં સૂત્રાભિપ્રાયમપાસ્યોત્સૂત્રં પ્રરૂપયન્તો મહાશાતનાભાજઃ પ્રતિપત્તવ્યા અપકર્ણયિતવ્યાશ્ચ દૂરતસ્તત્ત્વવેદિભિઃ' ।

“આ સૂત્રો વિચિત્ર (અવેકાર્થ-ગહનાર્થ) અભિપ્રાયથી કરાયેલાં (રચાયેલાં) છે. માટે

સારી રીતે સંપ્રદાય (પરંપરા)થી સમજવાં. સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહ્યું છે. તેથી કાંઈપણ અવિશ્વાસ કરવો નહિ. સૂત્રનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના અવિશ્વાસ ન કરવો. કેમ કે, એમ કરવાથી મહાશાતના થવાથી મહાઅનર્થ આવી પડે છે, સૂત્રકાર ભગવંતો તો મહાપુરુષો હતા, તે કાળે વર્તતા બીજા મોટા મોટા વિદ્વાનો વડે પ્રમાણભૂત કરાયા હતા, તેથી તેમનાં સૂત્રોમાં જરા પણ અવિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી. માત્ર સંપ્રદાયને સમજવા પ્રયત્ન કરવો, જેઓ સૂત્રના અભિપ્રાયને જાણ્યા વગર જેમ તેમ વાંધો ઉઠાવે છે તેઓ અત્યંત - મહાપુરુષોની આશાતના કરે છે અને તેથી અતિદીર્ઘ એવા સંસારના ભાગી થાય છે, (શ્રી જીવાજીવાભિગમની આચાર્ય શ્રીમલયગિરિજી મહારાજ કૃત) ટીકામાં કહ્યું છે કે, “સૂત્રો જુદા જુદા અભિપ્રાયવાળા હોય છે. તેમને સારી રીતે સમ્પ્રદાયથી જાણવા જોઈએ. તેના અભિપ્રાયને જાણ્યા વિના વાંધો ન ઉઠાવવો, કેમ કે તેમ કરવાથી મહાશાતના થવાથી મહાઅનર્થ થાય છે” અને આ રીતે હાલમાં દુષ્કાળમાં આરાધના કરનારા સુવિહિત સાધુઓને વિષે જેઓ ઈર્ષ્યાળુ છે તેઓ પણ વૃદ્ધ પરંપરાથી આવેલા સંપ્રદાયથી જાણવા યોગ્ય સૂત્રના અભિપ્રાયને દૂર કરીને ઉત્સૂત્રની પ્રરૂપણા કરનારા છે અને તેથી તેઓ મોટી આશાતનાના ભાગી સમજવા અને તત્વના જાણકારોએ દૂરથી જ તેમનો તિરસ્કાર કરવો.”

ललितविस्तरादिवृत्तिचूर्णयोऽपि सूत्रसम्बद्धत्वात् तथाविधबहुश्रुतदृष्टत्वाच्चावश्यक-
नन्द्यादिचूर्णिवदेवं प्रमाणयितव्याः ॥

“લલિતવિસ્તરા વગેરે વૃત્તિ, ચૂર્ણોંઓ પણ સૂત્રથી સંબદ્ધ હોવાથી અને તેવા પ્રકારના બહુશ્રુતો વડે જોવાયેલ હોવાથી આવશ્યકચૂર્ણોં, નંદીચૂર્ણોં વગેરેની જેમ જ પ્રમાણભૂત માનવી.”

तथा कदाचित् कोऽप्येवं वक्ष्यति - गणधरादिकृतमेव प्रमाणतया स्वीक्रियते, नापरं चूर्ण्यदि, तदयुक्तं यतश्चूर्ण्यदीनि सूत्रव्याख्यारूपाणि, तेषामप्रमाण्ये सूत्रेषु प्रतिपदं प्रतिनियतार्थप्रतिपत्तिर्न भवति, सर्वथाप्यर्थानवगमो वा, चूर्ण्यद्यनपेक्षतथाविधार्थधारणाबलोपेतपुरुषपरम्परासमायाताप्रायस्य क्वाप्यनुपलम्भात्, अपरं च-प्रब्रज्योपस्थापनाद्यनेककृत्येषु वन्दनककायोत्सर्गादिबहुविधानुष्ठानं प्रतिनियतं सूत्रेऽदृश्यमानं चूर्ण्यद्युपदिष्टं विधीयमानमुत्सूत्रं भवेद्, एवं च तस्य सर्वसंयमव्यापाराणामप्रमाण्यं प्रसज्यते ।

“કદાચ કોઈ એમ કહે કે, ગણધર વગેરે વડે કરાયેલું જ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારાય છે, બીજું ચૂર્ણોં વગેરે પ્રમાણભૂત નથી ગણાતું. તે વાત બરાબર નથી. કેમ કે ચૂર્ણોં વગેરે સૂત્રની વ્યાખ્યારૂપ છે, તેમને અપ્રમાણ કહેશો તો સૂત્રોંમાં દરેક પદના ચોક્કસ અર્થનો બોધ નહિ થાય અથવા સર્વથા પણ બોધ નહિ થાય, કેમ કે ચૂર્ણોં વગેરેની અપેક્ષા વિનાનો તેવા પ્રકારના અર્થને ધારણ કરવાના બળથી યુક્ત પુરુષોની પરંપરાથી આવેલો

આખ્યાય ક્યાંય દેખાતો નથી, અને બીજું દીક્ષા-વડીદીક્ષાદિ અનેક કૃત્યોમાં વંદન-કાઉસ્સગ્ગ વગેરે ઘણાં બધાં અનુષ્ઠાનો સૂત્રમાં નથી દેખાતા અને ચૂર્ણી વગેરેમાં કહેલાં છે તે કરતા ઉત્સૂત્ર થાય અને એમ એના બધા સંયમતા યોગો અપ્રમાણ બની જાય.”

પૂ.આ. શ્રી મલયગિરિજી મહારાજ જેવા સંઘમાન્ય પૂજ્યપુરુષનાં આ વચનોને લક્ષ્યમાં રાખીને આ પૂજ્યપુરુષોનાં વચનનો આદર કરવો એમાં જ સૌનું શ્રેયઃ સમાયેલું છે.

આટલું જો નક્કી થશે તો શ્રી યોગવિશિક્ષા અને તેની વ્યાખ્યાનાં કોઈપણ પદનું અર્થઘટન કરતાં ક્યાંય પોતાના વિચારોના બીજામાં એ મહાપુરુષોનાં વચનોને ઢાળવાનું મન નહિ થાય, ક્યાંય એ વચનોને વિકૃત કરવાનો કે મરડવાનો ભાવ પણ નહિ જાગે.

આવા મહાન યોગગ્રંથોના અધ્યયન-અધ્યાપન કે એના અર્થઘટનના આલેખનમાં આ પ્રામાણિકતા જળવાશે તો જ યોગગ્રંથોના સાચા ભાવો હૃદયમાં આવશે અને એ દ્વારા આત્મશ્રેયઃ સાધી શકશે.

“આચરણા શુદ્ધિ આચરીએ, જોઈ યોગની વીરી”

આચરણાની શુદ્ધિ કરી આપતો. આ ગ્રંથ આચરણાને ગૌણ કરે કે એનો ઉચ્છેદ કયારેય ન કરે તે કોઈપણ મધ્યસ્થને સમજાય તેવી વાત છે. પણ તેની સાથોસાથ ‘આચરણા શુદ્ધિ શાના કારણે થાય છે ?’ તે વાત પળે-પળે યાદ કરાવવા માટે જ આ ગ્રંથની રચના કરાઈ છે અને એમાં જ આ ગ્રંથની સાર્થકતા છે. એ વાતને કોઈ રીતે ન ભૂલી જવાય એ જોવું પણ એટલું જ જરૂરી છે અને એમાં જ અનેકાંતની વાસ્તવિક આરાધના-ઉપાસના રહેલી છે.

આ મહાન ગ્રંથના ભાવોને જાણવા-પ્રકાશવા એ અતિશય કપરું હોવા છતાં ‘શુભે યથાશક્તિ યતનીયમ્’ એ ન્યાયે સ્વપરના કલ્યાણાર્થે-સ્વપરના સ્વાધ્યાય માટે પ્રથમ ખંડમાં એનો ગુર્જર ભાવાનુવાદ, એનો તાત્પર્યાર્થ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તો એની સાથોસાથ વ્યાખ્યાગ્રંથમાં આવતા પદાર્થોનાં મૂળસ્થાનો અને તુલનાસ્થાનો-આગમગ્રંથોમાં, યોગગ્રંથોમાં, પ્રકરણગ્રંથોમાં, અન્ય દર્શનના ગ્રંથોમાં કે તેની વ્યાખ્યા વગેરે ગ્રંથોમાં જ્યાં જ્યાં જે જે ઉપલબ્ધ થયું તેને દીપ્પણીમાં મૂકીને બીજો ખંડ તૈયાર કર્યો છે. વ્યાખ્યાગ્રંથને ખોલવામાં, એનો યથાર્થ અર્થ કરવામાં અને એના હાર્દ સુધી પહોંચવામાં આ તુલનાત્મક દીપ્પણો ખૂબ જ સહાયક બનશે એવો વિશ્વાસ છે. તો ત્રીજા ખંડમાં અનેક પરિશિષ્ટો દ્વારા યોગવિશિક્ષાગ્રંથની વિશેષતાને અનેકરીતે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

નિર્મળભાવે શક્તિઅનુસારે કરાયેલ આ શુભ યત્નમાં જ્યાં ક્યાંય પણ વીતરાગ પરમાત્માના વચનથી વિપરીત આલેખાયું હોય તો નિર્મળભાવને વરેલા અધિકૃત વિદ્વાનો તે તરફ ધ્યાન દોરી ઉપકૃત કરે. તેવી વિનંતી છે. તેમના દ્વારા જો તેવી કોઈ ક્ષતિ બતાવાશે તો સાભાર તેનો સ્વીકાર કરી આગળની આવૃત્તિમાં અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી ચાલુ આવૃત્તિમાં પણ ત્વરિત તેનો સુધારો કરવામાં આવશે.

શ્રી શંખેશ્વર મહાતીર્થ

વિ.સં. ૨૦૬૩

પોષ સુદ-૧૩

(પૂજ્યપાદ પરમગુરુદેવનો)

દૌક્ષાનો પવિત્ર દિવસ)

સંઘસન્માર્ગદર્શક, સમત્વયોગના સ્વામી વ્યાખ્યાન-

વાચસ્પતિ તપાગચ્છાધિરાજ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય

રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યોત્તમ વર્ધમાન-તપપ્રભાવક

પૂ. આ. શ્રી. વિજય ગુણયશસૂરીશ્વરજી મહારાજનો વિનેય

આચાર્ય વિજય કીર્તિયશસૂરિ

॥ योगविंशिकाप्रकरणम् ॥

॥ विषयानुक्रमः ॥

खण्ड-१, योगविंशिकाप्रकरण, सटीक सानुवाद पत्र ३ तः ७२

खण्ड-२, योगविंशिकाप्रकरण, सटीक-सटीप्यणक पत्र ७५ तः १६०

खण्ड-३, योगविंशिकाप्रकरण, परिशिष्टानि १ तः ८ पत्र १६३ तः १९६

क्रम	विषय	गाथा क्र.	खण्ड-१ पत्र क्र.	खण्ड-२ पत्र क्र.
१.	योगस्य लक्षणम्	१	१	७३
२.	आशयपञ्चकम्	१	३	७४
३.	प्रणिधानाशयः	१	३	७५
४.	प्रवृत्त्याशयः	१	४	७६
५.	इतिकर्तव्यता	१	-	७६
६.	विघ्नजयाशयः	१	५	७७
७.	हिताहितमिताहारस्वरूपम्	१	-	७७
८.	मिथ्यात्वादिप्रतिपक्षभावना	१	-	७९
९.	श्रद्धानरूपं सम्यक्त्वम्	१	-	८०
१०.	सिद्ध्याशयः	१	८	८३
११.	विनियोगाशयः	१	९	८३
१२.	धर्मतत्त्वस्वरूपम्	१	१०	८४
१३.	पुष्टि-शुद्धिस्वरूपम्	१	१०	८४
१४.	स्थानादिपञ्चविधयोगः	२	११	८६
१५.	ध्यानम्	२	-	८६
१६.	स्थानोर्णादिव्याख्या	२	११	८६
१७.	आसनानि	२	-	८६
१८.	योगाभ्यासः	२	१२	९२
१९.	स्थानादिषु योगत्वं निरूपचरितम्	२	१२	९३
२०.	द्विविधो योगः	२	१२	९३
२१.	योगस्वामिस्वरूपम्	३	१३	९३
२२.	अध्यात्मादिपञ्चविधो योगः तत्फलञ्च	३	१४	९४

२३.	अविद्या	३	-	९७
२४.	अध्यात्मादिनां स्थानादिष्वन्तर्भावः	३	१७	९९
२५.	निश्चयव्यवहारनयेन योगस्वामिनः	३	१८	९९
२६.	अतात्त्विकयोगो योगाभासो वा	३	१८	१००
२७.	स्थानादियोगानामिच्छादयश्चत्वारो भेदाः	४	१९	१०१
२८.	इच्छादीनां व्याख्या	५-६	२०	१०१
२९.	प्रवृत्तिस्थिरयोगयोर्विशेषः	६	२१	१०३
३०.	इच्छादीनां हेतवः	७	२३	१०५
३१.	इच्छादीनां कार्याणि	८	२४	१०६
३२.	स्थानादीनामशीतिर्भेदाः	९	२६	१०८
३३.	चैत्यवन्दनेन योगयोजना	९	२७	१०९
३४.	चैत्यवन्दनादौ परिशुद्धपदज्ञानम्	११	२८	१०९
३५.	अविपरीतं पदज्ञानम्	११	२८	१०९
३६.	पदार्थ-वाक्यार्थ-महावाक्यार्थ-ऐदम्पर्यार्थाः	११	२९	११०
३७.	सापाययोगो निरपाययोगश्च	११	३०	११२
३८.	चैत्यवन्दनादेर्नैष्कल्यं वैपरीत्यं च	१२	३१	११३
३९.	महामृषावादानुबन्धित्वम्	१२	३२	११४
४०.	विषानुष्ठानस्वरूपम्	१२	३३	११५
४१.	गरानुष्ठानस्वरूपम्	१२	३४	११५
४२.	अननुष्ठानस्वरूपम्	१२	३४	११६
४३.	तद्धेत्वनुष्ठानस्वरूपम्	१२	३४	११७
४४.	अमृतानुष्ठानस्वरूपम्	१२	३५	११८
४५.	चैत्यवन्दनादियोगानां योग्यायोग्यस्वरूपम्	१३	३७	११९
४६.	अपुनर्बन्धकस्य लिङ्गानि	१३	-	१२०
४७.	सम्यग्दृष्टैर्लिङ्गानि	१३	-	१२०
४८.	चारित्रिणो लिङ्गानि	१३	-	१२१
४९.	आज्ञायोगस्य कालकालौ	१३	-	१२४
५०.	परमार्थतस्तीर्थविनाशस्वरूपम्	१४	३९	१२५
५१.	तीर्थ-सङ्घस्वरूपम्	१४	४०	१२५
५२.	अशुद्धक्रिययैव तीर्थोच्छेदः	१४	४०	१२५
५३.	विधिव्यवस्थापनफलम्	१५	४२	१२७

५४.	अचिकित्स्यः	१५	४३	१२७
५५.	साधुसमयसद्भावः	१६	४६	१२९
५६.	किञ्चिदपि विध्यनुष्ठानेनैव कल्याणासिः	१६	४८	१३१
५७.	चैत्यवन्दनं स्वातन्त्र्येण मोक्षहेतुः	१७	५२	१३४
५८.	प्रीत्यादिचतुष्प्रकारमनुष्ठानम्	१८	५३	१३४
५९.	प्रीत्यनुष्ठानस्वरूपम्	१८	५४	१३५
६०.	भक्त्यनुष्ठानस्वरूपम्	१८	५४	१३६
६१.	वचनानुष्ठानस्वरूपम्	१८	५५	१३६
६२.	असङ्गानुष्ठानस्वरूपम्	१८	५५	१३७
६३.	असङ्गानुष्ठानमेवानालम्बनो योगः	१८	५६	१४१
६४.	सालम्बननिरालम्बनयोगयोः स्वरूपम्	१९	५८	१४२
६५.	अनालम्बनयोगः सामर्थ्ययोगश्च	१९	५९	१४३
६६.	केवलिनो व्यापारः - सालम्बन उत निरालम्बनः ?	१९	६०	१४५
६७.	केवलिनो ध्यानाभावः	१९	६१	१४५
६८.	ध्यानस्वरूपम्	१९	६१	१४७
६९.	त्रिविधध्यानम्	१९	-	१४७
७०.	जिनकल्पिकादीनां निरालम्बनध्यानसङ्गतिः	१९	६१	१४८
७१.	निरालम्बनध्यानस्य फलपरम्परा	२०	६६	१५०
७२.	सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातसमाधिस्वरूपम्	२०	६७	१५१

॥ परिशिष्टानि ॥

१ :	उषा. श्रीदेवचन्द्रगणिविरचितवृत्तिसमेतं - महो. श्रीयशोविजयजीगणिरचित ज्ञानसारान्तर्गतं योगाष्टकम् ।	१६१
२ :	स्वोपज्ञटवार्थयुक्तं - महो. श्रीयशोविजयजीगणिरचितज्ञानसारान्तर्गतं योगाष्टकम् ।	१६७
३ :	(A) उपदेशरहस्यप्रकरणान्तर्गतं पदार्थादीनां स्वरूपम् ।	१७५
	(B) उपदेशपदग्रन्थान्तर्गतं पदार्थादीनां स्वरूपम् ।	१७९
४ :	योगविशिकामूलग्रन्थस्याकारादिक्रमः ।	१८५
५ :	योगविशिकाविवरणे विविधग्रन्थोद्धृतपाठाकारादिक्रमः ।	१८७
६ :	योगविशिकाविवरणोपयुक्तव्याख्या ।	१८९
७ :	योगविशिकाविवरणे यौगिकशब्दाः ।	१९२
८ :	योगविशिका-टीप्पण्यामुपयुक्तानि ग्रन्थरत्नानि ।	१९३

योगविशिका प्रकरणम्

खण्ड : १

योगविशिका प्रकरण
सटीक-सानुवाद

अहर्निशमपि ध्यातं, योग इत्यक्षरद्वयम् ।

अप्रवेशाय पापानां, ध्रुवं वज्रागलायते ॥ - अत्रीशी-२७/२७

‘योग’ એ પ્રમાણે બે અક્ષરનું દિવસ-રાત કરાયેલું ધ્યાન, આત્મામાં પાપોના પ્રવેશ માટે નક્કી જ વજની આગળા (=સ્ટોપર) સમાન છે.

योगस्पृहाऽपि संसार तापव्ययतपात्ययः ।

महोदयसरस्तीर - समीरलहरीलवः ॥ - अत्रीशी-२७/२८

(સાક્ષાત્ યોગની અનુભૂતિની વાત તો રહેવા દો પણ)

યોગની સ્પૃહા પણ સંસારના તાપને દૂર કરવા માટે વર્ષાઋતુ સમાન છે અને

સ્વર્ગ-મોક્ષ વગેરે રૂપ મહોદયને કરનારા સરોવરના કિનારે વહી રહેલા પવનની લહેરીનો અંશ છે.

मलिनस्य यथा हेम्नो, वह्नेः शुद्धिर्नियोगतः ।

योगाग्नेश्चेतसस्तद्व-दविद्यामलिनाऽत्मनः ॥ - યોગબિન્દુ - ૪૧

જેમ અશુદ્ધ એવું સુવર્ણ અગ્નિના તાપથી ચોક્કસ શુદ્ધ થાય છે તે જ રીતે

અવિદ્યાથી મલિન એવા આત્માનું મન યોગરૂપી અગ્નિથી શુદ્ધ થાય છે.

निकाचितानामपि यः कर्मणां तपसा क्षयः ।

सोऽभिप्रेत्योत्तमं, योगमपूर्वकरणोदयम् ॥ - અત્રીશી-૨૭/૨૪

નિકાચિત એવા પણ કર્મોનો તપ વડે જે ક્ષય થાય છે એવું કહેવાયું છે તે અપૂર્વકરણના ઉદયવાળા ઉત્તમ ધર્મસંન્યાસ સ્વરૂપ યોગની અપેક્ષાએ, નહીં કે અન્ય તપની અપેક્ષાએ.

चतुर्वर्गेऽग्रणीर्माक्षो, योगस्तस्य च कारणम् ।

ज्ञानश्रद्धानचारित्र - रूपं रत्नत्रयं च सः ॥ - યોગશાસ્ત્ર-૧/

ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષરૂપ ચારે વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ વર્ગ મોક્ષ છે, એ મોક્ષનું કારણ યોગ છે અને તે યોગ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ‘રત્નત્રયી’ છે.

“વિધિ જોતાં કલિયુગમાં હોવે, તીરથનો ઉચ્છેદ;
જિમ ચાલે તિમ ચલવે જઈએ, એહ ધરે મતિભેદ રે.
ઈમ ભાખી તે મારગ લોપી, સૂત્ર ક્રિયા સવિ પીસી;
આચરણ શુદ્ધિ આચરીએ, જોઈ યોગની વીસી રે.”

- ૩૫૦ ગાથા સ્તવન, ઢાળ-૧,

અખંડ : ૧

॥ ॐ ह्रीं अर्हम् नमः ॥

॥ ॐ ऐं नमः ॥

॥ सर्ववाञ्छितमोक्षफलप्रदायकश्रीशङ्खेधरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ नमोनमः श्रीगुरुरामचन्द्रसूरये ॥

पूर्वधरसमानकालवर्ति-समर्थशास्त्रकारशिरोमणि-पूज्यपादाऽऽचार्य-श्रीहरिभद्रसूरिविरचितं
न्यायाचार्य - न्यायविशारद महामहोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिवरविरचितविवरणविभूषितम्

॥ योगविंशिकाप्रकरणम् ॥

अव. ऐं नमः । अथ योगविंशिका व्याख्यायते -

मुख्येण जोयणाओ, जोगो सव्वो वि धम्मवावारो ।

परिसुद्धो वित्रेओ, ठाणाइगओ विससेण ॥१॥

‘मुख्येण’ ति । ‘मोक्षेण’ महानन्देन योजनात् ‘सर्वोऽपि धर्मव्यापारः’ साधोरालयविहारभाषाविनय-
भिक्षाटनादिक्रियारूपो योगो विज्ञेयः, योजनाद्योग इति व्युत्पत्त्यर्थानुगृहीतमोक्षकारणीभूतात्मव्यापार-
त्वरूपयोगलक्षणस्य सर्वत्र घटमानत्वात् ।

अव० ७७ वे योगविंशिकानी व्याख्या कराय छे.

गाथा-१ : भोक्षनी साथे जेडनारो डोवाना कारणे सधणो य परिशुद्ध अवेो धर्मव्यापार अे
(सामान्यपणे) योगे ज्ञाणवो अने विशेषरूपे स्थान वगेरे भावतवाणो धर्मव्यापार
अे योगे ज्ञाणवो - १.

व्याख्यार्थः भोक्ष अेटवे मडानं६प६.

साधु भगवन्तो १ - आलय, २ - विहार, ३ - भाषा, ४ - विनय, ५ - भिक्षाटन वगेरे क्रिया करवा स्वरूप अथो
४ धर्मव्यापार आत्माने भोक्ष साथे जेडतो डोवाथी योगे छे अेम ज्ञाणवुं.

- आलय=सुप्रभार्जित वगेरे लक्षणावाणी तथा स्त्री-पशु-नपुंसकथी रचित वसतिभां वसवुं.
- विहार=मासकल्प वगेरे मर्यादाथी ग्रामानुग्राम वियरवुं.
- भाषा=वियारीने ओलवा वगेरे स्वरूप
- विनय=आचार्यादिकनुं अभ्युत्थान वगेरे
- भिक्षाटन=गोयरी माटे इरवुं वगेरे
- आदि=अन्य समग्र साध्याथार

‘योजनाद् योगः’ =जेडो आपनार डोवाथी योगे अे ‘योग’ शब्दो व्युत्पत्ति-अर्थे छे.

तेथी भोक्षमां कारणरूपे अनतो आत्मव्यापार अे योगनुं लक्षण छे, जे अथे घटे छे.

કીદૃશો ધર્મવ્યાપારો યોગઃ ? इत्याह 'परिशुद्धः' प्रणिधानाद्याशयविशुद्धिमान्, अनीदृशस्य द्रव्यक्रिया-
रूपत्वेन तुच्छत्वात् । उक्तं च -

“आशयभेदा एते, सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽवगन्तव्याः ।

भावोऽयमनेन विना, चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छा ॥” [षोडशक-૩-૧૨]

‘એતે’ પ્રણિધાનાદયઃ સર્વેઽપિ કથञ्चित્ક્રિયારૂપત્વેઽપિ તદુપલક્ષ્યા આશયભેદાઃ, ‘અયં’ ચ પञ્ચપ્રકારોઽ-
પ્યાશયો ભાવઃ, અનેન વિના ‘ચેષ્ટા’ કાયવાહ્યમનોવ્યાપારરૂપા દ્રવ્યક્રિયા ‘તુચ્છા’ અસારા અભિલષિતફલા-
સાધકત્વાદિત્યેતદર્થઃ ॥

શંકા - કેવા પ્રકારનો ધર્મવ્યાપાર (પૂર્વે બતાવેલ સાધુના આલયાદિ) એ યોગરૂપ છે ?

સમાધાન - પ્રણિધાન વગેરે (પાંચ) આશયોથી વિશુદ્ધ એવો ધર્મવ્યાપાર એ યોગરૂપ છે. કેમ કે પ્રણિધાન વગેરે (પાંચ) આશયોથી રહિત (અશુદ્ધ) એવો ધર્મવ્યાપાર એ દ્રવ્યક્રિયારૂપ હોઈ ‘તુચ્છ’ છે. શ્રી ષોડશક ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે -
“ખરેખર, આ પ્રણિધાન વગેરે બધા જ (પાંચ) ભેદો એ તત્ત્વથી આશયભેદો જાણવા. આ જ ભાવ-યોગ છે, ભાવ-યોગ વિનાની પ્રવૃત્તિ દ્રવ્યક્રિયા હોઈ તુચ્છ છે.”

[શંકા - પ્રણિધાનાદિ સર્વે આશયો કેવળ ભાવરૂપ નહિ, પરંતુ કાંઈક ક્રિયારૂપ પણ દેખાય છે તેનું શું ?]

સમાધાન - પ્રણિધાનાદિ સર્વે આશયો કાંઈક (કથંચિત્) ક્રિયારૂપ છે. કારણ કે, આશયભેદો ક્રિયાથી ઓળખાય છે. [એટલે કે ક્રિયાથી એ જુદા હોવા છતાં ક્રિયાના કારણે તેમની ઓળખ થાય છે.]

પ્રણિધાન વગેરે પાંચ પ્રકારનો પણ આશય એ ભાવ (યોગ) છે. ભાવ-યોગ વિનાની કાર્યિક, વાચિક, માનસિક વ્યાપારરૂપ પ્રવૃત્તિ એ દ્રવ્યક્રિયા હોઈ તુચ્છ-અસાર છે. કારણ કે, તે અભિલષિત-ઈષ્ટ મોક્ષફળને આપવા સમર્થ બનતી નથી.

તાત્પર્ય : જે કોઈ પણ ધર્મપ્રવૃત્તિ આત્માને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ સાથે જોડી આપે છે તે સર્વ ધર્મપ્રવૃત્તિ યોગરૂપ કહેવાય છે. જે પ્રવૃત્તિથી આત્મા પરંપરાએ પણ મોક્ષ સુધી ન પહોંચી શકે, તેવી દેખાતી ધર્મપ્રવૃત્તિ પણ યોગરૂપ નથી.

- પરિશુદ્ધ ધર્મપ્રવૃત્તિ જ આત્માને મોક્ષ સુધી પહોંચાડી શકે છે, માટે તે યોગરૂપ છે.
- અશુદ્ધ-અપરિશુદ્ધ ધર્મપ્રવૃત્તિ આત્માને મોક્ષ સુધી પહોંચાડી શકતી નથી, માટે તે યોગરૂપ બનતી નથી.
- જે પ્રવૃત્તિમાં પ્રણિધાન વગેરે આશયો હોય છે, તે ધર્મપ્રવૃત્તિ જ પરિશુદ્ધ ધર્મપ્રવૃત્તિ કહેવાય છે.
- જે ધર્મપ્રવૃત્તિમાં વચન અને કાયાની સાથે મન પણ જોડાયેલું હોય તે છતાંય જો તેમાં પ્રણિધાન વગેરે આશયો ન હોય તો તે ધર્મપ્રવૃત્તિ દ્રવ્યક્રિયારૂપ જ બને છે, પણ ભાવક્રિયારૂપ બનતી નથી. આથી તે મોક્ષનું કારણ બનતી નથી.
- પ્રણિધાન વગેરે પાંચે ભેદો કાંઈક અંશે ક્રિયારૂપ હોવા છતાં મુખ્યત્વે આશયરૂપ જ છે અને આશયો એ ભાવસ્વરૂપ છે.
- પ્રણિધાન વગેરે આશયોથી યુક્ત એવી જ ક્રિયા યોગસ્વરૂપ બને છે પણ આશયો વગરની ક્રિયા યોગ સ્વરૂપ બનતી નથી.

અથ કે તે પ્રણિધાનાદ્યાશયાઃ ? ઉચ્યતે-પ્રણિધાનં પ્રવૃત્તિર્વિઘ્નજયઃ સિદ્ધિર્વિનિયોગશ્ચેતિ પચ્ચ । આહ ચ -

“પ્રણિધિ-પ્રવૃત્તિ-વિઘ્નજય-સિદ્ધિ-વિનિયોગભેદતઃ પ્રાયઃ ।

ધર્મજૈરાચ્ચાતઃ શુભાશયઃ પચ્ચઘાડત્ર વિઘૌ ॥” [ષોઁ ૩-૬] ઇતિ ।

તત્ર ‘હીનગુણદ્વેષાભાવપરોપકારવાસનાવિશિષ્ટોઽધિકૃતધર્મસ્થાનસ્ય કર્તવ્યતોપયોગઃ’ પ્રણિધાનમ્ । ઉક્તં ચ -

“પ્રણિધાનં તત્સમયે, સ્થિતિમત્તદઘઃ કૃપાનુગં ચૈવ ।

નિરવદ્યવસ્તુવિષયં, પરાર્થનિષ્પત્તિસારં ચ ॥” [ષોઁ ૩-૭]

‘તત્સમયે’ પ્રતિપત્રધર્મસ્થાનમર્યાદાયાં ‘સ્થિતિમત્’ અવિચલિતસ્વભાવમ્, ‘તદઘઃ’ સ્વપ્રતિપત્રધર્મસ્થાના-

- મહોપાધ્યાયજી મહારાજના ‘કથમ્ચિત્ ક્રિયારુપત્ત્વેઽપિ આ વિધાનથી જ સ્પષ્ટપણે સમજાય છે કે, ‘પ્રણિધાન વગેરે આશયોનું ક્રિયાપણું ગૌણરૂપે છે જ્યારે ભાવપણું જ મુખ્ય સ્વરૂપે છે.’
- ગ્રંથકારશ્રી અને વૃત્તિકારમહર્ષિ આ બંને મહાપુરુષો જ્યારે ધર્મવ્યાપારને યોગરૂપ ન કહેતાં પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપારને યોગરૂપ બતાવે છે અને તે ધર્મવ્યાપારને પરિશુદ્ધ બનાવનારા આશયો ઉપર ભાર મૂકતા આશયો મુખ્યતાએ ભાવરૂપ જ છે તેવું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમ છતાં કેટલાક વિવેચનકારો તે પ્રણિધાનાદિ આશયોને ભાવરૂપ સ્વીકારવાને બદલે તે પણ કથમ્ચિત્ ક્રિયારૂપ છે એમ બતાવવા દ્વારા ક્રિયા ઉપર ભાર મૂકે છે તે ગ્રંથકારમહર્ષિ અને વૃત્તિકારમહર્ષિ એમ ઊભયના આશયને અનુરૂપ નથી.
- આવી દ્રવ્યક્રિયાનો સમાવેશ અનનુષ્ઠાનમાં થતો હોઈ તે દ્રવ્યક્રિયા પ્રધાનદ્રવ્યક્રિયારૂપ ન બનતાં અપ્રધાનદ્રવ્યક્રિયારૂપ બને છે. આવી અપ્રધાનદ્રવ્યક્રિયાની જૈનશાસનમાં કાંઈ જ કિંમત આંકવામાં આવી નથી, માટે તેને તુચ્છ, અસાર, અભિલષિત ફળને આપવા અસમર્થ બતાવી છે.
- યોગની સાધના મોક્ષ માટે જ દર્શાવી છે. આથી અભિલષિત ફળરૂપે અહીં મોક્ષ જ સમજવાનો છે. એટલે અહીં આ દ્રવ્યક્રિયાને અભિલષિત ફળ આપવા અસમર્થ દર્શાવી, તેનો અર્થ એ થયો કે આ ધર્મક્રિયા મોક્ષરૂપ-અભિલષિત ફળને આપવા અસમર્થ છે.

શંકા - હવે તે (પૂર્વે વર્ણવેલા) પ્રણિધાન વગેરે આશયો કયા છે ?

સમાધાન - ૧ - પ્રણિધાન, ૨ - પ્રવૃત્તિ, ૩ - વિઘ્નજય, ૪ - સિદ્ધિ અને ૫ - વિનિયોગ, આ રીતે પાંચ આશયો છે. ષોડશકગ્રંથમાં કહ્યું છે કે -

“ધર્મના જાણકારોએ - ૧ - પ્રણિધાન, ૨ - પ્રવૃત્તિ, ૩ - વિઘ્નજય, ૪ - સિદ્ધિ અને ૫ - વિનિયોગ આ ભેદો દ્વારા પ્રાયઃ કરીને અહીં (યોગ) વિધિની બાબતમાં પાંચ પ્રકારનો શુભ આશય કહેલો છે.” [ષોડશક-૩-૬]

૧. પ્રણિધાન : હીન ગુણવાળા આત્માઓ પર દ્વેષના અભાવવાળો, પરોપકારની વાસના (ભાવના)થી વિશિષ્ટ એવો અધિકૃત ધર્મસ્થાનનો કર્તવ્યપણાનો ઉપયોગ એ ‘પ્રણિધાન’ છે. ષોડશકગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,-

૧ - પોતે સ્વીકારેલ ધર્મસ્થાનની-ધર્માનુષ્ઠાનની મર્યાદાના પાલનમાં નિશ્ચળ, ૨ - પોતાનાથી હીન ગુણવાળા ઉપર કટુણાવાળું, ૩ - નિરવદ્ય વસ્તુને વિષય કરતું, ૪ -પરોપકારના પરિણામવાળું.

જ્યારે ચિત્ત (મન) બને છે ત્યારે તે ‘પ્રણિધાન’ કહેવાય છે.”

[ષોડશક-૩-૭]

પોતે સ્વીકારેલ ધર્મસ્થાન-ધર્માનુષ્ઠાનની યોગ્ય મર્યાદા-આચારો પાળવામાં જે અડગ હોય, પોતાની ભૂમિકાથી

દધસ્તનગુણસ્થાનવર્તિષુ 'કૃપાનુગં' કરુણાપરમ્, ન તુ ગુણહીનત્વાત્તેષુ દ્વેષાન્વિતમ્, શેષં સુગમમ્ ॥

અધિકૃતધર્મસ્થાનોદ્દેશેન તદુપાયવિષય ઇતિકર્તવ્યતાશુદ્ધઃ શીઘ્રક્રિયાસમાપ્તિચ્છાદિલક્ષણૌત્સુક્ય-
વિરહિતઃ પ્રયત્નાતિશયઃ પ્રવૃત્તિઃ । આહ ચ --

“તત્રૈવ તુ પ્રવૃત્તિઃ, શુભસારોપાયસદ્ગતાત્યન્તમ્ ।

અધિકૃતયત્નાતિશયાદૌત્સુક્યવિવર્જિતા ચૈવ ॥” [ષોઠ્ઠ ૩-૮]

‘તત્રૈવ’ અધિકૃતધર્મસ્થાન એવ ‘શુભઃ’ પ્રકૃષ્ટઃ ‘સારો’ નૈપુણ્યાન્વિતો ય ઉપાયસ્તેન સદ્ગતા ।

નીચે-નીચેની કક્ષાનાં ધર્મસ્થાનોમાં રહેલા જીવો પ્રત્યે જે કરુણાવાળું હોય પણ તે જીવો ગુણહીન હોવાને કારણે એના પ્રત્યે જે દ્વેષવાળું ન હોય; વળી જે નિરવધ (નિષ્પાપ) વસ્તુનો વિષય કરનારું અને પરોપકારરૂપ ફળવાળું હોય છે. તે ચિત્ત-ભાવને ‘પ્રણિધાન’ આશય કહેવાય છે.

તાત્પર્ય : સામાન્ય રીતે ‘આ મારું કર્તવ્ય છે’ - એવા પ્રકારના આશયને પ્રણિધાન કહેવાય છે; પરંતુ આ યોગના વિષયમાં માત્ર કર્તવ્યતાના ઉપયોગરૂપ આશયને જ પ્રણિધાનરૂપ નથી માન્યો, પણ નીચેની વસ્તુઓની સાથે સંકળાયેલા કર્તવ્યતાના ઉપયોગરૂપ આશયને જ પ્રણિધાનરૂપ માનેલ છે.

- પ્રણિધાનનો વિષય નિરવધ હોવો જોઈએ, પણ સાવધ નહિ. પોતે જે અહિંસા, સંયમ, તપ, દેવ-ગુરુભક્તિ, સ્વાધ્યાય વગેરે ધર્મસ્થાનકને સિદ્ધ કરવા-આત્મસાત્ કરવા ઈચ્છતો હોય તે ધર્મસ્થાનની મર્યાદામાં અત્યંત સ્થિર/અવિચલિત સ્વભાવવાળો હોવો જોઈએ. આજે ‘આ કરે’, કાલે ‘બીજું જોઈને બીજું કરવાનું મન થાય’, તેવી વિચલિત સ્વભાવવાળી સ્થિતિ ન હોવી જોઈએ.
- પોતે સ્વીકારેલ ધર્મસ્થાન કરતાં જે બીજા જીવો નીચેની ભૂમિકામાં હોય - પોતાના કરતા હીન ગુણવાળા હોય, તેવા જીવોને જોઈને તેના પ્રત્યે દ્વેષભાવ ન હોવો જોઈએ; પરંતુ તેના ઉપર ઉપકાર કરવાનો જ ભાવ હોવો જોઈએ - ‘તે જીવો પણ મારા જેવા ગુણવાળા બને તો સારું’ - આવા પરિણામપૂર્વક તે જીવોને પોતાના જેવા બનાવવા માટે આવશ્યક સહાય કરવાનો અંતરંગ પરિણામ હોવો જોઈએ.
- આ રીતે નિરવધ વસ્તુ વિષયક, અવિચલિત સ્વભાવવાળું, હીન ગુણ પ્રત્યે દ્વેષાભાવયુક્ત અને પરોપકારની વાસનાપૂર્વક ‘આ મારું કર્તવ્ય છે’ - એવો આશય વિશેષ તે પ્રણિધાન છે.

2. પ્રવૃત્તિ : પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ ધર્મસ્થાન-ધર્માનુષ્ઠાનની સિદ્ધિના લક્ષ્યથી તેના માટે જરૂરી સાધનો (ઉપાયો)ની બાબતમાં શાસ્ત્રોક્ત શુદ્ધ સાધુ સામાયારીવાળો ‘ઝટ કિયાને પૂરી કરવાની ઈચ્છા વગેરે ઉત્સુકતા-ઈચ્છાદિથી રહિત એવો ધર્મક્રિયામાં થતો તીવ્ર પ્રયત્ન એ પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે

“પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ પ્રાપ્ત ધર્મસ્થાન-ધર્માનુષ્ઠાનને આગળ વધારવા-વધારે વિશુદ્ધ કરવા શ્રેષ્ઠ અને નિપુણતાપૂર્વકના ઉપાયોમાં ઉત્સુકતાદિ દોષરહિતપણે વિશિષ્ટ પ્રયત્ન કરવો એ પ્રવૃત્તિ નામનો આશય છે.”

ષોડશક શ્લોકમાં જે ‘તત્રૈવ’ વગેરે પદો છે તેનો અર્થ આ મુજબ છે, અધિકૃત એટલે કે નિશ્ચિત કરેલ ધર્માનુષ્ઠાનમાં જ ‘શુભ’ એટલે પ્રકૃષ્ટ સામાન્ય એવો પ્રયત્ન નહિ પણ અતિ વિશિષ્ટ કોટિનો પ્રયત્ન ‘સાર’ એટલે નિપુણતા-કુશળતાપૂર્વકનો ઉપાય-એનાથી સહિત એવી પ્રવૃત્તિ.

તાત્પર્ય : પ્રેક્ષા અને ઉત્પ્રેક્ષા અર્થાત્ કે સામાન્ય અને વિશેષ-સૂક્ષ્મ-ચિંતનથી યુક્ત જે ઉપાય હોય તેને નૈપુણ્યાન્વિત કુશળતાપૂર્વકનો ઉપાય કહેવાય છે.

વિઘ્નજયો નામ 'વિઘ્નસ્ય જયોઽસ્માદિ'તિ વ્યુત્પત્ત્યા ધર્માન્તરાયનિવર્તકઃ પરિણામઃ ।

સ ચ જેતવ્યવિઘ્નૈરવિઘ્ન્યાત્ત્રિવિધઃ,

તથાહિ યથા કસ્યચિત્કળ્પટકાકીર્ણમાર્ગાવતીર્ણસ્ય કળ્પટકવિઘ્નો વિશિષ્ટગમનવિઘાતહેતુર્ભવતિ, તદપનયનં તુ પથિ પ્રસ્થિતસ્ય નિરાકુલગમનસમ્પાદકં, તથા મોક્ષમાર્ગપ્રવૃત્તસ્ય કળ્પટકસ્થાનીયશીતોષ્ણાદિપરિ-
ષહેરુપદ્વૃતસ્ય ન નિરાકુલપ્રવૃત્તિઃ, તત્તિતિક્ષાભાવનયા તદપાકરણે ત્વનાકુલપ્રવૃત્તિસિદ્ધિરિતિ
કળ્પટકવિઘ્નજયસમઃ પ્રથમો હીનો વિઘ્નજયઃ ।

તથા તસ્યૈવ જ્વરેણ ભૂશમભિભૂતસ્ય નિરાકુલગમનેચ્છોરપિ તત્કર્તુમશક્તુવતઃ કળ્પટકવિઘ્નાદધિકો યથા
જ્વરવિઘ્નસ્તઞ્જયશ્ચ વિશિષ્ટગમનપ્રવૃત્તિહેતુસ્તથેહાપિ જ્વરકલ્પ્યાઃ શારીરા એવ રોગા વિશિષ્ટધર્મસ્થાનારા-
ધનપ્રતિબન્ધકત્વાદ્વિઘ્નાસ્તદપાકરણં ચ "હિયાહારા મિયાહારાં" (પિણ્ડનિર્વૃક્તિ ગાઠ ૬૪૮) ઇત્યાદિસૂત્રો-
ક્તરીત્યા તત્કારણાનાસેવનેન, "ન મત્સ્વરૂપસ્યૈતે પરીષદા લેશતોઽપિ બાધકાઃ કિન્તુ દેહમાત્રસ્યૈવ" ઇતિ
ભાવનાવિશેષેણ વા સમ્યગ્ધર્મારાધનાય સમર્થમિતિ જ્વરવિઘ્નજયસમો મધ્યમો દ્વિતીયો વિઘ્નજયઃ ।

- અપ્રમાદ ભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રયત્નને યત્નાતિશય કહેવાય છે.
- ચાલુ વિષયમાં જેમ કે "આ મારી ક્રિયા જલ્દી પૂર્ણ થાઓ !" તેવી ઈચ્છાને ઔત્સુક્ય કહેવાય છે. તેમ અકાળે ક્રિયાના ફળને પામવાની ઈચ્છાને તેમજ જે ક્રિયા કરાતી હોય તે સિવાયની બીજી ક્રિયા કરવાની ઈચ્છાને પણ ઔત્સુક્ય કહેવાય છે. આ દરેક પ્રકારનાં ઔત્સુક્ય વર્જવાં જરૂરી છે.
- આ ઔત્સુક્ય એ આર્તધ્યાનરૂપ હોવાથી વર્જવા યોગ્ય છે.

૩. વિઘ્નજયઃ : 'વિઘ્નનો જય થાય છે આનાથી તે વિઘ્નજય' આ વ્યુત્પત્તિ અર્થથી ધર્મકાર્યો કરવામાં આવતાં વિઘ્નોને હઠાવનારો આત્મપરિણામ એટલે વિઘ્નજય.

અને તે વિઘ્નજય જીતવા યોગ્ય વિઘ્નો ત્રણ પ્રકારનાં હોવાથી ત્રણ પ્રકારનો છે.

૧ - જઘન્ય વિઘ્નજયઃ : કોઈક કાંટાથી ભરપૂર માર્ગમાં આવી ચડેલા મુસાફરને એ 'કાંટારૂપી વિઘ્ન' ઝડપથી જવામાં રૂંકાવટ પેદા કરે છે. તે કાંટાઓ જો દૂર કરાય તો મુસાફરની યાત્રા નિશ્ચિત બને. તે રીતે મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધતા આરાધકને કંટક સમાન શીત, ઉષ્ણ વગેરે પરીષદોની પીડાથી નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તે વિઘ્નને તિતિક્ષા ભાવના (વારંવાર સહન કરવાની ટેવ પાડવી.) વડે દૂર કરીને આરાધક મોક્ષમાર્ગમાં નિશ્ચિતપણે આગળ વધી શકે છે. આ પહેલો કંટકવિઘ્નજયસમાન પ્રથમ 'હીન-વિઘ્નજય' છે.

૨ - મધ્યમ વિઘ્નજયઃ : તાવથી ખૂબ પીડાયેલ તે મુસાફરને નિશ્ચિતપણે જવાની ઈચ્છા હોવા છતાં જઈ શકતો નથી, માટે કંટક વિઘ્નથી અધિક બલવાન એવો જ્વર-વિઘ્ન છે. જ્વર-વિઘ્નનો જય માર્ગમાં વેગથી જવાની પ્રવૃત્તિનું જેમ કારણ બને છે. તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ જ્વર જેવા શારીરિક રોગો વિશિષ્ટ ધર્મની આરાધનામાં બાધક બને છે.

૧ - પિંડનિર્વૃક્તિમાં બતાવ્યા મુજબ : હિતકારી આહાર, પ્રમાણોપેત આહાર, અલ્પાહાર વગેરે સૂત્રોક્ત મર્યાદાથી રોગના કારણોનો ત્યાગ કરવા દ્વારા થાય છે. અથવા તો

૨ - 'આ પરીષદો મારા આત્મસ્વરૂપના જરા પણ બાધક નથી, તેઓ કેવળ મારા શરીરને જ પીડાકારી છે' - આ રીતની વિશિષ્ટ ભાવના દ્વારા આ વિઘ્ન જીતી શકાય છે. આ વિઘ્નજયથી ધર્મની આરાધના સારી થાય છે. આ જ્વરવિઘ્નના જય તુલ્ય બીજો 'મધ્યમ વિઘ્નજય' છે.

યથા ચ તસ્યૈવાધ્વનિ જિગમિષોર્દિગ્મોહવિગ્નોપસ્થિતૌ ભૂયો ભૂયઃ પ્રેર્યમાણસ્યાપ્યધ્વનીનૈર્ન ગમનોત્સાહઃ
સ્વાત્તિદ્વિજયે તુ સ્વયમેવ સમ્યગ્જ્ઞાનાત્પરૈશ્ચાભિધીયમાનમાર્ગશ્રદ્ધાનાન્મન્દોત્સાહતાત્યાગેન વિશિષ્ટગમનસંભવ-
સ્તથેહાપિ મોક્ષમાર્ગે દિગ્મોહકલ્પો મિથ્યાત્વાદિજનિતો મનોવિભ્રમો વિઘ્નસ્તઙ્ગયસ્તુ ગુરુપારતન્ત્ર્યેણ મિથ્યા-
ત્વાદિપ્રતિપક્ષભાવનયા મનોવિભ્રમાપનયનાદનવચ્છિન્નપ્રયાણસમ્પાદક इत्ययं મોહવિઘ્નજયસમ ઉત્તમસ્તુતીયો
વિઘ્નજયઃ ।

एते च त्रयोऽपि विघ्नजया आशयरूपाः समुदिताः प्रवृत्तिहेतवोऽन्यतरवैकल्येऽपि तदसिद्धेरित्यवधेयम् ।
उक्तं च -

“विघ्नजयस्त्रिविधः खलु, विज्ञेयो हीनमध्यमोत्कृष्टः ।

मार्ग इह कण्टकज्वरमोहजयसमः प्रवृत्तिफलः ॥” [षो० ૩-૧] इति ।

૩ - ઉત્તમ વિઘ્નજય : જેમ એ જ માર્ગમાં આગળ વધવાની ઈચ્છાવાળાને સાચી દિશા ન મળે (દિશાભ્રમ થાય) ત્યારે મુસાફરો વડે વારંવાર પ્રેરણા કરાયા છતાં જવાનો ઉત્સાહ રહેતો નથી.

પરંતુ જ્યારે પોતાને જ થયેલા સમ્યગ્જ્ઞાનથી અથવા બીજાઓ વડે બતાવાયેલા માર્ગની શ્રદ્ધાથી, મંદ પડેલા ઉત્સાહના ત્યાગથી આ વિઘ્નજય થવાથી એ વિશિષ્ટ (તીવ્ર) ગતિ કરી શકે છે. તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ મિથ્યાત્વ વગેરેથી પેદા થયેલ મનોભ્રમ એ દિશા-મોહરૂપ વિઘ્ન છે. તેનો જય, ૧ - ગુરુને સમર્પિત રહી, ૨ - મિથ્યાત્વ વગેરેની પ્રતિપક્ષી સમ્યક્ત્વ વગેરેની ભાવનાથી મનોભ્રમને દૂર કરવાથી થાય છે, જે મોક્ષમાર્ગમાં અખંડ પ્રયાણ કરાવનાર બને છે. આ મોહવિઘ્નના જય સમાન ત્રીજો, ‘ઉત્તમ વિઘ્નજય’ છે.

આ ત્રણેય વિઘ્નજયો આશયરૂપ છે. સમુદિત=આ ત્રણે વિઘ્નજયો ભેગા થાય ત્યારે પ્રવૃત્તિનાં કારણો છે. આ ત્રણેમાંથી એક પણ વિઘ્નજય ન સધાય તો મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. ષોડશક્રમાં કહ્યું છે કે -

“૧ - હીન, ૨ - મધ્યમ અને ૩ - ઉત્કૃષ્ટ. આ રીતે ત્રણ પ્રકારનો વિઘ્નજય જાણવો, જે માર્ગમાં ૧ - કંટકજય, ૨ - જ્વરજય અને ૩ - મોહ-મુંઝવણ-ભ્રમ-જય સમાન છે અને એ પ્રવૃત્તિરૂપી ફળને આપનાર છે.”

તાત્પર્ય : જે કોઈ શુભકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે તેને વિઘ્ન આવવાની સંભાવના રહે છે. તે વિઘ્નો આવતાં જ જેઓ વિઘ્નથી હારી જાય છે, તેઓ કદાપિ પ્રવૃત્તિને અખંડ રાખી શકતા નથી. જેઓએ પ્રવૃત્તિને અખંડ રાખવી હોય તેઓએ તે વિઘ્નનો જય કરવો જ જોઈએ.

- મોક્ષમાર્ગે પ્રવૃત્તિ કરનારા આત્માઓને આવતાં વિઘ્નોને શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી દીધાં છે અને તે પ્રત્યેક વિઘ્નોને જીતવાના ઉપાયો પણ સુંદર રીતે દર્શાવ્યા છે.
- શીત, ઉષ્ણ વગેરે પરીષ્કોને શાસ્ત્રકારોએ કાંટા તુલ્ય જણાવીને જથ્થા વિઘ્ન તરીકે ઓળખાવેલ છે. કાંટા જેમ બહારનું વિઘ્ન છે, તેમ બાવીશ પરીષ્કોમાંથી શીત, ઉષ્ણ, દંશ, તુણ વગેરે પરીષ્કો પણ બહારના વિઘ્નરૂપ હોવાથી તેની કાંટા સાથે સરખામણી કરી છે.
- આ વિઘ્નોના જય માટે ઠંડી, ગરમી પડે તો તેના પ્રતિકારનાં દુન્યવી સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનો અહીં ઉપદેશ આપ્યો નથી. પરંતુ દુઃખોને સહન કરવાના અભ્યાસ દ્વારા એવી સહનશીલતા કેળવવી જોઈએ કે, જેથી તે દુઃખોનો દુઃખરૂપે અનુભવ જ ન થાય. અર્થાત્ કે મન અને શરીરને એવું કેળવવું જોઈએ કે, ઠંડી, ગરમી વગેરે પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્ન થાય તેવી મન

- કે શરીર ઉપર તેની અસર પડે જ નહીં અને અનાકુળપણે - મનની સ્વસ્થતાપૂર્વક મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે. માટે જ ખાસ લખ્યું કે, તિતિક્ષાભાવનયા તદવાકરણે ત્વનાકુલપ્રવૃત્તિ-સિદ્ધિરિતિ । તે પરીષ્કોને સહન કરી લેવાની ટેવ પાડવારૂપ ભાવના દ્વારા તેને દૂર કરવાથી અનાકુળ પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ થાય છે.
 - શારીરિક રોગો વગેરે અંદરથી પ્રગટતાં વિઘ્નરૂપ હોવાથી તેને જવર સાથે સરખાવીને શાસ્ત્રકારશ્રીએ તેને મધ્યમ વિઘ્ન તરીકે ઓળખાવેલ છે. આ વિઘ્ન બહારથી નહીં પણ અંદરથી પ્રગટે છે. જો તેનો જય કરવામાં ન આવે તો તે પ્રવૃત્તિને અંકિત કરે છે. પહેલા વિઘ્ન કરતાં આ વિઘ્ન વધુ પ્રબળ કક્ષાનું હોય છે. આથી તેના જય માટેનો પરિણામ પણ વધુ પ્રબળ હોવો આવશ્યક છે.
 - આ શારીરિક રોગો વગેરે રૂપ અભ્યંતર વિઘ્નને જીતવા માટે પણ ઔષધ વગેરે બાહ્ય સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને અનાગત કે પચ્યાત્ [રોગ આવે તે પૂર્વે કે રોગ આવ્યા બાદ] કોઈપણ પ્રકારની ચિકિત્સા દ્વારા રોગને દૂર કરવાનું શાસ્ત્રકારશ્રીએ અહીં જણાવ્યું નથી, પરંતુ તે માટે પિંડનિર્યુક્તિમાં દર્શાવેલ વિધિ મુજબ- 'હિયાહારા મિયાહારાં' બનવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.
- પિંડનિર્યુક્તિમાં જણાવ્યું છે કે -
- “જે મનુષ્યો હિતકર આહાર કરનારા હોય છે, પ્રમાણોપેત આહાર લેનારા હોય છે અને અલ્પ આહાર લેનારા હોય છે, તે પોતે જ પોતાના ચિકિત્સક બને છે. વૈદ્યો-ચિકિત્સકો તેની ચિકિત્સા કરતા નથી, કારણ કે, તેમને રોગ થતો જ નથી.”
- આ રીતે ધર્મપ્રવૃત્તિને અખંડિત રાખવા ઈચ્છનારે ધર્મપ્રવૃત્તિમાં રોગાદિ વિઘ્ન ન આવે તે માટે પોતાની આહારવિધિને શાસ્ત્રાનુસારી બનાવીને પહેલેથી જ સાવધાની રાખવાની છે, પણ અનાગત ચિકિત્સા કરવાની નથી.
- 'હિયાહારા મિયાહારાં' - એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિનું પાલન કરનારને શારીરિક રોગો થતા નથી અને તેની ધર્મપ્રવૃત્તિ નિર્વિઘ્ને પ્રવર્તે છે. આમ છતાં કોઈ તેવા પ્રકારના પ્રબળ કર્મના ઉદયથી રોગ ઉભા થઈ જાય અને 'હિયાહારા મિયાહારાં' - એવી શાસ્ત્રોક્ત વિધિનું પાલન કરવા છતાં પણ તે રોગ દૂર ન થાય તો ચિકિત્સા કરવાનો ઉપદેશ ન આપતાં તે રોગને સમ્યગ્ પ્રકારે સહન કરી લેવાનો અને રોગાદિમાં મન અસ્વસ્થ ન બને તે રીતે તેને કેળવીને પ્રવૃત્તિ અખંડ રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.
 - મનને અસ્વસ્થ બનતું બચાવવા માટે હમેશાં એવી વિચારણા કરવી કે, 'આ રોગાદિ પરીષ્કો બહુ બહુ તો મારા શરીરને પીડા કરી શકે તેમ છે. હું તો શરીરથી પર છું, તે મને - મારા આત્માના સ્વરૂપને વિકૃત કરવા જરાય સમર્થ નથી. પછી મારે શા માટે મુંઝાવું જોઈએ ? રોગ પોતે પોતાનું કામ કરે છે, તેમ મારે મારું કામ કરવું જોઈએ,' એવી સમ્યગ્ વિચારણાઓ દ્વારા મનને રોગાદિથી, દેહભાવથી પર કરીને રોગાદિ પરીષ્કરૂપ વિઘ્નનો જય કરવો. આ રીતે મનને કેળવવાથી વિઘ્નજય થતાં આરંભેલ ધર્મપ્રવૃત્તિ અખંડપણે પ્રવર્તે છે.
 - મિથ્યાત્વાદિનો ઉદય એ સૌથી પ્રબળ વિઘ્ન છે. કારણ કે મિથ્યાત્વાદિનો ઉદય થતાં, આ માર્ગ સાચો હશે કે કેમ, તેવી શંકા પડી જાય છે. આગળ વધીને માર્ગ ઉન્માર્ગરૂપ અને ઉન્માર્ગ માર્ગરૂપ લાગી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં યોગમાર્ગમાં આગળ વધવાની પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે. આવા સમયે સદ્ગુરુ પ્રત્યેનું સમર્પણ જ ઉપકારક બની શકે છે. સદ્ગુરુને સાચા ભાવે સમર્પિત બની, મિથ્યાત્વ વગેરે જે દોષોનો પ્રબળ ઉદય થયો હોય તેની પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓથી અંતઃકરણમાં વ્યાપેલ મિથ્યાત્વ આદિ

અતિચારરહિતાધિકગુણે ગુર્વાદૌ વિનયવૈયાવૃત્યબહુમાનાદ્યન્વિતા હીનગુણે નિર્ગુણે વા દયાદાનવ્યસનપતિત-
દુઃખાપહારાદિગુણપ્રધાના મધ્યમગુણે ચોપકારફલવત્યધિકૃતધર્મસ્થાનસ્યાહિંસાદેઃ પ્રાપ્તિઃ સિદ્ધિઃ । ઉક્તં ચ -

“સિદ્ધિસ્તત્તદ્ધર્મસ્થાનાવામિરિહ તાત્ત્વિકી જ્ઞેયા ।

અધિકે વિનયાદિયુતા, હીને ચ દયાદિગુણસારા ॥” [ષોં ૩-૧૦] ઇતિ ।

અંધકારને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

- રાગ, દ્વેષ કે અજ્ઞાનની પ્રબળતામાંથી અર્થાત્ કે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, વિષયાસક્તિ અને સંશય, વિપર્યય કે અનધ્યવસાયરૂપ અજ્ઞાનની પ્રબળતાના યોગે આવો દિશાભ્રમ થાય ત્યારે આચારાંગ, યોગશાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે, તે મુજબ તેની પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓ કરી મનને રાગાદિની પક્કડમાંથી દૂર કરવું જોઈએ. જો આમ બને તો જ માર્ગની યથાર્થ શ્રદ્ધા થતાં મોક્ષમાર્ગમાં નિર્વિઘ્ને પ્રવૃત્તિ થઈ શકે.
- જો જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણેય પ્રકારનો વિઘ્નજય થાય, તો જ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ અખંડ રહી શકે. ત્રણમાંથી એક પણ વિઘ્ન ભલે તે જઘન્ય કોટિનું હોય - પણ જો તેનો વિજય ન કરાય તો એ પ્રવૃત્તિ અખંડ રહી શકતી નથી.
- અહીં દર્શાવેલ વિઘ્નો - એ પરીષદરૂપ છે. તે બાવીશ પરીષદોનો ત્રણ પ્રકારના વિઘ્નોમાં પ્રાયઃ નીચે જણાવ્યા મુજબ સમાવેશ થઈ શકે છે.

○ જઘન્ય વિઘ્નરૂપ બહારથી ઉદ્ભવતા પરીષદો	○ મધ્યમ વિઘ્નરૂપ અંદરથી ઉદ્ભવતા પરીષદો	○ ઉત્કૃષ્ટ વિઘ્નરૂપ મનોવિભ્રમ કરનારા પરીષદો
શીત-૩	શય્યા-૧૧	શુધા-૧
ઉષ્ણ-૪	આક્રોશ-૧૨	તૃષ્ણા-૨
દંશ-૫	વધ-૧૩	રતિ-૭
અચેલ-૬	અલાભ-૧૫	ધાયના-૧૪
સ્ત્રી-૮	તૃણસ્પર્શ-૧૭	રોગ-૧૬
ચર્ચા-૯	મલ-૧૮	-
નેપેથિકી-૧૦	સત્કાર-૧૯	-

સામાન્ય વિચારણાના આધારે આ વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે. તેને માટે કોઈ આધાર કે પ્રમાણ મળ્યાં નથી. એટલે વિશેષ વિચારણા કરવા માટે ઉપર દર્શાવેલા વિભાગમાં વિદ્વજ્જનો વિશેષ વિમર્શ કરીને વધુ સૂક્ષ્મતાપૂર્વક વિષય વિભાગ કરે તે અપેક્ષિત છે.

4. સિદ્ધિ : ૧ - અધિક ગુણવાળા ગુરુ વગેરેના વિનય-વૈયાવચ્ચ બહુમાનાદિવાળી, ૨ - હીનગુણ અથવા નિર્ગુણ જીવો પ્રત્યે દયા અને દાન તેમજ આપત્તિમાંથી ઉગારવા આદિ ગુણોથી પ્રધાન કોટિની અને ૩ - મધ્યમ ગુણવાળા જીવો પર ઉપકારરૂપે ફળવાવાળી સ્વ ભૂમિકાને અનુરૂપ અહિંસા વગેરે ધર્મસ્થાન-ધર્માનુષ્ઠાનની અતિચાર (દોષ) વિનાની પ્રાપ્તિ એ સિદ્ધિ નામનો આશય છે. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે -

“અહીં તે તે ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ તાત્ત્વિક સિદ્ધિ જાણવી કે જે અધિક ગુણવાળા પ્રત્યે વિનયાદિ યુક્ત હોય અને હીનગુણવાળા પ્રત્યે દયાદિ ગુણપ્રધાન હોય.”

સ્વપ્રાપ્તધર્મસ્થાનસ્ય યથોપાયં પરસ્મિન્નપિ સમ્પાદકત્વં વિનિયોગઃ, અયં ચાનેકજન્માન્તરસન્તાનક્રમેણ પ્રકૃષ્ટધર્મસ્થાનાવાપ્તેરવન્ધ્યો હેતુઃ । ઉક્તં ચ -

“સિદ્ધેશ્ચોત્તરકાર્યં, વિનિયોગોઽવન્ધ્યમેતદેતસ્મિન્ ।

સત્યન્વયસંપત્ત્યા, સુન્દરમિતિ તત્પરં યાવત્ ॥” [શ્લો. ૩-૧૧]

‘અવન્ધ્યં’ ન કદાચિન્નિષ્કલં ‘એતત્’ ધર્મસ્થાનમહિંસાદિ, ‘એતસ્મિન્’ વિનિયોગે સતિ ‘અન્વયસમ્પત્ત્યા’ અવિચ્છેદભાવેન ‘તત્’ વિનિયોગસાધ્યં ધર્મસ્થાનં સુન્દરમ્ । ‘ઇતિઃ’ ભિન્નક્રમઃ સમાપ્યર્થશ્ચ, યાવત્પરમિત્યેવં યોગઃ, યાવત્ ‘પરં’ પ્રકૃષ્ટં ધર્મસ્થાનં સમાપ્યત ઇત્યર્થઃ ।

તાત્પર્ય : જે ધર્માનુષ્ઠાનને આત્મસાત્ કરવાના ઉદ્દેશપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાઈ હોય તે પ્રવૃત્તિના પરિણામે તે ધર્મસ્થાન જ્યારે કોઈ પણ દોષ વગરનું આત્મસાત્ બની જાય ત્યારે તેને સિદ્ધિ તરીકે દર્શાવેલ છે. જે વસ્તુને ટીકામાં - અતિચારરહિતા પદથી, ‘ખોડશક’ પ્રકરણની ટીકામાં તાત્ત્વિકી શબ્દથી અને યોગલક્ષણ દ્વારિશિકામાં તાત્ત્વિકવર્માત્તિઃ પદથી સ્પષ્ટરૂપે સમજાવેલ છે.

- ‘ખોડશક’ પ્રકરણ વૃત્તિમાં આ અંગે તાત્ત્વિક સિદ્ધિનો અર્થ કરતાં લખ્યું કે, “પોતાના અનુષંગ/સંબંધ માત્રથી નિત્ય વૈરીઓનાં વેરનો પણ નાશ કરવાના કારણે તે તાત્ત્વિક છે.” ‘યોગલક્ષણ દ્વારિશિકા’માં પણ જણાવ્યું છે કે - “વારંવાર પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ અભ્યાસથી શુદ્ધ હોય પણ માત્ર આત્માસરૂપ ન હોય તે તાત્ત્વિક કહેવાય.”
- જ્યારે અધિકૃત ધર્માનુષ્ઠાનની નિરતિચાર-તાત્ત્વિક સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે અધિક ગુણવાન પ્રત્યે વિનયાદિનો ભાવ, મધ્યમ ગુણવાન પ્રત્યે ઉપકારનો ભાવ અને હીનગુણી પ્રત્યે દયાદિનો ભાવ અવશ્ય હોય છે.
- તાત્ત્વિક ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિને સિદ્ધિ કહેવાય છે તે અધિક ગુણવાળા પ્રત્યે વિનયાદિના પરિણામથી યુક્ત - મધ્યમ ગુણવાળા (સરખા ગુણવાળા) પ્રત્યે ઉપકારરૂપ ફળ પમાડનારી અને હીનાદિ પ્રત્યે કડુણાદિના પરિણામથી યુક્ત સિદ્ધિનો અનુભવાત્મક પરિણામ તે સિદ્ધિનો આશય કહેવાય છે.
- અહીં ટીકાના પદોમાં અતિચારરહિતા જે પદ છે, તે ‘પ્રાપ્તિ’ પદનું વિશેષણ છે. તે ખ્યાલમાં રાખીને અહિંસાદેઃ અતિચારરહિતા પ્રાપ્તિઃ એ પ્રમાણે અન્વય કરવાથી અર્થ કરવાની સુગમતા થઈ પડશે.

5. વિનિયોગ : પોતાને સિદ્ધ થયેલું ધર્મસ્થાન યથાયોગ્ય ઉપાયો દ્વારા બીજા જીવોને પમાડવું એ વિનિયોગ નામનો આશય છે. એ અનેક જન્મોની પરંપરા દ્વારા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ માટેનો સફળ હેતુ બને છે. ખોડશકમાં કહ્યું છે કે -

“સિદ્ધિ પછીનું કાર્ય વિનિયોગ છે. આ વિનિયોગ કર્યે છતે સિદ્ધ થયેલ અહિંસાદિ ધર્મસ્થાન અવંધ્ય બને છે. (જે ક્યારેય નિષ્કળ ન જતાં પોતાના ફળને અવશ્ય આપે છે, તેને અવંધ્ય કહેવાય છે.) વિનિયોગ કરાતું અહિંસાદિ ધર્મસ્થાન પરંપરાની અખંડધારા દ્વારા છેવટે પરાકાષ્ઠાના અહિંસાદિ ધર્મસ્થાનોને પમાડે છે. માટે તે વિનિયોગ કરાતું અહિંસાદિ ધર્મસ્થાન સુંદર છે.”

‘એતદ્’ એટલે વિનિયોગ કરાતું અહિંસાદિ ધર્મસ્થાન ‘અવન્ધ્ય’ છે એટલે કે તે ક્યારે પણ નિષ્કળ થતું નથી. ‘અન્વયસંપત્ત્યા’ એટલે એ અહિંસાદિ ધર્મસ્થાનનો વિનિયોગ કરવાથી પરંપરાની ધારા અખંડ રહેવાના કારણે ‘તદ્’ એટલે વિનિયોગ સાધ્ય તે અહિંસાદિ ધર્મસ્થાન સુંદર (શ્રેષ્ઠ) હોય છે.

इदमत्र हृदयम्-धर्मस्तावद्वागादिमलविगमेन पुष्टिशुद्धिमञ्चित्तमेव । पुष्टिश्च पुण्योपचयः, शुद्धिश्च घातिकर्मणां पापानां क्षयेण या काचिन्नर्मलता, तदुभयं च प्रणिधानादिलक्षणेन भावेनानुबन्धवद्भवति, तदनुबन्धाच्च शुद्धिप्रकर्षः सम्भवति, निरनुबन्धं च तदशुद्धिफलमेवेति न तद्धर्मलक्षणम्, ततो युक्तमुक्तम् “प्रणिधानादिभावेन परिशुद्धः सर्वोऽपि धर्मव्यापारः सानुबन्धत्वाद् योगः” इति ।

यद्यप्येवं निश्ચયત: પરિશુદ્ધ: સર્વોઽપિ ધર્મવ્યાપારો યોગસ્તથાપિ ‘વિશેષેણ’ તાન્ત્રિકસદ્ધકેતવ્યવહારકૃતેના- સાધારણ્યેન સ્થાનાદિગત એવ ધર્મવ્યાપારો યોગ:, સ્થાનાદ્યન્યત્તમ એવ યોગપદપ્રવૃત્તે: સમ્મતત્વાદિતિ ભાવ: ॥૧૧॥

આ શ્લોકમાં ‘સુન્દરમિતિ’ પદમાં સુંદર પછીના ‘ઈતિ’ને ત્યાં ન જોડતાં ‘યાવત્’ પદ સાથે જોડવું, અને યાવદિતિ એમ જોડીને તેને સમાપ્તિના અર્થમાં સમજવાનું છે, એટલે કે એનું અંતિમફળ ‘પરં’ પ્રકૃષ્ટધર્મસ્થાન પમાડીને સમાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ કરવાનો છે.

તાત્પર્ય : અહીં વિનિયોગનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે વિનિયોગ એ સિદ્ધિ પછીનું કાર્ય છે. “પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મનુષ્ઠાન યોગ્ય ઉપાય દ્વારા અન્યને પમાડવું.” તે વિનિયોગનું લક્ષણ છે અને “વિનિયોગથી પ્રકૃષ્ટ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે” ઈત્યાદિ જે જણાવ્યું, તે વિનિયોગનું ફળ છે.

- સાધક જે જે ધર્મસ્થાનની સિદ્ધિ કર્યા બાદ વિનિયોગ કરે, તે વિનિયોગ તેની ઉપર ઉપરના ધર્મસ્થાનની સિદ્ધિ કરાવી અંતે અંતિમ પરાકાષ્ઠાની સિદ્ધિ સુધી સાધકને પહોંચાડે છે.
- સિદ્ધિ પછી વિનિયોગ અને તે વિનિયોગ દ્વારા તેનાથી ઉપરની કક્ષાની સિદ્ધિ. આ ક્રમ એક ભવમાં પણ અંતિમ કક્ષાની સિદ્ધિ આપી શકે છે, તો કોઈને અનેક ભવોની પરંપરા દ્વારા પણ અંતિમ સિદ્ધિએ પહોંચાડે છે.

પૂર્વે કહી ગયેલ યોગનું લક્ષણ - ‘મોક્ષની સાથે જોડનાર બધો જ ધર્મવ્યાપાર= યોગ’ તેનું રહસ્ય એ છે કે - “રાગ વગેરે મળના નાશ દ્વારા થતું ‘પુષ્ટિ’ અને ‘શુદ્ધિ’ વાળું ચિત્ત જ ધર્મ છે.”

પુણ્યનો સંગ્રહ એ ‘પુષ્ટિ’ કહેવાય.

ઘાતિકર્મોરૂપ પાપોના ક્ષયથી જે કાંઈ નિર્મળતા પ્રગટે તે ‘શુદ્ધિ’ કહેવાય.

૧ - પુષ્ટિ અને ૨ - શુદ્ધિ; એ બંને પ્રણિધાનાદિ પાંચે આશયોરૂપ ભાવથી અનુબંધવાળા બને છે. તે અનુબંધથી શુદ્ધિનો પ્રકર્ષ સંભવે. અનુબંધ વગરની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ અશુદ્ધિરૂપ ફળને જ આપે છે, માટે એ ધર્મરૂપ બનતી નથી.

માટે ‘પ્રણિધાનાદિ આશયોથી પરિશુદ્ધ થયેલ બધો પણ ધર્મવ્યાપાર એ અનુબંધવાળો હોઈ યોગ છે’ એમ પૂર્વે જે કહેવાયું હતું તે યોગ્ય છે.

જો કે આ પ્રમાણે નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ ‘પરિશુદ્ધ થયેલ બધો પણ ધર્મવ્યાપાર એ યોગ છે’ તો પણ યોગશાસ્ત્રોની સંજ્ઞાઓ દ્વારા નિશ્ચિત થયેલ વ્યવહારથી કરાયેલ વિશેષ નિયમથી ‘સ્થાન વગેરે’ સંબંધી જ ધર્મવ્યાપાર યોગ કહેવાય છે. કારણ કે, ‘સ્થાન વગેરે’ પાંચ પૈકી જ કોઈ પણ એકમાં ‘યોગ’ શબ્દ (પદ)નો પ્રયોગ યોગગ્રંથકારોને માન્ય છે. ॥૧૧॥

તાત્પર્ય : આ લક્ષણ દ્વારા અહીં રાગાદિ મળના નાશથી પ્રગટ થતા શુદ્ધિ અને પુષ્ટિવાળા ચિત્તને ધર્મ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

- પુણ્યનો ઉપચય ‘પુષ્ટિ’ છે. પુણ્યનો ઉપચય એટલે કે આત્મામાં એકત્રિત થયેલ પુણ્યરૂપ કર્મનો જથ્થો.

અવ. સ્થાનાદિગતો ધર્મવ્યાપારો વિશેષેણ યોગ ઇત્યુક્તમ્, તત્ર કે તે સ્થાનાદયઃ ? કતિભેદં ચ તત્ર યોગત્વમ્ ? ઇત્યાહ -

ઠાણુન્નત્થ્યાલંબણરહિઓ તંતંમિ પંચહા एसो ।

दुगमित्थ कम्मजोगो, तहा तियं नाणजोगो उ ॥२॥

'ઠાણુન્નત્થ્યે'ત્યાદિ । સ્થીયતેડનેનેતિ સ્થાનં આસનવિશેષરૂપં કાયોત્સર્ગપર્યંકુલ્લબ્ધપન્ચાસનાદિ સકલ-શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધમ્, ઊર્ણઃ - શબ્દઃ સ ચ ક્રિયાદાવુચ્ચાર્યમાણસૂત્રવર્ણલક્ષણઃ, અર્થઃ - શબ્દાભિધેયવ્યવસાયઃ, આલંબનં-બાહ્યપ્રતિમાદિવિષયધ્યાનમ્, એતે ચત્વારો ભેદાઃ, 'રહિતઃ' રૂપિદ્રવ્યાલંબનરહિતો નિર્વિકલ્પ-

- આત્માની નિર્મળતા તે 'શુદ્ધિ' છે.
- જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય : આ ચાર ઘાતિકર્મો રૂપ પાપનો ક્ષય થવાથી આત્માની જે પણ નિર્મળતા થાય છે તે નિર્મળતાને 'શુદ્ધિ' કહેવામાં આવે છે.
- આગળ ને આગળ પરંપરા ચાલ્યા કરે તેવી સ્થિતિને 'અનુબંધ' કહેવામાં આવે છે; જ્યારે એવું ન થતાં એક જ સ્થાને અટકી જાય, તેવી સ્થિતિને 'નિરનુબંધ' કહેવામાં આવે છે.
- અહીં જણાવેલ 'પુષ્ટિ' અને 'શુદ્ધિ' : બંનેય અનુબંધવાળી એટલે કે 'સાનુબંધ' બનવી જોઈએ.
- પ્રણિધાન વગેરે પાંચ આશયો 'પુષ્ટિ' અને 'શુદ્ધિ' ને સાનુબંધ બનાવે છે.
- આ રીતે સાનુબંધ બનેલ 'પુષ્ટિ' અને 'શુદ્ધિ' ના પરિણામે અંતતઃ 'શુદ્ધિ' નો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.
- પ્રકર્ષ એટલે ઉત્તરોત્તર વધતાં વધતાં યાવત્ પરાકાષ્ઠા સુધીની સ્થિતિ.
- જે અનુષ્ઠાનમાં પ્રણિધાન વગેરે આશયો ન હોય તે અનુષ્ઠાનમાં થતી 'પુષ્ટિ' અને 'શુદ્ધિ' સાનુબંધ ન બનતાં નિરનુબંધ થાય છે, તે નિરનુબંધ 'પુષ્ટિ' અને 'શુદ્ધિ' અશુદ્ધ - અનુષ્ઠાનનું ફળ છે; માટે પ્રણિધાનાદિ આશય વગરનાં તે ધર્માનુષ્ઠાનો ધર્મરૂપ નથી બનતાં.
- એટલા જ માટે પ્રણિધાન વગેરે પાંચ આશયોથી પરિશુદ્ધ બનેલ ધર્મપ્રવૃત્તિ 'સાનુબંધ' બનતી હોવાથી તે 'યોગ' છે; એમ જે કહ્યું છે, તે યોગ્ય જ છે. ॥૧॥

અવો સ્થાન વગેરે બાબતવાળો ધર્મવ્યાપાર (પૂર્વ જણાવેલ) વિશેષથી યોગ છે એમ કહ્યું છે, તે યોગમાં સ્થાનાદિ શું છે ? તેમનામાં કેટલા ભેદવાળું યોગપણું છે ? તે જણાવતાં કહે છે કે -

ગાથા-૨ : ૧ - સ્થાન, ૨ - ઊર્ણ (વર્ણ), ૩ - અર્થ, ૪ - આલંબન અને ૫ - નિરાલંબન આ રીતનો પાંચ પ્રકારનો યોગ શાસ્ત્રોમાં કહેલો છે, તેમાં (પહેલા) બે પ્રકારનો યોગ ક્રિયા (કર્મ) યોગ છે જ્યારે (છેલ્લા) ત્રણ પ્રકારનો યોગ જ્ઞાનયોગ છે -૨.

વ્યાખ્યાર્થ : સ્થાન : આના વડે 'રહેવાય' એ સ્થાન એટલે 'આસનવિશેષ' છે. જે કાયોત્સર્ગ, પર્યંકાસન, પન્ચાસન વગેરે રૂપે સઘળા શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ઊર્ણ : ઊર્ણ એટલે વર્ણ અથવા શબ્દ. તે ક્રિયા આદિમાં બોલાતાં સૂત્રોના વર્ણરૂપ છે. (વર્ણ એટલે સ્વર અને વ્યંજનરૂપ અક્ષરો)

અર્થ : અર્થ એટલે શબ્દોથી જણાવાતો પદાર્થબોધ.

આલંબન : આલંબન એટલે બાહ્ય પ્રતિમાદિ વિષયક ધ્યાન. યોગના આ ચાર ભેદ કહ્યા.

ચિન્માત્રસમાધિરૂપ ઇત્યેવં 'एषः' योगः पञ्चविधः 'तन्त्रे' योगप्रधानशास्त्रे, प्रतिपादित इति शेषः । उक्तं च -

“स्थानोर्णार्थालम्बनतदन्ययोगपरिभावनं सम्यक् ।

परतत्त्वयोजनमलं, योगाभ्याસ इति समयविदः ॥” [षोड० ૧૩-૪]

સ્થાનાદિષુ યોગત્વં ચ “મોક્ષકારણીભૂતાત્મવ્યાપારત્વં યોગત્વમ્” ઇતિ યોગલક્ષણયોગાદનુપચરિતમેવ ।

યત્તુ “યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવઙ્ગાનિ યોગસ્ય” [પાતં. સુ. ૨-૨૧] ઇતિ યોગાઙ્ગત્વેન યોગરૂપતા સ્થાનાદિષુ હેતુફલભાવેનોપચારાદભિધીયત ઇતિ ષોડશકવૃત્તાવુક્તં તત્ “ચિત્તવૃત્તિનિરોધો યોગઃ” [પા. યો. દ. ૧-૨] ઇતિ યોગલક્ષણાભિપ્રાયેણેતિ ધ્યેયમ્ ।

અત્ર સ્થાનાદિષુ 'દ્વયં' સ્થાનોર્ણલક્ષણં કર્મયોગ એવ, સ્થાનસ્ય સાક્ષાદૂર્ણસ્યાપ્યુચ્ચાર્યમાણસ્યૈવ ગ્રહણા-દુચ્ચારણાંશો ક્રિયારૂપત્વાત્ ।

તથા 'ત્રયં' અર્થાલ્મ્બનનિરાલ્મ્બનલક્ષણં જ્ઞાનયોગઃ, 'તુઃ' એવકારાર્થ ઇતિ જ્ઞાનયોગ એવ, અર્થાદીનાં સાક્ષાદ્ જ્ઞાનરૂપત્વાત્ ॥૨॥

નિરાલંબન : પાંચમો 'રહિત=નિરાલંબન=રૂપીદ્રવ્યના આલંબન વિનાનો, નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનનો જ ઉપયોગ-સમાધિરૂપ યોગ છે. આ પ્રકારે પાંચ પ્રકારનો યોગ યોગશાસ્ત્રોમાં કહેવાયો છે. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે -

“૧ - સ્થાન, ૨ - ઊર્ણ, ૩ - અર્થ, ૪ - આલંબન, ૫ - નિરાલંબન આ પાંચ પ્રકારના યોગનું સમ્યક્ પરિભાવન જ પરતત્વની (મોક્ષ) સાથે જોડવામાં સમર્થ છે. તેથી શાસ્ત્રજ્ઞો તેને યોગાભ્યાસ કહે છે.”

સ્થાન વગેરેમાં યોગત્વ એ અનુપચરિત (કોઈ પણ ઉપચાર-સંસ્કાર કર્યા વિનાનું) છે. કેમ કે તેમાં 'મોક્ષના કારણરૂપ આત્મવ્યાપારપણું એ યોગપણું છે' - એવું યોગનું લક્ષણ રહેલું છે.

“યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ આઠ, યોગના અંગો છે” - આ રીતે સ્થાનાદિમાં હેતુ-ફળ (કારણ-કાર્ય) ભાવથી, એટલે કે ઉપચારથી યોગનું અંગપણું હોવાથી યોગરૂપતા હોવાની વાત ષોડશક વૃત્તિમાં જે જણાવી છે, “તે પતંજલિના 'ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ' એ યોગ છે” - એવા યોગના લક્ષણને ધ્યાનમાં રાખીને કહેલ છે.

(આમ, યોગનાં જુદાં જુદાં લક્ષણને આધારે સ્થાનાદિમાં અનુપચરિત યોગપણું કે ઉપચરિત યોગપણું કહેવામાં અપેક્ષાભેદ હોઈ પરસ્પર કોઈ વિરોધ નથી.)

સ્થાનાદિ પાંચ યોગમાં પહેલા બે અર્થાત્ ૧ - સ્થાન અને ૨ - ઊર્ણ એ ક્રિયાયોગ-(કર્મયોગ) જ છે. કેમ કે સ્થાન તો સાક્ષાત્ ક્રિયારૂપ છે અને ઊર્ણ પણ ક્રિયારૂપ છે, શબ્દોચ્ચાર કરતી વખતે ઉચ્ચાર કરાતા અંશે ક્રિયા થાય છે. માટે તે ક્રિયારૂપ છે.

તથા ૩ - અર્થ, ૪ - આલંબન અને ૫ - નિરાલંબન આ ત્રણે જ્ઞાનયોગ છે. શ્લોકમાં કહેવાયેલ 'તુ' જ કારવાથી છે. એટલે આ ત્રણે જ્ઞાનયોગ જ છે એમ અર્થ કરવો. કેમ કે અર્થ આદિ ત્રણે સાક્ષાત્ જ્ઞાનરૂપ છે. ॥૨॥

તાત્પર્ય : આ યોગવિશિકા ગ્રંથમાં જે પાંચ યોગનું વર્ણન કરવાનું છે તે પાંચ યોગના નામોલ્લેખપૂર્વક તેની અહીં વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.

- યોગશાસ્ત્રોમાં વિવિધ પ્રકારની અપેક્ષાઓથી અનેક પ્રકારે યોગોના ભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે પૈકીની એક અપેક્ષા વિશેષને આશ્રયીને અહીં આ સ્થાનાદિ પાંચ યોગનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.

અવ. એષ કર્મયોગો જ્ઞાનયોગો વા કસ્ય ભવતીતિ સ્વામિચિન્તાયામાહ -

દેસે સવ્વે ય તહા, નિયમેણેસો ચરિત્તિણો હોઈ ।

ઇયરસ્સ બીયમિત્તં, ઇત્તુ ઝિય કેહ્ ઇચ્છંતિ ।।૩।।

આ સ્થાનાદિ યોગ એ ઉપચરિત એટલે કે, અતાત્વિક યોગ નથી, પણ અનુપચરિત એટલે કે, તાત્વિક યોગ છે. એવું પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ટીકાના “સ્થાનાદિષુ યોગત્વજ્ઞ “મોક્ષકારણીપૂતાત્મ-વ્યાપારત્વં યોગત્વમ્”” ઇતિ યોગલક્ષણયોગાદનુપચરિતમેવ ।।” એવાં પદો દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યું છે. પરંતુ અહીં એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે - અહીં તમે સ્થાનાદિને નિરુપચરિત યોગરૂપે જણાવો છો, પણ ૧૩મા ષોડશકની ચોથી ગાથાની ટીકામાં પૂ. આચાર્ય ભગવંતશ્રી યશોભદ્રસૂરિ મહારાજે એને ઉપચરિત યોગરૂપે જણાવેલ છે અને એ માટે પાતંજલ યોગદર્શનના બીજા અધ્યાયના ઓગણત્રીસમા યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધ્યાનસમાધયોડષ્ટાવઙ્ગાનિ યોગસ્ય - આ સૂત્રની સાક્ષી આપી છે. આ સૂત્ર તો યમાદિ આઠને યોગરૂપે નહીં પણ યોગના અંગરૂપે જણાવે છે અને યમાદિમાં જ આસનાદિ/સ્થાનાદિ આવે છે. એટલે સ્થાનાદિ પણ યોગરૂપ ન બન્યાં, પણ યોગના અંગરૂપ બન્યાં. આથી યોગના અંગરૂપ સ્થાનાદિને નિરુપચરિત યોગરૂપ ન કહેવાય; પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને ઉપચારથી યોગ કહેવો પડે. તો આ પ્રકારનો પરસ્પરમાં વિરોધાભાસ કેમ ?

આવી શંકાનું સમાધાન કરતાં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ જણાવે છે કે - ષોડશકની ટીકામાં સ્થાનાદિને જે યોગના અંગ તરીકે જણાવેલ છે, તે મહર્ષિ પતંજલિના ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધો યોગઃ’ ‘ચિત્તવૃત્તિ નિરોધરૂપ યોગ છે’ એ લક્ષણને અનુસરીને જણાવેલ છે. મહર્ષિ પતંજલિએ યોગનું લક્ષણ ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ જણાવ્યું છે અને સ્થાનાદિને ચિત્તવૃત્તિ નિરોધના અંગરૂપે સાધનરૂપે જણાવેલ છે; જ્યારે ગ્રંથકાર પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ‘મોક્ષની સાથે આત્માને યોજે તે સઘળોય ધર્મવ્યાપાર યોગ કહેવાય’ એવું યોગનું લક્ષણ કહેલું છે. આથી આ લક્ષણના અનુસારે સ્થાનાદિ પાંચેય આત્માને મોક્ષની સાથે જોડી આપતાં હોવાથી સ્થાનાદિ પાંચેય યોગનાં અંગ નહીં, પણ સ્વયં યોગરૂપ બને છે. માટે તે નિરુપચરિત યોગ કહેવાય છે. એટલે બંને પ્રકારની ઘટનામાં અપેક્ષા ભિન્ન હોવાથી કોઈ વિરોધ રહેતો નથી.

આ રીતે આ સ્થાનાદિ પાંચ યોગમાં સ્થાન અને બોલાતો શબ્દ ક્રિયાયોગરૂપ છે અને અર્થ, આલંબન અને નિરાલંબન - આ ત્રણ જ્ઞાનયોગરૂપ છે.

અહીં શબ્દયોગમાં ખાસ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, લખાયેલા શબ્દોનો કે શબ્દબોધનો ક્રિયાયોગમાં સમાવેશ નથી કર્યો, પણ ઉચ્ચાર્યમાણ બોલાતા શબ્દના ઉચ્ચારણાંશનો જ ક્રિયાયોગમાં સમાવેશ કર્યો છે. કારણ કે, શબ્દ બોલતી વખતે કંઠ, તાળુ, હોઠ વગેરેના અથડાવા રૂપ વચનાનુકૂળ ક્રિયા થાય છે. આથી તે અંશમાં તે ક્રિયાયોગરૂપ છે. આ ક્રિયાયોગ, કર્મયોગના નામથી પણ ઓળખાય છે ।।૨।।

અવ૦ આ ક્રિયાયોગ (કર્મયોગ) અથવા જ્ઞાનયોગ કોને હોઈ શકે એ અંગેની સ્વામિત્વની વિચારણા રજૂ કરતાં જણાવે છે -

ગાથા-૩ : સ્થાનાદિ પાંચ પ્રકારનો આ યોગ ૧ - દેશવિરતિવાળાને તેમજ ૨ - સર્વ-વિરતિવાળાને નક્કી હોય છે. એથી નીચેની (અપુનર્બંધકાદિ) કક્ષાના જીવોને એ બીજરૂપે હોય છે. એ બીજને ઉપચારથી (કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવા દ્વારા) કેટલાકો યોગરૂપ ઈચ્છે-માને છે - ૩.

‘દેસે સલ્લે ય’ ત્તિ । સમપ્રમ્યાં પઙ્ગમ્યર્થત્વાદ્દેશતસ્તથા સર્વતશ્ચ ચારિત્રિણ એવ ‘એષઃ’ પ્રાગુક્તઃ સ્થાનાદિરૂપો યોગઃ ‘નિયમેન’ ઇતરલ્લવ્યવચ્છેદલક્ષણેન નિશ્ચયેન ભવતિ, જ્ઞાનરૂપસ્ય ક્રિયારૂપસ્ય વાડસ્ય ચારિત્રમોહનીય-ક્ષયોપશમનાન્તરીયકત્વાત્ ।

અત એવાધ્યાત્માદિયોગપ્રવૃત્તિરપિ ચારિત્રપ્રાપ્તિમારભ્યૈવ ગ્રન્થકૃતા યોગબિન્દૌ પ્રરૂપિતા, તથાહિ -

“દેશાદિભેદતશ્ચિત્રમિદં ચોક્તં મહાત્મભિઃ ।

અત્ર પૂર્વોદિતો યોગોઽધ્યાત્માદિઃ સમ્પ્રવર્તતે ॥” [૩૫૭] ઇતિ ।

‘દેશાદિભેદતઃ’ દેશસર્વવિશેષાદ્ ‘ઇદં’ ચારિત્રં ‘અધ્યાત્માદિઃ’ અધ્યાત્મ - ૧ ભાવના - ૨ આધ્યાન - ૩ સમતા - ૪ વૃત્તિસંક્ષયશ્ચ - ૫ ।

તત્રાધ્યાત્મં-ઉચિતપ્રવૃત્તેર્વ્રતભૃતો મૈત્ર્યાદિભાવગર્ભ શાસ્ત્રાઙ્ગીવાદિતત્ત્વચિન્તનમ્ ૧ ।

ભાવના-અધ્યાત્મસ્યૈવ પ્રતિદિનં પ્રવર્ધમાનશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધયુક્તોઽભ્યાસઃ ૨ ।

આધ્યાનં-પ્રશસ્તૈકાર્થવિષયં સ્થિરપ્રદીપસદૃશમુત્પાતાદિવિષયસૂક્ષ્મોપયોગયુતં ચિત્તમ્ ૩ ।

સમતા-અવિદ્યાકલ્પિતેષ્ટાનિષ્ટત્વસંજ્ઞાપરિહારેણ શુભાશુભાનાં વિષયાણાં તુલ્યતાભાવનમ્ ૪ ।

વ્યાખ્યાયઃ : દેશ અને સર્વ શબ્દને પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં સપ્તમી (પ્રાકૃત ભાષાને કારણે) કરવામાં આવી છે. માટે દેશથી અને સર્વથી ચારિત્ર પાળવાવાળાને જ પૂર્વોક્ત સ્થાનાદિ યોગ નક્કી હોય, ‘નિયમ’ શબ્દ અન્યોની બાદબાકી માટે છે. (દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિવાળાને જ સ્થાનાદિ યોગ હોય, અન્યને ન હોય.)

જ્ઞાનરૂપ અથવા ક્રિયારૂપ આ પાંચે યોગનો ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ સાથે અવિનાભાવી (નાન્તરીયક) સંબંધ હોવાથી આમ કહેવાયું છે. (એટલે દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ વિનાનાને પણ સ્થાનાદિ યોગ હોય એવું નથી.)

આથી જ, અધ્યાત્મ વગેરે પાંચ પ્રકારના યોગની પ્રવૃત્તિ પણ ચારિત્ર પ્રાપ્તિથી પ્રારંભીને જ ગ્રંથકાર પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજાએ ‘યોગબિન્દુ’માં કહી છે. તે આ મુજબ -

“મહાત્માઓએ દેશાદિ (દેશ અને સર્વ ચારિત્ર) ભેદવાળું અનેક પ્રકારનું ચારિત્ર કહ્યું છે. આ ચારિત્રની હાજરીમાં પૂર્વકથિત અધ્યાત્માદિ (પાંચ પ્રકારનો) યોગ હોય છે.” ॥૩૫૭॥

દેશાદિભેદથી એટલે દેશ અને સર્વ એમ બે પ્રકાર પાડીને, આ ચારિત્ર (વિવિધ પ્રકારવાળું છે.)

૧ - અધ્યાત્મ, ૨ - ભાવના, ૩ - આધ્યાન, ૪ - સમતા અને ૫ - વૃત્તિસંક્ષય - આ પાંચ ‘અધ્યાત્માદિ યોગ’ કહેવાય છે.

અધ્યાત્મ એટલે ઉચિત પ્રવૃત્તિવાળા વ્રતધારી આત્માનું મૈત્રી આદિ ભાવનાયુક્ત, શાસ્ત્રાનુસારી જીવાદિ તત્ત્વોનું ચિંતન - ૧.

ભાવના એટલે અધ્યાત્મનો જ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો ચિત્તની વૃત્તિ (વાસના)ઓને રોકનારો, અભ્યાસ - ૨.

આ-ધ્યાન એટલે પ્રશસ્ત એવી એક વસ્તુના વિષયમાં સ્થિર-પ્રદીપ જેવું, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ કે નાશને લગતા સૂક્ષ્મ ઉપયોગવાળું ચિત્ત - ૩.

સમતા એટલે (મિથ્યાત્વાદિ) અવિદ્યાથી જગતના પદાર્થોમાં ઈષ્ટ અને અનિષ્ટપણાની જે કલ્પના થાય છે, તે ઈષ્ટા-નિષ્ટ સંજ્ઞાનો ત્યાગ કરી શુભ અને અશુભ બંને ય વસ્તુઓમાં સમાનપણાનું ભાવન - ૪.

વૃત્તિસંક્ષય-મનોદ્વારા વિકલ્પરૂપાણાં શરીરદ્વારા પરિસ્પન્દરૂપાણામન્યસંયોગાત્મકવૃત્તીનામયુનર્ભવેન
નિરોધઃ ૫ ।

વૃત્તિસંક્ષય એટલે મન દ્વારા થતી વિકલ્પરૂપ અને શરીર દ્વારા થતી સૂક્ષ્મ કંપનાદિ રૂપ પૌદ્ગલિક સંયોગોની
વૃત્તિઓનો ફરી ઉત્પન્ન ન થાય એ રીતનો નિરોધ (રોકવું) - ૫.

તાત્પર્ય : ૧. અધ્યાત્મયોગ : શાસ્ત્રકારશ્રી માત્ર તત્ત્વચિંતનને અધ્યાત્મયોગ ન કહેતાં વિશિષ્ટ પ્રકારની
વ્યક્તિ દ્વારા વિશિષ્ટ પ્રકારે કરાયેલા તત્ત્વચિંતનને જ અધ્યાત્મયોગ રૂપે સ્વીકારે છે. જગતમાં
તત્ત્વચિંતન કરનારા તો અનેક પ્રકારના જીવો હોય છે. અભવી, દુર્ભવી, ભારેકર્મોભવી, નિલ્નવો,
શુષ્કપાંડિત્ય ધરાવનારાઓ પણ તત્ત્વચિંતન કરતા હોય છે. તેમનું તે તત્ત્વચિંતન અધ્યાત્મયોગરૂપ
બનતું નથી. તત્ત્વચિંતન અધ્યાત્મ યોગરૂપ ક્યારે બને ? - તે દર્શાવતાં શાસ્ત્રકારશ્રીએ તે અંગે નીચે
મુજબની વિશેષતાઓને અનિવાર્ય ગણાવી છે :

- ૧ - તત્ત્વચિંતન કરનાર આત્મા, ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનાર હોવો જોઈએ. એના જીવનમાં કોઈ પણ
પ્રકારની અનુચિત પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ.
- ૨ - તત્ત્વચિંતન કરનાર આત્મા વ્રતધારી અર્થાત્ કે પાંચમા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક રૂપ દેશવિરતિ કે
સર્વવિરતિવાળો હોવો જોઈએ પણ વિરતિ વિનાનો નહિ.
- ૩ - તત્ત્વચિંતન કરનાર આત્માનું તે તત્ત્વચિંતન, મૈત્રી-પ્રમોદ વગેરે યથાધોગ્ય ભાવનાઓથી
ઓતપ્રોત બનેલું હોવું જોઈએ, પણ તે શુષ્ક કક્ષાનું ન હોવું જોઈએ.
- ૪ - તત્ત્વચિંતન કરનાર આત્માનું તે તત્ત્વચિંતન શાસ્ત્રાનુસારી હોવું જોઈએ, પણ સ્વકલ્પનાનુસારી
ન હોવું જોઈએ.

આવા પ્રકારની વિશેષતાવાળા તત્ત્વચિંતનને શાસ્ત્રકારો 'અધ્યાત્મયોગ' કહે છે.

૨. ભાવનાયોગ : આ અધ્યાત્મયોગનું વારંવાર સેવન કરવું, એનું નામ જ 'ભાવનાયોગ' છે. એટલું
જ માત્ર ન જણાવતાં વધતા જતા ચિત્તનિરોધપૂર્વકના વારંવાર સેવાતા અધ્યાત્મયોગને ભાવનાયોગરૂપે
જણાવ્યો છે. કારણ કે, અધ્યાત્મયોગના વારંવાર સેવનથી આત્મા ભાવિત/સંસ્કારિત થાય છે અને
સંસ્કારના કારણે ભૂતકાળના અશુભ સંસ્કારોનો વિલય થાય છે. આ રીતે વારંવાર બનવાથી ક્રમશઃ
ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ક્રમશઃ વધતો જાય છે. અર્થાત્ કે વારંવાર આ રીતે અધ્યાત્મયોગનું સેવન કરવાથી,
રાગ, દ્વેષ, વિષય, કષાય આદિ દોષોનું સ્વરૂપ આત્માને ઘણું જ સ્પષ્ટ થાય છે. એની પક્કડમાંથી
છૂટવાની તીવ્ર તમત્રા થાય છે. એ દોષોથી છૂટવાના ઉપાયો આત્મસાત્ થાય છે. જેના યોગે જેમ જેમ
તત્ત્વચિંતનની માત્રા વધતી જાય, તેમ તેમ રાગ-દ્વેષની વૃત્તિઓનો, વિષય-કષાયની માત્રાનો વધુ ને
વધુ ઘટાડો થતો જાય છે. આત્મા ઉપરથી તેની પક્કડ વધુ ને વધુ છૂટતી જાય છે અને મન વધુને
વધુ શુભ વિષયોમાં સ્થિર બનતું જાય છે, માટે માત્ર અધ્યાત્મયોગના વારંવાર સેવનને ભાવનાયોગ
ન કહેતાં 'વધતા જતા ચિત્તવૃત્તિનિરોધપૂર્વક વારંવાર સેવાતા અધ્યાત્મયોગ'ને 'ભાવનાયોગ' જણાવ્યો.
જો વારંવાર તત્ત્વચિંતન કરવા છતાં જરા પણ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ન થાય તો સમજવું કે, વાસ્તવમાં
અધ્યાત્મયોગ આવ્યો જ નથી અને ચિત્તવૃત્તિ નિરોધની માત્રામાં વધારો ન થાય તો સમજવું કે, યથાર્થ
ભાવનાયોગની પ્રાપ્તિ થઈ જ નથી. નિશ્ચયનયથી આ અવસ્થા પાંચમે-છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે હોય છે.
૩. ધ્યાન (આધ્યાન) યોગ : ભાવનાયોગનું સેવન કરવાના પરિણામે ચિત્તવૃત્તિ નિરોધની માત્રા

વધતાં વધતાં ધ્યાનયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે, પ્રવર્તમાન ચિત્તવૃત્તિ નિરોધના કારણે ચિત્ત વધુને વધુ સ્વચ્છ, સ્થિર અને સૂક્ષ્મ બનતું જાય છે. જેથી તે સૂક્ષ્મ વિષયોનું અત્યંત સહજતાપૂર્વક ધ્યાન કરી શકે છે. ખરેખર, આ ભૂમિકામાં ધ્યાન કરવું પડતું નથી, પણ આપોઆપ ધ્યાન થઈ જ જાય છે. આ ભૂમિકામાં ધ્યાન એ સાહજિક અવસ્થા બની જાય છે. યોગબિંદુ, દ્વાત્રિશિકા વગેરે શાસ્ત્રોમાં “ધ્યાનયોગ” એવો શબ્દપ્રયોગ કરાયો છે. જ્યારે વ્યાખ્યાનકાર મહર્ષિ અહીં “આધ્યાન” શબ્દનો પ્રયોગ કરીને - આસમન્તાત ધ્યાનમ્=આધ્યાનમ્ - કહીને સર્વથા ધ્યાનમય અવસ્થાને આધ્યાનરૂપે ઓળખાવે છે. જો કે સર્વથા ધ્યાનમય અવસ્થા તો અર્થ-કામ પ્રેમી સંસારી આત્માની પણ તે તે વિષયોમાં હોય છે. એ અવસ્થાને યોગરૂપ કહી શકાય નહીં. આથી શાસ્ત્રકાર ભગવંત અહીં અપ્રશસ્ત વિષયોના ધ્યાનનો નિષેધ કરવા માટે સૌ પ્રથમ ‘પ્રશસ્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને કહે છે કે, ચિત્ત પ્રશસ્ત વિષયવાળું અને એક જ પદાર્થનો વિષય કરનારું હોવું જોઈએ અર્થાત્ કે તે આત્મહિતમાં સહાય કરે / મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં આગળ વધારે તેવા એક પદાર્થના વિષયમાં સ્થિર હોવું જોઈએ. વળી, આ પ્રશસ્ત એવા એક પદાર્થના વિષયમાં ચિત્ત અસ્થિર દીપક જેવું નહીં પણ સ્થિર દીપક જેવું હોવું જોઈએ અને તે પ્રશસ્ત એક પદાર્થના પણ ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રોવ્યાંશ વિષયના સૂક્ષ્મ ઉપયોગવાળું હોવું જોઈએ. આવા પ્રશસ્ત એક પદાર્થના ઉત્પાદ, વ્યય, દ્રોવ્યાંશ વિષયક સૂક્ષ્મ ઉપયોગયુક્ત સ્થિર દીપક તુલ્ય ચિત્તને આધ્યાનયોગ કહ્યો છે.

નિશ્ચયનયથી આ અવસ્થા લગભગ સાતમા ગુણસ્થાનકથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. આધ્યાનયોગના કારણે ચિત્તવૃત્તિ ઘણી જ નિર્મળ બને છે.

અહીં અનાદિકાળથી આત્મા ઉપર અધિકાર જમાવી બેઠેલી અવિદ્યા દૂર થાય છે. દ્વાત્રિશિકામાં અનાદિકાલીન મિથ્યાવ્યવહારથી ઉત્પન્ન થયેલ વાસનાને અવિદ્યારૂપે જણાવેલ છે. અનાદિકાળથી આત્મા સાથે રહેલ રાગ, દ્વેષ અજ્ઞાનના યોગે આત્મા અનુકૂળ વિષયોમાં રાગ અને પ્રતિકૂળ વિષયોમાં દ્વેષ કરવારૂપ મિથ્યાવ્યવહાર આચરી રહ્યો છે. એ મિથ્યાવ્યવહારથી ચિત્તમાં જે રાગ, દ્વેષ કરવાના મિથ્યા સંસ્કારો/વાસનાઓ દૃઢ થયેલ છે, તેને અવિદ્યા કહેવાય છે. એ અવિદ્યાનો આધ્યાનયોગના પરિણામે ઉચ્છેદ થઈ જાય છે.

4. **સમતાયોગ** : પદાર્થના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવિષયક સૂક્ષ્મ અને સુદૃઢ ઉપયોગધારાના યોગે તે મિથ્યાસંસ્કારોનો/વાસનાઓનો પરિહાર થાય છે, જેના યોગે શુભ-અશુભ વિષયોમાં તુલ્યતાનું/સમાનતાનું ભાવન થાય છે. જેને સમતાયોગ કહેવાય છે. અહીં વાસી-ચંદનકલ્પાવસ્થા, સુખ-દુઃખ સમાવસ્થા, ભવ-મોક્ષ સમાનાવસ્થા પ્રગટ થાય છે. આ જ ખરેખરો સમતાયોગ છે. નિશ્ચયનયથી આ અવસ્થા પણ લગભગ સાતમા ગુણસ્થાનકથી પ્રારંભીને બારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.
5. **વૃત્તિસંક્ષયયોગ** : સમતાયોગની પરાકાષ્ટાએ આત્મા પહોંચે ત્યાર પછી આત્માની વૃત્તિઓનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતો હોવાથી તેને વૃત્તિસંક્ષય યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વાસ્તવમાં આત્મા નિસ્તરંગ મહોદયિ/પ્રશાંત મહાસાગર જેવો છે. એમાં વૃત્તિ હોય જ નહીં, પણ સમુદ્રમાં જેમ પવનના યોગે તરંગો ઉઠે છે, તેમ આત્મામાં પણ અન્યના સંયોગથી વૃત્તિઓ પ્રગટે છે. આ વૃત્તિઓ બે પ્રકારના અન્ય સંયોગથી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તે બે પ્રકારની છે. મનરૂપ અન્ય સંયોગ દ્વારા થતી વિકલ્પરૂપ વૃત્તિ-૧ અને શરીરરૂપ અન્ય સંયોગ દ્વારા થતાં સ્પંદનરૂપ વૃત્તિ-૨ આ બન્નેય પ્રકારની વૃત્તિનો સંપૂર્ણ પ્રકારનો ક્ષય તે સંક્ષય કહેવાય છે અર્થાત્ કે તે વૃત્તિઓનો સંક્ષય થયા પછી

અર્થેતેષામધ્યાત્માદીનાં સ્થાનાદિષુ કુત્ર કસ્યાન્તર્ભાવઃ ઇતિ चेद् ?

उच्यते - अध्यात्मस्य चित्रभेदस्य देवसेवा-जप-तत्त्वचिन्तनादिरूपस्य यथाक्रमं स्थाने ऊर्णोऽर्थे च ।

भावनाया अपि भाव्यसमानविषयत्वात्तत्रैव ।

ध्यानस्यालम्बने ।

समतावृत्तिसंक्षययोश्च तदन्ययोग इति भावनीयम् ।

ततो देशतः सर्वतश्च चारित्रिण एव स्थानादियोगप्रवृत्तिः सम्भवतीति सिद्धम् ।

નનુ યદિ દેશતઃ સર્વતશ્ચ ચારિત્રિણ એવ સ્થાનાદિયોગપ્રવૃત્તિઃ સમ્ભવતીતિ સિદ્ધમ્ । શ્રાદ્ધયર્માદૌ પ્રવર્તમાનસ્ય સ્થાનાદિક્રિયાયાઃ સર્વથા નૈષ્કલ્યં સ્યાદિત્યાશઙ્ક્યાહ 'ઇતરસ્ય' દેશસર્વચારિત્રિ-વ્યતિરિક્તસ્ય સ્થાનાદિકં 'ઇત એવ' દેશસર્વચારિત્રં વિના યોગસમ્ભવાભાવાદેવ 'બીજમાત્રં' યોગબીજમાત્રં 'કેચિદ્' વ્યવહારનયપ્રધાના ઇચ્છન્તિ ।

ફરી કદાપિ તે વૃત્તિઓ પ્રગટ થતી નથી, તેમાં મન દ્વારા પ્રગટતા વિકલ્પરૂપ વૃત્તિઓના ઉચ્છેદરૂપ વૃત્તિસંક્ષયયોગ બારમા ગુણસ્થાનકના અંતે થાય છે. જેથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે અને શરીર દ્વારા થતા સ્પંદનરૂપ વૃત્તિઓના ઉચ્છેદરૂપ વૃત્તિસંક્ષય યોગ તેરમા ગુણસ્થાનકના અંતે થાય છે. જેથી શૈલેશી અવસ્થા અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પાંચેય યોગોના ફળોનું વર્ણન 'યોગબિંદુ'માં અને અઢારમી 'યોગભેદ- દ્વાત્રિશિકા'માં સુંદર રીતે કરવામાં આવેલું છે.

શંકા : અધ્યાત્માદિ પાંચેનો સ્થાનાદિ પાંચમાં ક્યાં ક્યાં કોનો કોનો સમાવેશ થાય છે ?

સમાધાન : દેવપૂજા, મંત્રજપ, તત્ત્વચિંતન વગેરે સ્વરૂપ વિવિધ પ્રકારના અધ્યાત્મનો સ્થાન, ઊર્ણ અને અર્થયોગમાં યથાક્રમે સમાવેશ થાય છે.

અધ્યાત્મમાં જે 'ભાવ્ય (ભાવવા યોગ્ય) વિષય' છે તે જ ભાવનાનું પણ 'ભાવ્ય (ભાવવા યોગ્ય) વિષય' છે, માટે ભાવનાનો સમાવેશ પણ સ્થાન, ઊર્ણ અને અર્થમાં જ યથાક્રમે થાય છે.

ધ્યાન (આધ્યાન)નો સમાવેશ 'આલંબન'માં થાય છે.

સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય આ બે યોગનો સમાવેશ 'નિરાલંબન' માં થાય છે, એમ વિચારવું.

માટે (પૂર્વે કહ્યું તેમ) દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિવાળાને જ આ સ્થાનાદિ યોગની પ્રવૃત્તિ સંભવે છે, તેમ સિદ્ધ થયું.

શંકા - જો દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિવાળાને જ આ સ્થાનાદિ યોગ હોય તેમ તમે કહો છો, તો દેશવિરતિ-ગુણસ્થાનકથી નીચેના (સમ્યક્ત્વ-અપુનર્બંધક વગેરે) ગુણસ્થાનકે વર્તતા, વ્યવહારથી શ્રાવકધર્મ વગેરેમાં પ્રવર્તતા જીવોની સ્થાનાદિ ક્રિયા સર્વથા નિષ્ફળ થઈ જાય ને ?

સમાધાન - માટે જ એવા 'ઈતર' (દેશ-સર્વવિરતિ વિનાના) જીવોને દેશ કે સર્વ ચારિત્ર વગર યોગની ઉત્પત્તિ નહિ થતી હોવાથી જ તેમની સ્થાનાદિ ક્રિયા એ યોગનું કેવળ 'બીજ' જ હોય છે, એમ વ્યવહારનયને મુખ્ય કરનારા કેટલાકો કહે છે.

“મોક્ષકારણીભૂતચારિત્રતત્ત્વસંવેદનાન્તર્ભૂતત્વેન સ્થાનાદિકં ચારિત્રિણ એવ યોગઃ, અપુનર્બન્ધકસમ્યગ્દ-
શોસ્તુ તદ્યોગબીજમ્” ઇતિ નિશ્ચયનયાભિમતઃ પન્થાઃ । વ્યવહારનયસ્તુ યોગબીજમપ્યુપચારેણ યોગમેવેચ્છતીતિ
વ્યવહારનયેનાપુનર્બન્ધકાદયઃ સ્થાનાદિયોગસ્વામિનઃ, નિશ્ચયનયેન તુ ચારિત્રિણ એવેતિ વિવેકઃ ।

તદિદમુક્તમ્ -

“અપુનર્બન્ધકસ્યાયં, વ્યવહારેણ તાત્ત્વિકઃ ।

અધ્યાત્મ-ભાવનારૂપો, નિશ્ચયેનોત્તરસ્ય તુ ॥૩૬૧॥” [યોગબિન્દુઃ]

અપુનર્બન્ધકસ્ય ઉપલક્ષણાત્સમ્યગ્દૃષ્ટેશ્ચ ‘વ્યવહારેણ’ કારણે કાર્યત્વોપચારેણ ‘તાત્ત્વિકઃ’ કારણસ્યાપિ
કથચ્છિત્કાર્યત્વાત્ । ‘નિશ્ચયેન’ ઉપચારપરિહારેણ ‘ઉત્તરસ્ય તુ’ ચારિત્રિણ એવ ।

સકૃદ્બન્ધકાદીનાં તુ સ્થાનાદિકમશુદ્ધપરિણામત્વાત્રિશ્ચયતો વ્યવહારતશ્ચ ન યોગઃ કિન્તુ યોગાભાસ
ઇત્યવધેયમ્ । ઉક્તં ચ -

“સકૃદાવર્તનાદીનામતાત્ત્વિક ઉદાહૃતઃ ।

પ્રત્યપાયફલપ્રાયસ્તથા વેષાદિમાત્રતઃ ॥૩૭૦॥” [યોગબિન્દુઃ]

સ્થાનાદિ યોગો મોક્ષના કારણભૂત ચારિત્રની પરિણતિની અનુભૂતિમાં સમાઈ જતા હોવાથી ચારિત્રિના
સ્થાનાદિ જ યોગસ્વરૂપ હોય છે. અપુનર્બન્ધક અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓના સ્થાનાદિ યોગો એ ‘યોગબીજરૂપ’ છે,
એમ નિશ્ચયનયને સંમત માર્ગ છે. વ્યવહારનય તો ઉપચારથી યોગબીજ એ પણ યોગ જ છે. એમ ઈચ્છે (કહે) છે.
આ રીતે -

૧ - વ્યવહારનયથી અપુનર્બન્ધક અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો સ્થાનાદિ યોગના સ્વામી છે. અને

૨ - નિશ્ચયનયથી તો ચારિત્રીઓ જ (દેશ અને સર્વ) સ્થાનાદિ યોગના સ્વામી છે. આમ વિવેક કરવો.

તે વાત આ રીતે યોગબિંદુમાં કહેવાઈ છે.

“અપુનર્બન્ધક આત્માના અધ્યાત્મ અને ભાવના યોગ વ્યવહારનયથી તાત્ત્વિક છે, જ્યારે ચારિત્રી આત્માના એ યોગો
નિશ્ચયનયથી તાત્ત્વિક છે.”

અપુનર્બન્ધકનો અને ઉપલક્ષણથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માનો (અધ્યાત્મ અને ભાવના) યોગ વ્યવહારથી એટલે કારણમાં
કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી તાત્ત્વિક જાણવો. કારણ કે કારણ પણ અંશે અંશે કાર્યરૂપ છે.

નિશ્ચયનય ઉપચારરહિત હોવાથી એના મતે તો ‘ઉત્તર’ એટલે ચારિત્રીનો જ (અધ્યાત્મ અને ભાવના) યોગ
તાત્ત્વિક જાણવો.

એ સિવાયના સકૃદ્બન્ધક વગેરે જીવોના સ્થાનાદિ યોગો અશુદ્ધ પરિણામવાળા હોવાના કારણે નિશ્ચય અને
વ્યવહાર; અને નયથી ‘યોગ નથી’, પરંતુ ‘યોગાભાસ’ - ‘બાહ્ય દેખાવે યોગ’ છે એમ જાણવું. યોગ ન હોવા છતાં યોગનો
આભાસ-ભ્રમ કરાવે તેવા છે. ‘યોગબિંદુ’માં કહ્યું છે કે -

“સકૃદ્બન્ધક વગેરે જીવોનો ‘યોગ’ અતાત્ત્વિક કહ્યો છે. એ યોગ માત્ર બાહ્ય વેષ વગેરેથી જ હોય છે અને મોટે ભાગે
અનર્થને કરનાર હોય છે.”

સકૃદ્ એકવારમાવર્તન્તે ઉત્કૃષ્ટાં સ્થિતિં બદ્ધન્તિ યે તે સકૃદાવર્તનાઃ, આદિશબ્દાદ્ દ્વિરાવર્તનાદિગ્રહઃ, 'અતાત્ત્વિકઃ' વ્યવહારતો નિશ્ચયતશ્ચાતત્ત્વરૂપઃ ॥૩॥

અવ. તદેવં સ્થાનાદિયોગસ્વામિત્વં વિવેચિતમ્, અથૈતેષ્વેવ પ્રતિભેદાનાહ -

इच्छिको य चउद्धा, इत्थं पुण तत्तओ मुणोयव्वो ।

इच्छा-पवित्ति-थिर-सिद्धिभेयओ समयनीईए ॥४॥

મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને જે જીવો હવે પછી એક જ વાર બાંધનારા હોય તે જીવો 'સકૃદ્બંધક' કહેવાય છે. 'આદિ' શબ્દથી દ્વિર્બંધક=બે વાર એવી સ્થિતિને બાંધનારા જીવો વગેરે લેવા.

'અતાત્ત્વિક' એટલે નિશ્ચય અને વ્યવહાર : બંને નયની અપેક્ષાએ તે અતત્ત્વરૂપ છે. ॥૩॥

તાત્પર્ય : આ ગાથામાં યોગનો અધિકારી કોણ ? આ વિષયનું નિરૂપણ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અલગ અલગ રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

- નિશ્ચયનય તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો જ સ્વીકાર કરે છે. જ્યારે વ્યવહારનય ઉપચરિત અવસ્થાનો પણ સ્વીકાર કરે છે અર્થાત્ કે નિશ્ચયનય કાર્યનો જ કાર્યરૂપે સ્વીકાર કરે છે; જ્યારે વ્યવહારનય કારણનો પણ કાર્યરૂપે સ્વીકાર કરે છે.
- આથી પાંચમા, છઠ્ઠા વગેરે ગુણસ્થાનકમાં રહેલા દેશવિરતિ, સર્વવિરતિથી યુક્ત આત્માઓ જે સ્થાનાદિયોગનું આરાધન કરે, તે સ્થાનાદિને જ નિશ્ચયનય યોગરૂપે સ્વીકારે છે. પણ પહેલા ગુણસ્થાનકે રહેલા અપુનર્બંધક કે ચોથા ગુણસ્થાનકે રહેલા સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓ કે જે વિરતિધર નથી, તેવા આત્માઓ જે સ્થાનાદિ યોગનું આરાધન કરે, તે સ્થાનાદિને નિશ્ચયનય યોગરૂપે ન સ્વીકારતાં યોગબીજરૂપે સ્વીકારે છે. કારણ કે, અપુનર્બંધક અને સમ્યગ્દષ્ટિના સ્થાનાદિ યોગોનું આરાધન અવશ્ય યોગનું કારણ બને છે.
- વ્યવહારનય તો અપુનર્બંધક અને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિના સ્થાનાદિ યોગના આરાધનને પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને યોગરૂપ જ માને છે.
- હવે જે આત્માઓ સકૃદ્બંધક કે દ્વિર્બંધક વગેરે અપુનર્બંધક કરતાં પણ નીચેની ભૂમિકામાં રહેલ છે, તેમના સ્થાનાદિ યોગની પ્રવૃત્તિને તો નિશ્ચયનય કે વ્યવહારનય, કોઈ પણ યોગરૂપે સ્વીકારતા નથી. કારણ કે, તેની સ્થાનાદિ યોગની પ્રવૃત્તિ યોગરૂપ તો નથી જ, પણ યોગનાં કારણરૂપ પણ નથી બનતી. આથી તેની સ્થાનાદિ યોગની પ્રવૃત્તિ અતાત્ત્વિક યોગરૂપ છે. તેનાથી સકૃદ્બંધક કે દ્વિર્બંધક આત્માઓ દ્વારા કરાતી સ્થાનાદિ યોગની પ્રવૃત્તિથી તે આત્માઓને કળરૂપે મોટે ભાગે માત્ર અપાયો જ પ્રાપ્ત થાય છે.
- જે આત્મા મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હવે કદી બાંધવાનો નથી, તે 'અપુનર્બંધક' કહેવાય છે. જે આત્મા મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એકવાર બાંધવાનો હોય તે 'સકૃદ્બંધક' કહેવાય છે. જે આત્મા મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બેવાર બાંધવાનો હોય તે 'દ્વિર્બંધક' કહેવાય છે. ॥૩॥

અવ૦ આ રીતે સ્થાનાદિ યોગના સ્વામિ અંગેની વાત પૂર્ણ થઈ. હવે સ્થાનાદિમાં રહેલા પેટા પ્રકારો બતાવતાં કહે છે -

ગાથા-૪ : અને હવે ફરી, સ્થાનાદિ દરેક યોગો યોગશાસ્ત્રીય નીતિ મુજબ, તત્ત્વથી, ૧ - ઈચ્છા, ૨ - પ્રવૃત્તિ, ૩ - સ્થિરતા અને ૪ - સિદ્ધિ નામના પ્રકારોથી જણાવા -૪.

‘इकिञ्चो य’ त्ति । ‘अत्र’ स्थानादौ ‘पुनः’ कर्मज्ञानविभेदाभिधानापेक्षया भूयः एकैकश्चतुर्द्धा ‘तत्त्वतः’ सामान्येन दृष्टावपि परमार्थतः ‘समयनीत्या’ योगशास्त्रप्रतिपादितपरिपाट्या ‘इच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धिभेदतः’ इच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धिभेदानाश्रित्य ‘मुणोयव्वो’ त्ति ज्ञातव्यः ॥४॥

अव. तानेव भेदान् विवरीषुराह -

तज्जुत्तकहापीईइ संगया विपरिणामिणी इच्छा ।

सव्वत्थुवसमसारं, तप्पालणमो पवत्ती उ ॥५॥

तह चेव एयवाहगच्चितारहियं थिरत्तणं नेयं ।

सव्वं परत्थसाहगरूवं पुण होइ सिद्धि त्ति ॥६॥

‘तज्જુત્તકહા’ इत्यादि । ‘तद्युक्तानां’ स्थानादियोगयुक्तानां कथायां प्रीत्या अर्थबुभुत्सयाऽर्थबोधेन वा जनितो यो हर्षस्तल्लक्षणया ‘सङ्गता’ सहिता ‘विपरिणामिनी’ विधिकर्तृबहुमानादिगर्भं स्वोल्लासमात्राद्य-

व्याખ્યાર્થ : સામાન્યથી ક્રિયાયોગ (કર્મયોગ) અને જ્ઞાનયોગ આ બે ભેદો બતાવ્યા છતાં પરમાર્થથી યોગશાસ્ત્રમાં કહેવાયેલ પરિપાટી (પરંપરા) અનુસાર સ્થાનાદિ દરેક યોગો - ૧ - ઈચ્છા, ૨ - પ્રવૃત્તિ, ૩ - સ્થિરતા અને ૪ - સિદ્ધિ એમ ચાર પ્રકારના થાય છે, એમ જાણવું - ॥૪॥

તાત્પર્ય : યોગના જે સ્થાન, ઉર્ણ, અર્થ, આલંબન અને નિરાલંબન એવા પાંચ પ્રકારો દર્શાવ્યા, તે સામાન્ય રૂપે દર્શાવ્યા હતા. જ્યારે હવે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ/પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તે દરેકના ચાર ચાર ભેદ થાય છે. આ રીતે યોગના કુલ-વીસ પ્રકાર થાય છે.

- સ્થાનવિષયક ઈચ્છાયોગ, સ્થાનવિષયક પ્રવૃત્તિયોગ, સ્થાનવિષયક સ્થિરયોગ અને સ્થાનવિષયક સિદ્ધિયોગ - આ રીતે સ્થાનયોગના ચાર પ્રકાર થયા, તે જ રીતે ઉર્ણ વિષયક ઈચ્છાદિ ચાર યોગ, અર્થવિષયક ઈચ્છાદિ ચાર યોગ, આલંબનવિષયક ઈચ્છાદિ ચાર યોગ અને નિરાલંબન વિષયક ઈચ્છાદિ ચાર યોગ - એ રીતે વીસ પ્રકાર થાય છે - ॥૪॥

अव० ते भेदोऽनु विवेचन करवानी ईच्छावाणा ग्रंथकारश्री कहे छे के -

गाथा-५-७ : १ - ईच्छायोग = ते ते योगने सिद्ध करेल. योगीनी कथा सांभणवा - कहेवा आदिमां अत्यंत प्रीतियुक्त विशिष्ट-वर्धमान परिणामवाणी ईच्छा.

२ - प्रवृत्तियोग = उपशम भावनी प्रधानतावाणुं, स्थानादि योगोऽनु सर्वत्र पालन (सेवन).

३ - स्थिरतायोग = विघ्नोनी चिंताने दूर करी स्थानादि योगनुं सर्वत्र पालन (प्रवृत्तिरूप स्थानादि योगोमां आवतां विघ्नोऽनु जय करी योगसिद्ध करवो ते).

४ - सिद्धियोग = पोताने सिद्ध थयेल स्थानादि योगनुं उपशम आदि इण धीज्જીવોને પ્રાપ્ત કરાવવું - ૫-૭.

વ્યાખ્યાર્થ : સ્થાનાદિ યોગ જેમણે સાધ્યો છે એવા યોગીઓની કથા (સાંભળવા-કહેવાદિ)માં તેનો અર્થ જાણવાની ઈચ્છાને કે તેનો અર્થ સમજાવાને કારણે થતા હર્ષરૂપ જણાતી પ્રીતિથી યુક્ત, વિપરિણામિની ઈચ્છા ‘ઈચ્છાયોગ’રૂપ છે.

ત્કિચ્છિદ્ધ્યાંસાદિરૂપં વિચિત્રં પરિણામમાદધાના ઇચ્છા ભવતિ, દ્રવ્યક્ષેત્રાદ્યસામગ્ર્યેણાઙ્ગસાકલ્યાભાવેऽપિ યથાવિહિતસ્થાનાદિયોગેચ્છયા યથાશક્તિ ક્રિયમાણં સ્થાનાદિ ઇચ્છારૂપમિત્યર્થઃ ।

પ્રવૃત્તિસ્તુ 'સર્વત્ર' સર્વાવસ્થાયાં 'ઉપશમસારં' ઉપશમપ્રધાનં યથા સ્યાત્તથા 'તત્પાલનં' યથાવિહિતસ્થાનાદિયોગપાલનમ્, 'ઓ' ત્તિ પ્રાકૃતત્વાત્ । વીર્યાતિશયાદ્ યથાશાસ્ત્રમઙ્ગસાકલ્યેન વિધીયમાનં સ્થાનાદિ પ્રવૃત્તિરૂપમિત્યર્થઃ ॥૫॥

'તહ ચેવ' ત્તિ । 'તથૈવ' પ્રવૃત્તિવદેવ સર્વત્રોપશમસારં સ્થાનાદિપાલનમેતસ્ય પાલ્યમાનસ્ય સ્થાનાદેર્બાધક-ચિન્તારહિતં સ્થિરત્વં જ્ઞેયમ્ ।

પ્રવૃત્તિસ્થિરયોગયોરેતાવાન્ વિશેષઃ યદુત-પ્રવૃત્તિરૂપં સ્થાનાદિયોગવિધાનં સાત્તિચારત્વાદ્વાધકચિન્તાસહિતં ભવતિ ।

સ્થિરરૂપં ત્વધ્યાસસૌષ્ટવેન નિર્બાધકમેવ જાયમાનં તજ્ઞાતીયત્વેન બાધકચિન્તાપ્રતિઘાતાચ્છુદ્ધિ-વિશેષેણ તદનુત્થાનાચ્છ તદ્રહિતમેવ ભવતીતિ ।

શક્તિ, સંયોગ વગેરેની હીનતાના કારણે વિધિપૂર્વક ઉત્તમ યોગ ન સેવી શકનારો પણ આત્મા, વિધિપૂર્વક ઉત્તમ યોગને સેવતા યોગીઓ પ્રત્યે હેયામાં બહુમાનભાવ ધારણ કરી, પોતાના ઉલ્લાસપૂર્વક શક્ય તેટલો યોગાભ્યાસ કરી, વિધિપૂર્વકના તે ઉત્તમ યોગને સેવવાનો મનોરથ કરે તે ઈચ્છા 'વિપરિણામિની ઈચ્છા' કહેવાય છે.

સ્થાનાદિ યોગને વિધિપૂર્વક સેવવાની ઈચ્છાપૂર્વક, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની અપૂર્ણતાથી સંપૂર્ણ દ્રવ્યાદિના અભાવમાં પણ શક્તિ મુજબ કરાતા સ્થાનાદિ યોગો એ 'ઈચ્છાયોગ' રૂપ છે.

સ્થાનાદિ યોગોના સેવનની દરેક અવસ્થામાં જે રીતે 'ઉપશમ' મુખ્ય બને તે રીતે શાસ્ત્રોક્ત સ્થાનાદિ યોગોનું પાલન એ 'પ્રવૃત્તિયોગ' છે.

(ગાથામાં જણાવેલ પાલનમો માંનો 'મ્' સાથે જોડાયેલ 'ઓ' પ્રાકૃત ભાષાને કારણે થયો છે.)

વીર્યના અતિશયથી (પ્રબળ ઉલ્લાસ-પરાક્રમથી) શાસ્ત્ર મુજબ, દરેક અંગોના પૂર્ણ પાલનરૂપ કરાતી સ્થાનાદિપ્રવૃત્તિ એ 'પ્રવૃત્તિયોગરૂપ' છે. ॥૫॥

પ્રવૃત્તિમાં જેમ સ્થાનાદિ દરેક યોગોનું ઉપશમની મુખ્યતાવાળું પાલન હતું, તેવું જ 'અતિચારરૂપ વિઘ્નોની ચિંતા વિનાનું' - એટલે કે 'અતિચાર વિનાનું દોષરહિત સ્થાનાદિ યોગનું' પાલન તે 'સ્થિરતાયોગ' છે.

[શંકા - પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતા આ બંને યોગોમાં એક સમાન પાલન દેખાય છે, તો બંનેને અલગ કેમ કહ્યાં ?]

સમાધાન - બંને એક જેવાં દેખાતા હોવા છતાં તેમાં જૂદાપણું છે. 'પ્રવૃત્તિ'માં પાલન થતા સ્થાનાદિ યોગોમાં અતિચારો લાગતા હોવાથી તેમાં અતિચાર લાગવાની ચિંતા રહેતી હોય છે. (જ્યારે 'સ્થિરતા'માં અતિચાર લાગવાની ચિંતા હોતી નથી.)

સ્થિરતા યોગને પામનારા સ્થાનાદિ યોગો -

૧ - અભ્યાસની નિપુણતાના કારણે અતિચારરૂપ વિઘ્નની ચિંતા વિનાનાં બને છે, (બાધા વિનાનાં તે થતાં હોય છે)

૨ - અતિચારરૂપ વિઘ્ન-ચિંતા વિનાનાં તે એકસરખાં થવાથી વિશિષ્ટ શુદ્ધિ થાય છે.

૩ - નિરતિચાર એવા તે એકસરખાં અનુષ્ઠાનની વિશિષ્ટ શુદ્ધિને કારણે તેમાં બાધક દોષો (અતિચારો) પેદા જ થતા નથી. માટે તે સ્થાનાદિ યોગો વિઘ્ન-ચિંતા (અતિચાર) રહિત જ બનતાં હોય છે. આટલો પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતા યોગ વચ્ચે ફરક જાણવો.

‘સર્વ’ સ્થાનાદિ સ્વસ્મિન્નુપશમવિશેષાદિફલં જનયદેવ પરાર્થસાધકં સ્વસન્નિહિતાનાં સ્થાનાદિયોગશુદ્ધ્ય-
ભાવવતામપિ તત્સિદ્ધિવિધાનદ્વારા પરગતસ્વસદશફલસમ્પાદકં પુનઃ સિદ્ધિર્ભવતિ ।

અત એવ સિદ્ધાઽહિંસાનાં સમીપે હિંસાશીલા અપિ હિંસાં કર્તું નાલમ્, સિદ્ધસત્યાનાં ચ સમીપેઽસત્યપ્રિયા
અપ્યસત્યમભિધાતું નાલમ્ । એવં સર્વત્રાપિ જ્ઞેયમ્ । ‘ઇતિઃ’ ઇચ્છાદિભેદપરિસમાપ્તિસૂચકઃ ।

અત્રાયં મત્કૃતઃ સંગ્રહશ્લોકઃ -

“ઇચ્છા તદ્વત્કથાપ્રીતિઃ, પાલનં જ્ઞમસંયુતમ્ ।

પાલનં (પ્રવૃત્તિઃ) દોષમીહાનિઃ સ્થૈર્યં સિદ્ધિઃ પરાર્થતા ॥૧॥” ઇતિ ॥૬॥

સ્થાનાદિ સર્વ યોગો, તેને સાધનાર આત્મામાં વિશિષ્ટ ઉપશમાદિ ફળને પ્રગટાવે છે, પછી તેઓ સ્વાશ્રયે આવેલા
કે રહેલા અને હજી જેમણે સ્થાનાદિ યોગની શુદ્ધિ કરી નથી એવા જીવોને તે યોગની સિદ્ધિ કરાવે છે.

આ રીતે પોતાને સિદ્ધ થયેલો યોગ અન્યને પણ પ્રાપ્ત કરાવવો એ ‘સિદ્ધિ’ નામનો યોગ છે.

ઉપર મુજબની વાતનો અનુસંધાન કરતાં જણાવે છે કે -

આથી જ અહિંસાની સિદ્ધિ કરનાર યોગીની સમીપ આવેલા હિંસકો પણ હિંસા કરવા સમર્થ રહેતા નથી (અહિંસક
બની જાય છે). એ જ રીતે સત્યનિષ્ઠ આત્મા પાસે અસત્યના પ્રેમીઓ પણ અસત્ય બોલી શકતા નથી. એમ દરેક યોગની
બાબતમાં જાણવું. ઇતિ=આ રીતે ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિયોગની વાત પૂરી થઈ.

આ બાબતને એક જ શ્લોકમાં સંગૃહીત કરતા પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ જણાવે છે કે -

ઈચ્છાયોગ=(સ્થાનાદિ યોગ ધરતા) યોગીઓની કથાની પ્રીતિ,

પ્રવૃત્તિયોગ=ઉપશમયુક્ત (સ્થાનાદિ) યોગનું પાલન,

સ્થિરતાયોગ=(સ્થાનાદિ યોગમાં લાગતા) દોષો (અતિચારો)ના ભયનો નાશ,

સિદ્ધિયોગ=સ્વપ્રાપ્ત (સ્થાનાદિ) યોગ બીજાને પમાડવા. ॥૬॥

તાત્પર્ય : ઇચ્છાયોગ - સ્થાનાદિ કોઈ પણ યોગની ઈચ્છા, યોગરૂપ ત્યારે જ બને છે કે, જ્યારે તે તે પ્રકારના
યોગીઓની વાતો ન સમજાય તો પણ સાંભળવામાં આનંદ આવે. સાંભળ્યા પછી સમજાય તો વિશેષ
આનંદ આવે અને યોગીઓની વાતો સાંભળ્યા કે સમજ્યા પછી, ‘હું પણ આવો યોગ કરી શકું તો
કેવું સાડું’ - એવો ભાવ જન્મે અને શક્તિ મુજબ થોડું ઘણું પણ તે મુજબ કરવાનો પ્રયત્ન કરાય.
પછી શક્તિ, સંયોગ, સામગ્રી આદિના અભાવે પૂરેપૂરું ન કરી શકે, પણ યથાશક્ય કરવાનો યત્ન
હોય તો તે ઈચ્છાયોગરૂપ ગણાય. જો એ દિશામાં યથાશક્ય પ્રયત્ન પણ ન હોય તો તે ‘ઈચ્છાયોગ’
ગણાય નહીં.

- પ્રવૃત્તિયોગ - શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક ખામી વગરના યોગાનુષ્ઠાનને ‘પ્રવૃત્તિયોગ’ ત્યારે જ કહેવાય કે,
જ્યારે તે ઉપશમ પ્રધાન હોય. અર્થાત્ કે જેમ જેમ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ સ્થાનાદિ યોગનું ખામી
વગરનું આસેવન થતું જાય, તેમ તેમ જો કોયાદિ કષાયોનો ઉપશમ થતો જાય, આત્મા શાંત-પ્રશાંત
બનતો જાય તો જ તે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક કરાતું અનુષ્ઠાન ‘પ્રવૃત્તિયોગરૂપ’ બને છે.
- સ્થૈર્યયોગ - આ પ્રવૃત્તિયોગનું મૂળ જ કુશળતાપૂર્વક આસેવન કરતાં કરતાં એવો અભ્યાસ થઈ જાય
કે, તે તે યોગ, સાધકને એવો આત્મસાત્ બની જાય કે જેથી એમાં કોઈ પણ જાતની સ્ખલના જ ન

અવ. ઉક્તો ઇચ્છાદયો ભેદાઃ, અથૈતેષાં હેતુનાહ -

ए ए च चित्तरूपा, तहाखओवसमजोगओ हुंति ।

तस्स उ सद्धापीयाइजोगओ भव्वसत्ताणं ॥७॥

ए ए च 'त्ति । 'एते च' इच्छादयः चित्ररूपाः परस्परं विजातीयाः स्वस्थाने चासङ्ख्यभेदभाजः, 'तस्य तु' अधिकृतस्य स्थानादियोगस्यैव श्रद्धा इदमित्थमेवेति प्रतिपत्तिः, प्रीतिः तत्करणादौ हर्षः, आदिना धृतिधारणादिपरिग्रहस्तद्योगतः 'भव्वसत्त्वानां' मोक्षगमनयोग्यानामपुनर्बन्धकादिजन्तूनां 'तथाक्षयोपशम-

થાય અને પ્રત્યેક વખતે અનુષ્ઠાન આ રીતે નિરતિચાર બનવાના કારણે ભવિષ્યના પ્રત્યેક અનુષ્ઠાનો માટે સાધકને પોતાને પણ એવો આત્મવિશ્વાસ પ્રગટી જાય કે, હવે મારું આ અનુષ્ઠાન સંપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રોક્ત રીતે જ પ્રવર્તશે, તેમાં ક્યાંય ખામી કે સ્ખલના નહીં થાય. આવા વિશ્વાસના યોગે તેના અંતઃકંરણમાંથી સાધનામાં બાધક બનતા અતિચારો લાગવાની ચિંતા દૂર થઈ જાય છે. આથી સાધકનું ચિત્ત અત્યંત સ્વસ્થ બની જાય છે અને પોતાની યોગપ્રવૃત્તિમાં તે અત્યંત એકાગ્રતા/સ્થૈર્યનો અનુભવ કરે છે. આવી આંતરિક ભૂમિકાવાળા યોગાનુષ્ઠાનને 'સ્થૈર્યયોગ' કહેવાય છે.

- સિદ્ધિયોગ - સિદ્ધિયોગમાં પરોપકારની મુખ્યતા રહે છે. સ્થાનાદિ યોગની સિદ્ધિ થતાં યોગી અત્યંત વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉપશમાદિનો અનુભવ કરે છે. આવા યોગીની આંતરિક પરિશુદ્ધિ ઘણી જ વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે. તેમના સાંનિધ્યમાં આવનાર પ્રત્યેક જીવો એ સિદ્ધિથી ભાવિત બને છે. યોગીને જે યોગ, સિદ્ધ થયો હોય તેનો અનુભવ પોતપોતાના પરિચયમાં આવનાર અન્યને પણ કરાવી શકે છે. શાસ્ત્રમાં બળદેવમુનિ વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો આવે છે, જેમાં જણાવ્યું છે કે, તેમના સાંનિધ્યમાં આવતાં હિંસક પ્રાણીઓ પણ પોતાના હિંસક ભાવને છોડી દેતા હતા. તીર્થંકર પરમાત્મા તો અહિંસાદિ ધર્મોની પ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિને વરેલા હોય છે. આથી તેમના અતિશયોમાં તો આ બધી વિગતો આવે જ છે. પણ અન્ય યોગસિદ્ધ યોગીઓના જીવનમાં પણ આ હકીકત સ્પષ્ટ જોવા મળે છે - ॥૫-૭॥

અવ૦ ઈચ્છા વગેરે (સ્થાનાદિ) યોગના ભેદ કહ્યા. હવે તેઓનાં કારણો જણાવે છે.

ગાથા-૭ : (સ્થાનાદિ યોગોમાં) શ્રદ્ધા, પ્રીતિ આદિના કારણે ભવ્ય જીવોના તે તે પ્રકારના ક્ષયોપશમથી 'ઈચ્છાદિ યોગો' અનેક પ્રકારવાળા થાય છે - ૭.

વ્યાખ્યાર્થઃ આ ઈચ્છાદિ યોગો ચિત્રરૂપ છે, એટલે અંદરોઅંદર વિજાતીય=વિવિધ પ્રકારના છે; તેઓ પોતાના સ્થાને અસંખ્ય ભેદવાળા છે.

તે અધિકૃત સ્થાનાદિ યોગમાં જ -

૧ - શ્રદ્ધા=શાસ્ત્રમાં એ યોગ જેવો વર્ણવાયેલ છે, તે ખરેખર તેવો જ છે' એવો સ્વીકાર.

૨ - પ્રીતિ=(શક્તિ મુજબ) એ યોગનું પાલન કરતાં થતો આનંદ.

૩ - 'આદિ' થી ધૃતિ, ધારણા વગેરે લેવાનાં.

[● ધૃતિ=એ યોગમાં ધીરજ, ધૈર્ય, ટકી રહેવું તે. ● ધારણા=એ યોગના સંસ્કારોનું દૃઢીકરણ.]

- સ્થાનાદિ યોગોમાં શ્રદ્ધા, પ્રીતિ, ધૃતિ, ધારણા આદિથી મોક્ષે જવાની યોગ્યતા ધરાવતા અપુનર્બંધકાદિ કક્ષાવાળા ભવ્ય જીવોને તેવા (વિવિધ) પ્રકારના ક્ષયોપશમો પ્રગટે છે.

યોગતઃ' તત્તત્કાર્યજનનાનુકૂલવિચિત્રક્ષયોપશમસમ્પત્ત્યા ભવન્તિ, ઇચ્છાયોગાદિવિશેષે આશયભેદાભિવ્યક્ત્યઃ ક્ષયોપશમભેદો હેતુરિતિ પરમાર્થઃ ।

અત એવ યસ્ય યાવન્માત્રઃ ક્ષયોપશમસ્તસ્ય તાવન્માત્રેચ્છાદિસમ્પત્ત્યા માર્ગે પ્રવર્તમાનસ્ય સૂક્ષ્મબોધાભાવેऽપિ માર્ગાનુસારિતા ન વ્યાહન્યત ઇતિ સમ્પ્રદાયઃ ॥૭॥

અવ. ઇચ્છાદીનામેવ હેતુભેદમભિધાય કાર્યભેદમભિધત્તે -

અણુકંપા નિવ્વેઓ, સંવેગો હોઝ તહ ય પસમુ ત્તિ ।

एएसिं अणुभावा, इच्छाईणं जहासंखं ॥८॥

'અણુકંપ' ત્તિ । 'અનુકમ્પા' દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચ યથાશક્તિ દુઃખિતદુઃખપરિહારેચ્છા ।

'નિવ્વેદઃ' નૈર્ગુણ્યપરિજ્ઞાનેન ભવચારકાદ્વિરક્તતા ।

'સંવેગઃ' મોક્ષાભિલાષઃ ।

તથા 'પ્રશમશ્ચ' ક્રોધકળ્પવિષયતૃષ્ણોપશમઃ ।

इत्येते 'एतेषां' इच्छादीनां योगानां यथासङ्गं अनु पश्चाद् भावाः 'अनुभावाः' - कार्याणि भवन्ति ।

- એ વિવિધ પ્રકારના ઈચ્છાદિ યોગોને પેદા કરવામાં અનુકૂળ એવા વિવિધ પ્રકારના ક્ષયોપશમની સંપત્તિથી ઈચ્છાદિ યોગો પ્રગટ થાય છે. (એટલે વિવિધ પ્રકારના ક્ષયોપશમની સંપત્તિથી વિવિધ પ્રકારના ઈચ્છાદિ યોગો પ્રગટે છે.)

ઈચ્છાદિ યોગવિશેષમાં 'શ્રદ્ધાદિ આશય વિશેષોથી' જાણી શકાતો ક્ષયોપશમ જ કારણરૂપ છે. આ અહીં રહસ્ય છે.

આથી જ, જીવને જેટલો ક્ષયોપશમ પ્રગટે છે, તેને તેટલી જ ઈચ્છાદિ યોગસંપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ યોગસંપત્તિના માર્ગે પ્રવર્તતા જીવનો બોધ સૂક્ષ્મ ન હોય તો પણ તેનું મોક્ષમાર્ગાનુસારીપણું નષ્ટ થતું નથી. આ રીતે સંપ્રદાય છે. ॥૭॥

અવ૦ ઈચ્છા વગેરેને ઉત્પન્ન કરનાર કારણના પ્રકારોને વર્ણવીને હવે તેના કાર્યના પ્રકારોને કહે છે.

ગાથા-૮ : આ ઈચ્છા વગેરેનાં અનુકંપા, નિવ્વેદ, સંવેગ અને ઉપશમ એ ક્રમિક થનારાં કાર્યો છે. એટલે કે, ઈચ્છા/યોગથી અનુકંપા, પ્રવૃત્તિયોગથી નિવ્વેદ, સ્થૈર્યયોગથી સંવેગ તથા સિદ્ધિયોગથી પ્રશમ પ્રગટે છે. ૮.

વ્યાખ્યાર્થઃ શક્તિ મુજબ દુઃખી જીવોના દુઃખને દૂર કરવાની ઈચ્છા એટલે અનુકંપા. તે ૧ - દ્રવ્યાનુકંપા અને ૨ - ભાવાનુકંપા; એમ બે પ્રકારની છે.

'આ સંસાર અસાર-નિર્ગુણ છે' એવું જ્ઞાન થવાથી, 'સમગ્ર સંસાર કારાવાસ સમો છે' એવું લગાડનાર વૈરાગ્ય તે નિવ્વેદ છે. મુક્તિ મેળવવાની તાલાવેલી તે સંવેગ છે.

અને ક્રોધરૂપી ખણજ અને વિષયરૂપી તૃષ્ણાનો ઉપશમ એટલે 'પ્રશમ.'

આ ઈચ્છાદિ યોગોનાં ક્રમશઃ ફળ-કાર્યરૂપ આ (અનુકંપાદિ ચારેય) થાય છે. તેથી તેમને 'અનુભાવ' કહેવાય છે. અનુભાવ=કાર્ય, ફળ.

યદ્યપિ સમ્યક્ત્વસ્યૈવૈતે કાર્યભૂતાનિ લિંગાનિ પ્રવચને પ્રસિદ્ધાનિ તથાપિ યોગાનુભવસિદ્ધાનાં વિશિષ્ટાના-
મેત્તેષામિહેચ્છાયોગાદિકાર્યત્વમભિધીયમાનં ન વિરુદ્ધ્યત ઇતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

વસ્તુતઃ કેવલસમ્યક્ત્વલાભેડપિ વ્યવહારેણેચ્છાદિયોગપ્રવૃત્તેરેવાનુકમ્પાદિભાવસિદ્ધે અનુકમ્પાદિસામાન્યે
ઈચ્છાયોગાદિસામાન્યસ્ય તદ્વિશેષે ચ તદ્વિશેષસ્ય હેતુત્વમિત્યેવ ન્યાયસિદ્ધમ્ ।

અત એવ શમસંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાડસ્તિક્વલક્ષણાનાં સમ્યક્ત્વગુણાનાં પશ્ચાનુપૂર્વ્યેવ લાભક્રમઃ પ્રાધાન્યા-
ચ્છેત્યમુપન્યાસ ઇતિ સદ્ધર્મવિશિકાયાં પ્રતિપાદિતમ્ ॥૮॥

જો કે અનુકંપાદિ આ ચારેય ભાવો શાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વના ફળરૂપ લિંગો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. છતાં ય યોગાનુભવથી
સિદ્ધ થતાં એ વિશિષ્ટ કોટિનાં અનુકંપાદિ 'ઈચ્છાદિ યોગના ફળરૂપ છે' એમ કહેવામાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી.

વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો કેવળ સમ્યક્ત્વ અવસ્થા (૪થા ગુણસ્થાનક)માં પણ વ્યવહારનયે ઈચ્છાદિ યોગની
પ્રવૃત્તિ હોવાથી જ અનુકંપાદિ ભાવો હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. કેમ કે સામાન્યકક્ષાના અનુકંપાદિ માટે સામાન્યકક્ષાના જ
ઈચ્છાયોગાદિ અને વિશેષકક્ષાના અનુકંપાદિ માટે વિશેષકક્ષાના જ ઈચ્છાયોગાદિ કારણરૂપ બનતા હોય છે, એ વાત
ન્યાયથી સંગત છે.

એટલા જ માટે સમ્યક્ત્વના ગુણરૂપ ૧ - શમ, ૨ - સંવેગ, ૩ - નિર્વેદ, ૪ - અનુકંપા અને ૫ - આસ્તિક્ય - આ
પાંચેની જીવને પ્રાપ્તિ ઉલટા ક્રમથી થાય છે (એટલે પહેલા આસ્તિક્ય આવે, પછી અનુકંપા, પછી નિર્વેદ, પછી સંવેગ
અને છેલ્લે શમ-ઉપશમ પ્રગટે છે).

[શંકા - જો ક્રમમાં આસ્તિક્ય પહેલું ને શમ-ઉપશમ છેલ્લું છે, તો અહીં પહેલું શમ ને છેલ્લું આસ્તિક્ય કેમ બતાવ્યું છે ?]

સમાધાન - એ ગુણોની પ્રધાનતા (વિશુદ્ધિ)ને લક્ષમાં લઈ આ રીતે બતાવાય છે, એમ 'સદ્ધર્મવિશિકા'માં પૂ. આ.
શ્રી હરિભદ્ર સૂ. મહારાજે કહેલું છે. ॥૮॥

[વિશતિવિશિકા-૭-૧૮]

તાત્પર્ય : શાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વનાં કાર્યભૂત લિંગો તરીકે ઠેર ઠેર શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યનું
વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે અહીં આ પાંચમાંથી આસ્તિક્ય બાદ કરીને બાકીનાં અનુકંપા વગેરે ચારને
ઈચ્છાદિ યોગનાં કાર્યરૂપે જણાવેલ છે અને 'શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય' એમ
પ્રસિદ્ધ ક્રમને પણ ઉલટાવીને શમને પહેલાં ન મૂકતાં, અનુકંપાને પહેલી મૂકીને શમને છેલ્લે મૂકવામાં
આવ્યો છે. આ જોતાં પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ નીચે મુજબના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

૧ - શાસ્ત્રમાં અનુકંપાદિને માત્ર સમ્યક્ત્વનાં (ચોથા ગુણસ્થાનકનાં) કાર્યો જણાવ્યાં છે. જ્યારે અહીં તેને
ઈચ્છાદિ યોગના (પાંચમાં વગેરે ગુણસ્થાનકનાં) કાર્યો જણાવ્યાં છે. કારણ કે, ઈચ્છાદિ યોગના
અધિકારી તરીકે પાંચમા વગેરે ગુણસ્થાનકમાં રહેલ દેશવિરતિધર કે સર્વવિરતિધરને માનવામાં
આવ્યા છે. આથી શાસ્ત્રમાં અનુકંપાદિ ચોથા ગુણસ્થાનકે પ્રગટી શકે છે, તેમ જણાવ્યું છે અને અહીં
ઈચ્છાદિ આવ્યા પછી એટલે પાંચમા વગેરે ગુણસ્થાનકે પ્રગટે છે, - એમ જણાવ્યું. તો શું આ પરસ્પર
વિરોધાભાસ નથી ?

૨ - શાસ્ત્રોમાં શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્ય એવો ક્રમ દર્શાવ્યો છે; જ્યારે અહીં અનુકંપા,
નિર્વેદ, સંવેગ, શમ આવો ક્રમ દર્શાવ્યો છે, તો શું આ પણ પરસ્પર વિરોધાભાસ નથી ?

- આ બન્ને પ્રશ્નોનો પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આ યોગવિશિકાની વ્યાખ્યામાં ઘણો જ સુંદર પ્રત્યુત્તર
આપ્યો છે.

અવ. તદેવં હેતુભેદેનાનુભાવભેદેન ચેચ્છાદિભેદવિવેચનં કૃતમ્, તથા ચ સ્થાનાદાવેકૈકસ્મિન્નિચ્છાદિ-

૧ - માત્ર સમ્યક્ત્વના કારણે પ્રગટતાં અનુકંપાદિ સામાન્ય પ્રકારનાં હોય છે અને પાંચમા વગેરે ગુણસ્થાનકમાં રહેલ વિરતિધર આત્માના ઈચ્છાયોગાદિથી પ્રગટતાં અનુકંપાદિ વિશિષ્ટ પ્રકારના હોય છે.

- અહીં જે - ઈચ્છાયોગાદિના કાર્યભૂત અનુકંપાદિ જણાવ્યાં છે. તે વિશિષ્ટ પ્રકારના અનુકંપાદિને લક્ષ્યમાં રાખીને જણાવ્યાં છે અને શાસ્ત્રોમાં અન્યત્ર જે માત્ર સમ્યક્ત્વનાં કાર્યભૂત લિંગો તરીકે અનુકંપાદિ જણાવ્યાં છે, તે સામાન્ય કક્ષાના ઈચ્છાદિને લક્ષ્યમાં રાખીને જણાવ્યાં છે - આ વસ્તુને લક્ષ્યમાં રાખીને વિચારવામાં આવે તો ક્યાંય પરસ્પર વિરોધાભાસ નહીં જણાય.

બીજી વાત એ છે કે, અનુકંપાદિને માત્ર ઈચ્છાયોગના જ કાર્યરૂપે માનવામાં આવે અને સમ્યક્ત્વના કાર્યરૂપે ન માનવામાં આવે તો પણ ચોથા ગુણસ્થાનકે અનુકંપાદિ માનવામાં વાંધો આવતો નથી. કારણ કે - ચોથા ગુણસ્થાનકે વિરતિના પરિણામો ન હોવાથી ભલે તાત્ત્વિક ઈચ્છાદિ યોગ ન હોય; પરંતુ વ્યવહારથી તો માત્ર સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ હોય ત્યારે પણ ઈચ્છાદિ યોગની પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવી છે. એટલે ચોથા ગુણસ્થાનકે પણ જે જે અંશે ઈચ્છાદિ યોગની પ્રવૃત્તિ હોય તે તે અંશે તે ઈચ્છાદિ યોગના કાર્યભૂત/ફળભૂત અનુકંપાદિ માનવામાં જરા પણ બાધ જણાતો નથી.

આ સમગ્ર કથનનું તાત્પર્ય એક જ છે કે, ચોથા ગુણસ્થાનકે માત્ર સમ્યક્ત્વની હાજરીમાં સામાન્ય કક્ષાનો ઈચ્છાદિ યોગ હોવાથી ત્યાં તેના કાર્યભૂત/ફળભૂત સામાન્ય કક્ષાના અનુકંપાદિ યોગ હોય છે અને પાંચમા વગેરે ગુણસ્થાનકે વિરતિના પરિણામ હોવાથી વિશિષ્ટ પ્રકારનો ઈચ્છાદિ યોગ હોવાથી ત્યાં તેના કાર્યભૂત વિશિષ્ટ પ્રકારના અનુકંપાદિ હોય છે. આ રીતે સામાન્ય કક્ષાના અનુકંપાદિ પ્રત્યે સામાન્ય કક્ષાના ઈચ્છાદિ યોગની અને વિશિષ્ટ કક્ષાના અનુકંપાદિ પ્રત્યે વિશિષ્ટ કક્ષાના ઈચ્છાદિ યોગની કારણતા છે.

૨ - શાસ્ત્રમાં જે શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્ય એવો ક્રમ દર્શાવ્યો છે તે પ્રાધાન્ય/શ્રેષ્ઠતાની અપેક્ષાએ દર્શાવ્યો છે. અર્થાત્ કે આસ્તિક્ય કરતાં અનુકંપા, અનુકંપા કરતાં નિર્વેદ, નિર્વેદ કરતા સંવેગ, સંવેગ કરતાં શમ શ્રેષ્ઠ છે. એટલે કે સૌથી પહેલો શમ પછી સંવેગ પછી નિર્વેદ, પછી અનુકંપા અને ત્યાર બાદ આસ્તિક્ય મૂકવામાં આવ્યું છે. જ્યારે અહીં 'આસ્તિક્ય અનુકંપાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ જે ક્રમે થાય છે, તે પ્રાપ્તિના ક્રમને લક્ષ્યમાં રાખીને સૌ પ્રથમ અનુકંપા, તે પછી નિર્વેદ, તે પછી સંવેગ અને તે પછી પ્રશમને મૂકવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ કે અન્ય શાસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠતાની અપેક્ષાને લક્ષ્યમાં રાખીને ક્રમ દર્શાવ્યો છે. જ્યારે અહીં પ્રાપ્તિની/ઉત્પત્તિની અપેક્ષાને લક્ષ્યમાં રાખીને ક્રમ દર્શાવ્યો છે. આ બધી ચર્ચાથી એક વાત એ પણ ફલિત થાય છે કે - શમાદિ પાંચમાંથી ઈચ્છાયોગનાં ફળરૂપે અનુકંપા, પ્રવૃત્તિયોગના ફળરૂપે નિર્વેદ, સ્થૈર્યયોગના ફળરૂપે સંવેગ અને સિદ્ધિયોગના ફળરૂપે ઉપશમ પ્રગટે છે. આમાં આસ્તિક્ય બાકી રાખ્યું, આથી એમ નક્કી થાય છે કે, આસ્તિક્ય એ માત્ર સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે અને અનુકંપાદિ ઈચ્છાદિનું કાર્ય છે. આ અંગે પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે તત્ત્વાર્થના પહેલા અધ્યાયની ટીકામાં સારો ખુલાસો કર્યો છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ પૂ. ઉપાધ્યાયજી ભગવંતની 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર'ના પહેલા અધ્યાયની ટીકા જોઈ જવી - 11૮11

અવ૦ આમ, હેતુ (કારણ) ભેદથી અને અનુભાવ (કાર્ય) ભેદથી ઈચ્છાદિ યોગના પ્રકારોનું વિવેચન કરાયું.

ભેદચતુષ્ટયસમાવેશાદેતદ્વિષયા અશીતિર્ભેદાઃ સમ્પન્નાઃ, એતન્નિવેદનપૂર્વમિચ્છાદિભેદભિન્નાનાં સ્થાનાદીનાં સામાન્યેન યોજનાં શિક્ષયત્રાહ —

એવં ઠિયંમિ તત્તે, નાણુ ડ જોયણા ઇમા પયડા ।

ચિદ્વંદણેણ નેયા, નવરં તત્તણુણા સમ્મં ॥૧॥

‘એવં’ ઇત્યાદિ । ‘એવં’ અમુના પ્રકારેણેચ્છાદિપ્રતિભેદૈરશીતિભેદો યોગઃ, સામાન્યતસ્તુ સ્થાનાદિઃ પદ્મભેદ ઇતિ ‘તત્તે’ યોગતત્ત્વે ‘સ્થિતે’ વ્યવસ્થિતે ‘જ્ઞાતેન તુ’ દૃષ્ટાન્તેન તુ ચૈત્યવન્દનેન ઇયં ‘પ્રકટા’ ક્રિયાભ્યાસપર-જનપ્રત્યક્ષવિષયા ‘યોજના’ પ્રતિનિયતવિષયવ્યવસ્થાપના, ‘નવરં’ કેવલં તત્ત્વજ્ઞેન ‘સમ્યગ્’ અવૈપરીત્યેન જ્ઞેયા ॥૧॥

અવ. તામેવાહ —

તેમજ સ્થાનાદિ પાંચ ભેદોના, દરેક યોગમાં ઈચ્છાદિ ચાર-ચાર ભેદોના સમાવેશથી સ્થાનાદિસંબંધી એસી ભેદ પ્રાપ્ત થયા.

ઈચ્છાદિ યોગોના ભેદોથી અલગ અલગ પ્રકારના થતા સ્થાનાદિ યોગોની સામાન્ય પણે યોજના (ઘટના) જણાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે —

ગાથા-૯ : યોગની બાબતમાં આ મુજબ (પૂર્વે કહ્યું તેમ) તત્ત્વ હોવાથી તેની પ્રગટ યોજના (ઘટના) તત્ત્વજ્ઞોએ ચૈત્યવંદનના દાખલાથી સમ્યક્ પ્રકારે જાણવી - ૯.

બ્યાખ્યાર્થઃ આ પ્રકારે ઈચ્છાદિ પેટા-પ્રકારો ગણતાં એસી પ્રકારનો યોગ થાય છે અને સામાન્યથી સ્થાનાદિ પાંચ પ્રકારનો યોગ થાય છે. આમ યોગનું સ્વરૂપ નક્કી થયેલ હોવાથી, ચૈત્યવંદનના દૃષ્ટાંતથી ક્રિયાભ્યાસમાં પરાયણ એવા આત્માઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવાતી=સ્પષ્ટ એવી યોજના (દરેક વિષયને યથાર્થ ઘટાવવો તે) યથાર્થ રીતે માત્ર તત્ત્વજ્ઞાની જ સાચી રીતે જાણી શકે છે. ॥૯॥

તાત્પર્ય : આ યોગની ઘટના ચૈત્યવંદનના દૃષ્ટાંતથી ‘પ્રગટ’ છે. એટલે કે યોગાભ્યાસ કરતા આત્માઓ દ્વારા કરાતા વિધિપૂર્વકના ચૈત્યવંદનાદિ દ્વારા અન્ય આત્માઓ માટે પ્રત્યક્ષ દાખલારૂપ છે. સ્થાનાદિ યોગના અભ્યાસી આત્માઓની ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયા જોઈને અન્ય આત્માઓને પણ તેનો ઘણોખરો ખ્યાલ આવે છે. એ રીતે યોગાભ્યાસી આત્માને પોતાને પ્રત્યક્ષ-પ્રગટ એવી યોગભેદોની ઘટના અન્ય યોગપ્રેમી આત્માઓને માટે પણ પ્રત્યક્ષ-પ્રગટ બને છે.

- ‘નવરં’ - કેવલં તત્ત્વજ્ઞેન એ પદો મૂકીને સ્પષ્ટ કરી આપ્યું કે, દૃષ્ટાંતો દ્વારા યોગની ઘટનાને યોગસ્વરૂપના જ્ઞાતાઓ જ સમજી શકે છે, બીજા નહિ - ॥૯॥

અવલ સામાન્યથી સ્થાનાદિની તે યોજનાને જ કહે છે —

‘અરિહંતચેઙ્ગયાણં, કરેમિ ઉસ્સગ્ગ’ એવમાઙ્ગં ।

સદ્ધાજુત્તસ્સ તહા, હોઙ્ગ જહથ્થં પયત્ત્રાણં ॥૧૦॥

એયં ચડત્થાલંબણજોગવઓ પાયમવિવરીયં તુ ।

ઇયરેસિં ઠાણાઙ્ગસુ, જત્તપરાણં પરં સેયં ॥૧૧॥’

‘અરિહંત’ ઇત્યાદિ । “અરિહંતચેઙ્ગયાણં કરેમિ કાઉસ્સગ્ગ” એવમાદિ ચૈત્યવંદનદળકવિષયં ‘શ્રદ્ધાયુક્તસ્ય’ ક્રિયાસ્તિક્વચતઃ ‘તથા’ તેન પ્રકારેણોચ્ચાર્યમાણસ્વરસમ્પન્નાત્રાદિશુદ્ધસ્ફુટવર્ણાનુપૂર્વોલક્ષણેન ‘યથાર્થ’ અભ્રાન્તં પદજ્ઞાનં ભવતિ, પરિશુદ્ધપદોચ્ચારે દોષાભાવે સતિ પરિશુદ્ધપદજ્ઞાનસ્ય શ્રાવણસામગ્રીમાત્રાધીનત્વાદિતિ ભાવઃ ॥૧૦॥

ગાથા-૧૦-૧૧: તથાપ્રકારે ઉચ્ચાર કરાતા ‘અરિહંત ચેઈયાણં કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં’ આવા પદોનું યથાર્થ પદજ્ઞાન શ્રદ્ધાયુક્ત આત્માને થાય છે - ‘આવું’ પદજ્ઞાન અર્થલંબન યોગવાળાને (અર્થયોગી-આલંબનયોગીને) પ્રાયઃ અવિપરિત એવું=મોક્ષ ફળદાયી હોય છે. જ્યારે ઈતરને=(અર્થયોગ, આલંબનયોગ નહિ પામેલાને) જો તે સ્થાનાદિ યોગોમાં પ્રયત્નશીલ રહે તો પરં=અવશ્ય શ્રેય=મોક્ષફળદાયી બને છે. ૧૦-૧૧.

વ્યાખ્યાર્થ: ‘અરિહંત ચેઈયાણં કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં’ વગેરે ચૈત્યવંદન વિધિમાં બોલાતાં સૂત્રો ‘દંડસૂત્રો’ તરીકે ગણાય છે. (નમુત્યુણં, અરિહંતચેઈયાણં, લોગસ્સ, પુકખરવરદીવક્રે અને સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં) યથાયોગ્ય સ્વર, સંપદા, માત્રા વગેરેના લક્ષ્યપૂર્વક શુદ્ધ, પ્રગટ, વર્ણ, આનુપૂર્વી વગેરેના ઉપયોગપૂર્વક બોલાતાં સૂત્રોથી શ્રદ્ધાવાનને એટલે કે ક્રિયા પ્રત્યે આસ્તિક્ય ધરાવનારને યથાર્થ-ભ્રમ વિનાનું પદજ્ઞાન થાય છે. આવો શુદ્ધ સૂત્રોચ્ચાર થાય ત્યારે બીજા દોષો વિદ્યમાન ન હોય તો શુદ્ધ પદજ્ઞાન થાય છે. (બીજા દોષ=કોઈને સાંભળવાની તકલીફ હોવી વગેરે) કારણ કે, શુદ્ધ પદજ્ઞાન એ શ્રવણસામગ્રી માત્રને આધીન છે. ॥૧૦॥

તાત્પર્ય : વર્ણયોગ : સ્થાનાદિ પાંચ પ્રકારના યોગને ચૈત્યવંદનના દૃષ્ટાંતથી સમજાવવા માટે આ ગાથામાં ‘વર્ણયોગ’નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

- ‘અરિહંતચેઈયાણં’ વગેરે પદોનું યથાર્થકોટિનું જ્ઞાન થાય, તેને વર્ણજ્ઞાન કહેવું છે. આ યથાર્થ વર્ણજ્ઞાન ત્યારે જ થાય કે, જ્યારે ચૈત્યવંદનનાં તે તે સૂત્રોનો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરવામાં આવે. કારણ કે, શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર જ સૂત્રોના યથાર્થ પદજ્ઞાનમાં કારણ છે.
- જે સૂત્ર બોલાતું હોય, તેમાં આવતા સ્વરોમાં ઠસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત વગેરે સ્વરોના જે જે પ્રકારો હોય, તે તે સ્વરોનો બરાબર તે તે મુજબ જ ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ. જો ઠસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ કે દીર્ઘસ્વરનો ઠસ્વ ઉચ્ચાર કરાય તો તે ઉચ્ચાર અશુદ્ધ ઉચ્ચાર ગણાય છે. તે જ રીતે જે જે સૂત્રમાં જે જે સંપદાઓ હોય, જે જે પદો હોય, જે જે માત્રા હોય, તેનો તે તે પ્રકારે અટકીને જ ઉચ્ચાર થવો જોઈએ, નહિ તો તે ઉચ્ચાર અશુદ્ધ થાય છે. આવા અશુદ્ધ ઉચ્ચારથી શ્રોતાને તે પદોનું જ્ઞાન પણ તેવું જ અશુદ્ધ થાય, અશુદ્ધ પદજ્ઞાનના કારણે અર્થજ્ઞાન પણ અશુદ્ધ થાય છે અને અશુદ્ધ અર્થજ્ઞાનના કારણે પ્રવૃત્તિ પણ અશુદ્ધ થાય છે. આવા બધા અનર્થો ન થાય તે માટે શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ. આવો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો એ જ વર્ણયોગ છે. આ વર્ણયોગ જ્ઞાનયોગનું કારણ છે. અશુદ્ધ ઉચ્ચારને શાસ્ત્રકારોએ

‘એયં ચ’-ત્તિ । ‘એતચ્ચ’ - પરિશુદ્ધં, ચૈત્યવન્દનદણ્ડકપદપરિજ્ઞાનમ્, ‘અર્થઃ’ ઉપદેશપદપ્રસિદ્ધપદવાક્ય-મહાવાક્યૈદંપર્યાર્થપરિશુદ્ધજ્ઞાનમ્, ‘આલમ્બનં’ ચ પ્રથમે દણ્ડકેડધિકૃતતીર્થકૃદ્, દ્વિતીયે સર્વે તીર્થકૃતઃ, તૃતીયે પ્રવચનમ્, ચતુર્થે સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ શાસનાધિષ્ઠાયક ઇત્યાદિ, ‘તદ્યોગવતઃ’ તત્પ્રણિધાનવતઃ ‘પ્રાયઃ’ - બાહુલ્યેન ‘અવિપરીતં તુ’ અભીષિતપરમફલસમ્પાદકમેવ, અર્થાડડલમ્બનયોગયોજ્ઞાનયોગતયોપયોગરૂપ-ત્વાત્, તત્સહિતસ્ય ચૈત્યવન્દનસ્ય ભાવચૈત્યવન્દનત્વસિદ્ધેઃ, ભાવચૈત્યવન્દનસ્ય ચામૃતાનુષ્ઠાનરૂપત્વેનાવશ્યં નિર્વાણફલત્વાદિતિ ભાવઃ ।

દોષરૂપ જણાવી, હંમેશાં તેની આલોચના કરવાનું જણાવ્યું છે. માટે જ પગામસિજજામાં તેત્રીશ આશાતનાઓનું વર્ણન કરતાં ‘જં વાઙ્મં, વચ્ચામેલિયં, હીળકચ્ચરં, અચ્ચકચ્ચરં, પયહીળં ... ઘોસહીળં ।’ વગેરે પદની વ્યાખ્યા કરતાં લખ્યું કે -

- ... તથા દોષદુષ્ટં શ્રુતં યદ્વચીતમ્ તદ્વથા..... અનેન પ્રકારેણ યા આશાતના તયા હેતુભૂતયા યોડતિચારઃ કૃતસ્તાસ્ય મિથ્યાદુષ્કૃતમિતિ ક્રિયા... (ધર્મસંગ્રહ અધિ. ૩) [તથા ‘દોષપૂર્ણા શ્રુત જે ભણ્યું તે આ મુજબ... આ પ્રકારે જે આશાતના થઈ હોય, તેના કારણે જે અતિચાર કરાયો તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ’ આ પ્રમાણેની ક્રિયા.] ॥૧૦॥

આ દરેક રીતે શુદ્ધ એવું ચૈત્યવંદન દંડકનાં પદોનું દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન (‘અર્થ’યોગ અને ‘આલંબન’યોગવાળાનું મોટે ભાગે અવિપરીત બને છે. એમાં...)

અર્થ એટલે ઉપદેશપદ નામના ગ્રંથમાં બતાવેલ પદાર્થ, વાક્યાર્થ, મહાવાક્યાર્થ અને ઐદંપર્યાર્થ દ્વારા નિશ્ચિત થયેલ જ્ઞાનબોધ. અને

આલંબન એટલે ‘પહેલા દંડક-અરિહંતયેઈયાણં’માં મૂળનાયક ભગવાનનું, ‘બીજા દંડક-લોગસ્સ’માં સર્વ ભગવાનનું, ‘ત્રીજા દંડક-પુકખરવરદીવકે’માં - જ્ઞાનનું અને ‘ચોથા દંડક-સિદ્ધાણં-બુદ્ધાણં’માં સમકિતી શાસનદેવ-દેવીને ઉદ્દેશીને (કાયોત્સર્ગ-સ્તુતિ આદિ કરવા).

અને આ ચૈત્યવંદન સૂત્રોના પદોનું પરિશુદ્ધ જ્ઞાન અર્થયોગી અને આલંબન યોગીને પ્રાયઃ ઈષ્ટ એવા પરમફળ-મોક્ષફળને આપનારું બને છે. કેમ કે અર્થયોગ અને આલંબનયોગ આ બંને જ્ઞાનયોગરૂપ હોવાના કારણે ઉપયોગરૂપ છે.

[શંકા - આ રીતે કરાયેલું ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્રોનું પદજ્ઞાન મોક્ષફળ આપનાર કેમ બને છે ?]

સમાધાન - આવા અર્થ અને આલંબનયોગના ઉપયોગથી યુક્ત ચૈત્યવંદનાદિ એ ભાવચૈત્યવંદનાદિ બને છે અને એવાં ભાવચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન એ અમૃતઅનુષ્ઠાનરૂપ હોવાથી અવશ્ય નિર્વાણ ફળને આપનાર બને છે. કેમ કે અમૃતઅનુષ્ઠાન અવશ્ય નિર્વાણ ફળને આપનારું હોય છે.

તાત્પર્ય : અર્થયોગ : ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્રોનું પરિશુદ્ધ પદજ્ઞાન મોક્ષફળ આપનારું બને છે. એવું પરિશુદ્ધ પદજ્ઞાન અર્થયોગ અને આલંબનયોગની પ્રધાનતા ધરાવતા યોગીઓને થાય છે.

- અર્થયોગ ત્યારે જ સઘાય કે જ્યારે ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્રોના પ્રત્યેક પદના ‘ઉપદેશપદ’ વગેરે ગ્રંથોમાં બતાવ્યા મુજબ પદાર્થ, વાક્યાર્થ, મહાવાક્યાર્થ અને ઐદંપર્યાર્થનો બોધ થાય. જણાવ્યું પણ છે કે - પયવક્કમહાવક્કત્યમદ્દંપજ્ઞં ચ એત્ય ચત્તારિ । સુઅભાવાવગમમિ હંદિ પગારા વિણિહિતા ।।
- ‘પદાર્થ, વાક્યાર્થ, મહાવાક્યાર્થ અને ઐદંપર્યાર્થ - આ ચાર પ્રકારો શ્રુતના ભાવાર્થનું જ્ઞાન કરવા માટે બતાવેલા છે.’

પ્રાયોગ્રહણં સાપાયયોગવદ્વ્યાવૃત્ત્યર્થમ્ । દ્વિવિધો હિ યોગઃ સાપાયો નિરપાયશ્ચ, તત્ર નિરુપક્રમમોક્ષપથ-
પ્રતિકૂલચિત્તવૃત્તિકારણં પ્રાક્કાર્જિતં કર્મ અપાયસ્તત્સહિતો યોગઃ સાપાયઃ, તદ્રહિતસ્તુ નિરપાય ઇતિ । તથા
ચ સાપાયાર્થાલ્મ્બનયોગવતઃ કદાચિત્ફલવિલ્મ્બસમ્ભવેऽપિ નિરપાયતદ્વતોઽવિલ્મ્બેન ફલોત્પત્તૌ ન
વ્યભિચાર ઇતિ પ્રાયોગ્રહણાર્થઃ ।

‘ઇતરેષાં-’ અર્થાલ્મ્બનયોગાભાવવતામેતચ્ચૈત્યવન્દનસૂત્રપદપરિજ્ઞાનં ‘સ્થાનાદિષુ યત્નવતાં, ગુરુપદેશાનુ-
સારેણ વિશુદ્ધસ્થાનવર્ણોદ્યામપરાયણાનામર્થાલ્મ્બનયોગયોશ્ચ તૌત્રસ્પૃહાવતાં ‘પરં’ કેવલં શ્રેયઃ, અર્થાલ્મ્બન-
યોગાભાવે વાચનાયાં પ્રચ્છનાયાં પરાવર્તનાયાં વા તત્પદપરિજ્ઞાનસ્યાનુપ્રેક્ષાઽસંવલિતત્ત્વેન ‘અનુપયોગો દ્રવ્યમ્’

- આલંબનયોગ : આલંબન એટલે ટેકો-ઉદ્દેશ-સહારો. સાધનાના પ્રારંભકાળમાં કોઈક રૂપીવ્યક્તિ કે કોઈ પણ રૂપીવસ્તુનો સહારો લઈ મોક્ષની સાથે જોડાણ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. એ રીતે અભ્યાસ કરતાં કરતાં એ સાધના આત્મસાત્ બનતાં એમાંથી જ અનાલંબન-નિરાલંબન યોગને પામવાની ભૂમિકા તેયાર થાય છે.
- આલંબનરૂપે ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્રના દૃષ્ટાંતમાં પહેલા દંડકસૂત્ર-‘અરિહંતચેઈયાણાં’માં નિશ્ચિત એક તીર્થકરનું, બીજા દંડકસૂત્ર - ‘લોગસ્સ’માં સર્વ તીર્થકરનું, ત્રીજા-પુષ્કરવરદીવક્ટે - દંડકસૂત્રમાં ‘જ્ઞાન’નું અને ચોથા દંડક સૂત્ર - ‘સિદ્ધાણંબુદ્ધાણાં-વેયાવચ્ચગરાણાં’માં શાસનના અધિષ્ઠાયક દેવ-દેવીનું આલંબન-સહારો લેવાનો વિહિત કરાયો છે. એ રીતે તે તે સ્થળે વિહિત તે તે રૂપીવ્યક્તિ કે રૂપીવસ્તુનો આશ્રય કરવો એ આલંબન નામનો યોગ છે.
- જિનપ્રતિમા, પરમાત્માની સમવસરણકાળની રૂપી અવસ્થા વગેરે પણ આલંબનરૂપ બને છે.

[શંકા - અહીં ‘પ્રાયઃ’ શા માટે જણાવ્યું છે ?]

સમાધાન - ‘સાપાયયોગી’ની બાદબાકી કરવા માટે ‘પ્રાયઃ’ શબ્દનું ગ્રહણ છે.

[શંકા - સાપાયયોગી એટલે શું ?]

સમાધાન - યોગ બે પ્રકારનો છે ૧ - સાપાયયોગ અને ૨ - નિરપાયયોગ

માટે યોગી પણ બે પ્રકારના થયા. ૧ - સાપાયયોગી, ૨ - નિરપાયયોગી.

સાપાયયોગ=મોક્ષમાર્ગની નિર્વિઘ્ન આરાધનામાં પ્રતિકૂળચિત્તવૃત્તિના કારણરૂપ પૂર્વસંચિત કર્મ એટલે અપાય. આવો અપાય જે યોગમાં હોય તે સાપાયયોગ છે અને

નિરપાયયોગ=મોક્ષમાર્ગની નિર્વિઘ્ન આરાધનામાં પ્રતિકૂળચિત્તવૃત્તિના કારણરૂપ પૂર્વસંચિત કર્મરૂપ અપાય જે યોગમાં નથી હોતો, તે નિરપાયયોગ છે.

સાપાય એવા અર્થ-આલંબનયોગીને ક્યારેક સાપાયતાને કારણે મુક્તિફળ મોડું મળે તેમ બને છે અને નિરપાય એવા અર્થ-આલંબનયોગીને મુક્તિફળ તરત મળે છે, એ બંને બાબતમાં કોઈ વિરોધ ન માની બેસે માટે ‘પ્રાયઃ’ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે.

અહીં ‘ઈતરોને’ એટલે : અર્થ અને આલંબન યોગને નહિ ધરતા એવા અને ગુરુ ઉપદેશથી, વિશુદ્ધ એવા સ્થાન-વર્ણયોગમાં પુરુષાર્થ કરનારા અને અર્થ-આલંબન યોગની તાલાવેલીવાળા જીવોનું ચૈત્યવંદનસૂત્રોનાં પદોનું પરિજ્ઞાન માત્ર કલ્યાણ કરે છે.

અર્થ અને આલંબન યોગ ન હોય ત્યારે વાયના, પૃથ્વના અથવા પરાવર્તનામાં ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્રોના પદોની અનુપ્રેક્ષા હોતી નથી અર્થાત્ ઉપયોગ હોતો નથી. ઉપયોગ વિનાનું અનુષ્ઠાન દ્રવ્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. માટે તેમનું

इतिकृत्वा द्रव्यचैत्यवन्दनरूपत्वेऽपि स्थानोर्णयोगयत्नातिशयादर्थात्मबन्स्पृहयालुतया च तद्धेत्वनुष्ठानरूप-
तया भावचैत्यवन्दनद्वारा परम्परया स्वफलसाधकत्वादिति भावः ॥११॥

अव. स्थानादियत्नाभावे च तच्चैत्यवन्दनानुष्ठानमप्राधान्यरूपद्रव्यतामास्कन्दत्रिष्फलं विपरितफलं वा
स्यादिति लेशतोऽपि स्थानादियोगाभाववन्तो नैतत्प्रदानयोग्या इत्युपदिशन्नाह -

इहरा उ कायवासियपायं अहवा महामुसावाओ ।

ता अणुरूवाणं चिय, कायव्वो एयवित्रासो ॥१२॥

'इहरा उ'त्ति । 'इतरथा तु' अर्थात्मबन्योगाभाववतां स्थानादियत्नाभावे तु तत् चैत्यवन्दनानुष्ठानं
'कायवासितप्रायं' सम्मूर्च्छनजप्रवृत्तितुल्यकायचेष्टितप्रायं मानसोपयोगशून्यत्वात्, उपलक्षणाद्वावासित-
प्रायमपि द्रष्टव्यं, तथा चानुष्ठानरूपत्वात्रिष्फलमेतदिति भावः ।

'अथवा' - इति-दोषान्तरे, तच्चैत्यवन्दनानुष्ठानं महामુષાવાદઃ, "સ્થાનમૌનધ્યાનૈરાત્માનં વ્યુત્સુજામિ"

અનુષ્ઠાન દ્રવ્ય-ચૈત્યવંદનરૂપ બને છે. છતાં સ્થાન અને ઊર્ણ યોગમાં એમનો ખૂબ પ્રયત્ન હોય છે અને અર્થ તથા
આલંબન યોગની તાલાવેલી હોય છે માટે તેમનું અનુષ્ઠાન 'તદ્દેતુ-અનુષ્ઠાન' બને છે. તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન ભાવ-ચૈત્યવંદન
બની પરંપરાથી મોક્ષફળ આપનાર બને છે. ॥૧૦-૧૧॥

અવ૦ જે આત્માઓમાં સ્થાન અને ઊર્ણ યોગમાં પુરુષાર્થ નથી હોતો (અને અર્થ તથા આલંબન યોગની તાલાવેલી
નથી હોતી) તેવા જીવોનું તે ચૈત્યવંદનરૂપ અનુષ્ઠાન 'અપ્રધાન-દ્રવ્યાનુષ્ઠાન' બને છે અને એ 'નિષ્ફળ' અથવા તો
'વિપરીત ફળ'ને આપનાર બને છે.

માટે થોડાવણા પણ સ્થાનાદિ યોગોથી રહિત આત્માઓને ચૈત્યવંદન આદિનાં સૂત્રો આપવાં-ભણાવવાં યોગ્ય નથી.
તેનો ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે -

ગાથા-૧૨ : બાકી તો (સ્થાનાદિ યોગમાં યત્ન ન હોય તો) ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન કાયવાસિત
પ્રાયઃ=માત્ર બાહ્ય ક્રિયારૂપ જાણવું. અગર તો એ 'મહામુષાવાદ' છે એમ કહી
શકાય. માટે સ્થાનાદિને યથાયોગ્યપણે આરાધતા જીવોને જ ચૈત્યવંદન આદિનાં
સૂત્રો આપવાં-ભણાવવાં - ૧૨.

વ્યાખ્યાર્થ: 'અર્થ' અને 'આલંબન' યોગ જેમનામાં આવ્યો નથી એવા સ્થાન-ઊર્ણ યોગમાં શક્તિ મુજબનો પ્રયત્ન
(પુરુષાર્થ) નહિ કરનારા આત્માઓનું તે ચૈત્યવંદનનું અનુષ્ઠાન 'કાયવાસિત પ્રાયઃ' ગણાય છે.

કાયવાસિત પ્રાયઃ=સંમૂર્ચ્છિમ (મન વિના) પ્રવૃત્તિ સમાન માત્ર કાયાથી જ કરાતું અનુષ્ઠાન. એમાં મનનો ઉપયોગ
હોતો નથી. અહીં ઉપલક્ષણથી વાગ્વાસિત પ્રાયઃ પણ લેવું. વાગ્વાસિત પ્રાયઃ=માત્ર મોઢેથી બોલી કરાતું, મનના ઉપયોગ
વિનાનું અનુષ્ઠાન.

આમ, મનના ઉપયોગ વિના માત્ર બાહ્ય કાયા દ્વારા કે માત્ર વાણી દ્વારા કરાતું ચૈત્યવંદન એ 'અનુષ્ઠાન' હોઈ
નિષ્ફળ છે. (મોક્ષફળ આપવા માટે સમર્થ નથી.) અનુષ્ઠાનનો આ પ્રથમ દોષ બતાવ્યો.

અનુષ્ઠાનનો બીજો દોષ બતાવવા માટે ગાથામાં 'અથવા' શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે. અનુષ્ઠાન થતું ચૈત્યવંદનનું
અનુષ્ઠાન મહામુષાવાદરૂપ છે.

(ઠાળેણં મોળેણં ઝાળેણં અપ્પાણં વોસિરામિ) ઇતિ પ્રતિજ્ઞયા વિહિતસ્ય ચૈત્યવન્દનકાયોત્સર્ગાદેઃ સ્થાનાદિમ્હે મૃષાવાદસ્ય સ્ફુટત્વાત્, સ્વયં વિધિવિપર્યયપ્રવૃત્તૌ પરેષામેતદનુષ્ટાને મિથ્યાત્વબુદ્ધિજનનદ્વારા તસ્ય લૌકિકમૃષાવાદાદતિગુરુત્વાઞ્ચ, તથા ચ વિપરીતફલં તેષામેતદનુષ્ટાનં સમ્પન્નમ્ ।

ચેડપિ સ્થાનાદિશુદ્ધમપ્યૈહિકકીર્ત્યાદીચ્છયાડડમુષ્કિસ્વર્લોકાદિવિભૂતીચ્છયા વૈતદનુષ્ટાનં કુર્વન્તિ તેષામપિ મોક્ષાર્થકપ્રતિજ્ઞયા વિહિતમેતત્તદ્વિપરીતાર્થતયા ક્રિયમાણં વિષગરાનુષ્ટાનાન્તર્ભૂતત્વેન મહામૃષા-વાદાનુબન્ધિત્વાદ્વિપરીતફલમેવેતિ ।

વિષાદ્યનુષ્ટાનસ્વરૂપં ચેત્યમુપદર્શિતં પતઞ્ચત્વાદ્યુક્તભેદાન્ સ્વતન્ત્રેણ સંવાદયતા પ્રન્થકૃતૈવ યોગચિન્દૌ -

“વિષં ગરોડનનુષ્ટાનં, તદ્દેતુરમૃતં પરમ્ ।

ગુર્વાદિપૂજાનુષ્ટાનમપેક્ષાદિવિધાનતઃ ॥”

[૧૫૫ શ્લોક]

[શંકા - એ મહામૃષાવાદરૂપ કેમ છે ?]

સમાધાન - ‘તાવ કાયં ઠાળેણં મોળેણં ઝાળેણં અપ્પાણં વોસિરામિ ।’ આ રીતની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ચૈત્યવંદનનો કાયોત્સર્ગ કર્યા પછી જો સ્થાનાદિ યોગોનો ભંગ કરાય તો પ્રત્યક્ષપણે મૃષાવાદરૂપ બને છે.

“હું સ્થાનથી, મૌનથી, ધ્યાનથી મારા પાપરૂપ આત્મપર્યાયોને ત્યજું છું” - એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને કાયોત્સર્ગ દરમ્યાન સ્થાન, મૌન અને ધ્યાનને ભાંગી દે તો કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભાંગવાથી પ્રગટપણે મૃષાવાદ લાગે છે.

વળી, પોતે અવિધિથી પ્રવૃત્તિ કરતો હોવાથી બીજા આત્માઓને પણ તે અનુષ્ટાનો અવિધિથી કરવાની બુદ્ધિ પેદા થાય. એમાં નિમિત્ત બનવાથી એનો મૃષાવાદ લૌકિક મૃષાવાદ કરતાં મોટો-ભારે હોય છે. માટે જ તેનું અનુષ્ટાન વિપરીત ફળને આપનારું બને છે.

વિપરીત ફળવાળું=સંસાર ભ્રમણને દેનારું.

સ્થાનાદિ યોગોથી શુદ્ધ એવું પણ આ ચૈત્યવંદનનું અનુષ્ટાન, જે લોકો : ૧ - આ લોકમાં કીર્તિ વગેરે થાય તેવી ઈચ્છાથી અથવા ૨ - પરલોકમાં સ્વર્ગસુખ વગેરે મળે તેવી ઈચ્છાથી કરે છે, તેઓનું અનુષ્ટાન પણ વિપરીત ફળ=સંસારભ્રમણ ફળને દેનારું થાય છે.

શંકા - તેઓનું અનુષ્ટાન વિપરીત ફળવાળું શા માટે થાય છે ?

સમાધાન - તેઓનું આ અનુષ્ટાન વિપરીત ફળવાળું બનવાનું કારણ એ છે કે, તેઓ મોક્ષને માટે જ વિહિત કરાયેલ અનુષ્ટાનને વિપરીત ઈચ્છાથી=સંસાર સુખોની ઈચ્છાથી કરાતું હોઈ એ કાં તો વિષાનુષ્ટાન બને છે કાં તો ગરાનુષ્ટાન બને છે.

આ રીતે વિષાનુષ્ટાન અને ગરાનુષ્ટાનમાં સમાવેશ પામતું આ અનુષ્ટાન મહામૃષાવાદની પરંપરાને સર્જનારું હોઈ, સંસારનું ભ્રમણ વધારે છે. તેથી તે વિપરીત ફળવાળું જ છે.

શ્રી પતંજલિ વગેરેએ બતાવેલા વિષાદિ અનુષ્ટાનના ભેદોને જૈન સિદ્ધાંત સાથે સંવાદી બનાવતાં યોગચિંદુમાં ગ્રંથકાર પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ. જ કહે છે કે -

“અનુષ્ટાન કરનારની અપેક્ષાના (આશયના) કારણે ગુરુ વગેરેની પૂજાનું અનુષ્ટાન ૧ - વિષાનુષ્ટાન, ૨ - ગરાનુષ્ટાન, ૩ - અનુષ્ટાન, ૪ - તદ્દેતુ અનુષ્ટાન અને ૫ - અમૃત અનુષ્ટાન - એમ પાંચ પ્રકારનું થાય છે.”

‘વિષં’ સ્થાવરજઙ્ગમભેદભિન્નમ્, તતો વિષમિવ વિષમ્, एवं गर इव ‘गरः’, परं गरः कुद्रव्यसंयोगजो विषविशेषः, ‘अननुष्ठानं’ अनुष्ठानाभासं, ‘तद्धेतुः’ अनुष्ठानहेतुः, अमृतमिव ‘अमृतं’ अमरणहेतुत्वात्, अपेक्षा इहपरलोकेस्पृहा, आदिशब्दादनाभोगादेश्च यद् विधानं विशेषस्तस्मात् ।।

“विषं लब्ध्याद्यपेक्षातः, इदं सञ्चित्तमारणात् ।

महतोऽल्पार्थनाज्जेयं लघुत्वापादनात्तथा ।।” [૧૫૬ શ્લોક]

‘લબ્ધ્યાદેઃ’ લબ્ધિકીર્ત્યાદેઃ ‘અપેક્ષાતઃ’ સ્પૃહાતઃ ‘ઇદં’ અનુષ્ઠાનં વિષં ‘સચ્ચિત્તમારણાત્’ પરિશુદ્ધાન્તઃકરણ-પરિણામવિનાશનાત્, તથા ‘મહતો’ડનુષ્ઠાનસ્ય ‘અલ્પાર્થનાત્’ તુચ્છલબ્ધ્યાદિપ્રાર્થનેન ‘લઘુત્વસ્યાપાદના’દિદં વિષં જ્ઞેયમ્ ।।

વિષ બે પ્રકારનું હોય છે :

૧ - સ્થાવર, ૨ - જંગમ

સ્થાવર - વૃક્ષ, ફળ, ફુલ તેમજ રસાયણ આદિથી થતું વિષ ‘સ્થાવર વિષ’ કહેવાય.

જંગમ - ત્રસ - સર્પ, વીંછી આદિ જેરી જીવોથી થતું વિષ ‘જંગમ વિષ’ કહેવાય.

વિધાનુષ્ઠાન : વિષ જેવું જે અનુષ્ઠાન હોય તે વિધાનુષ્ઠાન કહેવાય.

વિષ તત્કાળ મારે તેમ વિધાનુષ્ઠાન પણ આત્માના ભાવપ્રાણોને તત્કાળ હણે.

ગર - એટલે ખરાબ દ્રવ્યોના સંયોજનથી બનેલ વિષનો જ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર. એ તત્કાળ ન મારે પણ કાલાંતરે મારે એટલે એને ‘ધીમું જેર’ કહી શકાય.

ગરાનુષ્ઠાન : ગર જેવું જે અનુષ્ઠાન હોય તે ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય.

ગર જેમ કાલાંતરે મારે તેમ ગરાનુષ્ઠાન પણ આત્માના ભાવપ્રાણોની કાલાંતરે કતલ કરે.

અનનુષ્ઠાન - દેખાવે જ જે અનુષ્ઠાન હોય પણ વાસ્તવિક જોતાં તેને અનુષ્ઠાન ન કહી શકાય તે. (એમાં મોક્ષનો રાગ ન હોય, અનુષ્ઠાનનો રાગ ન હોય, જેમ તેમ, ગાડરીયા પ્રવાહે, લોકસંજ્ઞા કે ઓઘથી સંમૂર્ચિમની જેમ જ ઉપયોગ વિના અનુષ્ઠાન કરાતું હોય છે.)

તદ્દેતુ-અનુષ્ઠાન - અનુષ્ઠાનનું કારણ એટલે કે અમૃત અનુષ્ઠાનનાં કારણરૂપ અનુષ્ઠાનને તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

અમૃત-અનુષ્ઠાન - અમૃત જેવું જે હોય તે અમૃત-અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. જેમ અમર કરે તે અમૃત કહેવાય; તેમ અમરપદ=મોક્ષપદનું કારણ બને તેવું અનુષ્ઠાન અમૃત અનુષ્ઠાન કહેવાય.

અહીં અપેક્ષા શબ્દ ઈહલોક, પરલોકની કામના માટે વપરાયો છે. આદિ શબ્દથી અનાભોગ (અનુપયોગ) વગેરે પણ લેવાના છે. વિધાનનો અર્થ ‘વિશેષ’ એટલે ‘અલગ અલગ.’

“લબ્ધિવગેરેની અપેક્ષાથી, સત્ચિત્તને મારવાથી અને મહાન પાસે તુચ્છપ્રાર્થના દ્વારા તેની લઘુતા કરવાથી આ (અનુષ્ઠાન) ‘વિષ’ છે”

આ લોકમાં લબ્ધિ, કીર્તિ વગેરે મેળવવાની કામનાથી સચ્ચિત્તનો-વિશુદ્ધ અંતઃકરણના ભાવોનો નાશ કરનાર આ અનુષ્ઠાન હોવાથી એ વિષ જેવું છે, વળી મોક્ષ જેવા મહાન ફળને આપનાર અનુષ્ઠાનનો સાંસારિક-તુચ્છ લબ્ધિ વગેરે માંગવા માટે ઉપયોગ કરવા દ્વારા અનુષ્ઠાનની લઘુતા કરવાના કારણે આ અનુષ્ઠાન વિષ જેવું બને છે, એમ જાણવું.

“દિવ્યભોગાભિલાષેણ, ગરમાહુર્મનીષિણઃ ।

एतद्विहितनीत्यैव, कालान्तरनिपातनात् ॥” [૧૫૭ શ્લોક]

‘એતદ્’ અનુષ્ઠાનં, ऐहिकभोगनिस्पृहस्य स्वर्गभोगस्पृहया गरમાહુઃ ‘વિહિતનીત્યૈવ’ વિષોક્તનીત્યૈવ, કેવલં કાલાન્તરે ભવાન્તરરૂપે નિપાતનાત્ અનર્થસમ્પાદનાત્ । વિષં સદ્ય એવ વિનાશહેતુઃ, ગરશ્ચ કાલાન્તરેણેત્યેવ-મુપન્યાસઃ ॥

“अनाभोगवतश्चैतदननुष्ठानमुच्यते ।

सम्प्रमुग्धं मनोऽस्येति, ततश्चैतद्यथोदितम् ॥” [૧૫૮ શ્લોક]

‘અનાભોગવતઃ’ કુત્રાપિ ફલાદાવપ્રણિહિતમનસઃ ‘એતદ્’ અનુષ્ઠાનં સત્રિપાતોપહતસ્યેવાનધ્યવસાયાપ્રાં મનોઽસ્ય, ‘ઇતિઃ’ પાદસમાસૌ । યત એવં તત્તો યથોદિતં તથૈવ ॥

“एतद्रागादिदं हेतुः, श्रेष्ठो योगविदो विदुः ।

सदनुष्ठानभावस्य, शुभभावांशयोगतः ॥” [૧૫૯ શ્લોક]

‘એતદ્રાગાત્’ સદનુષ્ઠાનબહુમાનાત્ ‘ઇદં’ આદિધાર્મિકકાલભાવિ દેવપૂજાદ્યનુષ્ઠાનં ‘સદનુષ્ઠાનભાવસ્ય’ તાત્ત્વિકદેવપૂજાદ્યાચારપરિણામસ્ય મુક્ત્યદ્વેષેણ મનાગ્ મુક્ત્યનુસારેણ વા શુભભાવલેશયોગાત્ ‘શ્રેષ્ઠો’ અવન્થ્યો હેતુરિતિ યોગવિદો ‘વિદુઃ’ જાનતે ॥

“દેવતાઈ ભોગના અભિલાષથી આ વિષની જેમ જ કાલાંતરે મારતુ હોવાથી મનીષિઓએ તેને ‘ગર’ કહ્યું છે.”

ઈહલૌકિક સુખની ઈચ્છા વિનાની વ્યક્તિથી ‘પરલોકમાં મને દેવતાઈ ભોગો મળે’ એવી અભિલાષાથી કરાતું અનુષ્ઠાન ગરરૂપ બને છે. એ પણ વિષની જેમ જ મારનારું છે. માત્ર ફરક એટલો જ કે વિષ તત્કાળ મારે જ્યારે ગર કાલાંતરે-બીજા ભવોમાં અનર્થની પ્રાપ્તિ કરાવીને મારે.

“અનાભોગવાળાનું આ ‘અનનુષ્ઠાન’ કહેવાય છે. આનું મન ‘સંપ્રમુગ્ધ’ અત્યંત મુજાયેલું હોય છે તેથી એ કહ્યું છે તેવું જ (અનનુષ્ઠાન) છે.”

અનાભોગવાળો એટલે આલોક, પરલોક કે મોક્ષ આ ત્રણેય સુખરૂપ ફળનાં લક્ષ્ય વિનાનો જીવ. આવા અનાભોગ-અનુપયોગવાળા જીવોનું અનુષ્ઠાન ‘અનનુષ્ઠાન’ કહેવાય છે. અનનુષ્ઠાન એટલે ‘અનુષ્ઠાન નહિ હોવું તે.’ એવા જીવોનું મન સંપ્રમુગ્ધ=શૂન્ય=જડ જેવું હોય છે. તેથી જ તેમનું અનુષ્ઠાન પૂર્વે કહ્યા મુજબ અનુષ્ઠાનરૂપ નથી બનતું.

સંપ્રમુગ્ધ એટલે સત્રિપાતથી જડ જેવું મન. તેવા મનવાળાને અનનુષ્ઠાન હોય, એટલે તેનું અનુષ્ઠાન એ તત્ત્વથી અનુષ્ઠાનરૂપ હોતું નથી.

“સદ્અનુષ્ઠાન (અમૃત-અનુષ્ઠાન) ના રાગથી કરાતું અનુષ્ઠાન એ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન છે, એમાં શુભભાવનો અંશ હોવાથી સદ્ (અમૃત) અનુષ્ઠાનને પેદા કરવામાં એ કારણરૂપ બને છે. માટે એ શ્રેષ્ઠ (સુંદર) છે એમ યોગના જાણકારો જાણે છે.”

(સદ્) અમૃત-અનુષ્ઠાનના રાગથી (બહુમાનથી) આદિ ધાર્મિક કાળમાં (નવા જોડાયેલ ધર્માત્મામાં) કરાતું દેવપૂજાદિ અનુષ્ઠાન એ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન છે. એ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન તાત્ત્વિક (શાસ્ત્રોક્ત-નિરતિચાર) દેવપૂજાદિ આચાર-પરિણામરૂપ અમૃત અનુષ્ઠાનનો શ્રેષ્ઠ=અવંધ્ય=સફળ હેતુ (કારણ) બને છે, કારણ કે એમાં મુક્તિના અદ્વેષરૂપ અથવા મુક્તિના કાંઈક રાગરૂપ શુભભાવ રહેલો છે; આમ યોગજ્ઞો જાણે છે.

“જિનોદિતમિતિ ત્વાહુર્ભાવસારમદઃ પુનઃ ।

સંવેગગર્ભમત્યન્તમમૃતં મુનિપુઙ્ગવાઃ ॥” [૧૬૦ શ્લોક૦]

જિનોદિતમિત્યેવં ‘ભાવસારં’ શ્રદ્ધાપ્રધાનં ‘અદઃ’ અનુષ્ઠાનં ‘સંવેગગર્ભ’ મોક્ષાભિલાષસહિતં ‘અત્યન્તં’ અતીવ અમરણહેતુત્વાદમૃતસંજ્ઞમાહુઃ ‘મુનિપુઙ્ગવાઃ’ ગૌતમાદિમહામુનયઃ ॥

એતેષુ ત્રયં યોગાભાસત્વાદહિતમ્, દ્વયં તુ સદ્યોગત્વાદ્ધિતમિતિ તત્ત્વમ્ ।

યત્ એવં સ્થાનાદિયત્નાભાવવતોઽનુષ્ઠાને મહાદોષઃ ‘તત્’ તસ્માત્ ‘અનુરૂપાણામેવ’ યોગ્યાનામેવ ‘એતદ્વિન્યાસઃ’ ચૈત્યવન્દનસૂત્રપ્રદાનરૂપઃ કર્તવ્યઃ ॥૧૨॥

“આ અનુષ્ઠાન શ્રી જિનેશ્વર પરમાત્માએ કહેલું છે’ - એમ માની, ખૂબ ભાવ (શ્રદ્ધા) પૂર્વક, મુક્તિની તીવ્ર અભિલાષા (સંવેગ) પૂર્વક જે અનુષ્ઠાન કરાતું હોય, તેને (શ્રી ગૌતમસ્વામી વગેરે) મુનિપુંગવો અમૃતઅનુષ્ઠાન કહે છે.”

જિનોદિત=જિનેશ્વરોએ કહેલું છે તે.

ભાવસાર=શ્રદ્ધાપૂર્વકનું.

અદઃ=આ=અનુષ્ઠાન.

અત્યંત સંવેગગર્ભ=મોક્ષની તીવ્ર અભિલાષા પૂર્વકનું.

અમૃત=અત્યંત અમરણનો હેતુ હોવાથી ‘અમૃત’ સંજ્ઞા અપાયેલ.

મુનિપુંગવા=શ્રી ગૌતમસ્વામી વગેરે મહામુનિઓ.

આહુઃ=કહે છે.

આ પાંચ અનુષ્ઠાનો પૈકી ૧ - વિષ, ૨ - ગર અને ૩ - અનનુષ્ઠાન દેખાવ માત્રથી જ યોગરૂપ હોઈ તે ત્રણેય અહિતકારી છે; જ્યારે ૪ - તદ્દેતુ અને ૫ - અમૃત અનુષ્ઠાન સમ્યક્યોગરૂપ હોઈ તે બંને હિત કરનારાં છે એમ તત્ત્વ જાણવું.

પૂર્વે બતાવ્યા મુજબ સ્થાનાદિ યોગમાં પુરુષાર્થ નહિ કરનારા જીવોના અનુષ્ઠાનમાં મોટો દોષ રહેલો છે, તેથી અનુરૂપ=સ્થાનાદિ યોગમાં પુરુષાર્થ કરનારા=યોગ્ય જીવોને જ ચૈત્યવંદનાદિનાં સૂત્રો આપવાં જોઈએ. ॥૧૨॥

તાત્પર્ય : જેનશાસ્ત્રોની પરિભાષામાં અનુષ્ઠાનો : દ્રવ્યાનુષ્ઠાન અને ભાવાનુષ્ઠાન, એમ બે પ્રકારના છે.

એમાંથી દ્રવ્યાનુષ્ઠાનના પ્રધાન અને અપ્રધાન એવા બે ભેદ પડતા હોવાથી અપ્રધાન દ્રવ્યાનુષ્ઠાન-૧, પ્રધાન દ્રવ્યાનુષ્ઠાન-૨ અને ભાવાનુષ્ઠાન-૩, એમ કુલ અનુષ્ઠાનો ત્રણ પ્રકારનાં છે.

- જે અનુષ્ઠાન વિધિ અને ભાવ વિનાનું કે તેની અપૂર્ણતાવાળું હોય તે અનુષ્ઠાન, દ્રવ્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે.
- જે અનુષ્ઠાન વિધિ અને ભાવની પૂર્ણતાવાળું હોય તે અનુષ્ઠાન, ભાવાનુષ્ઠાન કહેવાય છે.
- જે અનુષ્ઠાન વિધિ કે ભાવની પૂર્ણતા વિનાનું હોય અને ક્યારેય વિધિ કે ભાવની પૂર્ણતાવાળું બને તેવું ન હોય તેવું અનુષ્ઠાન, અપ્રધાન દ્રવ્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે.
- જે અનુષ્ઠાન વિધિ કે ભાવની પૂર્ણતા વિનાનું હોવા છતાં ક્રમે ક્રમે આગળ વધીને વિધિ અને ભાવની પૂર્ણતાવાળું બને તેવું હોય તેવું અનુષ્ઠાન, પ્રધાન દ્રવ્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે.
- મહર્ષિ પતંજલિએ વિષાનુષ્ઠાન-૧, ગરાનુષ્ઠાન-૨, અનનુષ્ઠાન-૩, તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન-૪, અને

- અમૃતઅનુષ્ઠાન-૫ એમ પાંચ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનોનું વર્ણન કર્યું છે. આ અનુષ્ઠાનોની જૈનદર્શનમાન્ય એવી વ્યાખ્યા કરીને તેને અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.
- આ પાંચ અનુષ્ઠાનો પૈકી વિધાનુષ્ઠાન, ગરાનુષ્ઠાન અને અનનુષ્ઠાન, તે અપ્રધાનદ્રવ્યાનુષ્ઠાનરૂપ છે, જ્યારે તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન તે પ્રધાન-દ્રવ્યાનુષ્ઠાન રૂપ છે અને અમૃતઅનુષ્ઠાન તે ભાવાનુષ્ઠાનરૂપ છે.
 - અપેક્ષાનો અર્થ સ્પૃહા ધાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં આલોકનાં દુન્યવી સુખો અને પરલોકનાં દુન્યવી સુખોની સ્પૃહા એટલે અપેક્ષા, એવો અર્થ સમજવો.
 - એ જ રીતે આદિ શબ્દનો ઉપયોગ અનાભોગ વગેરેને કારણોને સમજાવવા કર્યો છે.
 - આ બધાનો સારાંશ એ થયો કે, આ લોકનાં દુન્યવી સુખોની અપેક્ષા-સ્પૃહાથી કરાતું અનુષ્ઠાન તે વિધાનુષ્ઠાન, પરલોકનાં દુન્યવી સુખોની સ્પૃહાથી કરાતું અનુષ્ઠાન તે ગરાનુષ્ઠાન અને અનાભોગ વગેરેથી કરાતું અનુષ્ઠાન તે અનનુષ્ઠાન.
 - અધ્યાત્મસારમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે વિષ-ગર અનુષ્ઠાનનું નિરૂપણ કરતાં જણાવ્યું છે કે “આ બંને અનુષ્ઠાનો વિચિત્ર અનર્થને આપનારા છે અને તેથી જ તેના નિષેધ માટે જિનેશ્વરોએ સર્વ ધર્મ અનુષ્ઠાનોમાં અનિદાનપણું કરવાનું કહ્યું છે.” મહોપાધ્યાયજી મહારાજના આ વચનને જોયા પછી વિધાનુષ્ઠાન અને ગરાનુષ્ઠાનને નિયાણાંથી એકાંતે ભિન્ન માનવા તે શાસ્ત્રસાપેક્ષ જણાતું નથી.
 - ધર્માનુષ્ઠાનને આચરનારી વ્યક્તિને કાળભેદે વિચારતાં અચરમાવર્તકાળમાં પ્રથમ ત્રણ અનુષ્ઠાનો (વિષ-ગર અને અનનુષ્ઠાન) પૈકીનું અનુષ્ઠાન હોય છે પરંતુ તદ્દેતુ કે અમૃત અનુષ્ઠાન હોઈ શકતું નથી. જ્યારે ચરમાવર્તકાળમાં ધર્માનુષ્ઠાન આચરનારી વ્યક્તિને પાંચ પૈકી કોઈ પણ અનુષ્ઠાન હોઈ શકે.
 - અચરમાવર્તકાળમાં રહેલી વ્યક્તિને પ્રથમ ત્રણ અનુષ્ઠાનો પૈકી કયું અનુષ્ઠાન હોય છે અને ચરમાવર્તકાળમાં રહેલી વ્યક્તિને પાંચ પૈકી કયું અનુષ્ઠાન છે તે જાણવા માટે તે વ્યક્તિનો આશય જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.
 - કેટલાક વિદ્વાનોનું ‘ચરમાવર્તકાળમાં અંતિમ બે અનુષ્ઠાનો જ હોય પણ પહેલાં ત્રણ અનુષ્ઠાનો ન હોય’ આવું માનવું એ ભૂલભરેલું છે કારણ કે શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશના અધિકારી તરીકે ગણાવેલા ચરમાવર્તી (અપુનર્બંધક કક્ષાના) જીવોને પાંચ અનુષ્ઠાનો પૈકી બે ઉપાદેય છે અને ત્રણ અનુષ્ઠાનો હેય છે” તેવો ઉપદેશ આપેલ છે. હવે, જો તે ચરમાવર્તમાં પહેલાં ત્રણ અનુષ્ઠાનો હોય જ નહીં તો ઉપદેશમાં તેનો નિષેધ કરવાનો રહેતો જ નથી.
 - એટલા જ માટે કહ્યું કે, આ પાંચ અનુષ્ઠાનમાંથી પહેલાં ત્રણ યોગાભાસ (દેખાવ માત્રથી જ યોગરૂપ) હોવાથી છોડવા યોગ્ય છે. કારણ કે, તે અપ્રધાન કક્ષાનાં દ્રવ્યાનુષ્ઠાનરૂપ છે. જ્યારે છેલ્લાં બે તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન અને અમૃતઅનુષ્ઠાન એ સદ્યોગરૂપ હોવાથી હિતકર છે, માટે તે આદરવા યોગ્ય છે.
 - આથી જેઓનો સ્થાનાદિ યોગ સાધવામાં કોઈપણ જાતનો પ્રયત્ન ન હોય તેમને આ અનુષ્ઠાનમાં જોડવાથી મોટો દોષ લાગે છે. તેથી જે યોગ્ય હોય, સ્થાનાદિયોગમાં પ્રયત્નવાળા હોય, તેમને જ આ અનુષ્ઠાનોમાં જોડવા જોઈએ.
 - વિધાનુષ્ઠાન વગેરે અનુષ્ઠાનનાં પાંચ પ્રકારો મહર્ષિ પતંજલિએ બતાવેલા હોવા છતાં અત્રે એનાં

અવ. કે એતદ્વિન્યાસાનુરૂપા इत्याकाङ्क्षायामाह -

जे देसविरइजुत्ता, जम्हा इह वोसिरामि कायं ति ।

सुञ्जइ विरईए इमं, ता सम्मं चिंतियव्वमिणं ।।१३।।

‘જે’ इत्यादि । ये ‘देशविरतियुक्ताः’ पञ्चमगुणस्थानपरिणतिमन्तः । ते इह अनुरूपा इति शेषः ।

કુતઃ ? इत्याह यस्मात् ‘इह’ चैत्यवन्दनसूत्रे “व्युत्सृजामि कायम्” इति श्रूयते, इदं च विरतौ सत्यां सम्भवति, तदभावे कायव्युत्सर्गासम्भवात्, तस्य गुप्तिरूपविरतिभेदत्वात्, ततः सम्यक् चिन्तितव्यमेतत् यदुत “कायं व्युत्सृजामि” इति प्रतिज्ञान्यथानुपपत्त्या देशविरतिपरिणामयुक्ता एव चैत्यवन्दनानुष्ठानेऽधिकारिणः, तेषामेवागमपरतन्त्रतया विधियत्नसम्भवेनामृतानुष्ठानसिद्धेरिति ।

બતાવેલાં લક્ષણો તો જૈનદર્શનનાં જ છે; જે વાતને પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આ પ્રસંગે - “વિષાદ્યનુષ્ઠાનસ્વરૂપં ચૈત્યમુપદર્શિતં પત્તજ્જલ્યાદ્યુક્તભેદાન્ સ્વતન્ત્રેણ સંવાદયતા ગ્રન્થકૃતૈવ યોગવિન્દો ।” “વિષાદિ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ પતંજલિ વગેરેએ કહેલા ભેદોને પોતાના (જૈન) દર્શન સાથે સંવાદિત કરતા ગ્રંથકારે (પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે) યોગબિંદુમાં આ મુજબ બતાવ્યું છે.” - એમ કહીને સ્પષ્ટ કર્યું છે.

- અને એ જ રીતે યોગબિંદુના ૧૬૦મા શ્લોકના ‘મુનિપુઙ્ગવાઃ’ પદની વ્યાખ્યા કરતાં ‘ગૌતમાદિમહામુનયઃ’ એમ લખીને આ વ્યાખ્યા ગણધર ભગવંતશ્રી ગૌતમસ્વામીજી વગેરે મહામુનિઓએ કરી છે, તેમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ॥૧૨॥

અવ૦ ચૈત્યવંદનનાં સૂત્રો યોગ્યને આપવાનું જે કહ્યું, તો ચૈત્યવંદનનાં સૂત્રો માટે અનુરૂપ=યોગ્ય જીવો કયા છે ? તેવી શંકાનો જવાબ આપતા કહે છે -

ગાથા-૧૩ : તે અનુરૂપ=યોગ્ય જીવો ‘દેશવિરતિવાળા’ છે. કારણ કે ‘કાયાને વોસિરાવું છું’

એમ જે સંભળાય છે તે વાત વિરતિમાં સંભવે છે. તેથી આ વાતને સમ્યક્ પ્રકારે

વિચારો ! - ૧૩.

વ્યાખ્યાર્થ : પાંચમા ગુણસ્થાનકના પરિણામવાળા જીવો દેશવિરતિવાળા કહેવાય છે, તે જીવો ચૈત્યવંદનનાં-સૂત્રો આપવા માટે અનુરૂપ=યોગ્ય છે, એમ જણાવું.

શંકા - તમે દેશવિરતિવાળા જીવો ચૈત્યવંદનનાં-સૂત્રો આપવા માટે યોગ્ય છે એમ જણાવ્યું તેનું કારણ શું ?

સમાધાન - ચૈત્યવંદન સૂત્રમાં ‘કાયાને વોસિરાવું છું’ એમ જે સંભળાય છે, તે વિરતિ હોય તો જ શક્ય બને. વિરતિ વિના તો કાયોત્સર્ગ જ શક્ય નથી. કેમકે કાયોત્સર્ગ એ વિરતિનો જ ગુપ્તિરૂપ એક પ્રકાર છે.

(ટૂંકમાં : કાયોત્સર્ગ એ કાયગુપ્તિ છે; કાયગુપ્તિ એ વિરતિનો પ્રકાર છે આથી વિરતિવાળો સૂત્રદાન માટેનું યોગ્ય પાત્ર છે.)

‘દેશવિરતિવાળાને જ કાયોત્સર્ગ સંભવે’ આ વાત બરાબર વિચારો. કારણ કે, ‘કાયાને વોસિરાવું છું’ એવી પ્રતિજ્ઞા દેશવિરતિ પરિણામ વિનાના જીવોને હોતી નથી; માટે જ દેશવિરતિ પરિણામવાળા જીવો જ ચૈત્યવંદન અનુષ્ઠાનના અધિકારી છે. એવા જીવો જ આગમને પરતંત્ર હોય છે; માટે તેમનામાં જ આગમોક્ત વિધિ મુજબ અનુષ્ઠાન કરવાના યત્નનો સંભવ હોય છે, તેથી તેમને જ અમૃત અનુષ્ઠાન હોઈ શકે છે.

एतच्च मध्यमाधिकारिग्रहणं तुलादण्डन्यायेनाद्यन्तग्रहणार्थम्, तेन परमामृतानुष्ठानपराः सर्वविरतिस्तत्त्वत एव, तद्धेतुवन्नुष्ठानपराः अपुनर्बन्धका अपि च व्यवहारादिहाधिकारिणो गृह्यन्ते, कुग्रहविरहसम्पादनेनापुनर्बन्धकानामपि चैत्यवन्दनानुष्ठानस्य फलसम्पादकतायाः पञ्चाशकादिप्रसिद्धत्वादित्यवधेयम् ।

ये त्वपुनर्बन्धकादिभावमप्यस्मृशन्तो विधिबहुमानादिरहिता गतानुगतिकतयैव चैत्यवन्दनाद्यनुष्ठानं कुर्वन्ति ते सर्वथाऽयोग्या एवेति व्यवस्थितम् ॥१३॥

દેશવિરતિના પરિણામવાળી વ્યક્તિનો અહીં જે અધિકારી તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તુલાદંડન્યાયથી કર્યો છે. તુલાદંડન્યાયમાં વચ્ચેની વસ્તુ દર્શાવવા દ્વારા તેની આગળ-પાછળની વસ્તુઓની અવસ્થાનું ગ્રહણ કરવાનું હોય છે. તેથી ચૈત્યવંદન માટે દેશવિરતિની પૂર્વના સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને અપુનર્બંધક જીવો અને દેશવિરતિની બાદમાં સર્વવિરતિવાળા જીવો અધિકારી જાણવા.

તે તુલાદંડન્યાયથી બે વાત સિદ્ધ થાય છે કે -

૧ - પરમઅમૃતઅનુષ્ઠાનમાં તત્પર એવા સર્વવિરતિવાળા જીવો તત્વથી એટલે કે નિશ્ચયથી ચૈત્યવંદનના અધિકારી છે અને

૨ - તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનમાં તત્પર એવા અપુનર્બંધક (અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ) જીવો પણ વ્યવહારનયથી ચૈત્યવંદનના અધિકારી છે.

અપુનર્બંધકજીવોમાં રહેલા કદાગ્રહનો નાશ કરવાને કારણે તેમને પણ ચૈત્યવંદન-અનુષ્ઠાન કૃળ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, એમ ધંચાશક વગેરે ગ્રંથોમાં કહેલું હોઈ અપુનર્બંધક પણ (વ્યવહારનયથી) ચૈત્યવંદનના અધિકારી છે, તેમ જાણવું.

આથી સિદ્ધ એ થયું કે - જે જીવો અપુનર્બંધક કક્ષાને પણ સ્પર્શીલા નથી તેવા (નીચેની કક્ષાના) જીવો, વિધિ પ્રત્યે બહુમાન વિનાના હોય છે અને દેખાદેખીથી જ ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન કરે છે, તેવા જીવો ચૈત્યવંદન માટે બધી રીતે અયોગ્ય-અનધિકારી જ છે. એ થોડકસ વાત છે. ॥૧૩॥

તાત્પર્ય : કોઈ પણ સાધના અધિકારી વ્યક્તિને જ કળે છે. તેથી યોગસાધના માટે અધિકારીની વિચારણા આ ગાથામાં કરાઈ છે.

- પહેલા ગુણસ્થાનકે રહેલ અપુનર્બંધકથી શરૂ કરીને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકમાં રહેલ સર્વવિરતિધર કક્ષાના આત્માઓ આ યોગસાધનાના અધિકારી છે.
 - આમ છતાં મૂળગાથામાં 'જે દેશવિરજ્જુતા' આ પદ દ્વારા જેઓ દેશવિરતિયુક્ત હોય તેમને અધિકારી તરીકે ઓળખાવ્યા છે, એનું કારણ સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે વૃત્તિમાં 'एतच्च मध्यमाधिकारिग्रहणं तुलादण्डन्यायेनाद्यन्तग्रहणार्थम्' એ પદો દ્વારા દેશવિરતિધરને મધ્યમ કક્ષાના અધિકારી તરીકે ઓળખાવીને 'તુલાદંડ' ન્યાયે જથ્થા અને ઉલ્કૃષ્ટ કક્ષાના અધિકારી કોણ છે, તેની પણ સ્પષ્ટતા કરી છે.
- (i) તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનમાં પરાયણ એવા પ્રથમ ગુણસ્થાનકે રહેલા અપુનર્બંધક કક્ષાના સાધકો અને ચતુર્થ ગુણસ્થાનકે રહેલા સમ્યગ્દૃષ્ટિ સાધકોને જથ્થાકોટિના અધિકારી તરીકે ઓળખાવ્યાં છે.
- (ii) અમૃતઅનુષ્ઠાનમાં પરાયણ એવા દેશવિરતિરૂપ પાંચમા ગુણસ્થાનકના સાધકોને મધ્યમકોટિના અધિકારી તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

અવ. નન્વવિંધિનાડપિ ચૈત્યવન્દનાદ્યનુષ્ઠાને તીર્થપ્રવૃત્તિરવ્યવચ્છિત્રા સ્યાત્, વિધેરેવાન્વેષણે તુ દ્વિત્રાણામેવ વિધિપરાણાં લાભાત્ ક્રમેણ તીર્થોચ્છેદઃ સ્યાદિતિ તદનુચ્છેદાયાવિધ્યનુષ્ઠાનમપ્યાદરણીયમિત્યાશક્કાયમાહ —

તિત્થસ્સુચ્છેયાઈ વિ, નાલંબણમિત્થ જં સ એમેવ ।

સુત્તકિરિયાઈ નાસો, एसो असमंजसविहाणा ॥૧૪॥

(iii) પરમઅમૃત અનુષ્ઠાનમાં પરાયણ એવા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકના સાધકોને ઉત્કૃષ્ટકોટિના અધિકારી તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

- હવે જો નયસાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે રહેલા દેશવિરતિ-સર્વવિરતિધર એવા અમૃત અને પરમઅમૃત અનુષ્ઠાનવાળા સાધકો તાત્ત્વિક રીતે એટલે કે નિશ્ચયનયથી યોગના અધિકારી છે, જ્યારે તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનમાં પરાયણ બનેલા અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવા ચોથા ગુણસ્થાનકવાળા અને અપુનર્બંધક એવા પહેલા ગુણસ્થાનકવાળા સાધકો ઉપચારથી એટલે કે વ્યવહારનયથી યોગના અધિકારી છે.
- નિશ્ચયનયની મુખ્યતાએ વિચારતાં ચૈત્યવંદનયોગ માટે પણ દેશવિરતિધરને અધિકારી માનવાનું કારણ એ છે કે, ચૈત્યવંદનની ક્રિયામાં પણ કાયોત્સર્ગ કરવાનો હોય છે. જેમાં - 'તાવ કાયં ઠાણેણં મોણેણં જ્ઞાણેણં અપ્પાણં વોસિરામિ' એવો પાઠ આવે છે. આ પાઠ દ્વારા કરાતો કાયાનો ત્યાગ એ ગુપ્તિરૂપ છે અને ગુપ્તિ એ ચારિત્રરૂપ વિરતિનો પ્રકાર છે.
- વ્યવહારનયની મુખ્યતાએ વિચારીએ તો ચૈત્યવંદનની ક્રિયામાં કરાતો આ કાયોત્સર્ગ એ અપુનર્બંધક અને અવિરતિધર સમ્યગ્દૃષ્ટિ માટે અભ્યાસરૂપ છે. આ અભ્યાસરૂપ ક્રિયા એ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનરૂપ હોઈ તેને પણ વ્યવહારનય યોગ તરીકે સ્વીકારે છે. માટે અપુનર્બંધક વગેરે પણ ચૈત્યવંદનયોગના અધિકારી બને છે.
- તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનના આરાધક એવા અપુનર્બંધક કે અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓના મિથ્યાઆગ્રહનો આ ચૈત્યવંદનાદિ યોગક્રિયા દ્વારા નાશ થાય છે અને એ દ્વારા તેમને ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનનું ફળ મળે છે.
- જેઓ અપુનર્બંધકદશાને પણ પામ્યા નથી, અગર તો અપુનર્બંધકદશાને પામ્યા પછી પણ જેઓ વિધિ પ્રત્યેના બહુમાન વગરના છે, આવા લોકો ગતાનુગતિકપણે જ ચૈત્યવંદનાદિ કરે છે. માટે તેઓનું આ ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનરૂપ બનતું ન હોવાથી તેઓ તો આ ચૈત્યવંદનાદિ યોગ માટે નિશ્ચયનયના મતે યોગ્ય નથી, વ્યવહારનયના મતે પણ યોગ્ય નથી - ૧૧૩॥

અવ૦ 'અવિધિથી પણ કરાતા ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનથી તીર્થ-પ્રવૃત્તિ (શાસન) અવિચ્છિન્ન (અખંડ) પણ પ્રવર્તે. જ્યારે વિધિનો જ આગ્રહ રાખવામાં આવે તો માત્ર બે ત્રણ જણા જ કદાચ વિધિ કરનારા મળે, આ રીતે ક્રમે કરીને ધીરે ધીરે તીર્થનો નાશ થઈ જાય. આ રીતે તીર્થ (શાસન)ને અખંડ રાખવા માટે અવિધિવાળું અનુષ્ઠાન પણ સ્વીકારવું-ચલાવવું જોઈએ. એમ માનનારને જવાબ આપતાં જણાવે છે કે -

ગાથા-૧૪ : તીર્થના ઉચ્છેદ વગેરેના ભયને આગળ કરીને અવિધિની ક્રિયાને ટેકો ન આપવો જોઈએ. આમ અવિધિવાળી ક્રિયા કરવાથી (ગડબડ ગોટાળાવાળા વિધાનોથી) તો સૂત્રોક્ત ક્રિયામાર્ગનો નાશ થઈ જાય છે અને સૂત્રોક્ત ક્રિયામાર્ગનો નાશ એ જ વાસ્તવિક તીર્થનાશ છે - ૧૪.

‘તિસ્-સ’ इत्यादि । ‘अत्र’ अविध्यनुष्ठाने ‘तीर्थोच्छेदाद्यपि नालम्बनं’ तीर्थानुच्छेदायाविध्यनुष्ठानमपि कर्तव्यमिति नालम्बनीयम् ।

‘यद्’ यस्मात् ‘एवमेव’ अविध्यनुष्ठाने क्रियमाण एव ‘असमञ्जसविधानात्’ विहितान्यथाकरणदशुद्ध-पारम्पर્યप्रवृत्त्या सूत्रक्रियाया विनाशः, ‘स’ एष तीर्थोच्छेदः ।

न हि तीर्थनाम्ना जनसमुदाय एव तीर्थम्, आज्ञारहितस्य तस्यास्थिसङ्घातरूपत्वप्रतिपादनात्, किन्तु सूत्र-विहितयथोचितक्रियाविशिष्टसाधु-साध्वी-श्रावक-श्राविकासमुदायः, तथा चाविधिकरणे सूत्रक्रियाविनाशा-त्परमार्थतस्तीर्थविनाश एवेति तीर्थोच्छेदालम्बनेनाविधिस्थापने लाभमिच्छतो मूलक्षतिरायातेत्यर्थः ॥१४॥

વ્યાખ્યાઈ: ‘અવિધિથી કરાતા અનુષ્ઠાનો પણ ચલાવવાં જોઈએ નહિતર તીર્થનાશ થશે’ - એવી વાત રજૂ કરનાર જે ‘તીર્થનાશ’નો હાઉ ઉભો કરે છે, તે અયોગ્ય છે. એટલે કે તીર્થને અખંડ પ્રવર્તતું રાખવા માટે અવિધિવાળાં અનુષ્ઠાન પણ કરવાં-કરાવવાં જોઈએ. આવી વાત સ્વીકારી શકાય નહિ.

આ રીતે અવિધિવાળા અનુષ્ઠાનો કોઈ કરે-કરાવે ત્યારે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જુદી જ પ્રરૂપણા-આચરણ (વિધાન) ચાલવાથી અશુદ્ધ (શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ) પરંપરા ચાલુ થાય છે અને તેનાથી સૂત્રોક્ત ક્રિયાનો (સૂત્રક્રિયાનો) નાશ થાય છે. સૂત્રોક્ત ક્રિયા-માર્ગનો નાશ એ ‘તીર્થોચ્છેદ’ છે.

‘તીર્થ’ નામથી (ઓળખાતો) ‘જન સમૂહ એ જ તીર્થ’ છે - એમ માનવું નહિ. કેમ કે જિનાજ્ઞારહિત એવા લોકોના સમૂહને (શાસ્ત્રોમાં) ‘હાડકાનો ઢગલો’ કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યારે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા મુજબ પોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ એવી ક્રિયા કરનાર સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો સમુદાય જ તીર્થ છે.

અને પૂર્વ જણાવ્યા મુજબ “અવિધિવાળી ક્રિયા ચલાવવાથી સૂત્રક્રિયાનો વિનાશ થાય છે” અને સૂત્રક્રિયાનો વિનાશ એ પરમાર્થથી તીર્થનો વિનાશ જ છે” એમ હોવાથી તીર્થનાશના બહાના હેઠળ પણ અવિધિને ચલાવવામાં લાભ માનનારનું ‘સમૂળગું ગયું.’ અર્થાત્ કે વ્યાજ કે નફો મેળવવા જતાં મૂડી ગુમાવવાનો અવસર આવ્યો. આમ અર્થ થયો. ॥૧૪॥

તાત્પર્ય : તીર્થની પ્રવૃત્તિ અખંડ બની રહેવી જોઈએ. તેવી માન્યતાને ધરાવવા છતાં જેઓમાં સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞા નથી તેવા લોકો બે વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે.

(i) ક્રિયાઓનો પક્ષપાતી વર્ગ.

(ii) વિધિનો પક્ષપાતી વર્ગ.

(i) પહેલા વર્ગનું એમ માનવું છે કે, તીર્થને અખંડ રાખવા માટે ક્રિયાઓ જીવંત રહેવી જોઈએ. ભલે તે અવિધિવાળી પણ હોય. વિધિવાળી ક્રિયાનો આગ્રહ બિલકુલ રાખવો નહીં. જો વિધિવાળી ક્રિયાનો આગ્રહ રખાશે તો તીર્થનો ઉચ્છેદ થઈ જશે અને જો અવિધિવાળી પણ ક્રિયા હશે તો તીર્થ ટકી રહેશે.

(ii) બીજા વર્ગનું એમ માનવું છે કે, વિધિ જ અખંડ રહેવી જોઈએ. કરવી તો વિધિવાળી ક્રિયા જ કરવી. જો વિધિવાળી ક્રિયા ન થાય તો ક્રિયા જ ન કરવી. અવિધિવાળી ક્રિયા ચલાવી લેવાશે તો અવિધિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી જશે, એના કરતાં ક્રિયા ન થાય તે ચાલે.

અવ. સૂત્રક્રિયાવિનાશસ્યેવાહિતાવહતાં સ્પષ્ટયત્રાહ -

- આ બન્નેય વર્ગ એક-એક દિશાના અંતિમ છેડા છે અને આ બન્નેય માન્યતા એકાંતવાદનું - એકાંત આગ્રહનું પરિણામ છે. માટે એ બન્નેય એકાંત માન્યતાઓનો યુક્તિપુરઃસર છેદ કરીને અનેકાંતગમિત વિધિપૂત ક્રિયામાર્ગની સ્થાપના કરવાના ઉદ્દેશપૂર્વક આ ૧૪, ૧૫, ૧૬મી ગાથાનું અવતરણ કરાયું છે.
 - ગમે તેવી ક્રિયાથી તીર્થની પ્રવૃત્તિ અખંડ રહે છે, તેવી માન્યતાવાળા એકાંત ક્રિયાવાદી વર્ગની સમજ એવી છે કે -
 - ક્રિયાથી તીર્થ ચાલે છે. તીર્થ ચલાવવા માટે માત્ર ક્રિયા જ જરૂરી છે. તે ક્રિયા વિધિવાળી જ હોવી જોઈએ, તેવું નથી. તેથી તેઓ જ્યારે પણ વિધિમાર્ગનો ઉપદેશ સાંભળે, ત્યારે તેમના મનમાં વિધિની વાત પ્રત્યે અરુચિ-અભાવ થાય છે અને તેઓ કહે છે કે, મૂળમાં ક્રિયા કરનારા જ થોડા છે અને એમને વારંવાર વિધિ-અવિધિની વાતો કરાશે તો તેઓ કંટાળીને આ ક્રિયાઓ છોડી દેશે. પરિણામે ક્રિયા કરનાર જ જો કોઈ નહિ રહે તો આ તીર્થ ચાલશે કઈ રીતે ? માટે વિધિ-અવિધિની વાતો બંધ કરીને તમે માત્ર ક્રિયા કરવાનો જ ઉપદેશ આપો. આવો ક્રિયાનો ઉપદેશ સાંભળીને શ્રોતાઓ ભલે અવિધિવાળી પણ ક્રિયા કરે, પણ તેવી અવિધિવાળી ક્રિયાથી આ તીર્થ અખંડ રહેશે.
 - આવા વર્ગની અજ્ઞાનતા-અસમજને દૂર કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે, પહેલાં એ વાત સમજવી જરૂરી છે કે, તીર્થ એટલે કે સંઘ કોને કહેવાય ? વિધિવાળી ક્રિયા કરનારા વર્ગને તીર્થ કહેવાય કે અવિધિવાળી ક્રિયા કરનાર વર્ગને તીર્થ કહેવાય ?
 - જે કોઈ અવિધિવાળી ક્રિયાનો પક્ષપાતી વર્ગ હોય તે તીર્થ કે સંઘ ન કહેવાય. જે કોઈ વિધિવાળી ક્રિયાનો પક્ષપાતી વર્ગ હોય તે જ તીર્થ કે સંઘ કહેવાય.
 - એટલે જે કોઈ વર્ગ પોતાને તીર્થ કે સંઘના નામે ઓળખાવે, તે વર્ગ જો અવિધિવાળી ક્રિયાનો જ પક્ષપાત કે વિધિવાળી ક્રિયાની ઉપેક્ષા કરતો હોય તો તે તીર્થ કે સંઘ નથી.
 - કારણ કે, ગ્રંથકાર પરમર્ષિ પૂ. આ.શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ સ્વયં 'સંબોધ પ્રકરણ' ગ્રંથરત્નમાં તારક તીર્થકરની આજ્ઞા વગરના તેવા વર્ગને હાડપિંજર તરીકે ઓળખાવેલ છે અને જે આગમ વગેરે શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ વિધિપૂર્વકની ક્રિયાના આદરવાળો સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાનો સમુદાય હોય તેને જ તીર્થ કે, સંઘ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.
 - આટલી વાત જો બરાબર સમજવામાં આવે તો સમજાશે કે તીર્થની પ્રવૃત્તિને અખંડ રાખવાના શુભભાવથી પણ આજ્ઞા-વિધિ વગરની ક્રિયાનું સમર્થન કરવાથી તીર્થની પ્રવૃત્તિ તો અખંડ નહિ રહે, પણ તીર્થનો જ ઉચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ આવશે.
- ઘડો ઘડા તરીકે ત્યારે જ ઉપયોગી બને કે, જ્યારે તેમાં પાણી ભરી શકાતું હોય. જો ફૂટી જવા વગેરે કોઈ પણ કારણોસર જો તેમાં પાણી ભરવું શક્ય ન બને તો તે ઘડો ઘડા તરીકે નકામો ગણાય છે, તેવી જ રીતે જે વર્ગ આજ્ઞા-વિધિ વિનાનો હોય તે તીર્થરૂપે કાર્ય કરી શકતો નથી, માટે તીર્થ તરીકે એ નકામો બની જાય છે - ॥૧૪॥

અવ૦ સૂત્રક્રિયાના વિનાશની જ અહિતકારકતાને સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે -

સો એસ વંકઓ ચિય, ન ય સયમયમારિયાણમવિસેસો ।

एयं पि भावियव्वं, इह तित्थुच्छेयभीरुहिं ।।१५।।

‘સો એસ’ ત્તિ । ‘સ એષ’ સૂત્રક્રિયાવિનાશ: ‘વક્ર એવ’ તીર્થોચ્છેદપર્યવસાયિતયા દુરન્તદુ:ખફલ એવ ।

નનુ શુદ્ધક્રિયાયા એવ પક્ષપાતે ક્રિયમાણે શુદ્ધત્વાસ્તસ્યા અભાદશુદ્ધયાશ્ચાનક્ષીકારાદાનુશ્રોતસિચ્યા વૃત્ત્યાઽક્રિયાપરિણામસ્ય સ્વત્ત ઉપનિપાતાત્તીર્થોચ્છેદ: સ્થાદેવ, યથાકથચ્છિદનુષ્ટાનાવલમ્બને ચ જૈનક્રિયા-વિશિષ્ટજનસમુદાયરૂપં તીર્થં ન વ્યવચ્છિદ્યતે ન ચ કર્તુરવિધિક્રિયયા ગુરુરુપદેશકસ્ય કશ્ચિદ્દોષ:, અક્રિયા-કર્તુરિવાઽવિધિક્રિયાકર્તુસ્તસ્ય સ્વપરિણામાર્થીનપ્રવૃત્તિકત્વાત્, કેવલં ક્રિયાપ્રવર્તનેન ગુરોસ્તીર્થવ્યવહાર-ક્ષણાદ્ ગુણ એવેત્યાશઙ્કાયમાહ -

‘ન ચ સ્વયં મૃતમારિતયોરવિશેષ:’, કિન્તુ વિશેષ એવ, સ્વયં મૃતે સ્વદુષ્ટાશયસ્યાનિમિત્તત્વાત્ મારિતે ચ માર્યમાણકર્મવિપાકસમુપનિપાતેઽપિ સ્વદુષ્ટાશયસ્ય નિમિત્તત્વાત્, તદ્વદિહ સ્વયમક્રિયાપ્રવૃત્તં જીવમપેક્ષ્ય ગુરોને દૂષણમ્, તદીયાવિધિપ્રરૂપણમવલમ્બ્ય શ્રોતુરવિધિપ્રવૃત્તૌ ચ તસ્યોન્માર્ગપ્રવર્તનપરિણામાદવશ્યં મહાદૂષણમેવ, તથા ચ શ્રુતકેવલિનો વચનમ્ -

ગાથા-૧૫ : (પૂર્વે જે સૂત્રક્રિયાનો નાશ કહેવામાં આવ્યો) તે આ સૂત્રક્રિયાનો વિનાશ વક્ર (દુરંત-દુ:ખફળદાયી) જ છે; ‘કોઈ સ્વયં મરી જાય’ અને ‘કોઈને કોઈ બીજો મારે’ આ બે ક્રિયા જેમ સમાન નથી તેમ તીર્થોચ્છેદનો ભય રાખતા લોકોએ આ બાબતમાં પણ વિચારવું - ૧૫.

વ્યાખ્યાય: તે આ (પૂર્વકથિત) સૂત્રક્રિયાનો વિનાશ વક્ર જ છે, એટલે કે સૂત્રક્રિયાનો વિનાશ તીર્થોચ્છેદમાં (તીર્થનાશમાં) પરિણામ પામતો હોવાથી દુરંત એટલે કે દુ:ખે કરીને જેનો અંત થાય એવા દુ:ખફળને જ આપનાર છે.

“શુદ્ધ ક્રિયાનો જ આગ્રહ રાખવામાં આવશે તો (તે દુષ્ટર હોઈ) શુદ્ધ ક્રિયા કરનાર કોઈ મળશે નહિ તથા અશુદ્ધક્રિયા ચલાવશે નહિ તો, ‘ક્રિયા નહિ કરવા’ અનાદિ સંસ્કારો જાગૃત થશે. એથી (વિધિવાળી કે અવિધિવાળી કોઈપણ પ્રકારની જૈનક્રિયા કરનાર કોઈ જ ન મળવાને કારણે) તીર્થનાશ થઈ જ જશે. એના બદલે (યથાકથચિત્) જેમતેમ - અવિધિથી કરાતું ધર્માનુષ્ઠાન પણ જો ચલાવી લેવાય તો જૈનધર્મની ક્રિયા કરનારા-ક્રિયાકારી-લોકોના સમુદાયરૂપ તીર્થનો નાશ નહિ થાય.

વળી કોઈ માને કે આવું કરવામાં ઉપદેશક-ગુરુને દોષ લાગે તો તેમ પણ નથી. કેમ કે ધર્મક્રિયા ન કરનાર પોતાના ભાવના આધારે જ તે ધર્મક્રિયા કરતો નથી. તેમ અવિધિવાળી ક્રિયા કરનારો પણ અવિધિવાળી ક્રિયા પોતાના ભાવના આધારે જ કરે છે, તેથી ધર્મક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ આપનાર ગુરુને તો એ ક્રિયા પ્રવર્તનથી તીર્થ-વ્યવહારની રક્ષાથી ગુણ (લાભ) જ થાય છે” - આ રીતે માનનારને જવાબ આપતાં જણાવે છે કે -

‘સ્વયં મરેલ’ અને ‘બીજા દ્વારા મરાયેલ’ : આ બંનેમાં કોઈ ફરક નથી એમ ન કહેવું, બંને વસ્તુ જુદી જુદી જ છે.

કોઈ જીવ સ્વયં પોતે મરી જાય તેમાં કોઈનો (તેને મારવાનો) દુષ્ટ આશય (ભાવ) હોતો નથી. (તેના મરવામાં કોઈની ખરાબ ભાવના કારણરૂપ નથી) અને બીજા દ્વારા મરાયેલ જીવના મરણમાં મરનાર આત્માનો પોતાનો કર્મવિપાક કારણ હોવા છતાં મારનાર આત્માનો દુષ્ટ આશય પણ નિમિત્તરૂપ હોય છે.

એ જ રીતે અહીં (ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનમાં) કોઈ જીવ પોતે જ ‘ધર્માનુષ્ઠાન’ પ્રવૃત્તિ ન કરે તો તેમાં ગુરુને કોઈ દોષ લાગતો નથી. પરંતુ ‘ગુરુની અવિધિ-પ્રરૂપણાનો આધાર લઈને કોઈ જો અવિધિમાં પ્રવૃત્તિ કરે’, તો તેને ઉન્માર્ગમાં પ્રવર્તાવવા રૂપ ભાવના કારણે ગુરુને-ઉપદેશકને મોટો દોષ ચોક્કસ લાગે છે.

શ્રુતકેવળી ઉપદેશમાળાકાર પૂ. શ્રી ધર્મદાસ અણિવરશ્રીજીનું તેવું જ વચન છે -

-“જહ સરણમુવગયાણં, જીવાણ સિરો નિકિંતણ્ જો ડ ।

એવં આચરિઓ વિ હુ, ઉસ્સુત્તં પણ્ણવેંતો ય ॥” [ઉપદેશમાલા-૫૧૮]

ન કેવલમવિધિપ્રરૂપણે દોષઃ, કિન્તુ વિધિપ્રરૂપણાભોગેઽવિધિનિષેધાસમ્ભવાત્ તદાશંસનાનુમોદનાપત્તેઃ ફલતસ્તત્પ્રવર્તકત્વાદ્દોષ એવ । તસ્માત્ “સ્વયમેતેઽવિધિપ્રવૃત્તા નાત્રાસ્માકં દોષો, વયં હિ ક્રિયામેવોપદિશામો ન ત્વવિધિમ્” એતાવન્માત્રમપુષ્ટાલમ્બનમવલમ્બ્ય નોદાસિતવ્યં પરહિતનિરતેન ધર્માચાર્યેણ, કિન્તુ સર્વોદ્યમેના-વિધિનિષેધેન વિધાવેવ શ્રોતારઃ પ્રવર્તનીયાઃ, એવં હિ તે માર્ગે પ્રવેશિતાઃ, અન્યથા તૂન્માર્ગપ્રવેશેન નાશિતાઃ ।

એતદપિ ભાવયિત્તવ્યમિહ તીર્થોચ્છેદધીરુભિઃ વિધિવ્યવસ્થાપનેનૈવ હોકસ્યાપિ જીવસ્ય સમ્યગ્ બોધિલાભે ચતુર્દશરજ્વાત્મકલોકેઽમારિપટહવાદનાત્તીર્થોત્ત્રિતિઃ, અવિધિસ્થાપને ચ વિપર્યયાત્તીર્થોચ્છેદ એવેતિ ।

યસ્તુ શ્રોતા વિધિશાસ્ત્રશ્રવણકાલેઽપિ ન સંવેગભાગી તસ્ય ધર્મશ્રાવણેઽપિ મહાદોષ એવ,

તથા ચોક્તં ગ્રન્થકૃતૈવ ષોડશકે -

“યઃ શૃણ્વન્ સિદ્ધાન્તં, વિષયપિપાસાતિરેકતઃ પાપઃ ।

પ્રાપ્નોતિ ન સંવેગં, તદાપિ યઃ સોઽચિકિત્સ્ય ઇતિ ॥૧૧॥”

“જેમ, શરણે આવેલા જીવોનું મસ્તક કોઈ કાપી નાંખે તેમ (તે કૃત્ય જેવું નિંદ્ય છે તેવું) ઉત્સૂત્રની પ્રરૂપણા કરનાર આચાર્યનું પણ (કૃત્ય નિંદ્ય છે) છે.” [ઉપદેશમાલા-૫૧૮]

કેવળ અવિધિની પ્રરૂપણા કરવાથી દોષ લાગે તેવું નથી (એટલે તેમાં તો દોષ છે જ) પરંતુ વિધિ પ્રરૂપણાનો આભોગ (જ્ઞાન) ધરાવનાર ઉપદેશકને, અવિધિનો નિષેધ નહિ કરતો હોવાથી, અવિધિને ઈચ્છવા-અનુમોદવાના કારણે, અંતે તે અવિધિનો જ પ્રવર્તક થવાથી દોષ લાગે જ છે.

માટે -

‘આ લોકો પોતે જ અવિધિમાં પ્રવર્તેલા છે, તેમાં અમારો કોઈ દોષ નથી; અમે તો કેવળ ધર્મક્રિયાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ, અવિધિનો નહિ;’ માત્ર આ રીતનો નબળો બચાવ આગળ કરી પરહિતમાં તત્પર ધર્માચાર્ય ઉપેક્ષાભાવ ધરવો નહિ. પરંતુ જોરશોરથી અવિધિનું ડંડન કરી શ્રોતાઓને વિધિમાં જ પ્રવર્તાવવા જોઈએ. આ રીતે જો કરાય તો જ તે શ્રોતાઓનો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ગણાય. જો આમ ન કરાય તો ઉન્માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવાથી તેમના ભાવપ્રાણોનો નાશ કર્યો ગણાય.

તીર્થના નાશનો ભય રાખતા લોકોએ આ વાત પણ વિચારવી જોઈએ કે - વિધિ મુજબ જ ધર્મક્રિયા કરવા-કરાવવાનો આગ્રહ રાખવાથી એક જીવને પણ જો સાચો બોધિલાભ થાય તો તેના પરિણામે ચૌદ રાજલોકમાં અમારિપટહ વગાડવા દ્વારા તીર્થઉત્તિ=પ્રભાવના થાય. જ્યારે અવિધિ ચલાવવામાં તો એથી ઊંધું તીર્થનો વિનાશ જ થાય.

વળી જે શ્રોતા વિધિને બતાવતાં શાસ્ત્રો સાંભળતી વખતે પણ ‘સંવેગ’ને અનુભવતો નથી, તેને ધર્મ સંભળાવવામાં પણ (ઉપદેશકને) મહાન દોષ જ લાગે છે.

એ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે જ ષોડશક નામના ગ્રંથમાં કહી છે. તે આ પ્રમાણે -

“વિષયોની લાલસાનો અતિરેક હોવાના કારણે જે પાપી આત્મા સિદ્ધાંત (શાસ્ત્ર-આગમ)ને સાંભળતી વખતે પણ ‘સંવેગ’ને પામતો નથી. તે અચિકિત્સ્ય (ઈલાજ-હિત ન કરી શકાય એવો) આત્મા છે. ૧”

નૈવંવિધસ્ય શસ્તં, મળ્ડલ્યુપવેશનપ્રદાનમપિ ।

કુર્વન્નેતદ્ ગુરુરપિ, તદધિકદોષોડવગન્તવ્યઃ ॥૨૧॥” [૧૦ ષો ૧૪-૧૫]

‘મળ્ડલ્યુપવેશનં સિદ્ધાન્તદાનેડર્થમળ્ડલ્યુપવેશનમ્ । ‘તદધિકદોષઃ’ અયોગ્યશ્રોતુરધિકદોષઃ, પાપકર્તુરપેક્ષયા તત્કારયિતુર્મહાદોષત્વાત્ ।

તસ્માદ્વિધિશ્રવણરસિકં શ્રોતારમુદિશ્ય વિધિપ્રાપ્તેનૈવ ગુરુસ્તીર્થવ્યવસ્થાપકો ભવતિ; વિધિપ્રવૃત્ત્યૈવ ચ તીર્થમવ્યવચ્છિન્નં ભવતીતિ સિદ્ધમ્ ॥૨૫॥

“આવા (અચિકિત્સ્ય) આત્માને માંડલીમાં બેસવા દેવો એ પણ સારું નથી. એવા આત્માને જો ગુરુ માંડલીમાં બેસવા દે તો એ ગુરુ તેના કરતા વધારે દોષી છે,” એમ જાણવું. [ષોડશક-૧૦/૧૪-૧૫]

અહીં જે માંડલીમાં બેસવા દેવાની વાત જણાવી છે તે સિદ્ધાંત ભણાવતી વખતે બેસતી અર્થ-માંડલીમાં બેસવું તે છે. ‘તદધિક દોષ’ એ શબ્દપ્રયોગ અયોગ્ય શ્રોતા કરતાં અયોગ્યને સંભળાવનારને વધારે મોટો દોષ લાગે છે, એમ સમજાવવા લખ્યો છે. કારણ કે, સ્વયં પાપ કરનાર કરતાં અન્ય પાસે પાપ કરાવનારને મોટો દોષ લાગતો હોય છે.

તેથી વિધિ સાંભળવાના રસિયા શ્રોતાને લક્ષમાં લઈને વિધિ પમાડવા દ્વારા જ (ધર્મોપદેશક) ગુરુ તીર્થની વ્યવસ્થા (સુરક્ષિત પ્રવર્તાવવાપણું) કરનાર બને છે અને વિધિમાર્ગ પ્રવર્તવાથી જ તીર્થ અખંડ બને છે, એમ સિદ્ધ થયું. ॥૧૫॥

તાત્પર્ય : અવિધિવાળી ક્રિયાને ટેકો આપવાનો અર્થ એ છે કે, શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાનો નાશ કરવો અને શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાનો નાશ એ પરંપરા એ તીર્થનો જ નાશ કરનાર બને છે. એટલે જે કોઈ અવિધિવાળી ક્રિયાને ટેકો આપીને શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાના નાશમાં નિમિત્ત બને છે, તેઓ પરંપરાએ પણ તીર્થના નાશમાં નિમિત્ત બનીને દુરંત એવા દુઃખફળના ભોગી બને છે.

- આમ છતાં કેટલાકનું એવું માનવું છે કે, “શુદ્ધ ક્રિયાનો જ જો આગ્રહ રાખવામાં આવશે તો અશુદ્ધ ક્રિયા કરનારો વર્ગ તૂટી જશે અને શુદ્ધ ક્રિયા કરનાર તો કોઈ મળશે જ નહિ. પરિણામ સ્પષ્ટ છે કે, એવો શુદ્ધ ક્રિયાનો આગ્રહ રાખવાથી જ તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે. ભલે તે શુદ્ધ ક્રિયાનો આગ્રહ તીર્થ પ્રત્યેની ભક્તિથી રખાયો હોય. એના કરતાં તો અવિધિવાળી અશુદ્ધ ક્રિયા કરનાર વર્ગને ટકાવી રાખવાથી જેવો તેવો પણ જેનધર્મની ક્રિયા કરનાર વર્ગરૂપ તીર્થ ટકી જશે. માટે ધર્મોપદેશક ગુરુએ કોઈને ‘તમે વિધિવાળી ક્રિયા કરો કે અવિધિવાળી ક્રિયા કરો’ એમ કહેવાનું નથી. એમણે તો માત્ર ક્રિયા કરવાનો જ ઉપદેશ આપવાનો છે. એમનો આ ઉપદેશ સાંભળીને જેને જે રીતે ક્રિયા કરવી હશે તે રીતે કરશે અને એમાં કોઈ અવિધિવાળી અશુદ્ધ ક્રિયા કરશે તેનો દોષ ગુરુને નહિ લાગે. ગુરુને તો માત્ર ક્રિયાપ્રવર્તન કરાવવાનો લાભ જ મળશે. કારણ કે, તેમણે તો અવિધિવાળી અશુદ્ધ ક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો જ નથી. તેથી ક્રિયા કરનાર પોતે ક્રિયા કરે છે, તેમાં ગુરુનો ઉપદેશ જરૂર કારણ છે, પણ તે વિધિવાળી શુદ્ધ કે અવિધિવાળી અશુદ્ધ ક્રિયા કરે છે, તેમાં ગુરુ ક્યાંય નિમિત્ત બનતા નથી.”

- આવી માન્યતા ધરાવનાર વર્ગની ભ્રમણાને દૂર કરતાં જણાવ્યું કે, જેમ કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વયં મરે કે તેને અન્ય કોઈ મારે, બન્નેનાં મૃત્યુમાં તેના આયુષ્યની પૂર્ણતા એકસરખું કારણ હોવા છતાં જે સ્વયં મરે છે, તેમાં અન્યનો મારવાનો ભાવ કે પ્રવૃત્તિ કારણ નથી બનતાં, જ્યારે જેને કોઈ મારે છે, તેમાં તેના આયુષ્યની પૂર્ણતા ઉપરાંત અન્યનો મારવાનો દુષ્ટભાવ કે તેવી પ્રવૃત્તિ પણ કારણ બને છે.

- એ જ રીતે કોઈ વ્યક્તિ સ્વયં અવિધિવાળી અશુદ્ધ ક્રિયા કરે, તેમાં ગુરુ પોતે દોષના ભાગી નથી બનતા; પરંતુ જ્યારે ગુરુ પાસેથી અવિધિવાળી ક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ સાંભળીને જે કોઈ અવિધિવાળી ક્રિયા કરે છે, તેની અવિધિનો દોષ તો ગુરુને અવશ્ય લાગે જ છે.
- જે ગુરુ અવિધિવાળી ક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ નથી આપતા, પણ જે ગુરુ ‘અવિધિનું ખંડન કે વિધિનું મંડન’ કરવાથી શ્રોતા ક્રિયામાં નહિ જોડાય - એમ માનીને વિધિનું નિરૂપણ કરે કે ન પણ કરે પણ જો તે અવિધિનું ખંડન કરવાનું ટાળે છે, તે ગુરુને તો તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને અવિધિવાળી અશુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવર્તનારની અવિધિમાં નિમિત્ત બનવાનો અને એની એવી અવિધિવાળી ક્રિયાની અનુમોદનાનો દોષ અવશ્ય લાગે છે.
- આથી અન્યનું હિત કરવાની ભાવનાવાળા ધર્માચાર્યો તો ‘આ લોકો સ્વયં અવિધિ કરે છે, એમાં અમારો કોઈ દોષ નથી. અમે તો માત્ર ક્રિયા કરવાનો જ ઉપદેશ આપીએ છીએ, અવિધિનો નહિ.’ આવા ખોટા બહાના કાઢીને અવિધિની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. એમણે તો પોતાની પૂરી શક્તિનો ઉપયોગ કરીને અવિધિનું ખંડન કરીને શ્રોતાઓને વિધિવાળી ક્રિયામાં જ જોડવા જોઈએ.
- ધર્મોપદેશક ધર્માચાર્યો જો આ રીતે અવિધિનું ખંડન કરવા પૂર્વક શ્રોતાઓને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્તાવશે, તો જ તેઓ શ્રોતાને માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવી શકશે, બાકી તો તેમને ઉ-માર્ગ પ્રવર્તાવીને તેમનો વિનાશ પોતરશે.
- આખી વાતના સારરૂપે એ વાત ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ કે, શ્રોતાને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્તાવવાથી જ તેને બોધિલાભની પ્રાપ્તિ કરાવી શકાય છે અને આ રીતે શ્રોતાને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્તાવીને બોધિલાભ પમાડવાથી ચોદ રાજલોક પ્રમાણ વિશ્વમાં અમારી પટલ વગાડીને તીર્થની ઉન્નતિ કરી શકાય છે.
- અવિધિવાળી ક્રિયાઓ કરાવવાથી તો વિપરીત પરિણામ આવે છે. આ વિપરીત પરિણામ એ છે કે, અવિધિવાળી ક્રિયાઓ કરીને શ્રોતા બોધિદુર્લભ બને છે. જેના કારણે એ સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. આ પરિભ્રમણના કારણે ચોદ રાજલોકમાં હિંસાનું પ્રવર્તન થવાથી તીર્થનો ઉચ્છેદ જ થાય છે.
- અવિધિવાળી ક્રિયાથી ક્યારેય તીર્થ ચાલવાનું નથી. એટલે અવિધિવાળી ક્રિયા કરનારા ગમે તેટલા હશે, પણ વિધિવાળી ક્રિયા કરનાર કોઈ નહિ હોય તો તીર્થનો ઉચ્છેદ થઈ જશે અને જો વિધિપૂર્વકની ક્રિયાનો ઉપદેશ આપવાથી કદાચ વિધિ પ્રત્યેના અનાદરવાળા ક્રિયા છોડી દેશે. આમ છતાં વિધિ પ્રત્યેના આદરવાળા બે-ચાર જણ પણ વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરશે તો તેનાથી આ તીર્થની રક્ષા જરૂર થશે અને તીર્થનું પ્રવર્તન ચાલુ રહેશે.
- એક એવો નિયમ છે કે, ‘પાપ કરનાર કરતાં કરાવનારને વધારે દોષ લાગે છે’ - આ નિયમ અનુસાર અવિધિવાળી ક્રિયા કરનારને જે દોષ લાગે છે, તેના કરતાં જેમની તેવી અવિધિના સમર્થનવાળી કે અનુમોદનાવાળી ધર્મદેશના સાંભળીને શ્રોતા અવિધિમાં પ્રવર્તે તે ધર્મોપદેશક ગુરુને તે અવિધિવાળી ક્રિયા કરનાર કરતાં વધુ દોષ લાગે છે.
- પરિસ્થિતિ આ હોવાથી - વિધિનું શ્રવણ કરવાના રસિયા શ્રોતાને ઉદ્દેશીને જે ગુરુઓ વિધિની પ્રરૂપણા કરીને વિધિમાર્ગની સ્થાપના કરે છે, તે ગુરુ તીર્થની સમ્યક્ વ્યવસ્થા કરનાર બને છે.
- આખી વાતનો સાર એ છે કે, “વિધિવાળી ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ તીર્થ અખંડ રહે છે” અને “અવિધિવાળી ક્રિયાનું સમર્થન કે આડકતરું પણ અનુમોદન કરવાથી તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય છે” - ॥૧૫॥

અવ. નનુ કિમેતાવદ્ગૂઢાર્થગવેષણયા ?, યદ્બહુભિજનૈઃ ક્રિયતે તદેવ કર્તવ્યં “મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ” ઇતિ વચનાત્, જીતવ્યવહારસ્યૈવેદાનીં બાહુલ્યેન પ્રવૃત્તેસ્તસ્યૈવાઽઽતીર્થકાલભાવિત્વેન તીર્થવ્યવસ્થા-પકત્વાદિત્યાશઙ્કાયમાહ -

મુત્તૂળ લોગસત્રં, ઉદ્દૂળ ય સાહુસમયસભ્ભાવં ।

સમ્મં પયદ્વિયવ્વં, બુહેણ મઙ્ગિનિપુણબુદ્ધીઐ ॥૧૬॥

‘મુત્તૂળ’ ત્તિ । મુક્ત્વા (‘લોકસંજ્ઞાં’) “લોક એવ પ્રમાણં” ઇત્યેવંરૂપાં શાસ્ત્રનિરપેક્ષાં મત્તિં ‘ઉદ્દૂળ ય’ ત્તિ વોદ્વા ચ ‘સાધુસમયસભ્ભાવં’ સમીચીનસિદ્ધાન્તરહસ્યં ‘સમ્યગ્’ વિધિનીત્યા પ્રવર્તિતવ્યં ચૈત્યવન્દનાદૌ ‘બુધેન’ પળ્લિતેન ‘અતિનિપુણબુદ્ધ્યા’ અતિશયિતસૂક્ષ્મભાવાનુધાવિન્યા મત્યા ।

સાધુસમયસભ્ભાવશ્ચાયમ્ -

“લોકમાલમ્બ્ય કર્તવ્યં, કૃતં બહુભિરેવ ચેત્ ।

તદા મિથ્યાદૃશાં ધર્મો, ન ત્યાજ્યઃ સ્યાત્કદાચન ॥૧૧॥” [જ્ઞાનસારે-૨૩-૪]

“સ્તોકા આર્યા અનાર્યેભ્યઃ, સ્તોકા જૈનાશ્ચ તેષ્વપિ ।

સુશ્રાદ્ધાસ્તેષ્વપિ સ્તોકાઃ, સ્તોકાસ્તેષ્વપિ સત્ક્રિયાઃ ॥૨૧॥” []

અવ૦ “આવું ઝીણું ઝીણું કાંતવાની શી જરૂર ? કેમ કે બહુમતી લોકો વડે જે કરાય છે તે જ કરવું જોઈએ. એ માટે ‘મહાજન જ્યાંથી ગયો તે પંથ કહેવાય’ - આ રીતનું શાસ્ત્ર વચન પણ છે. વળી - વર્તમાનકાળમાં ‘જીતવ્યવહાર’નું જ મોટે ભાગે પ્રવર્તન છે અને જીતવ્યવહાર જ તીર્થના અંતકાળ સુધી રહેવાનો હોઈ તીર્થને અખંડ ચલાવવાવાળો છે. માટે બહુમતી કરે તેમ કરવું” - એમ માનનારને જવાબ આપતાં કહે છે કે -

ગાથા-૧૬ : લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને, સુયોગ્ય શાસ્ત્રોના રહસ્યને ધારીને (વહન કરીને)

અતિનિપુણ બુદ્ધિથી પંડિત પુરુષે સમ્યક્ રીતે પ્રવર્તવું જોઈએ - ૧૬.

વ્યાખ્યાર્થઃ લોકસંજ્ઞા=‘લોક જ પ્રમાણ છે’ એવી શાસ્ત્રની અપેક્ષા વિનાની મતિનો ત્યાગ કરીને સુયોગ્ય શાસ્ત્રોના (ચૈત્યવંદનાદિ વિધિને બતાવતા શાસ્ત્રોના) પરમાર્થને ધારીને-વહન કરીને સમ્યક્=વિધિમાં બતાવ્યા મુજબ ચૈત્યવંદનાદિમાં બુધ=પંડિત પુરુષે અત્યંત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી (વિશિષ્ટ સૂક્ષ્મભાવને અનુસરતી બુદ્ધિથી) પ્રવર્તવું જોઈએ.

ગાથામાં ‘સાધુ સમય સદ્ભાવ’=સમ્યક્શાસ્ત્રનું રહસ્ય બતાવ્યું તેનું સ્વરૂપ આ મુજબ છે -

‘લોકનું આલંબન લઈ બહુજન કરે તેમ કરવું’ - એમ જ જો કરવાનું હોય તો ક્યારે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિઓનો ધર્મ છોડી શકાય નહિ.’ ॥૧॥ [જ્ઞાનસાર-૨૩-૪]

અનાર્થ લોકો કરતાં ‘આર્થ લોકો’ થોડા છે.

આર્થ લોકોમાં પણ ‘જૈનો’ થોડા છે.

જૈનોમાં પણ ‘સાચા શ્રદ્ધાળુ’ (સમકિતી) થોડા છે.

સાચા શ્રદ્ધાળુ જૈનોમાં પણ ‘સાચી-સારી ક્રિયા કરનારા’ (ચારિત્રી) થોડા છે. ॥૨॥

“શ્રેયોડર્થિનો હિ ભૂયાંસો, લોકે લોકોત્તરે ચ ન ।

સ્તોકા હિ રત્નવણિજઃ, સ્તોકાશ્ચ સ્વાત્મશો[સા]ધકાઃ ॥૩॥” [જ્ઞાનસારે-૨૩-૫]

“एकोऽपि शास्त्रनीत्या यो, वर्तते स महाजनः ।

किमज्ञसार्थैः ? शतमप्यन्धानां नैव पश्यति ॥४॥” []

“यत्संविग्रजनाचीर्णं, શ્રુતવાક્યૈરબાધિતમ્ ।

તજ્ઞીતં વ્યવહારાચ્ચં, પારમ્પર્યવિશુદ્ધિમત્ ॥૫॥” []

“यदाचीर्णमसंविग्रैः, શ્રુતાર્થાનવલમ્બિભિઃ ।

ન જીતં વ્યવહારસ્તદન્ધ્યસન્તતિસમ્ભવમ્ ॥૬॥” []

“आकल्पव्यवहारार्थं, શ્રુતં ન વ્યવહારકમ્ ।

इति वक्तुर्महत्तन्त्रे, પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રદર્શિતમ્ ॥૭॥ [પંચકલ્પભાષ્યે]

तस्माच्छ्रुतानुसारेण, વિધ્યેકરસિકૈર્જનૈઃ ।

સંવિગ્રજીતમાલમ્બ્યમિત્યાજ્ઞા પારમેશ્વરી ॥૮॥” []

લૌકિક ધર્મોમાં અને લોકોત્તર (જૈન) ધર્મમાં પણ મોક્ષની ઈચ્છાને ધરનારા ઘણા નથી. (જેમ) રત્નના વેપારીઓ (ઝવેરીઓ) થોડા જ હોય છે, તેમ આત્મકલ્યાણને સાધવાવાળા પણ થોડા જ હોય છે. ॥૩॥

(બહુજન કરે તેમ કરવું તેવી માન્યતાનું ખંડન કરી મહાજનની સાચી વ્યાખ્યા જણાવતાં કહે છે કે -)

શાસ્ત્રનીતિથી વર્તનારો એક પણ હોય તો તે મહાજન છે. અજ્ઞાની ટોળાંથી સર્વું. (કેમ કે જેમ એક આંધળો જોઈ શકતો નથી, તેમ) સૌ આંધળાઓનું ટોળું પણ જોઈ શકતું જ નથી. ॥૪॥

(‘જીતવ્યવહાર જ વર્તમાનમાં પ્રવર્તે છે, જીતવ્યવહાર તરીકે જેમ-તેમ કરાતું ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન પણ ચલાવી લેવું જોઈએ’ એવી માન્યતાનું ખંડન કરીને જીતવ્યવહારની શાસ્ત્રીય-સાચી વ્યાખ્યા બતાવતાં જણાવે છે કે -)

૧ - સંવિગ્નજનોથી આચરણ કરાયેલ,

૨ - શ્રુતવાક્યોથી અબાધિત (શાસ્ત્રવચનથી અવિરોધી)

૩ - પરંપરાએ વિશુદ્ધ

એવો જે વ્યવહાર છે તેનું નામ ‘જીતવ્યવહાર’ છે. ॥૫॥

(કેવો વ્યવહાર ‘જીતવ્યવહાર’ નથી તે બતાવતાં કહે છે કે -)

શ્રુતાર્થ (શાસ્ત્ર)ને નહિ અનુસરતા એવા, અસંવિગ્નજનો વડે આચરણ કરાયેલ વ્યવહાર એ જીતવ્યવહાર નથી. કારણ કે એવો વ્યવહાર અંધ-પરંપરાથી સર્જાયેલો છે. ॥૬॥

(તીર્થના અંત સુધી જીતવ્યવહાર જ પ્રવર્તશે, માટે જેમ તેમ કરાતાં ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનો ચલાવવાં જોઈએ, - એવી વાતના જવાબમાં જણાવે છે કે -)

- “આકલ્પ=શાસન છે ત્યાં સુધી=પાંચમા આરાના છેડા સુધી; વ્યવહાર (શાસનવ્યવસ્થા) કરવા માટે ‘શ્રુતવ્યવહાર’ ઉપયોગી નથી” આમ બોલવાવાળાને શાસ્ત્રમાં મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવેલું છે. ॥૭॥

- માટે વિધિમાં જ રસ ધરાવતા જનોએ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા મુજબના (પુરુષોએ આચરેલા શ્રુતના વચનથી અવિરોધી અને પરંપરાએ વિશુદ્ધ એવા) સંવિગ્ન જીતવ્યવહારને અનુસરીને વર્તવું જોઈએ, - આ રીતની પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે. ॥૮॥

નનુ યદ્દોવં સર્વાદરેણ વિધિપક્ષપાતઃ ક્રિયતે તદા -

“અવિહિકયા વરમકયં, અસૂયવયણં ભર્ણાંતિ સવ્વત્રુ ।

પાયચ્છિત્તં જમ્હાં, અકણ ગુરુયં કણ લહુઅં ॥૧૧॥” [જીવાનુશાસને-૬૧]

ઇત્યાદિ વચનાનાં કા ગતિઃ ? ઇતિ ચેત્, નૈતાનિ વચનાનિ મૂલત ઇવાવિધિપ્રવૃત્તિવિધાયકાનિ, કિન્તુ વિધિપ્રવૃત્તાવપ્યનાભોગાદિનાઽવિધિદોષશ્લેષસ્થસ્ય ભવતીતિ તદ્વિદ્યા ન ક્રિયાત્યાગો વિધેયઃ ।

પ્રથમાધ્યાસે તથાવિધજ્ઞાનાભવાદન્યદાપિ વા પ્રજ્ઞાપનીયસ્યાવિધિદોષો નિરનુબન્ધ ઇતિ તસ્ય તાદૃશાનુષ્ઠાનમપિ ન દોષાય, વિધિબહુમાનાદ્ ગુર્વાજ્ઞાયોગાઞ્ચ તસ્ય ફલતો વિધિરૂપત્વાદિત્યેતાવન્માત્રપ્રતિપાદનપરાણીતિ ન કશ્ચિદ્દોષઃ ।

અવોચામ ષાઘ્યાત્મસારપ્રકરણે -

“અશુદ્ધાપિ હિ શુદ્ધાયાઃ, ક્રિયા હેતુઃ સદાશયાત્ ।

તાત્રં રસાનુવેધેન, સ્વર્ણત્વમુપગચ્છતિ ॥૧૧॥” [૨-૧૬ શ્લોઠ]

યસ્તુ વિધ્યબહુમાનાદવિધિક્રિયામાસેવતે તત્કર્તુરપેક્ષયા વિધિવ્યવસ્થાપનરસિકસ્તદકર્તાઽપિ ભવ્ય ઇવ, તદુક્તં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ગ્રન્થકૃતૈવ -

જો તમે પૂરા જોરશોરથી ‘અવિધિથી ન કરવું જોઈએ’ અને ‘વિધિ મુજબ જ કરવું જોઈએ’ એવું કહ્યા કરશો તો અવિહિકયાઠ “અવિધિથી કરવા કરતાં ન કરવું સારું” - એવાં વચનને સર્વજ્ઞ પ્રભુ અસૂત્ર (ઈત્સૂત્ર) કહે છે. કારણ કે, નહિ કરનારને મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. જ્યારે (અવિધિથી પણ) કરનારને નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રતાવ્યું છે.” આવાં શાસ્ત્રવચનો ક્યાં મૂકી આવવાં ?

આનો જવાબ આપતાં કહે છે કે -

‘અવિહિકયાઠ’ વગેરે શાસ્ત્રવચનો મૂળથી જ અવિધિનાં વિધાયક (અવિધિથી ક્રિયા કરવાની પ્રેરણા કરનારાં) નથી, પરંતુ વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરતાં કરતાં પણ અનુપયોગ વગેરેથી છબસથ આત્માને અવિધિ દોષ થઈ જાય; એ દોષને આગળ કરીને ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો ન જોઈએ - એવું સમજાવવા માટે છે. (પરંતુ ક્રિયા કરતાં થતી અવિધિના ત્યાગનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.)

નવી નવી ધર્મક્રિયા કરતાં તે અંગેની જાણકારી ન હોવાથી અગર તો જૂના ધર્મોને પણ તે જો વાળ્યો વળે તેવો હોય તો અનુબંધ વિનાનો અવિધિદોષ હોય છે, માટે તેનું અવિધિવાળું અનુષ્ઠાન પણ દોષરૂપ નથી. કારણ કે એનામાં વિધિનું બહુમાન છે અને ગુર્વાજ્ઞા ભેગી છે. માટે એનાં ફળરૂપે એને વિધિની પ્રાપ્તિ થશે. આ વાતને જણાવનારાં જ ‘અવિહિકયાઠ’ વગેરે વચનો છે. માટે એમાં કોઈ દોષ નથી.

અધ્યાત્મસાર પ્રકરણ નામના ગ્રંથમાં અમે કહ્યું છે કે - “સારા આશયના કારણે અશુદ્ધ એવી પણ ક્રિયા શુદ્ધ-ક્રિયાનું કારણ બને છે. જેમ કે પારાનો સંસ્કાર પામવાથી તાંબુ સુવર્ણપણને પામે છે.” ॥૨-૧૬॥

વળી જે વ્યક્તિ વિધિની ઉપેક્ષા કરી અવિધિવાળી ક્રિયાને કરે છે, તેના કરતાં વિધિ મુજબ જ કરવાની ઈચ્છાવાળી અવિધિવાળી ક્રિયા કરનારો આત્મા સારો જ છે. આ વાત યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં ગ્રંથકાર પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે જ કહી છે.

“તાત્ત્વિકઃ પક્ષપાતશ્ચ, ભાવશૂન્યા ચ યા ક્રિયા ।

અનયોરન્તરં જ્ઞેયં, ભાનુખદ્યોતયોરિવ ॥૧૧॥” [૨૨૧ શ્લોક] इत्यादि ।

ન ચૈવં તાદૃશષ્ટસમ્પ્રમાણસ્થાનપરિણતિપ્રયોજ્યવિધિવ્યવહારાભાવાદસ્મદાદીનામિદાનીન્તનમાવશ્યકા-
દ્યાચરણમકર્તવ્યમેવ પ્રસક્તમિતિ શઙ્કનીયમ્, વિકલાનુષ્ઠાનાનામપિ “જા જા હવિઙ્ગ જયણા, સા સા સે ણિઙ્ગરા
હોઈ ।” इत्यादिवचनप्रामाण्यात् यत्किञ्चिद्विध्यनुष्ठानस्येच्छायोगसम्पादकतदितरस्यापि बालाद्यनुग्रहसम्पा-
दकत्वेनाकर्तव्यत्वासिद्धेः ।

इच्छायोगवद्विर्विकलानुष्ठायिभिर्गीतार्थैः सिद्धान्तविधिप्ररूपणे तु निर्भरो विधेयस्तस्यैव तेषां
सकलकल्याणसम्पादकत्वात् ।

उक्तं च गच्छाचारप्रकीर्णके -

“जइ वि ण सक्कं काउं, सम्मं जिणभासियं अणुट्ठाणं ।

तो सम्मं भासिज्जा, जह भणियं खीणरागेहिं ॥११॥

“એક તરફ વિધિ મુજબની ક્રિયામાં તાત્ત્વિક પક્ષપાત હોય અને બીજી તરફ વિધિ તરફ આદર-ભાવ વિનાની જે
ક્રિયા હોય; એ બેમાં રહેલું અંતર સૂર્ય અને આગિયા જેટલું છે.” (૨૨૧ શ્લોક) વગેરે.

હવે કોઈ શંકા કરે કે -

‘અહીં જેવી વિધિપૂર્વકની ક્રિયા કરવાનું કહ્યું, તેવી ક્રિયા તો છટ્ટા-સાતમા ગુણસ્થાનકનો ભાવ જેમને સ્પર્શ્યા હોય
તેવા આત્માઓને જ સંભવી શકે છે. તેવા ભાવથી કરાતો વિધિ-વ્યવહાર આપણામાં નહિ હોવાથી આપણું હમણાં કરાતું
પ્રતિક્રમણાદિ આચરણ અકર્તવ્ય બની જશે.’ તેવી શંકા કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે -

(વિધિ પ્રમાણે કરવાની ઈચ્છા હોવા છતાં કોઈ કારણસર) “અપૂર્ણ અનુષ્ઠાન કરનારા જીવોમાં પણ જે જે જયણાનો
ભાવ છે, તે તે ભાવ જે તેમને નિર્જરા કરાવનાર બને છે.” આ રીતનાં શાસ્ત્રમાં મળતાં વચનોના આધારે થોડી, ઘણી
વિધિવાળું પણ અનુષ્ઠાન પૂર્ણ વિધિયુક્ત અનુષ્ઠાનના ‘ઈચ્છાયોગ’ને પમાડનાર બને છે અને અવિધિવાળું એવું
અનુષ્ઠાન પણ બાળાદિ જીવોને લાભ પમાડતું હોઈ ‘હમણાં કરાતું આપણું પ્રતિક્રમણાદિક આચરણ અકર્તવ્ય બની જશે’
એવું નહિ બને.

ઈચ્છાયોગમાં વર્તતા અને શાસ્ત્રોક્ત સંપૂર્ણ અનુષ્ઠાનને નહિ આચરી શકતા એવા ગીતાર્થ ઉપદેશકોએ શાસ્ત્રોમાં
બતાવેલ વિધિમાર્ગની પ્રરૂપણાનો જ આગ્રહ રાખવો જોઈએ. કેમ કે તેમનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ ‘વિધિમાર્ગની પ્રરૂપણા’થી જ
શાય છે.

[પોતાને શાસ્ત્ર મુજબ સંપૂર્ણ અનુષ્ઠાન જ કરવું છે, છતાં કોઈ કારણસર તેવું સંપૂર્ણ પાલન કરી શકતા નથી તેવા
ગીતાર્થોએ અન્ય જીવોને ઉદ્દેશીને તો વિધિમાર્ગની (શાસ્ત્રોક્ત સંપૂર્ણ અનુષ્ઠાનની વિધિની) જ પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ.
એમાં જ એમનું પૂર્ણ કલ્યાણ છે.]

ગચ્છાચાર પ્રકીર્ણક નામના આગમમાં કહ્યું છે કે -

“જો (તમને) શ્રીજિને કહેલું અનુષ્ઠાન સમ્યક્ પ્રકારે કરવું શક્ય ન હોય તો પણ જેવું વીતરાગે કહ્યું છે, તેવું જ
બોલજો.” ॥૧૧॥

ઓસત્રો વિ વિહારે, કમ્મં સોહેઙ્ગ સુલભવોહી ય ।

ચરણકરણં વિસુદ્ધં, ઉવબૂહંતો પરૂવિંતો ॥૨॥” [ગાથા-૩૨-૩૪] ઇતિ ।

યે તુ ગીતાર્યાજ્ઞાનિરપેક્ષા વિધ્યભિમાનિન ઇદાનીન્તનવ્યવહારમુત્સૃજન્તિ અન્યં ચ વિશુદ્ધં વ્યવહારં સમ્પાદયિતું ન શક્વન્તિ તે બીજમાત્રમપ્યુચ્છિન્દન્તો મહાદોષભાજો ભવન્તિ ।

વિધિસમ્પાદકાનાં વિધિવ્યવસ્થાપકાનાં ચ દર્શનમપિ પ્રત્યૂહવ્યૂહવિનાશનમિતિ વયં વંદામઃ ॥૧૬॥

“અવસન્ન એટલે સાધુચર્યામાં શિથિલ એવો પણ સાધુ, જો પોતે -

૧ - વિશુદ્ધ ચરણ-કરણની પ્રશંસા કરે અને

૨ - વિશુદ્ધ ચરણ-કરણની પ્રરૂપણા કરે તો

કર્મની શુદ્ધિ કરે છે અને સુલભબોધિ બને છે.” (નિશીથભાષ્ય - ગા. ૫૪૩૬, દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણ - ગા. ૯૫

વર્ણી, ગીતાર્થની આજ્ઞાથી નિરપેક્ષ બનેલા જે લોકો વિધિનું અભિમાન રાખનારા છે, તેઓ વર્તમાનમાં પ્રવર્તત અશુદ્ધ એવા પણ ધર્મક્રિયાના વ્યવહાર છોડી દે છે અને વિશુદ્ધ એવા અન્ય વ્યવહારને સ્થાપી શકતા નથી. આ રીતે તેઓ બીજમાત્રનો નાશ કરી મહાદોષવાળા બને છે.

જેઓ પોતે વિધિપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેમનું અને જેઓ સંપૂર્ણપણે વિધિ પાળી શકતા નથી છતાં અન્ય જીવો સંપૂર્ણ વિધિની પ્રરૂપણા દ્વારા વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્તાવે છે, તેમનું દર્શન પણ વિધ્નોના સમૂહનો નાશ કરનાર છે, એ અમે કહીએ છીએ. ॥૧૬॥

તાત્પર્ય : શાસ્ત્રનિરપેક્ષ એવી લોકસાપેક્ષ મતિને લોકસંજ્ઞા કહેવાય છે. આવી લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક સમ્યક્ શાસ્ત્રોનાં રહસ્યો જાણીને વિધિપૂર્વક જ ચૈત્યવંદનાદિ યોગમાર્ગમાં પ્રવર્તવું જોઈએ.

- સર્વજ્ઞકથિત શાસ્ત્ર એ સ્વતંત્રરૂપે બળવાન છે. જ્યારે જીતવ્યવહાર શાસ્ત્રસાપેક્ષતાના આધારે બળવાન બને છે.
- જે વ્યવહાર શાસ્ત્રસાપેક્ષ હોય તેને જ ‘જીતવ્યવહાર’ કહેવાય છે અને જે વ્યવહાર શાસ્ત્રનિરપેક્ષ હોય તેને ક્યારેય ‘જીતવ્યવહાર’ કહેવાતો નથી.
- શાસ્ત્રોક્ત સૂક્ષ્મ વિધિ-નિષેધો પ્રત્યે જેને ડુચિ નથી તેવા લોકો શાસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરીને લોકમતનું અનુસરણ કરવાનું પસંદ કરે છે. આમ છતાં પોતે શાસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરે છે, તેવું ન લાગે તે માટે લોકમતના અનુસરણને શાસ્ત્રીય એવા ‘જીતવ્યવહાર’ શબ્દના સહારે સાચું ઠેરવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- જેઓનું જ્ઞાન ઊંડું નથી હોતું, તેઓ શાસ્ત્રનિરપેક્ષ લોકમતના અનુસરણરૂપ ‘લોકસંજ્ઞા’ અને શાસ્ત્રસાપેક્ષ સંવિજ્ઞગીતાર્થોના સમુચિત આચરણરૂપ ‘જીતવ્યવહાર’ વચ્ચેનો ભેદ સમજી શકતા નથી.
- આ રીતે ‘લોકસંજ્ઞા’ અને ‘જીતવ્યવહાર’ વચ્ચેના ભેદને નહિ સમજનાર લોકો અગર તો તેવા લોકોને ભરમાવનારા શાસ્ત્રનિરપેક્ષ લોકો શાસ્ત્રીય વિધિમાર્ગની વિચારણાના માર્ગને બંધ કરવા માટે જીતવ્યવહારના નામે લોકસંજ્ઞા, લોકહેરી, બહુમતીવાદને અનુસરવા માટે ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ’ જેવા સૂત્રોને આગળ કરે છે. એવા લોકોની ભ્રમણાને - મિથ્યામાન્યતાને દૂર કરવા માટે આ શ્લોકમાં આ બધી રજૂઆત કરાઈ છે.
- જ્યાં સુધી તીર્થ છે, ત્યાં સુધી પ્રથમ નંબરે ‘શ્રુત’ જ પરમ આલંબનભૂત બને છે અને તે પછી શ્રુતસાપેક્ષ એવો જીતવ્યવહાર બીજા નંબરે આલંબનભૂત બને છે.

- શાસ્ત્રનિરપેક્ષ એવો વ્યવહાર જીતવ્યવહાર નથી અને એવો વ્યવહાર ક્યારેય આલંબનભૂત બનતો નથી, -
જેઓ એવું માને છે કે કહે છે કે - “પાંચમા આરાના છેડા સુધી કેવળ જીતવ્યવહાર જ નિયામક છે, શાસ્ત્ર નહિ” તે પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી બને છે.
- કોઈ પણ શાસ્ત્રવચનનો ઉપયોગ પોતાની કલ્પના મુજબ ન કરતાં તે વચનો જે સંદર્ભમાં હોય તે સંદર્ભમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- જેમ કે, “અવિધિથી કરવું તેના કરતાં ન કરવું સારું” - આવું બોલાય જ નહિ. આવું બોલવું તે ઉત્સુક છે. એમ સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે. કારણ કે, “જે અવિધિવાળી ક્રિયા કરે છે, તેને નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે અને જે ક્રિયા નથી કરતો તેને મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.”
- આવાં વચનનો ઉપયોગ કરીને જેઓ ‘અવિધિવાળી ક્રિયા કરી, કરાવી શકાય’ એવું માને, મનાવે છે તેઓ માર્ગ ભૂલ્યા છે. તેમણે એ સમજવાની જરૂર છે કે, આ ગાથા મૂળથી અવિધિવાળી ક્રિયા કરવાની વાતનું સમર્થન નથી કરતી, પણ વિધિ કરવા જતાં થતા અવિધિવાળા અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ ન કરવાની વાતનું સમર્થન કરે છે.
- એકાંત ક્રિયાવાદી જેમ માર્ગ ભૂલ્યા છે, તેમ એકાંત વિધિવાદીઓ પણ માર્ગ ભૂલ્યા છે. એકાંત વિધિવાદીઓનું એમ માનવું - કહેવું છે કે, ‘ક્રિયા કરવી તો વિધિપૂર્વક જ કરવી. જ્યાં સુધી વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય ન આવે ત્યાં સુધી ક્રિયા કરવી જ નહિ.’ આવો એકાંત આગ્રહ પણ માર્ગલોપનું કારણ બને છે. કારણ કે, દરેક વ્યક્તિ પ્રારંભથી જ દરેક ક્રિયા સર્વાંશ શુદ્ધ, પૂર્ણ વિધિવાળી કરી શકે, તેવું બનતું નથી.
- અભ્યાસકાલીન ક્રિયાઓમાં તો અનેક પ્રકારની અશુદ્ધિઓ-અવિધિઓ થવાની સંભાવના રહે છે. આમ છતાં એ ક્રિયા કરનાર સાધકના હૃદયમાં વિધિ પ્રત્યેનો બહુમાનભાવ હોય અને અવિધિના ખંડનપૂર્વક વિધિનું પ્રતિપાદન કરનાર એવા ગુરુની આજ્ઞામાં જો તે રહેલો હોય તો તેને વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરવાના ભાવ સાથે કરાતી ક્રિયામાં થતી અવિધિની પરંપરા ચાલતી નથી, ઉત્તરોત્તર અવિધિ-અશુદ્ધિ ઘટવા સાથે ઉત્તરોત્તર વિધિ-શુદ્ધિનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આથી તેની એ અવિધિપૂર્વકની ક્રિયા પણ વિધિવાળી ક્રિયાનું કારણ બને છે.
- અવિધિવાળી ક્રિયા વિધિવાળી બનવામાં મુખ્ય કારણ ક્રિયા કરનારના હૃદયમાં રહેલો વિધિબહુમાન અને ગુર્વાજ્ઞાસમર્પણરૂપ સદાશય છે.
- વિધિ પ્રત્યેના બહુમાન ભાવપૂર્વક પ્રજ્ઞાપનીય - સદ્ગુરુ દ્વારા વાળી વળે તેવી વ્યક્તિ દ્વારા કરાતી અવિધિવાળી ક્રિયા એ ઈચ્છાયોગરૂપ છે અને આ ઈચ્છાયોગ પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ છે.
- સાધુમાં પણ જેઓ સંપૂર્ણ વિધિનું પાલન ન કરી શકે તેમને પણ પ્રરૂપણા તો વિધિમાર્ગની જ કરવી જોઈએ. આચારમાં શિથિલ બનેલા સાધુને માટે તો વિધિમાર્ગની શુદ્ધ પ્રરૂપણા એ જ એક તરવાનું મોટામાં મોટું આલંબન છે.
- આમ છતાં વિધિમાર્ગના એકાંત આગ્રહી બનેલા વિધિના અભિમાની જે લોકો ગીતાર્થની આજ્ઞાથી નિરપેક્ષ બનીને સાંપ્રતકાળમાં ચાલતા વિધિના લક્ષપૂર્વકનાં અવિધિવાળાં અનુષ્ઠાનો બંધ કરાવે છે અને આજ્ઞાસાપેક્ષ વિશુદ્ધ વ્યવહાર સ્થાપી પણ શકતા નથી, તેઓ તો વ્યવહારનય સ્વીકૃત એવા બીજરૂપ યોગમાર્ગનો પણ ઉચ્છેદ કરીને મહાદોષના ભાગી બને છે - 11૧ કા11

અવ. અથેમં પ્રસક્તમર્થં સંક્ષિપન્ પ્રકૃતં નિગમયન્નાહ -

કયમિત્થ પસંગેણં, ઠાણાઙ્ગસુ જત્તસંગયાણં તુ ।

હિયમેયં વિન્નેયં, સદણુટ્ટાણત્તણેણ તહા ॥૧૭॥

‘કયમિત્થ’તિ । ‘કૃતં’ પર્યાપ્તં અત્ર ‘પ્રસક્તેન’ પ્રરૂપણીયમધ્યે સ્મૃતાર્થવિસ્તારણેન, ‘સ્થાનાદિષુ’, પ્રદર્શિતયોગભેદેષુ ‘યત્નસદ્ગતાનાં તુ’ પ્રયત્નવતામેવ ‘એતત્’ ચૈત્યવન્દનાદ્યનુષ્ઠાનં ‘હિતં’ મોક્ષસાધકં વિન્નેયમ્, ચૈત્યવન્દનગોચરસ્થાનાદિયોગસ્ય મોક્ષહેતુત્વે તસ્યાપિ તત્પ્રયોજકત્વાદિતિ ભાવઃ ।

‘તથા’ ઇતિ પ્રકારાન્તરસમુચ્ચયે । ‘સદનુષ્ઠાનત્વેન’ યોગપરિણામકૃતપુણ્યાનુબન્ધિપુણ્યનિક્ષેપાદ્વિશુદ્ધચિત્ત-સંસ્કારરૂપયા પ્રશાન્તવાહિતયા સહિતસ્ય ચૈત્યવન્દનાદેઃ સ્વાતન્ત્ર્યેણૈવ મોક્ષહેતુત્વાદિતિ ભાવઃ । પ્રકારભેદોડયં નયભેદકૃત ઇતિ ન કશ્ચિદોષઃ ॥૧૭॥

અવ૦ (સ્થાનાદિ યોગના અધિકારીની ચાલતી વાતમાં તીર્થાચ્છેદની શંકા ઉઠાવવામાં આવેલી તે) ઉત્પન્ન શંકાને જવાબ પૂર્ણ કરીને હવે સ્થાનાદિ યોગ અંગે ચાલતી વાતનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે -

ગાથા-૧૭ : પ્રાસંગિક વાતનો અવસર પૂર્ણ થયો. (હવે મૂળ વાત પર આવીએ) સ્થાનાદિ યોગોમાં પુરુષાર્થવાળાઓને ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન હિતકારી છે. એમ જાણવું અને ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન સ્વયં સદનુષ્ઠાનરૂપ હોઈ હિતકારી છે, - એમ જાણવું - ૧૭.

વ્યાખ્યાર્થઃ (સ્થાનાદિ અંગે) કહેવાતી વાતની વચ્ચે સ્મૃતિમાં આવેલ વિષયનો વિસ્તાર કરવાથી હવે સર્વું. (હવે આ વિષય અહીં પૂરો થાય છે.)

પૂર્વે કહેવાયેલા સ્થાનાદિ યોગના પ્રકારોમાં પ્રયત્નશીલ આત્માઓનું જ આ ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન હિતકારી= મોક્ષસાધક જાણવું. કારણ કે, ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનમાં રહેલા સ્થાનાદિ યોગો મોક્ષના હેતુ હોવાથી ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન પણ મોક્ષનું પ્રયોજક છે. (મોક્ષને આપનાર છે.)

‘તથા’ શબ્દ બીજો પ્રકાર બતાવવા માટે વાપર્યો છે. (એ બીજો પ્રકાર હવે બતાવે છે.)

(ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનવિષયક સ્થાનાદિ યોગો મોક્ષનું કારણ હોવાથી ચૈત્યવંદન પણ મોક્ષનું કારણ છે, એમ જણાવીને સ્થાનાદિ યોગ દ્વારા ચૈત્યવંદનને મોક્ષના કારણ તરીકે ઓળખાવ્યું હતું. હવે ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાન એ સ્વતંત્રપણે સદનુષ્ઠાન હોઈ હિતકારી-મોક્ષદાયી છે એમ જણાવે છે. તે આ મુજબ છે :) યોગના ભાવથી કરાયેલો (ઉત્પન્ન થયેલો) પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનો નિક્ષેપ (બંધ) થવાના કારણે વિશુદ્ધ તથા ચિત્તના સંસ્કારરૂપ એવી પ્રશાન્તવાહિતાવાળાં ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનો સ્વતંત્રપણે જ મોક્ષનાં કારણ છે.

આ બંને પ્રકારો પાડવાનું કારણ અલગ અલગ નયની માન્યતા છે, માટે તેમાં કોઈ દોષ નથી. ॥૧૭॥

(પહેલા પ્રકારમાં સ્થાનાદિ અને ચૈત્યવંદનાદિમાં ભેદ (અનેકત્વ) માનતી નયવિચારણા છે. જ્યારે બીજા પ્રકારમાં સ્થાનાદિ અને ચૈત્યવંદનાદિમાં અભેદ (એકત્વ) માનતી નયવિચારણા છે. બંને વાતો અમુક અપેક્ષાથી કહેવાતી હોઈ આ રીતે ભેદ પાડવામાં કોઈ દોષ નથી, એ અહીં ભાવ છે.)

તાત્પર્યઃ : જે મૂળ વિષયનું વર્ણન ચાલતું હોય, તેમાં તેને અનુરૂપ જે યાદ આવે તેને ‘પ્રસંગ’ કહેવાય છે; અહીં સ્થાનાદિ યોગનું વર્ણન ચાલતું હતું, તેમાં વિધિ-અવિધિ વગેરેને લગતી જે વાત યાદ આવી તે પ્રાસંગિક કહેવાય. એનું વર્ણન ચોદ, પંદર ને સોળમી ગાથામાં કરીને અહીં તેની પૂર્ણાહુતિ કરી છે.

અવ. સદનુષ્ઠાનભેદાનેવ પ્રરૂપયંશ્ચરમતદ્ભેદે ચરમયોગભેદમન્તર્ભાવયત્રાહ -

एयं च पीडभक्तागमाणुगं तह असंगयाजुत्तं ।

नेयं चउच्चिहं खलु, एसो चरमो हवइ जोगो ॥१८॥

'एयं च' त्ति । 'एतच्च' सदनुष्ठानं प्रीतिभक्त्यागमाननुगच्छति तत् प्रीतिभक्त्यागमानुगं प्रीत्यनुष्ठानं

- ચૈત્યવંદન કઈ રીતે મોક્ષનું કારણ બને છે - તે દર્શાવતાં બે વિકલ્પો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.
- આ ગ્રંથમાં જે સ્થાનાદિ યોગનું વર્ણન ચાલે છે, તેની મુખ્યતાને અનુલક્ષીને પહેલો વિકલ્પ રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે - ચૈત્યવંદનમાં ચૈત્યવંદનનું આસન મુદ્રારૂપ 'સ્થાન', ચૈત્યવંદનના સૂત્રોના ઉચ્ચારરૂપ 'વર્ણ', ચૈત્યવંદનસૂત્રના ઐદંપર્થોર્થ સુધીના અર્થના ચિંતનરૂપ 'અર્થ,' અરિહંતના અતિશયોરૂપ રૂપી દ્રવ્યના અવલંબનરૂપ 'આલંબન' અને સિદ્ધાવસ્થાના ગુણોના અવલંબનરૂપ જે અનાલંબન - આ રીતે પાંચ પ્રકારના યોગનો આશ્રય કરાય છે. આ પાંચેય પ્રકારનો યોગ મોક્ષનું કારણ હોવાથી તે યોગના કારણભૂત ચૈત્યવંદન પણ મોક્ષનું કારણ કહેવાય છે.
- આ રીતે અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને, ચૈત્યવંદનને સીધું કારણ ન માનતાં મોક્ષના કારણ તરીકે યોગને સીધું કારણ માન્યું અને ચૈત્યવંદનને મોક્ષના કારણભૂત પંચવિધ યોગના કારણ તરીકે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ માન્યું, એટલે આ પહેલા વિકલ્પમાં ચૈત્યવંદન ઉપચારથી યોગરૂપ બન્યું.
- બીજા વિકલ્પમાં પહેલી ગાથાનાં પહેલાં ત્રણ પદમાં જણાવેલ - મુક્ત્વેણ જોયણાઓ જોગો સવ્વોડવિ ઘમ્મવાવારો પરિસુદ્ધો - મોક્ષ સાથે જોડાવાના કારણો પરિશુદ્ધ એવો બધો જ ધર્મવ્યાપાર એ યોગ છે.
- આ લક્ષણને અનુસરીને ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનને જ સીધું યોગરૂપ જણાવ્યું છે. કારણ કે, આ લક્ષણ મુજબ જે પણ સદનુષ્ઠાન હોય, તે બધું જ મોક્ષનું કારણ બને છે અને ચૈત્યવંદન પણ સદનુષ્ઠાનરૂપ હોવાથી, તે સીધું જ મોક્ષનું કારણ બને છે, એમ જણાવ્યું છે. આથી આ બીજા વિકલ્પમાં ચૈત્યવંદન નિરૂપચરિત યોગરૂપ બન્યું.
- આ બન્નેય વિકલ્પોમાં નયભેદ, વિવક્ષાભેદ હોવાથી તેમાં જરા પણ વિરોધાભાસ આવતો નથી. પહેલો પ્રકાર પહેલી ગાથાના છેલ્લા પદમાં જણાવેલ 'ઠાણાઙ્ગઓ વિસેસેણં' - 'સ્થાનાદિગત ધર્મવ્યાપાર વિશેષ પ્રકારે યોગ કહેવાય છે' - એવા યોગના વિશેષ લક્ષણને આધારે દર્શાવાયો છે અને બીજો પ્રકાર પહેલી ગાથાના પહેલા ત્રણ પદમાં જણાવેલ - 'મુક્ત્વેણ જોયણાઓ જોગો સવ્વોડવિ ઘમ્મવાવારો પરિસુદ્ધો' મોક્ષ સાથે જોડતો હોવાથી સઘળો ય પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર યોગ કહેવાય છે - એવા યોગના સામાન્ય લક્ષણને આધારે દર્શાવાયો છે - ॥૧૭॥

અવ૦ આ રીતે સદનુષ્ઠાનના ભેદોની જ પ્રરૂપણા કરતાં તેના છેલ્લા ભેદમાં યોગના છેલ્લા ભેદનો સમાવેશ કરતાં કહે છે કે -

ગાથા-૧૮ : આ સદનુષ્ઠાન : ૧ - પ્રીતિને અનુસરનાર, ૨ - ભક્તિને અનુસરનાર, ૩ - આગમ (વચન)ને અનુસરનાર અને ૪ - અસંગથી યુક્ત - એમ નક્કી ચાર પ્રકારનું જાણવું. એમાંથી 'અસંગ' નામનું અનુષ્ઠાન છેલ્લો યોગ=અનાલંબન યોગ થાય છે - ૧૮.

વ્યાખ્યાર્થ: આ સદનુષ્ઠાન પ્રીતિ, ભક્તિ અને આગમ (વચન)ને અનુસરે છે, તેથી અનુક્રમે - ૧ પ્રીતિઅનુષ્ઠાન, ૨

ભક્ત્યનુષ્ઠાનં વચનાનુષ્ઠાનં ચેતિ ત્રિભેદં તથાઽસદ્ગતયા યુક્તં અસદ્ગાનુષ્ઠાનમિત્યેવં ચતુર્વિધં જ્ઞેયમ્ ।

એતેષાં ભેદાનામિદં સ્વરૂપમ્-વચનાનુષ્ઠાને પ્રયત્નાતિશયોઽસ્તિ પરમા ચ પ્રીતિરુત્પદ્યતે શેષત્યાગેન ચ યત્ક્રિયતે તત્પ્રીત્યનુષ્ઠાનમ્ । આહ ચ -

“યત્રાદરોઽસ્તિ પરમઃ, પ્રીતિશ્ચ હિતોદયા ભવતિ કર્તુઃ ।

શેષત્યાગેન કરોતિ યશ્ચ તત્પ્રીત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥” [ષો ૧૦-૩]

एतत्तुल्यमप्यालम्बनीयस्य पूज्यत्वविशेषबुद्ध्या ‘विशुद्धतरव्यापारं’ भक्त्यनुष्ठानम् । आह च -

“गौरवविशेषयोगाद् बुद्धिमतो यद्विशुद्धतरयोगम् ।

क्रिययेतरतुल्यमपि, ज्ञेयं तद्भक्त्यनुष्ठानम् ॥” [ષો ૧૦-૪]

પ્રીતિત્વભક્તિત્વે સંતોષ્યપૂજ્યકૃત્યકર્તવ્યતાજ્ઞાનજનિતહર્ષગતૌ જાતિવિશેષૌ । આહ ચ -

“अत्यन्तवल्लभा खलु, पत्नी तद्वद्धिता च जननीति ।

तुल्यमपि कृत्यमनयोर्जातं स्यात्પ્રીતિભક્તિગતમ્ ॥” [ષો ૧૦-૫]

ભક્તિ-અનુષ્ઠાન અને ૩ - આગમ (વચન) અનુષ્ઠાનરૂપે ત્રણ પ્રકારે અને વધુમાં અસંગતાથી યુક્ત હોય તે ૪ : અસંગાનુષ્ઠાન કહેવાય. આ રીતે ચાર પ્રકારનું અનુષ્ઠાન જાણવું.

અનુષ્ઠાનના આ પ્રકારોનું સ્વરૂપ આ રીતે છે -

૧ - પ્રીતિ અનુષ્ઠાન : જે અનુષ્ઠાનમાં ૧ - ખૂબ પ્રયત્ન કરાતો હોય, ૨ - શ્રેષ્ઠ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી હોય અને ૩ - બીજાં બધાં કાર્યોને ગૌણ કરી એ અનુષ્ઠાનને જ મુખ્ય કરાતું હોય તે અનુષ્ઠાન ‘પ્રીતિ-અનુષ્ઠાન’ છે.

પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે ષોડશકમાં કહ્યું છે કે - જે અનુષ્ઠાનમાં અનુષ્ઠાન કરનારને -

“૧ - શ્રેષ્ઠ બહુમાન હોય, ૨ - અનુષ્ઠાન કરનારના હિતનો ઉદય કરનાર પ્રીતિ હોય અને ૩ - બીજા કાર્યોનો ત્યાગ કરીને તે અનુષ્ઠાન કરતો હોય તો તે અનુષ્ઠાન ‘પ્રીતિ-અનુષ્ઠાન’ છે.” [ષોડશક-૧૦-૩]

૨ - ભક્તિ અનુષ્ઠાન : પ્રીતિ-અનુષ્ઠાન જેવું જ છતાં પૂજ્યપણાની વિશિષ્ટ ઉંચી બુદ્ધિ હોવાના કારણે વધારે વિશુદ્ધિવાળો વ્યાપાર તે (વિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવું તે) ‘ભક્તિ અનુષ્ઠાન’ છે. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે -

“બુદ્ધિશાળી આત્માનું બાહ્ય દેખાવે પ્રીતિ-અનુષ્ઠાન જેવું દેખાતું અનુષ્ઠાન પણ એમાં વિશિષ્ટ બહુમાનભાવ અને વધુ વિશુદ્ધિ રહેલી હોઈ ‘ભક્તિ અનુષ્ઠાન’ છે એમ જાણવું.” [ષોડશક-૧૦-૪]

પત્ની, નોકર આદિ આશ્રિત વર્ગ ‘સંતોષ્ય’ કહેવાય છે; એવા સંતોષ્યવર્ગ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય કરી લેવાના જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતા આનંદને ‘પ્રીતિત્વજાતિ’નો આનંદ કહેવાય છે.

- માતા, પિતા, વડીલો, ગુરુઓ ‘પૂજ્ય’ કહેવાય છે; એવા પૂજ્યોની પૂજનું કર્તવ્ય કરી લેવાના જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતા આનંદને ‘ભક્તિત્વ જાતિ’નો આનંદ કહેવાય છે. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે-

“ખરેખર, જેમ પત્ની અત્યંત પ્રિય હોય છે; તેમ માતા હિતકારી હોય છે; તે બેયને માટે કરાતું કાર્ય ભોજન-વસ્ત્ર વગેરે આપવારૂપ સરખું હોવા છતાં પ્રીતિ અને ભક્તિના દાખલારૂપે (તે બંને જુદાં) જાણવાં.” [ષોડશક-૧૦-૫]

“નુત્યમપિ કૃત્યં” ભોજનાચ્છાદનાદિ 'જ્ઞાતં' ઉદાહરણમ્ ।

શાસ્ત્રાર્થપ્રતિસન્ધાનપૂર્વા સાધોઃ સર્વત્રોચિતપ્રવૃત્તિર્વચનાનુષ્ઠાનમ્ । આહ ચ -

“વચનાત્મિકા પ્રવૃત્તિઃ સર્વત્રોચિત્યયોગતો યા તુ ।

વચનાનુષ્ઠાનમિદં, ચારિત્રવતો નિયોગેન ॥” [ષોઠ ૧૦-૬]

વ્યવહારકાલે વચનપ્રતિસન્ધાનનિરપેક્ષં દૃઢતરસંસ્કારાચ્ચન્દનગન્ધન્યાયેનાત્મસાદ્ભૂતં જિનકલ્પિકાદીનાં ક્રિયાસેવનમસજ્ઞાનુષ્ઠાનમ્ । આહ ચ -

“યત્ત્વભ્યાસાતિશયાત્ સાત્મીભૂતમિવ ચેષ્ટ્યતે સદ્ધિઃ ।

તદસજ્ઞાનુષ્ઠાનં, ભવતિ ત્વૈતત્તદાવેધાત્ ॥” [ષોઠ ૧૦-૭]

'તદાવેધાત્' યથાઽઽઘ્ચં ચક્રભ્રમણં દણ્ડવ્યાપારાદુત્તરં ચ તજ્જનિતકેવલસંસ્કારાદેવ, તથા ભિક્ષાટનાદિ-વિષયં વચનાનુષ્ઠાનં, વચનવ્યાપારાદ્, અસંગાનુષ્ઠાનં ચ કેવલતજ્જનિતસંસ્કારાદિતિ વિશેષઃ । આહ ચ -

“ચક્રભ્રમણં દણ્ડાત્તદભાવે ચૈવ યત્પરં ભવતિ ।

વચનાસજ્ઞાનુષ્ઠાનયોસ્તુ તજ્જ્ઞાપકં જ્ઞેયમ્ ॥” [ષોઠ ૧૦-૮] ઇતિ ॥

૧ - જ્ઞાતં=દૃષ્ટાંત, દાખલો.

૩ - વચનાનુષ્ઠાન : શાસ્ત્રના અર્થની સ્મૃતિપૂર્વક સર્વસ્થાને થતી સાધુની ઉચિતપ્રવૃત્તિ એ વચનાનુષ્ઠાન છે. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે -

“આગમ-વચનાનુસારી, સર્વસ્થાને ઔચિત્યવાળી જે પ્રવૃત્તિ હોય છે, તે વચનાનુષ્ઠાન છે. ચારિત્રવાન આત્માને તે નક્કી હોય છે.” [ષોડશક-૧૦-૬]

૪ - અસંગ અનુષ્ઠાન : અનુષ્ઠાન કરતી વખતે આગમ-વચનનું સ્મરણ કર્યા વિના જ (આગમ-વચનનાનુસાર પૂર્વે કરેલ વચનાનુષ્ઠાનના) ગાઢસંસ્કારોના કારણે ચંદનગંધન્યાયે જે અનુષ્ઠાન આત્મા સાથે એકમેક બનેલું હોય, એવું જિનકલ્પી વગેરે સાધુઓ દ્વારા કરાતું અનુષ્ઠાન એ અસંગ-અનુષ્ઠાન છે. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે -

“સાધુઓ વડે (વારંવાર અનુષ્ઠાન કરવારૂપ) અભ્યાસની પ્રબળતાથી આત્મા સાથે એકમેક બની જાય તેવું જે અનુષ્ઠાન કરાય છે, તે અસંગ-અનુષ્ઠાન છે. આ અસંગ-અનુષ્ઠાન આગમ-વચનના આવેધ=સંસ્કારથી થાય છે.”

[ષોડશક-૧૦-૭]

'આવેધ' એટલે શું ? એ સમજાવે છે : જેમ કુંભારનું ચક્ર પહેલી વાર ફરે તે દંડથી ધક્કો મારવાના કારણે અને ત્યાર બાદ બીજી-ત્રીજી વાર જે ચક્ર ફરે છે, તે પહેલીવાર ફરવાના કારણે પડેલા સંસ્કારથી (વેગથી) જ. એ જ રીતે ભિક્ષા લેવા જવું વગેરેરૂપ વચનાનુષ્ઠાન સર્વ પ્રથમ આગમવચનના આધારે પ્રવર્તે છે અને અસંગ-અનુષ્ઠાનમાં એ જ ભિક્ષા લેવા જવું વગેરે અનુષ્ઠાન પૂર્વના સંસ્કારથી થાય છે. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે -

“પહેલું ચક્રભ્રમણ દંડથી થાય છે, બીજું ચક્રભ્રમણ દંડ વિના જ થાય છે. આ દૃષ્ટાંત વચન-અનુષ્ઠાન અને અસંગ-અનુષ્ઠાનના ભેદને જણાવનારું જાણવું.”

[ષોડશક-૧૦-૮]

'खलु' इति निश्चये एतेष्वनुष्ठानभेदेषु 'एषः' एतदः समीपतरवृत्तिवाचकत्वात्समीपाभिहिताऽसङ्गानुष्ठानात्मा चरमो योगोऽनालम्बनयोगो भवति, सङ्गत्यागस्यैवानालम्बनलक्षणत्वादिति भावः ॥१८॥

મૂળ ગાથામાં કહેલ 'खलु' નિશ્ચય-ચોક્કસપણું બતાવવા માટે છે.

'एसो' શબ્દ પાસે રહેલાનો બોધ કરાવે છે. એટલે પ્રીતિ વગેરે ચારે અનુષ્ઠાનમાં જે છેલ્લું છે, તે અસંગ-અનુષ્ઠાનનો 'एसो' શબ્દ બોધ કરાવે છે અને આ=અસંગ અનુષ્ઠાન એ છેલ્લો યોગ=અનાલંબન યોગ છે. કારણ કે, સંગત્યાગ જ અનાલંબન યોગનું લક્ષણ છે. ॥૧૮॥

તાત્પર્ય : પ્રીતિઅનુષ્ઠાન, ભક્તિઅનુષ્ઠાન, વચનઅનુષ્ઠાન અને અસંગઅનુષ્ઠાન - આ રીતે યોગના ચાર પ્રકાર છે. તેમાં આ છેલ્લા 'અસંગાનુષ્ઠાનરૂપ' 'અનાલંબનયોગ' બને છે.

- આ ચારેય અનુષ્ઠાનની અત્યંત ટૂંકી છતાં સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા દર્શાવતાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અઠ્યાવીસમી 'દીક્ષા-બત્રીસી'ના આઠમા શ્લોકની વ્યાખ્યામાં લખ્યું છે કે -

- સુન્દરતામાત્રાઽહિતરુચિપૂર્વકાઽનુષ્ઠાનમાહ્યમ્ । ગૌરવાઽહિતરુચિપૂર્વકાઽનુષ્ઠાનં દ્વિતીયમ્ ।

સર્વત્રાઽસવચનપુરસ્કાર-પ્રવૃત્તમનુષ્ઠાનં તૃતીયમ્ । અભ્યાસાદાત્મસાદ્ધતં પરદ્રવ્યાઽનપેક્ષમનુષ્ઠાનં ચતુર્થમ્ ।

“સુંદરતા માત્રના કારણે પ્રગટેલી રુચિપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન પ્રીતિ-અનુષ્ઠાન છે - ૧.

પૂજ્યભાવના કારણે પ્રગટેલી રુચિપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન ભક્તિ-અનુષ્ઠાન છે - ૨.

સર્વત્ર આપતપુરુષના વચનને આગળ કરીને કરાતું અનુષ્ઠાન વચન-અનુષ્ઠાન છે - ૩

અભ્યાસના કારણે આત્મસાત્થયેલું પરદ્રવ્યની અપેક્ષા વિનાનું અનુષ્ઠાન અસંગ-અનુષ્ઠાન છે - ૪.”

- પ્રીતિઅનુષ્ઠાન અને ભક્તિઅનુષ્ઠાનમાં બાહ્યક્રિયા સમાન હોવા છતાં તે બન્નેયનો ભેદ આંતરિક પરિણામના કારણે પડે છે. બેમાંથી એકમાં પ્રીતિભાવ છે, જ્યારે બીજામાં ભક્તિભાવ - પૂજ્યભાવ છે.

- વચનઅનુષ્ઠાન અને અસંગઅનુષ્ઠાનમાં પણ બાહ્ય ક્રિયા સમાન હોવા છતાં, એકમાં વચનનું આલંબન પ્રધાન છે, જ્યારે બીજામાં વચનનું આલંબન નથી, પણ વચનના સંસ્કાર કામ કરે છે, તેથી સ્વાભાવિક રૂપે જ તે અનુષ્ઠાન પ્રવર્તે છે.

- પ્રીતિ અને ભક્તિઅનુષ્ઠાનનો સમાવેશ 'તદ્વેતુઅનુષ્ઠાન'માં થાય છે. જેને 'પ્રધાનદ્રવ્યાનુષ્ઠાન' કહેવાય છે અને વચન-અસંગાનુષ્ઠાનનો સમાવેશ 'અમૃતાનુષ્ઠાન'માં થાય છે, જેને 'ભાવાનુષ્ઠાન' કહેવાય છે.

- ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો પ્રીતિ અને ભક્તિઅનુષ્ઠાનનો 'ઈચ્છાયોગ'માં, વચન- અને અસંગ અનુષ્ઠાનનો 'શાસ્ત્રયોગ'માં અને અસંગાનુષ્ઠાનનો સામર્થ્યયોગમાં પણ સમાવેશ થાય છે.

- છેલ્લા અસંગઅનુષ્ઠાનને સાંખ્યદર્શનમાં પ્રશાંતવાહિતા, બૌદ્ધદર્શનમાં વિસભાગપરિક્ષય, શૈવદર્શનમાં શિવવર્ત્મ, મહાપ્રતિકોમાં ધ્રુવાધ્વા એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એવું યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયના ૧૭૭મા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે.

- આઠ દૃષ્ટિઓની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો, પ્રીતિઅનુષ્ઠાન અને ભક્તિઅનુષ્ઠાન પાંચમી દૃષ્ટિમાં સંભવી

અવ. 'આલમ્બનવિઘયૈવાનાલમ્બનસ્વરૂપમુપદર્શયત્રાહ -

આલંબણં પિ એયં, રૂવમરૂવી ય ઇત્ય પરમુ ત્તિ ।

તત્ત્વગુણપરિણદ્વિરૂવો, સુહુમો અણાલંબણો નામ ॥૧૧॥

'આલંબણં પિ' ત્તિ । આલમ્બનમપિ 'એતત્' પ્રાકરણિકબુદ્ધિસંનિહિતં 'અત્ર' યોગવિચારે 'રૂપિ' સમવસરણસ્થજિનરૂપતત્પ્રતિમાદિલક્ષણમ્, ચ પુનઃ 'અરૂપી પરમઃ' સિદ્ધાત્મા ઇત્યેવં દ્વિવિધમ્ ।

તત્ર તસ્ય અરૂપિપરમાત્મલક્ષણસ્યાલમ્બનસ્ય યે ગુણાઃ કેવલજ્ઞાનાદયસ્તેષાં પરિણતિઃ સમાપત્તિલક્ષણા તયા રૂપ્યત ઇતિ તદ્ગુણપરિણતિરૂપઃ સૂક્ષ્મોઽતીન્દ્રિયવિષયત્વાદનાલમ્બનો નામ યોગઃ ।

અરૂપ્યાલમ્બનસ્વેષદાલમ્બનત્વેન 'અલંબણા યવાગૂઃ' ઇત્યત્રેવાત્ર નઽપદપ્રવૃત્તેરવિરોધાત્ ।

શકે, વચનાનુષ્ઠાન છટ્ટી દૃષ્ટિમાં સંભવી શકે અને અસંગાનુષ્ઠાન સાતમી દૃષ્ટિમાં સંભવી શકે. આ વિભાગ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ છે. વ્યવહારનયથી તો પહેલી પાંચ દૃષ્ટિમાં પણ પ્રીતિ, ભક્તિ અને આંશિકરૂપે વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાન પણ ઘટી શકે છે.

- ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો નિશ્ચયથી પાંચમા ગુણસ્થાનકે પ્રીતિઅનુષ્ઠાન અને ભક્તિઅનુષ્ઠાન, છટ્ટા ગુણસ્થાનકે વચનાનુષ્ઠાન અને સાતમાથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધી અસંગાનુષ્ઠાન સંભવી શકે છે. જ્યારે વ્યવહારથી તો પહેલા ગુણસ્થાનકની અપુનર્બંધક અવસ્થાથી જ પ્રીતિઅનુષ્ઠાન, ભક્તિઅનુષ્ઠાન અને આંશિકરૂપે વચન અને અસંગાનુષ્ઠાન પણ ઘટી શકે છે. ॥૧૮॥

અવ૦ 'આલંબન યોગ'ના સહારે અનાલંબન યોગનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે -

ગાથા-૧૯ : અહીં યોગની વિચારણામાં આલંબન ૧ - રૂપી અને ૨ - અરૂપી= પરમ એમ બે પ્રકારનાં છે. તદ્ગુણપરિણતિરૂપ સૂક્ષ્મ એવો અનાલંબન નામનો યોગ છે - ૧૯.

વ્યાખ્યાયઃ અહીં = યોગની વિચારણામાં 'પ્રાકરણિક બુદ્ધિસન્નિહિત' = પૂર્વની વાતો કહેવાયા બાદ વર્તમાનમાં જેની વાત કરાતી હતી તેના સંદર્ભમાં કહેવાયેલ આલંબન પણ ૧ - રૂપી અને ૨ - અરૂપી એમ બે પ્રકારનું છે.

૧ - રૂપી=સમવસરણમાં રહેલા જિનેશ્વરના ગુણોનું ભાન કરાવનાર જિનપ્રતિમા રૂપ આલંબન એ રૂપી આલંબન છે અને

૨ - અરૂપી=સિદ્ધાત્માના ગુણોનું ભાન કરાવવા રૂપ આલંબન એ અરૂપી આલંબન - એમ બે પ્રકારનું છે.

તે બે પ્રકારના આલંબનમાં : અરૂપી એવા પરમાત્મા (સિદ્ધાત્મા) સંબંધિ બીજો પ્રકાર (અરૂપી) છે. તે પરમાત્માના કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોના ધ્યાનની સમાપત્તિ (એકરસતા) વાળી ધ્યાતાની આત્મપરિણતિરૂપ હોવાથી અને ઈન્દ્રિયોનો વિષય ન બનતો હોવાથી 'સૂક્ષ્મ' એવો 'અનાલંબન' નામનો યોગ છે. (અરૂપી એવા ધ્યેય સાથે ધ્યાતાના ધ્યાનની એકરૂપતા અને ઈન્દ્રિયાતીતતા જેમાં હોય તે અનાલંબન યોગ છે.)

અરૂપી આલંબનમાં કાંઈક આલંબનત્વ રહેલું છે, આમ છતાં જેમ 'અલ્પ મીઠાવાળી રાબને મીઠા વિનાની રાબ કહેવાનો વ્યવહાર છે' તેમ અહીં પણ અરૂપી એવા અલ્પ આલંબનને કારણે નજ્ પદની પ્રવૃત્તિ હોવાથી 'અનાલંબન-યોગ' કહેવું એ વિરોધાભાસી નથી.

“સુહુમો આલંબનો નામ” તિ ક્વચિત્પાઠસ્તત્રાપિ સૂક્ષ્માલમ્બનો નામૈષ યોગસ્તતો ડનાલમ્બન એવેતિ ભાવ ઉત્ત્રેયઃ ।

ઉક્તં ચાત્રાધિકારે ચતુર્દશષોડશકે ગ્રન્થકૃતૈવ -

“સાલમ્બનો નિરાલમ્બનશ્ચ યોગઃ પરો દ્વિધા જ્ઞેયઃ ।

જિનરૂપધ્યાનં ચલ્વાદ્યસ્તત્તત્ત્વગસ્ત્વપરઃ ॥૧૧॥”

સહાલમ્બનેન ચક્ષુરાદિજ્ઞાનવિષયેણ પ્રતિમાદિના વર્તત ઇતિ સાલમ્બનઃ । આલમ્બનાત્ વિષયભાવાપત્તિરૂપા-
ત્રિષ્કાન્તો નિરાલમ્બનઃ । યો હિ છદ્યસ્થેન ધ્યાયતે ન ચ સ્વરૂપેણ દૃશ્યતે તદ્વિષયો નિરાલમ્બન ઇતિ યાવત્ ।

જિનરૂપસ્ય સમવસરણસ્થસ્ય ધ્યાનં ચલુ ‘આદ્યઃ’ સાલમ્બનો યોગઃ ।

તસ્યૈવ જિનસ્ય તત્ત્વં કેવલજીવપ્રદેશસંજ્ઞાતરૂપં કેવલજ્ઞાનાદિસ્વભાવં તસ્મિન્ ગચ્છતીતિ તત્તત્ત્વગઃ, ‘તુઃ’
એવાર્થ, ‘અપરઃ’ અનાલમ્બનઃ ।

અત્રારૂપિતત્ત્વસ્ય સ્ફુટવિષયત્વાભાવાદનાલમ્બનત્વમુક્તમ્ અધિકૃતગ્રન્થગાથાયાં ચ વિષયતામાત્રેણ
તસ્યાલમ્બનત્વમનૂદ્યાપિ તદ્વિષયયોગસ્યૈષદાલમ્બનત્વાદનાલમ્બનત્વમેવ પ્રાસાધીતિ ફલતો ન કશ્ચિદ્વિશેષ ઇતિ
સ્મર્તવ્યમ્ ।

કોઈક સ્થળે (એ ગાથાના ઉત્તરાર્થના અંતે) ‘સૂક્ષ્મ અનાલંબન’ને બદલે ‘સૂક્ષ્મ આલંબન’ એવો પણ પાઠ જોવા મળે
છે. ત્યાં પણ ‘સૂક્ષ્મ આલંબન નામનો આ યોગ છે’ એમ ઘટાવી ‘એ અનાલંબન યોગ જ છે’ એમ અર્થ સમજવો.

આ યોગના અધિકારમાં ચૌદમા ષોડશકમાં ગ્રંથકર પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ કહ્યું છે કે -

“૧ - સાલંબન અને ૨ - નિરાલંબન એમ બે પ્રકારના શ્રેષ્ઠ યોગ જાણવા. એમાંથી ‘જિનેશ્વરનાં રૂપનું ધ્યાન કરવું’
- એ પહેલો યોગ છે, તો ‘જિનેશ્વરના કેવળજ્ઞાનાદિ સ્વભાવ વિષયક ધ્યાન’ એ બીજો યોગ છે.

- આંખ વગેરે ઈન્દ્રિયોના માધ્યમથી થતા જ્ઞાનનો વિષય બનતી પ્રતિમા-મૂર્તિ વગેરેનું જેમાં આલંબન છે, તે
સાલંબન ધ્યાન છે.

આંખ વગેરે ઈન્દ્રિયોના માધ્યમથી થતા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ આલંબનથી જૂદું પડેલું ધ્યાન નિરાલંબન છે. (જેમાં ચક્ષુ
વગેરે ઈન્દ્રિયોના વિષય બનતી જિનપ્રતિમા વગેરેનું આલંબન હોતું નથી તેવું ધ્યાન તે નિરાલંબન ધ્યાન છે.)

અર્થાત્ છદ્મસ્થ આત્માઓ વડે જેનું ધ્યાન ધરાય અને જે ઈન્દ્રિયો વડે ન દેખાય - ન જણાય એવો જેનો વિષય હોય
તે નિરાલંબનધ્યાન કહેવાય છે.

સમવસરણમાં રહેલા જિનેશ્વરનું ધ્યાન ખરેખર આદ્ય=સાલંબન યોગ છે.

તે જ જિનનું સર્વઆત્મપ્રદેશોના સંગ્રહરૂપ જે કેવળજ્ઞાનાદિ સ્વભાવરૂપ સ્વરૂપ હોય છે, તેમાં સ્થિરતા પામતું (રહેતું)
ધ્યાન તે બીજો=અનાલંબન યોગ છે.

અહીં, અરૂપીતત્વ પ્રગટ વિષયવાળું નથી. એટલે કે ઈન્દ્રિયનો વિષય બને તેવું નથી. માટે ષોડશકમાં એનું ‘અનાલંબન’
પણું કહ્યું છે; જ્યારે પ્રસ્તુત યોગવિશિકા ગ્રંથની આ ગાથામાં, પરમાત્માના કેવળજ્ઞાનરૂપ અરૂપી સ્વરૂપનો માત્ર વિષય
તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો હોવાથી તેનું આલંબનપણું કહેવાયું છે, આમ છતાં પણ પરમાત્મવિષયક આલંબન નહિવત્ હોવાને
કારણે (અત્પત્વાત્ અવિવક્ષિતમ્ ન્યાયે) એનું ‘અનાલંબન’ પણું જ સિદ્ધ થાય છે. તાત્પર્ય જોતાં બંને વાત એક જ છે.

અર્થ ચાંનાલમ્બનયોગ:

“શાસ્ત્રસન્દર્શિતોપાયસ્તદતિક્રાન્તગોચર: ।

શક્ત્યુદ્રેકાદ્વિશેષેણ, સામર્થ્યાચ્ચોડયમુત્તમ: ॥૫॥” [યોગ૦ સમુ૦]

ઇતિ શ્લોકોક્તસ્વરૂપક્ષપકશ્રેણીદ્વિતીયાપૂર્વકરણભાવિક્ષાયોપશમિક્ષાન્ત્યાદિધર્મસંન્યાસરૂપસામર્થ્ય-યોગતો નિસ્સંજ્ઞાનવરતપ્રવૃત્તા યા પરતત્ત્વદર્શનેચ્છા તલ્લક્ષણો મન્તવ્ય: । આહ ચ -

“સામર્થ્યયોગતો યા, તત્ર દિદક્ષેત્યસંજ્ઞશક્ત્યાઢ્યા ।

સાડનાલમ્બનયોગ:, પ્રોક્તસ્તદદર્શનં યાવત્ ॥” [ષો૦ ૧૫-૮]

‘તત્ર’ પરતત્ત્વે દ્રષ્ટુમિચ્છા દિદક્ષા ‘ઇતિ’ એવં સ્વરૂપા ‘અસંજ્ઞશક્ત્યા’ નિરભિષ્વજ્ઞાવનરતપ્રવૃત્ત્યા ‘આઢ્યા’ પૂર્ણા ‘સા’ પરમાત્મદર્શનેચ્છા અનાલમ્બનયોગ:, પરતત્ત્વસ્ત્યાડદર્શનં અનુપલમ્બં યાવત્, પરમાત્મસ્વરૂપદર્શને તુ કેવલજ્ઞાનેનાનાલમ્બનયોગો ન ભવતિ, તસ્ય તદાલમ્બનત્વાત્ ।

અલબ્ધપરતત્ત્વસ્તલાભાય ધ્યાનરૂપેણ પ્રવૃત્તો જ્ઞાનાલમ્બનયોગ:, સ ચ ક્ષપકેન ધનુર્ધરેણ, ક્ષપકશ્રેણ્યાચ્ચ-ધનુર્દણ્ડે, લક્ષ્યપરતત્ત્વાભિમુખં તદ્દેઘાવિસંવાદિતયા વ્યાપારિતો યો બ્રાણસ્તત્સ્થાનીય:, યાવત્તસ્ય ન મોચનં તાવદનાલમ્બનયોગવ્યાપાર:, યદા તુ ધ્યાનાન્તરિકાચ્ચં તન્મોચનં તદાડવિસંવાદિતત્પતનમાત્રાદેઘ લક્ષ્યવેઘ

અનાલંબન યોગનું જ સ્વરૂપ જણાવે છે કે -

“શાસ્ત્રે બતાવેલા ઉપાયોવાળો અને વિશેષ રીતે શાસ્ત્ર દ્વારા ન વર્ણવી શકાય તેવો શાસ્ત્રયોગ પછી આવનારો આત્માની પ્રબળ શક્તિના કારણે પ્રગટેલો ‘સામર્થ્યયોગ’ નામનો ઉત્તમયોગ છે.” [યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય-૫]

૧ - આ શ્લોકમાં જણાવેલ સ્વરૂપવાળી ક્ષપકશ્રેણીકાળમાં જે બીજું - અપૂર્વકરણ આવે છે, તેમાં થતા ક્ષયોપશમ ભાવના ક્રમા વગેરે ધર્મોના ત્યાગ સ્વરૂપ... સામર્થ્યયોગ હોય છે. એ સામર્થ્યયોગથી નિઃસંગ અને સતત પ્રવૃત્ત એવી પરમાત્મદર્શનની ઈચ્છારૂપ આ ‘અનાલંબન’ યોગ માનવો.

(પંદરમા ‘ધોડશક’ની આઠમી ગાથામાં) કહ્યું છે કે -

“સામર્થ્યયોગના કારણે ઉત્પન્ન થતી અસંગશક્તિથી પૂર્ણ એવી પરમતત્ત્વને જોવાની ઈચ્છાને ‘અનાલંબન યોગ’ કહેવાય છે. તે અનાલંબન યોગ પરમાત્મદર્શન ન થાય ત્યાં સુધી રહે છે.”

પરતત્ત્વને (કેવળજ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપને) જોવાની ઈચ્છાને ‘દિદક્ષા’ કહેવાય છે. પૌદ્ગલિક આશંસાથી રહિત અને સતત એવી પ્રવૃત્તિથી પૂર્ણ એવી પરમાત્માના (કેવળજ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપના) દર્શનની ઈચ્છાને ‘અનાલંબન યોગ’ કહેવાય છે. તે જ્યાં સુધી પરતત્ત્વનું (કેવળજ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપનું) દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી હોય છે.

કેવળજ્ઞાનના યોગે જ્યારે પરમાત્મ સ્વરૂપનું (કેવળજ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપનું) દર્શન થઈ જાય ત્યારે અનાલંબન યોગ હોતો નથી. કારણ કે, ત્યારે કેવળજ્ઞાન પોતે જ આલંબન રૂપ બની જાય છે.

(પરમતત્ત્વ પામવાની ઈચ્છા હોવા છતાં) જે આત્માઓને હજુ સુધી એ પરમતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું નથી, તે આત્માઓ એ પરમતત્ત્વ (કેવળજ્ઞાન) મેળવવા માટે ધ્યાનરૂપ જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જ અનાલંબનયોગ છે.

ક્ષપકશ્રેણીગત આત્મારૂપી ધનુર્ધારી, ક્ષપકશ્રેણીરૂપી ધનુષ્ય દંડ ઉપર, (ગોઠવેલ) અનાલંબનયોગરૂપી બાણને, ધ્યાનાંતરિકારૂપી બાણ છોડવાની ક્રિયાથી, પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ લક્ષ્યને ઉદ્દેશીને તેને વિઘવામાં નિષ્ફળ ન જાય તે

इतीषुपातकल्पः सालम्बनः केवलज्ञानप्रकाश एव भवति, न त्वनालम्बनयोगव्यापारः, फलस्य सिद्धत्वादिति निर्गलितार्थः ।

आह च -

“तत्राऽप्रतिष्ठितोऽयं यतः प्रवृत्तश्च तत्त्वतस्तत्र ।

सर्वोत्तमानुजः खलु, तेनानालम्बनो गीतः ॥ [षो० १५-१]

द्रागस्मात्तद्दर्शनमिषुपातज्ञातमात्रतो ज्ञेयम् ।

एतच्च केवलं तत्, ज्ञानं यत्तत्परं ज्योतिः ॥” [षो० १५-૧૦]

‘તત્ર’ પરતત્ત્વે ‘અપ્રતિષ્ઠિતઃ’ અલબ્ધપ્રતિષ્ઠિતઃ સર્વોત્તમસ્ય યોગસ્ય અયોગાલ્બનસ્ય અનુજઃ પૃથ્ઠભાવી ॥

‘તદર્શનં’ પરતત્ત્વદર્શનં, ‘એતચ્ચ’ પરતત્ત્વદર્શનં ‘કેવલં’ સંપૂર્ણ ‘તત્’ પ્રસિદ્ધં યત્ તત્ કેવલજ્ઞાનં ‘પરં’ પ્રકૃષ્ટં જ્યોતિઃ ॥

સ્યાદ્ અત્ર કસ્યચિદાશક્ત્વા ઇષુપાતજ્ઞાતાત્પરતત્ત્વદર્શનં સતિ કેવલજ્ઞાનોત્તરમનાલમ્બનયોગપ્રવૃત્તિર્મા ભૂત્, સાલમ્બનયોગપ્રવૃત્તિસ્તુ વિશિષ્ટતરા કાચિત્સ્યાદેવ, કેવલજ્ઞાનસ્ય લબ્ધત્વેઽપિ મોક્ષસ્યાદ્યાપિ યોજનીયત્વાત્ ॥

રીતે ચલાવેલ તે બાણ જેવો અનાલંબન યોગ છે. જ્યાં સુધી તે છોડાતો નથી ત્યાં સુધી અનાલંબન યોગનો પ્રયત્ન છે. અને અંતે જ્યારે તે પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ લક્ષ્યને વીધે છે (કેવળજ્ઞાનને પામે છે) - બાણ છોડતાં જ જેમ લક્ષ્યવેધ થાય, તેમ આ ધ્યાનાંતરિકાથી સાલંબન એવો કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ જ થાય છે, પરંતુ અનાલંબન યોગની પ્રવૃત્તિ રહેતી નથી. કેમ કે ઈળની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, આ સ્પષ્ટ અર્થ છે,

ગ્રંથકાર (પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે) ‘ષોડશક’માં કહ્યું છે કે -

“આ અનાલંબન નામનો યોગ, પરમતત્ત્વમાં રહેલો નથી અને એ (નિશ્ચયનયથી) પરમતત્ત્વને જોવામાં પ્રવૃત્તિશીલ છે, વળી સર્વોત્તમ=અયોગી અવસ્થાના નાના ભાઈ જેવો કહ્યો છે (અથવા તો આના બાદ થનારી ‘અયોગી અવસ્થા’ કાળની અપેક્ષાએ નાના ભાઈ જેવી જાણવી).” [ષો. ૧૫-૮]

પરમતત્ત્વમાં રહેલો નથી=હજુ કેવલ્યાવસ્થાને પામેલો નથી.

પરમતત્ત્વને જોવામાં પ્રવૃત્તિશીલ=નિશ્ચયનયથી, ક્ષપકશ્રેણીમાં રહેતી પરમતત્ત્વને જોવાની (કેવળજ્ઞાનને પામવાની) ઈચ્છા.

“આ અનાલંબન યોગથી થતું પરમતત્ત્વદર્શન પૂર્વે જણાવેલ બાણ મૂકવાના દૃષ્ટાંતથી જાણવું અને આ જ તે સંપૂર્ણ, પ્રસિદ્ધ એવું કેવળજ્ઞાન છે. જે પરમજ્યોતિર્મય છે.” [ષો. ૧૫-૧૦]

ત્યાં=પરમતત્ત્વમાં, અપ્રતિષ્ઠિત=નહિ રહેલો, સર્વોત્તમાનુજ=અયોગ નામના સર્વોત્કૃષ્ટ યોગના પછીના ક્રમાંકવાળો (નાના ભાઈ જેવો), તદર્શન=પરમતત્ત્વનું દર્શન, એતદ્=પરમતત્ત્વ દર્શન, કેવળ=સંપૂર્ણ, તત્=પ્રસિદ્ધ, યત્ તત્=કેવળજ્ઞાન, પરં=શ્રેષ્ઠ - જ્યોતિસ્વરૂપ એમ ટીકામાં સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે.

બાણ મૂકવાના દૃષ્ટાંતથી પરમતત્ત્વનું દર્શન થયા બાદ, કેવળજ્ઞાન પછીના કાળમાં અનાલંબનયોગની પ્રવૃત્તિ ભલે ન હોય પણ કોઈક વિશિષ્ટ એવી સાલંબન-યોગની પ્રવૃત્તિ તો હોય જ. કેમ કે કેવળજ્ઞાન મળ્યા બાદ પણ હજુ મોક્ષ તો મેળવવાનો બાકી જ છે. (આ રીતે કેવળજ્ઞાન બાદ પણ સાલંબન-યોગ હોઈ શકે એવી આશંકા કરનારને જવાબ આપતાં જણાવે છે કે -)

મૈવમ્, કૈવલિનઃ સ્વાત્મનિ મોક્ષસ્ય યોજનીયત્વેऽપિ જ્ઞાનાકાઙ્ક્ષાયા અવિષયતયા ધ્યાનાનાલમ્બનત્વા-
ક્ષપકશ્રેણિકાલસમ્ભવિવિશિષ્ટતરયોગપ્રયત્નાભાવાદાવર્જીકરણોત્તરયોગનિરોધપ્રયત્નાભાવાઙ્કાર્વાક્તનકેવલિ-
વ્યાપારસ્ય ધ્યાનરૂપત્વાભાવાદ્ ।

ઉક્તાન્યતરયોગપરિણતેરેવ ધ્યાનલક્ષણત્વાત્ । આહ ચ મહાભાષ્યકારઃ -

‘સુદઢપ્પયત્તવાવારણં ણિરોહો વ વિજ્ઞમાણાણ ।

ઙ્ઘાણં કરણાણ મયં’ ણ ડ ચિન્તિણિરોહમિત્તાગં ॥૧૧॥’ ઇતિ । [વિશેષા. ગાથા-૩૦૭૧]

સ્યાદેતત્, યદિ ક્ષપકશ્રેણિદ્વિતીયાપૂર્વકરણભાવી સામર્થ્યયોગ એવાનાલમ્બનયોગો ગ્રન્થકૃતાઽભિહિત-
સ્તદા તદપ્રાપ્તિમતામપ્રમત્તગુણસ્થાનાનામુપરતસકલવિકલ્પકલ્લોલમાલાનાં ચિન્માત્રપ્રતિબન્ધોપલબ્ધરત્ન-
ત્રયસામ્રાજ્યાનાં જિનકલ્પિકાદીનામપિ નિરાલમ્બનધ્યાનમસઙ્ગતાભિધાનં સ્યાદિતિ ।

તમારે આ રીતે શંકા ન કરવી. કેમ કે, કેવળજ્ઞાનીને હજી મોક્ષ મેળવવાનો બાકી હોવા છતાં પણ એટલે કે પોતાના
આત્મામાં હજી મોક્ષનું જોડાણ બાકી હોવા છતાં પણ (પરમતત્ત્વને જોવાની ઈચ્છા સ્વરૂપ) જ્ઞાનાકાંક્ષા તેઓને હોતી
નથી. એથી એમને ધ્યાનનું આલંબન હોતું નથી. એથી એમનામાં ક્ષપકશ્રેણીકાળમાં થનારો વિશિષ્ટતર યોગપ્રયાસ
હોતો નથી અને (તેરમા ગુણસ્થાનકના છેડે કરાતા) આવર્જીકરણ નામની ક્રિયા કર્યા બાદ થનારા યોગનો નિરોધ
કરવાના પ્રયાસનો એમનામાં અભાવ હોવાથી તે પૂર્વ રહેતો કેવળજ્ઞાનીનો વ્યાપાર (સાલંબન કે નિરાલંબન : કોઈ
પણ પ્રકારના) ધ્યાનરૂપ હોઈ શકતો નથી.

શંકા - તો કેવળીને મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જરૂરી નિર્જરા સાધવામાં કારણરૂપ કોઈક ધ્યાન તો હશે જ ને ?

સમાધાન - પહેલાં કહ્યું તે મુજબ ધ્યાન બે પ્રકારના જ છે. ૧ - યોગના વિશિષ્ટ પ્રયોગરૂપ અને ૨ - યોગના
નિરોધરૂપ - આ બે પ્રકારની પરિણતિ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રકારનું ધ્યાન હોતું નથી. તેથી -

૧ - ક્ષપકશ્રેણિ વખતના વિશિષ્ટતર યોગ પ્રયાસરૂપ (ધ્યાન) અને

૨ - (૧૩મા ગુણસ્થાનકના અંતે કરાતા) યોગનિરોધના પ્રયાસરૂપ આત્મપરિણતિ જ ધ્યાન છે. તેથી કેવળજ્ઞાનની
પ્રાપ્તિથી લઈ યોગનિરોધના પ્રારંભ સુધીની કેવળજ્ઞાનીની પરિણતિ ધ્યાનરૂપ નથી. (માટે યોગનિરોધના પૂર્વે કેવળીને
મોક્ષાનુકૂળ સાલંબનયોગની પ્રવૃત્તિ નથી.)

(વિશેષાવશ્યક) મહાત્માધ્યાના રચયિતા પૂજ્યપાદ શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજી મહારાજે કહ્યું છે કે -

“(કેવળજ્ઞાન પૂર્વે ક્ષપકશ્રેણી વખતે) સુદઢપણે મજબૂતીથી પ્રવર્તાવેલો યોગવ્યાપાર અથવા (કેવળજ્ઞાન થયા બાદ
યોગનિરોધ પૂર્વે) વર્તતા એવા (મન-વચન-કાયારૂપ) કરણોનો નિરોધ ધ્યાનરૂપે માન્ય છે, નહિ કે કેવળ ચિત્તનો
નિરોધ જ !”

[વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગાથા-૩૦૭૧]

શંકા - ક્ષપકશ્રેણી (કાળમાં થતા) બીજા અપૂર્વકરણમાં થતો સામર્થ્યયોગ જ અનાલંબન છે એમ જો ગ્રંથકારશ્રીએ
કહ્યું છે તો -

એ સામર્થ્યયોગની પ્રાપ્તિ જેને થઈ નથી એવા, અપ્રમત્ત (૭મા) ગુણસ્થાનકવાળા, સર્વવિકલ્પના તરંગોની માળા
જેમની શમેલી છે એવા, જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મસ્વભાવમાં જ રહેવાથી જેઓએ રત્નત્રયીનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવા,
જિનકલ્પી આદિ મુનિઓને નિરાલંબન ધ્યાન હોય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તે કઈ રીતે ઘટે ?

મૈવમ્, યદ્યપિ તત્ત્વતઃ પરતત્ત્વલક્ષ્યવેદ્યાભિમુખસ્તદવિસંવાદી સામર્થ્યયોગ એવ નિરાલમ્બનસ્તથાપિ પરતત્ત્વલક્ષ્યવેદ્યપ્રગુણતાપરિણતિમાત્રાદર્વાક્તનં પરમાત્મગુણધ્યાનમપિ મુખ્યનિરાલમ્બનપ્રાપકત્વાદેકધ્યેવા-કારપરિણતિશક્તિયોગાન્ન નિરાલમ્બનમેવ ।

અત્ત એવાવસ્થાત્રયભાવને રૂપાતીતસિદ્ધગુણપ્રણિધાનવેલાયામપ્રમત્તાનાં શુક્લધ્યાનાંશો નિરાલમ્બનોઽ-નુભવસિદ્ધ એવ ।

સંસાર્યાત્મનોઽપિ ચ વ્યવહારનયસિદ્ધમૌપાધિકં રૂપમાચ્છાદ્ય શુદ્ધનિશ્ચયનયપરિકલ્પિતસહજાત્મગુણ-વિભાવને નિરાલમ્બનધ્યાનં દુરપહ્લવમેવ, પરમાત્મતુલ્યતયાઽઽત્મજ્ઞાનસ્યૈવ નિરાલમ્બનધ્યાનાંશત્વાત્, તસ્યૈવ ચ મોહનાશકત્વાત્ ।

આહ ચ -

“જો જાણઈ અરિહંતે, દવ્વત્તગુણત્તપ્પજ્ઞયત્તેહિં ।

સો જાણઈ અપ્પાણં, મોહો ખલુ જાઈ તસ્સ લયં ।।” ઇતિ । [પ્રવચનસાર ૧-૮૦]

સમાધાન - તમારી આ શંકા બરાબર નથી. પરમાર્થથી વિચારતાં 'પરમતત્ત્વરૂપી લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે અભિમુખ બનેલ, અવશ્ય ફળદાયી એવો (ક્ષપકશ્રેણીકાળમાં થતો) સામર્થ્યયોગ જ નિરાલંબન યોગ છે. તો પણ (જિનકલ્પી આદિ મુનિઓને) પરમતત્ત્વરૂપી લક્ષ્યને વીંધનારો વર્ધમાન પરિણામ પ્રવર્તતો હોવાથી જ એ પૂર્વની (સામર્થ્યયોગ પૂર્વની) અવસ્થામાં કરાતું પરમાત્માના ગુણોનું ધ્યાન પણ મુખ્ય-નિરાલંબન ધ્યાનને પમાડનારું હોવાથી અને એમાં એક (=નિરાલંબન ધ્યાનમાં જે ધ્યેયનો આકાર છે તે) ધ્યેયાકારમાં પરિણતિ પામવાની શક્તિનો યોગ હોવાથી 'નિરાલંબન ધ્યાન' જ છે.

આ બે કારણો (ક્ષપકશ્રેણીના સામર્થ્ય યોગમાં કરાતું ધ્યાન જેમ નિરાલંબન છે; તેમ તેની) પૂર્વાવસ્થામાં કરાતું પરમાત્મ ગુણોનું ધ્યાન પણ નિરાલંબન જ છે એમ કહી શકાય.

(પૂર્વની ૭મા ગુણસ્થાનકવાળા મુનિઓનું ધ્યાન એ નિરાલંબન ધ્યાન છે, એવી ચાલતી-વાતના અનુસંધાનમાં કહે છે કે) માટે જ (ભગવાનની) ત્રણ અવસ્થાની ભાવના કરતી વખતે ત્રીજી : રૂપાતીત ભાવનામાં અરૂપી એવા સિદ્ધોના ગુણોનું પ્રણિધાન કરતી વખતે અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકવાળા મુનિઓને શુક્લધ્યાનના અંશવાળો નિરાલંબન યોગ હોવો અનુભવસિદ્ધ જ છે.

સંસારી જીવોના પણ વ્યવહારનયથી સિદ્ધ થતા (કર્મની ઉપાધિથી થયેલ) ઔપાધિક રૂપને ઢાંકીને (ગૌણ કરીને) શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી કલ્પેલું (તેમનામાં રહેલું) સિદ્ધસમ સહજાત્માનું ચિંતન પણ નિરાલંબન ધ્યાન જ છે.

(નિગોદાદિ દરેક સંસારી જીવોમાં સત્તારૂપે રહેલા સિદ્ધત્વનું ચિંતન એ નિરાલંબન ધ્યાનરૂપે પ્રગટ જ છે)

કારણ કે આ રીતે કરાતી આત્માની વિચારણામાં પણ આત્મા અને પરમાત્માની સત્તાગત તુલ્યતા વિચારાય છે. અને (પરમાત્માની સાથે આત્માની સત્તાગત તુલ્યતાનો) તે વિચાર જ નિરાલંબન ધ્યાનનો અંશ છે અને મોહનો નાશ કરાવનાર છે.

‘પ્રવચન સાર’ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે -

“દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને પર્યાપત્વથી જે વ્યક્તિ અરિહંતોને જાણે છે, તે આત્માને જાણે છે : એનો મોહ નક્કી નાશ પામે છે.”

તસ્માદ્વિદ્રવ્યવિષયં ધ્યાનં સાલંબનં અરૂપિવિષયં ચ નિરાલંબનમિતિ સ્થિતમ્ ॥૧૧॥

ઉપરથી બધી ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એ આવ્યો કે -

રૂપીદ્રવ્યને લગતું ધ્યાન તે સાલંબન-ધ્યાન છે અને અરૂપીદ્રવ્યને લગતું ધ્યાન તે નિરાલંબન-ધ્યાન છે. ॥૧૮॥

તાત્પર્ય : આ પૂર્વની ગાથાઓમાં સ્થાનયોગ, ઊર્ણયોગ, અર્થયોગ અને આલંબનયોગનું વર્ણન કર્યા પછી આ ૧૮મી ગાથામાં અનાલંબનયોગનું વર્ણન કર્યું છે. એમાં છેલ્લા બે યોગની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો -

- યોગ બે પ્રકારનો છે : ૧ - સાલંબનયોગ અને ૨ - નિરાલંબનયોગ.
- એ જ રીતે ધ્યાન પણ બે પ્રકારનાં છે : ૧ - સાલંબનધ્યાન અને ૨ - નિરાલંબનધ્યાન.
- જે આલંબન-સહિત હોય તેને 'સાલંબન' કહેવાય છે અને જે આલંબન વિનાનું હોય તે 'નિરાલંબન' કહેવાય છે.
- જે ધ્યાન કે યોગમાં સમવસરણમાં રહેલ તીર્થંકર પરમાત્મા કે તેમની પ્રતિમાનો સહારો લેવાય તેને 'સાલંબનધ્યાન' કે 'સાલંબનયોગ' કહેવાય.
- જે ધ્યાન કે યોગમાં પરમાત્માની સિદ્ધાવસ્થા, અરૂપી અવસ્થા કે સિદ્ધાવસ્થાના કેવળજ્ઞાન વગેરે ગુણોનો સહારો લેવાય તે 'નિરાલંબન ધ્યાન' કે 'નિરાલંબનયોગ' કહેવાય છે.
- પરમાત્માની રૂપી અવસ્થાનો સહારો લઈને કરાતો યોગ કે ધ્યાન એ 'સાલંબનયોગ', 'સાલંબનધ્યાન' છે અને પરમાત્માની અરૂપી અવસ્થાનો સહારો લઈને કરાતો યોગ કે ધ્યાન એ 'નિરાલંબનયોગ', 'નિરાલંબનધ્યાન' છે.
- પરમાત્માની અરૂપી અવસ્થાનો સહારો એ નામ માત્રનું આલંબન હોઈ એને અનાલંબન કે નિરાલંબન માનવું એ ઉચિત જ છે.
- આ અનાલંબનયોગ સામર્થ્યયોગ સમયે હોય છે.
- 'યોગદષ્ટિસમુચ્ચય'માં જે ૧ - ઈચ્છાયોગ, ૨ - શાસ્ત્રયોગ અને ૩ - સામર્થ્યયોગનું વર્ણન કર્યું છે, તે પૈકીના ત્રીજા 'સામર્થ્યયોગ'માં આ અનાલંબન યોગ પ્રગટે છે.
- સામર્થ્યયોગ પણ મુખ્ય અને ગૌણ, એટલે કે તાત્ત્વિક અને અતાત્ત્વિક : એમ બે પ્રકારનો છે. એમાંનો તાત્ત્વિક કોટિનો સામર્થ્યયોગ પણ ૧ - ધર્મસંન્યાસ યોગ અને ૨ - યોગસંન્યાસ યોગ, એમ બે પ્રકારનો છે.
- ક્ષપકશ્રેણી કાળમાં આઠથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધીમાં થતો સામર્થ્યયોગ એ ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગ હોય છે અને તેરમા ગુણસ્થાનકના અંતે 'આવર્જકરણ' પછીના સમયમાં પ્રગટતો સામર્થ્યયોગ એ યોગસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગ હોય છે.
- અહીં જે સામર્થ્યયોગની વાત કરી છે, તે તાત્ત્વિક કોટિના ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગની વાત છે.
- ક્ષપકશ્રેણી કાળમાં થતાં બીજા અપૂર્વકરણ સમયે જે ક્ષયોપશમભાવના ક્ષમા વગેરે ધર્મોનો ત્યાગ કરાય છે, તે ક્ષયોપશમ ભાવના ક્ષમાદિ ધર્મોના ત્યાગરૂપ આ સામર્થ્યયોગ હોય છે અને એ સામર્થ્યયોગના કાળમાં નિઃસંગ અને અનવરત (અખંડપણે) પ્રવૃત્ત થયેલ એવી પરતત્ત્વના દર્શનની - કેવળજ્ઞાનાદિ સ્વભાવવાળી શુદ્ધાત્મ પ્રદેશસ્વરૂપ - સિદ્ધાવસ્થાના દર્શનની ઈચ્છારૂપ આ અનાલંબનયોગ હોય છે.
- આવા ક્ષપકશ્રેણીના સાધકને જ્યારે કેવળજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે પરતત્ત્વ-પરમાત્મતત્ત્વનું દર્શન થાય

છે. ક્ષપકશ્રેણીના કાળમાં થતાં બીજા અપૂર્વકરણથી આરંભીને જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન થઈને પરતતત્ત્વ-પરમાત્મતત્ત્વનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી સામર્થ્યયોગ અને સામર્થ્યયોગ કાળમાં થતો આ અનાલંબનયોગ ચાલુ હોય છે.

- કેવળજ્ઞાન દ્વારા જ્યારે પરતત્ત્વ-પરમાત્મતત્ત્વનું કેવળજ્ઞાનાદિ સ્વભાવવાળી શુદ્ધાત્મપ્રદેશસ્વરૂપ-સિદ્ધાવસ્થાનું દર્શન થઈ જાય છે, ત્યારે ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગ કે ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગકાલીન અનાલંબનયોગ રહેતો નથી.
- જેમ ધનુર્ધર ધનુષ્યમાં બાણ ચડાવી લક્ષ્ય સામે એકાગ્ર બની ધનુષ્યને ખેંચે છે, ત્યારે તેનું ધ્યાન લક્ષ્ય સાથે જોડાયેલું હોય છે.
- એનું ધ્યેય લક્ષ્યવેધનું હોય છે અને એનું પૂરેપૂરું સામર્થ્ય એ માટે વપરાતું હોય છે. જ્યારે તે બાણ છોડે છે, ત્યારે બાણ સાથે એનો કોઈ સંબંધ રહેતો નથી. પૂર્વ પ્રયોગથી બાણ આગળ વધે છે અને જ્યારે એ બાણથી લક્ષ્ય વિંધાય છે, ત્યારે પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે. અહીં પણ કેવળજ્ઞાન દ્વારા પરતત્ત્વ-પરમાત્મતત્ત્વનું દર્શન થયા પછી આ સામર્થ્યયોગ કે અનાલંબનધ્યાન રહેતું નથી.
- ધનુર્ધારીએ નિષ્ક્રિય લક્ષ્યનો વેધ કરવા માટે છોડેલું બાણ, ધનુષ્યમાંથી છૂટ્યા પછી જ્યાં સુધી લક્ષ્યવેધ ન કરે, ત્યાં સુધીના સમયમાં તેની જેવી સ્થિતિ હોય છે, તેવી જ સ્થિતિ ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગકાલીન અનાલંબનયોગના સમયમાં હોય છે.
- લક્ષ્યવેધરૂપ કેવળજ્ઞાન થતાં કેવળજ્ઞાનીને ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગ કે તે સમયમાં થતો અનાલંબનયોગ હોતો નથી.
- ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો આઠમા ગુણસ્થાનકથી બારમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધીનો સમય તે અનાલંબનયોગનો સમય છે. તેરમું ગુણસ્થાનક એ કેવળજ્ઞાનનો સમય છે. કેવળજ્ઞાનીને કેવળજ્ઞાનના યોગે પરતત્ત્વ-પરમાત્મતત્ત્વનું-આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપનું પૂરેપૂરું દર્શન થતું હોઈ ત્યાં અનાલંબનયોગ હોતો નથી.
- અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાન પોતે જ આત્માનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે. એટલે એ અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ જ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ગણાય છે.
- ક્ષપકશ્રેણીમાં આરૂઠ થયેલ સાધક, સામર્થ્યયોગ દ્વારા કેવળજ્ઞાન પામે ત્યારથી લઈને જ્યાં સુધી યોગનિરોધ ન કરે ત્યાં સુધી કોઈ પણ ધ્યાન નથી હોતું; પણ ધ્યાનાંતરિકા હોય છે.
- ક્ષપકશ્રેણીકાળમાં આઠમાથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધી મન, વચન અને કાયાના યોગોનું દૃઢતાથી પ્રવર્તન કરવારૂપ શુક્લધ્યાનના પહેલા બે પાયા હોય છે. જ્યારે તેરમા ગુણસ્થાનકના અંતે મન, વચન અને કાયાના યોગોનો નિરોધ કરવારૂપ શુક્લધ્યાનના છેલ્લા બે પાયા હોય છે. પણ -
- તેરમા ગુણસ્થાનકે તો કોઈપણ ધ્યાન હોતું નથી. આથી આઠમાથી બારમા ગુણસ્થાનકમાં થતા શુક્લધ્યાનના પહેલા બે પાયા અને આવર્જકરણ કર્યા પછી તેરમા ગુણસ્થાનકના અંતે થતા શુક્લધ્યાનના છેલ્લા બે પાયા વચ્ચેના તેરમા ગુણસ્થાનકના કાળને 'ધ્યાનાંતરિકા'નો કાળ કહેવાય છે.

જુદા જુદા સમયમાં થતાં બે ધ્યાન વચ્ચેના ધ્યાન વિનાના સમયને 'ધ્યાનાંતરિકા' કહેવાય છે. આ ધ્યાનાંતરિકાના કાળમાં અનાલંબન યોગ કે સાલંબનયોગ - બેમાંથી એક પણ યોગ હોતો નથી.

- કોઈને એવો પ્રશ્ન થાય કે, તેરમા ગુણસ્થાનકે રહેલા કેવળજ્ઞાનીને આત્મસ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન થતું હોવાથી ભલે તેમને અનાલંબનયોગ ન હોય, પણ સાલંબનયોગ કેમ ન હોય ? કદાચ આ સામે એવો જવાબ અપાય કે, કેવળજ્ઞાનીને હવે યોગની કોઈ જરૂર નથી. કારણ કે, કેવળજ્ઞાનીને આત્મદર્શન કરવું હતું તે થઈ ગયું. તો આ જવાબથી સંતોષ થતો નથી. કારણ કે, કેવળીને કેવળજ્ઞાન દ્વારા આત્મદર્શન થવા છતાં હજુ આત્માના સંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. ભલે એમનાં ચારેય ધાતિકર્મનો ક્ષય થયો હોય, પણ હજુ અધાતિકર્મોનાં બંધન તો ઊભાં જ છે. તેને તોડીને તેમણે જે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામવું છે, તે માટે તેમને પણ યોગની આવશ્યકતા છે જ. એટલે કેવળજ્ઞાનીને આત્મદર્શન થયું હોવાથી ભલે અનાલંબનયોગ ન હોય, પણ સાલંબનયોગ તો હોવો જ જોઈએ.
- એનો જવાબ એ છે કે, કેવળજ્ઞાનીએ મોક્ષ પામવાનો બાકી હોવા છતાં ધ્યાનનાં જે બે લક્ષણો છે, તે પૈકીનું એક પણ લક્ષણ એમનામાં ઘટતું નથી. માટે તેમને સાલંબન કે નિરાલંબન કોઈ પણ યોગ હોય એવું કહી શકાય નહિ.
- શુક્લધ્યાનના ચાર પાયા પૈકી પહેલા બે પાયા ચિત્તનિરોધ સ્વરૂપ હોય છે અને છેલ્લા બે પાયા એ મન, વચન, કાયારૂપ જે યોગ તે યોગના નિરોધ સ્વરૂપ હોય છે.
- શુક્લધ્યાનના પહેલા બે પાયામાં જેવી જ્ઞાનની આકાંક્ષા હોય છે અને જેવો વિશિષ્ટ પ્રકારનો યોગ પ્રયત્ન હોય છે, તેવી જ્ઞાનાકાંક્ષા કે તેવો યોગપ્રયત્ન કેવળજ્ઞાનીને હોતો નથી અને એ જ રીતે આવર્જકરણ પછી પ્રગટતા છેલ્લા બે પાયામાં યોગનિરોધનો પ્રયત્ન હોય છે, તેવો યોગનિરોધનો પ્રયત્ન પણ કેવળજ્ઞાનીને હોતો નથી. તેથી તેમને અનાલંબન કે સાલંબન બેમાંથી એક પણ પ્રકારના ધ્યાન કે યોગ હોતા નથી.
- કેવળજ્ઞાનીને આવર્જકરણ કરીને યોગનિરોધ ન કરે ત્યાં સુધી સાલંબન કે નિરાલંબન; બેમાંથી કોઈ પણ ધ્યાન કે યોગ હોતા નથી. એટલે નક્કી એ થયું કે, આઠમા ગુણસ્થાનકથી બારમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધી જ નિરાલંબન ધ્યાન કે નિરાલંબનયોગ હોય છે.
- આ રીતે જો એવો નિર્ણય કરાય કે ક્ષપકશ્રેણીમાં રહેલા આઠમાથી બારમા ગુણસ્થાનકવાળા સાધકોને જો અનાલંબનયોગ હોય તો સઘળાય વિકલ્પોની કલ્લોલમાળા જેઓની શાંત થઈ ગઈ છે, જ્ઞાનમાત્ર સાધેના પ્રતિબંધ-પ્રબળ જોડાણના કારણે જેમણે રત્નત્રયીનું સામ્રાજ્ય આત્મસ્થ કર્યું છે; એવા સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે રહેલા 'જિનકલ્પી' વગેરેને પણ અનાલંબનયોગ છે - એમ નહિ માની શકાય. સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે રહેલા, આવી ઉત્તમ સાધકદર્શાને પામેલ સાધકોને અનાલંબનયોગ ન હોય એવું માનવું કેટલું યોગ્ય છે ?
- આ પ્રશ્નના જવાબમાં પહેલાં એ વાત સ્પષ્ટ થવી જરૂરી છે કે, ઉપર કરેલા વર્ણનના આધારે સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકને વરેલા જિનકલ્પીઓ વગેરે સાધકોને અનાલંબનયોગ ન જ હોય એવું માનવાની જરૂર નથી. પરંતુ જેવો અનાલંબનયોગ આઠમા ગુણસ્થાનકથી બારમા ગુણસ્થાનકે રહેલા ક્ષપકશ્રેણીના સાધકોને હોય છે, તેવો વિશિષ્ટ કોટિનો અનાલંબનયોગ ભલે જિનકલ્પીઓ વગેરે સાતમા ગુણસ્થાનકના સાધકોને ન હોય, પણ તેવા વિશિષ્ટ કોટિના અનાલંબનયોગને લાવી આપે, એનું કારણ બને એવા પ્રકારનો અનાલંબનયોગ તો અવશ્ય હોય છે. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મુખ્ય સ્વરૂપે અનાલંબનયોગ ક્ષપકશ્રેણી કાળમાં હોય છે. જ્યારે મુખ્યનું કારણ બને એવો ગૌણ કોટિનો અનાલંબનયોગ સાતમે ગુણસ્થાનકે પણ અવશ્ય હોય છે.

અવ. અથ નિરાલંબનધ્યાનસ્યૈવ ફલપરમ્પરામાહ -

एयंमि मोहसागरतरणं सेढी य केवलं चेव ।

तत्तो अजोगजोगो, कमेण परमं च निव्वाणं ॥२०॥

‘એયંમિ’ ત્તિ । ‘એતસ્મિન’ નિરાલંબનધ્યાને લબ્ધે મોહસાગરસ્ય દુરન્તરાગાદિભાવસન્તાનસમુદ્રસ્ય તરણં

- સાતમા ગુણસ્થાનકે રહેલા જિનકલ્પીઓ વગેરે સાધકોને અનાલંબનયોગ હોય છે, એવું કહેવાનું કારણ એ છે કે સામર્થ્યયોગના કાળમાં અવિસંવાદીપણે લક્ષ્યનો વેધ કરે તેવો જે તાત્ત્વિક કોટિનો અનાલંબનયોગ હોય છે, તેવો તાત્ત્વિક કોટિનો અનાલંબનયોગ ભલે સાતમા ગુણસ્થાનકે ન હોય. આમ છતાં તેવા મુખ્ય અનાલંબનયોગને પમાડનારો અને મુખ્ય અનાલંબનયોગમાં જે પરતત્વ-પરમાત્મતત્ત્વનું ધ્યાન હોય છે, તે જ પરતત્વ-પરમાત્મતત્ત્વનાં ધ્યાનવાળો નિરાલંબનયોગ તો અહીં સાતમા-અપ્રમત ગુણસ્થાનકે હોય જ છે. માટે જ પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપાતીત એમ અવસ્થાત્રયીની ભાવના કરતાં રૂપાતીત એવા સિદ્ધભગવંતોના ગુણોના પ્રણિધાનકાળમાં અપ્રમત એવા મુનિઓને શુક્લધ્યાનના અંશરૂપ નિરાલંબનયોગ અનુભવસિદ્ધ જ છે.

- કોઈ પણ સાધક પોતે પોતાના સાંસારિક સ્વરૂપને ગૌણ કરીને આત્માના સહજ શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન કરે, પરમાત્માના શુદ્ધસ્વરૂપ સાથે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની તુલના કરે તો તે પણ નિરાલંબનધ્યાન જ છે. આવું ધ્યાન એ નિરાલંબન નથી એવું કોઈ શી રીતે કહી શકે ? દેહ અને કર્મથી સહિત આત્માનું સ્વરૂપ તે વ્યવહારનય માન્ય આત્મસ્વરૂપ છે. જ્યારે દેહ અને કર્મથી રહિત અનંતજ્ઞાનાદિમય આત્માનું સ્વરૂપ તે નિશ્ચયનય માન્ય આત્મસ્વરૂપ છે, માટે જ -

‘અરિહંતપદ ધ્યાતો થકો, દલ્લહ ગુણ પજજાય રે, ભેદ છોદ કરી આતમા, અરિહંતરૂપી થાય રે.’
એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

- એથી અનાલંબનયોગ અતિચાર રહિત એવા છદ્દે ગુણઠાણે તેમજ સાતમે અને આઠમા વગેરે ગુણસ્થાનકે પણ ઘટી શકે છે. પરંતુ શાસ્ત્રયોગકાલિન અનાલંબન યોગ નિરતિચાર છદ્દે, અને સાતમે ગુણસ્થાનકે અને સામર્થ્યયોગ કાલિન અનાલંબન યોગ આઠમાથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધી ઘટી શકે છે.

- આખી વાતનો નિષ્કર્ષ એ છે કે, રૂપીદ્રવ્ય વિષયક ધ્યાન તે સાલંબનધ્યાન છે અને અરૂપીદ્રવ્ય વિષયક ધ્યાન તે અનાલંબન-નિરાલંબનધ્યાન છે - ॥૧૯॥

અવ૦ હવે ‘નિરાલંબન ધ્યાન’ની જ ફળ પરંપરાને કહે છે (અર્થાત્ નિરાલંબન ધ્યાનના કારણે જ એક પછી એક જે ફળો પ્રાપ્ત થાય છે, તે જણાવે છે -)

ગાથા-૨૦ : આ નિરાલંબન ધ્યાન આવ્યા બાદ મોહસાગર તરાય છે, મોહસાગર તરવાથી (ક્ષપક)શ્રેણી પાર પમાય છે, ક્ષપકશ્રેણીથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, કેવળજ્ઞાનથી આગળ અયોગીપણું મળે છે અને આ ક્રમે કરી અંતે પરમપદ=નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે - ૨૦.

વ્યાખ્યાર્થ: આ નિરાલંબન ધ્યાન જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ભયંકર રાગાદિ ભાવોની પરંપરારૂપ મોહસાગર તરી જવાય છે. ત્યારબાદ ક્ષપકશ્રેણી પૂર્ણ થાય છે. એ ક્ષપકશ્રેણી અધ્યાત્માદિ યોગના પ્રકર્ષવાળા એક વિશિષ્ટ આશય સ્વરૂપ હોય છે. એને જ અન્ય ધર્મીઓ ‘સંપ્રજ્ઞાતસમાધિ’ રૂપે વર્ણવે છે.

भवति । ततश्च 'श्रेणिः' क्षपकश्रेणिर्निर्व्यूढा भवति, सा ह्यध्यात्मादियोगप्रकर्षगर्भिताशयविशेषरूपा । एष एव सम्प्रज्ञातः समाधिस्तीर्थान्तरीयैर्गीयते ।

एतदपि सम्यग् यथावत् प्रकर्षेण सवितर्कनिश्चयात्मकत्वेनात्मपर्यायाणामर्थतां च द्विपादीनामिह ज्ञायमानत्वादर्थतो नानुपन्नम् ।

ततश्च 'केवलमेव' केवलज्ञानमेव भवति । अयं चासम्प्रज्ञातः समाधिरिति परैर्गीयते, तत्रापि अर्थतो नानुपपत्तिः, केवलज्ञानेऽशेषवृत्त्यादिनिरोधाद्ब्रह्मात्मस्वभावस्य मानसविज्ञानवैकल्यादसम्प्रज्ञातत्वसिद्धेः ।

अयं चासम्प्रज्ञातः समाधिर्द्विधा-सयोगिकेवलिभावी अयोगिकेवलિभावी च, आद्यो मनोवृत्तीनां विकल्प-ज्ञानरूपाणामत्यन्तोच्छेदात्सम्पद्यते । अन्त्यश्च परिस्यन्दनरूपाणाम्, अयं च केवलज्ञानस्य फलभूतः ।

(ક્ષપકશ્રેણીના ઉપર જણાવ્યા મુજબના પરિણામને 'સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ' રૂપે જે કહેવાય છે) આ વાત પણ સાચી છે. કેમ કે - 'સંપ્રજ્ઞાત' શબ્દમાં રહેલા.

'સં+પ્ર'='યથાવત્ પ્રકર્ષ'='સવિતર્ક નિશ્ચયરૂપ પ્રકર્ષથી આત્મપર્યાયો - ૧ અને દ્વીપ-સમુદ્રાદિ જ્ઞેય પદાર્થો - ૨ : આ બંને પ્રકારના પદાર્થો ક્ષપકશ્રેણીમાં જણાતા હોવાથી (શબ્દ ભલે અલગ વપરાયો છે છતાં) અર્થથી તે વાત સંગત છે.

'સં'થી 'સમ્યક્=યથાવત્' લેવાય,

'પ્ર'થી 'પ્રકર્ષથી=ઉત્કૃષ્ટપણે' લેવાય,

'જ્ઞા'થી જ્ઞાયમાન=જણાતું' લેવાય.

(જ્ઞાયમાન=ક્ષપકશ્રેણીમાં તે બંને પદાર્થો જ્ઞાનરૂપે જણાતા હોય છે)

(આપણે ત્યાં શુક્લધ્યાનના પહેલા બે પાયા તરીકે આ વાત રજૂ કરાઈ છે. એ શબ્દો એમને ત્યાં નથી, પરંતુ એનો અર્થ=ભાવ એક જ છે.)

ક્ષપકશ્રેણી પૂર્ણ થયા બાદ કેવળજ્ઞાન જ થાય. એ કેવળજ્ઞાન જ 'અસંપ્રજ્ઞાત-સમાધિ'ના નામે અન્યધર્મોનો વડે વર્ણવાય છે. તે વાત પણ અર્થની અપેક્ષાએ વિચારતાં ખોટી નથી. કેમકે ... કેવળજ્ઞાન અવસ્થામાં, બાકીની તમામ વૃત્તિ આદિનો નિરોધ થવાથી જે આત્મસ્વભાવ પ્રગટ થાય છે, તેમાં માનસવિજ્ઞાન (મનના સંકલ્પ-વિકલ્પો) હોતું નથી. તેથી તે 'અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ' રૂપે સિદ્ધ છે.

અને - આ 'અસંપ્રજ્ઞાત-સમાધિ' બે પ્રકારની છે.

૧ - સયોગી કેવળી અવસ્થામાં થનારી અને

૨ - અયોગી કેવળી અવસ્થામાં થનારી.

એમાંથી પહેલી સમાધિ (સયોગી કેવળી અવસ્થાની) વિકલ્પાત્મક જ્ઞાનરૂપ મનોવૃત્તિઓના સંપૂર્ણ નાશથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે બીજી સમાધિ (અયોગી કેવળી અવસ્થાની) પરિસ્યંદનરૂપ વૃત્તિઓના સંપૂર્ણ નાશથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ બીજી સમાધિ કેવળજ્ઞાનના ફળ તરીકે છે.

એ જ વાતને (કેવળજ્ઞાનના ફળને) કહી રહ્યાં છે -

एतद् एव आह 'ततश्च' केवलज्ञानलाभादनन्तरं च 'अयोगयोगः' वृत्तिबीजदाहायोगाख्यः समाधिर्भवति ।
अयं च 'धर्ममेघः' इति पातञ्जलैर्गीयते, 'अमृतात्मा' इत्यन्यैः, 'भवशत्रुः' इत्यपरैः 'शिवोदयः' इत्यन्यैः,
'सत्त्वानन्दः' इत्येकैः, 'परश्च' इत्यपरैः ।

'क्रमेण' उपदर्शितपारम्पर्येण ततोऽयोगयोगात् 'परमं' सर्वोत्कृष्टफलं, निर्वाणं भवति ॥२०॥

તે કેવળજ્ઞાન મળ્યા બાદ તરત જ વૃત્તિરૂપ બીજ બળી જવાથી મળનારી 'અયોગયોગ' નામની (બીજી) સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અને 'અયોગ સમાધિ' નામનો યોગ, પાતંજલ-મતને માનનારાઓથી 'ધર્મમેઘ'ના નામે વર્ણવાય છે અન્યમતવાળાઓથી અમૃતાત્માના નામે વર્ણવાય છે. બીજા (કેટલાક) મતવાળાઓથી તે 'ભવશત્રુ'ના નામે વર્ણવાય છે. એનાથી અન્ય ધર્મીઓ વડે તે 'શિવોદય'ના નામે વર્ણવાય છે. કેટલાક તેને 'સત્ત્વાનંદ' નામે વર્ણવે છે, તો વળી બીજા કેટલાક મતધારીઓ તેને 'પર' સ્વરૂપે વર્ણવે છે.

ફળપરંપરાના ચાલુ વર્ણનના અનુસંધાનમાં આગળ વધતાં કહે છે કે -

અયોગ નામનો યોગ પ્રાપ્ત થયા બાદ પરમ=સર્વોત્કૃષ્ટ ફળરૂપ નિર્વાણ=મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨૦॥

તાત્પર્ય : ઓગણીશમી ગાથામાં પાંચ યોગ પૈકી છેલ્લા નિરાલંબનયોગનું સ્વરૂપ અને એના અધિકારીઓનું વર્ણન કર્યું. આ વીશમી ગાથામાં નિરાલંબનયોગનાં ફળનું વર્ણન કર્યું છે.

- સ્થાનયોગ, ઊર્ણયોગ, અર્થયોગ, આલંબનયોગ અને અનાલંબનયોગ : આ પાંચે યોગમાં શ્રેષ્ઠ અને છેલ્લો યોગ નિરાલંબનયોગ છે.
- આ નિરાલંબનયોગ દ્વારા આત્માની શ્રેષ્ઠ કક્ષાની, પરાકાષ્ઠાની સ્પષ્ટકદશા અને શ્રેષ્ઠ કક્ષાની પરાકાષ્ઠાની સિદ્ધિઓ મળે છે. જેના પરિણામે પૂર્ણસિદ્ધ પરમમોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.
- આ શ્રેષ્ઠ કક્ષાની પરાકાષ્ઠાની સાધના અને સિદ્ધિમાં ૧ - મોહસાગરને તરી જવો, ૨ - ક્ષપકશ્રેણીને પૂર્ણ કરવી, ૩ - કેવળજ્ઞાન પામવું, ૪ - અયોગ યોગને પામવો અને ૫ - પરમ નિર્વાણ-મોક્ષનો સમાવેશ થાય છે. આ રીતે પાંચમ્મ અનાલંબન-નિરાલંબનયોગનાં પાંચ ફળો છે.
- ટુંકમાં કહીએ તો, અનાલંબન-નિરાલંબનયોગ દ્વારા મોહનો વિજય, ક્ષપકશ્રેણી, કેવળજ્ઞાન, અયોગી અવસ્થા અને પરમનિર્વાણ-મોક્ષ પામી શકાય છે.
- આમાંથી ક્ષપકશ્રેણી એ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષયરૂપ યોગપંચકના પ્રકર્ષવાળા આશય-વિશેષરૂપ છે.
- અનાલંબનયોગનાં ફળ તરીકે પ્રગટતી આ અવસ્થાઓને અન્ય દર્શનકારો પણ પોતપોતાની પરિભાષાથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને સાપેક્ષ રીતે વિચારાય તો આ ફળોને આ રીતે ઓળખાવવામાં પણ વાંધો જણાતો નથી.
- મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાના યોગદર્શનમાં ક્ષપકશ્રેણીને [આઠથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધીની અવસ્થાને] સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના નામે વર્ણવી છે, જ્યારે [તેરમા ગુણસ્થાનકની] સયોગી કેવલી અવસ્થાને અને [ચોદમા ગુણસ્થાનકની] અયોગી કેવલી અવસ્થાને 'અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ'ના નામે ઓળખાવી છે.

- ક્ષપકશ્રેણીકાલીન આ અનાલંબનયોગને જ મહર્ષિ પતંજલિ વગેરે ‘સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ તરીકે ઓળખાવે છે. તે કઈ રીતે ઘટમાન થઈ શકે. તે સમજાવવા માટે સૌ પ્રથમ ‘સમ્’-‘પ્ર’-‘જ્ઞાત’ : આ ત્રણ શબ્દોનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે. ‘સમ્’ એટલે ‘સમ્યક્’; જેવું હોય તેવું, ‘પ્ર’ એટલે ‘પ્રકર્ષથી’; નિશ્ચયાત્મક રીતે. ‘જ્ઞાત’ એટલે જીવના નર, નારક વગેરે પર્યાયો-અવસ્થાઓ અને દ્વીપ-સાગર વગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું.
- આ ‘સંપ્રજ્ઞાત’ શબ્દનો અર્થ છે. એટલે જે અવસ્થામાં સાધકને જીવના નર-નારક વગેરે પર્યાયો-અવસ્થાઓનું અને દ્વીપ-સમુદ્ર વગેરે પદાર્થોનું જેવું છે તેવું - યથાર્થ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય તેવી સાધકની અવસ્થાને ‘સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ કહેવાય છે.
- સાધકને આવું જ્ઞાન ક્ષપકશ્રેણીકાળના શુક્લધ્યાનના પહેલા બે પાયામાં થતું હોય છે, માટે ક્ષપકશ્રેણીને સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ તરીકે ઓળખવી એ ઉચિત છે. ક્ષપકશ્રેણીમાં થતાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિશેષ ક્ષયોપશમને કારણે ‘પરમાવધિ’ ક્ષાન્તું અવધિજ્ઞાન થાય છે.
- અવધિજ્ઞાનથી રૂપી દ્રવ્યોનું જ્ઞાન થાય છે. આત્માના સાંસ્કારિક પર્યાયો અને દ્વીપ-સમુદ્ર વગેરે પદાર્થો રૂપી હોવાથી અવધિજ્ઞાની તે બધા પદાર્થોને સારી રીતે જોઈ શકે છે.
- એમાં પણ જ્યારે પરમાવધિજ્ઞાન થાય ત્યારે ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ વિષયમાં રહેલા તમામ રૂપી દ્રવ્યોને તેઓ જોઈ શકે છે અને અલોકમાં પણ અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જો રૂપી દ્રવ્યો હોય તો તે જોવાની તેમનામાં શક્તિ પ્રગટે છે. જો કે અલોકમાં આકાશસ્તિકાય સિવાય અન્ય કોઈ જ દ્રવ્યો હોતાં નથી. એટલે તેને જોવાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી.
- આ પરમાવધિની નિર્મળતા એવી વિશિષ્ટ હોય છે કે, તેમાં જે પણ જીવના રૂપી પર્યાયો અને દ્વીપ-સમુદ્ર વગેરે પદાર્થોને તેઓ જુવે તે યથાર્થરૂપે અને નિશ્ચિતરૂપે જ જુવે છે. માટે એવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળી અવસ્થાને ‘સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ કહેવી યોગ્ય જ છે.
- એ જ રીતે તેરમા-ચૌદમા ગુણસ્થાનકની સયોગીકેવળીઅવસ્થા અને અયોગીકેવળીઅવસ્થાને મહર્ષિ પતંજલિ - ‘અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ નામે ઓળખાવે, તે પણ ઉચિત જ છે. કારણ કે, કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે - સઘળીયે વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી આત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એ રીતે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાના કારણે મન દ્વારા થતા વિશેષજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી એ સ્થિતિને ‘અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ તરીકે ઓળખાવી શકાય.
- જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી જ મન દ્વારા થતા વિશેષજ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી મન જેવા નબળા અને પરાયા માધ્યમના સહારે જ્ઞાન ન થતાં સાક્ષાત્ આત્માને જ બધું જ્ઞાન થઈ જાય છે. આથી મનથી થતું યથાર્થકોટિનું નિશ્ચયાત્મક વિશેષજ્ઞાન એ જેમ ‘સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ કહેવાય છે, તેમ મન વિના થતા યથાર્થકોટિના સંપૂર્ણ જ્ઞાનની અવસ્થાને ‘અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ કહેવાય છે.
- એમાં પણ [ચૌદમા ગુણસ્થાનકની] અયોગી કેવળી અવસ્થાને ‘અયોગાખ્ય સમાધિ’, ‘વૃત્તિબીજદાહ’ અને ‘ધર્મમેઘ સમાધિ’ના નામે ઓળખાવી છે.
- આ [ચૌદમા ગુણસ્થાનકની] અયોગી કેવળી અવસ્થાને ‘અમૃતાત્મા’, ‘ભવશત્રુ’, ‘શિવોદય’, ‘સત્વાનંદ’ અને ‘પરઃ’ આવા જુદાં જુદાં નામે અન્ય અન્ય દર્શનકારોએ વર્ણવી છે.
- આ અયોગ યોગરૂપ ચૌદમા ગુણસ્થાનક દ્વારા સર્વોત્કૃષ્ટ ફળ-નિર્વાણ-મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિર્વાણ-મોક્ષ-મહાનંદની પ્રાપ્તિ એ જ યોગનું અંતિમ ફળ છે. ॥૨૦॥

।। ઇતિ મહોપાધ્યાયશ્રીકલ્યાણવિજયગણિશિષ્યમુખ્યપણ્ડિતશ્રીજીતવિજયગણિસતીર્થપણ્ડિત-
શ્રીનયવિજયગણિચરણકમલ્લચ્છરીકપણ્ડિતશ્રીપદ્મવિજયગણિસહોદરોપાધ્યાય-
શ્રીજસવિજયગણિસમર્થિતાયાં વિશિકાપ્રકરણવ્યાખ્યાયાં યોગવિશિકાવિવરણં સમ્પૂર્ણમ્ ।।

આમ, મહોપાધ્યાય શ્રીકલ્યાણવિજયજી ગણિવર્યના મુખ્ય શિષ્ય પંડિત (પંન્યાસ)શ્રીજીતવિજયજી ગણિવર્યના ગુરુભાઈ પંડિત (પંન્યાસ) શ્રીનયવિજયજી ગણિવર્યના ચરણરૂપી કમળમાં ભૂંગસમાન પંડિત શ્રીપદ્મવિજયજી ગણિવર્યના ભાઈ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણિવરે બનાવેલી 'વિંશતિવિશિકા પ્રકરણ'ની વ્યાખ્યામાં 'યોગવિશિકા'નું વિવરણ પૂર્ણ થયું.

એજ રીતે તપાગચ્છાધિરાજ વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, સુવિજ્ઞાનગચ્છાધિપતિ, સંઘ સન્માર્ગ દર્શક પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના પરમ વિનેય વર્ધમાનતપોનિધિ, વિશાસ્થાનકતપત્રભાવક પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવશ્રીમદ્ વિજય ગુણચણ્ડસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય આચાર્યશ્રી વિજય કીર્તિચણ્ડસૂરિએ કરેલ યોગવિશિકા સટીકગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ અને તાત્પર્યાર્થ પૂર્ણ થયો.

योगविंशिका प्रकरणम्

खण्ड : १

योगविंशिक प्रकरण
सटीक-सटीप्पणक

शास्त्रस्योपनिषद् योगो, योगो मोक्षस्य वर्तिनी ।

अपायशमनो योगो, योगः कल्याणकारणम् ॥ - अत्रीशी-२७/१

योग समग्र शास्त्रोनुं उपनिषद् છે, યોગ મુક્તિનો માર્ગ છે, યોગરાગ-દ્વેષ આદિ અપાયોને દૂર કરનાર છે અને યોગ સઘળાંયે કલ્યાણોનાં કારણ સ્વરૂપ છે.

योगः कल्पतरुः श्रेष्ठो, योगश्चित्तामणिः परः ।

योगः प्रधानं धर्माणां, योगः सिद्धेः स्वयं ग्रहः ॥ - योगबिन्दु-૩૭

યોગ શ્રેષ્ઠ કલ્પવૃક્ષ છે, યોગ શ્રેષ્ઠ ચિંતામણિ રત્ન છે, યોગ સર્વધર્મોમાં પ્રધાન છે અને યોગ સ્વયં મુક્તિને ધરનાર છે.

योगેનાઽવાપ્યતે જ્ઞાનં, યોગો ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ ।

योगमूला गुणास्सर्वे, तस्माद् युक्तस्सदा भवेत् ॥ - बौद्धायन धर्मसूत्र

યોગથી જ્ઞાન મળે છે, યોગ એ ધર્મનું લક્ષણ છે, સર્વેગુણો યોગના કારણો છે. તેથી હંમેશાં યોગયુક્ત બનવું.

दृढप्रहारिशरणं चिलातीपुत्ररक्षकः ।

अपि पापकृतां योगः पक्षपातात् शङ्कते ॥ - अत्रीशी-२७/२७

દૃઢપ્રહારિને શરણભૂત અને ચિલાતીપુત્રનો રક્ષક એવો યોગ પાપી જીવો પ્રત્યે પણ 'એમને મોક્ષે નથી લઈ જવા' એવા પક્ષપાતથી શંકાશીલ હોતો નથી.

મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ સર્વોપ્યાચારઃ ઇષ્યતે ।

विशिष्य स्थानवर्णार्थालम्बनैकाङ्गग्रगोचरः ॥ - જ્ઞાનસાર-૨૭/૧

મોક્ષની સાથે જોડનાર હોવાથી સઘળો પણ ધર્મવ્યાપાર એ (સામાન્ય પણે) યોગ જાણવો અને વિશેષરૂપે સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબન અને નિરાલંબન વિષયવાળો ધર્મવ્યાપાર યોગ જાણવો.

॥ ॐ ह्रीं अर्हम् नमः ॥

॥ ॐ ऐं नमः ॥

॥ सर्वाञ्छितमोक्षफलप्रदायकश्रीशङ्खेधरपार्थनाथाय नमः ॥

॥ नमोनमः श्रीगुरुरामचन्द्रसूरये ॥

पूर्वधरसमानकालवर्ति-समर्थशास्त्रकारशिरोमणि-पूज्यपादाऽऽचार्य-श्रीहरिभद्रसूरिविरचितं
न्यायाचार्य - न्यायविशारद महामहोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिवरविरचितविवरणाविभूषितम्

श्री विंशति-विंशिकाप्रकरणान्तर्गतं

॥ योगविंशिका प्रकरणम् ॥

ऐं नमः । अथ योगविंशिका व्याख्यायते -

¹मुख्येण जोयणाओ, जोगो सच्चो वि धम्मवावारो ।

परिसुद्धो विन्नेओ, ठाणाइगओ विसेसेणं ॥१॥

(छाया : मोक्षेण^१ योजनात्^२ योगः^३ सर्वोऽपि धर्मव्यापारः^४ ।

परिशुद्धः^५ विज्ञेयः^६ स्थानादिगतो^७ विशेषेण^८ ॥)

मुख्येण त्ति । मोक्षेण महानन्देन^२, योजनात् सर्वोऽपि धर्मव्यापारः साधोरात्य-विहार-भाषा-

[1] A - तुला - योगस्य लक्षणं निरूप्यते -

मोक्षेण योजनादेव योगो ह्यत्र निरुच्यते । लक्षणं तेन तन्मुख्यहेतुव्यापारतास्य तु ॥१॥

वृ० - मोक्षेणेति । योगो हि योगशब्दो हि अत्र लोके प्रवचने वा मोक्षेण योजनादेव निरुच्यते व्युत्पाद्यते ।
तेनास्य योगस्य तु तन्मुख्यहेतुव्यापारता लक्षणं, निरुक्तार्थस्याप्यनतिप्रसक्तस्य लक्षणत्वानपायात् ॥१॥

- द्वा. द्वा., १० - योगलक्षणद्वान्त्रिंशिका सवृत्तिः ॥

B - अधुना योगोऽभिधातव्यः, स च द्विधा - द्रव्ययोगो भावयोगश्च, तथा चाह-

दब्बे मणवइकाए जोगा दब्बा दुहा उ भावंमि । जोगो सम्मत्ताई पसत्थ इयरो य विवरीओ ॥१०५२॥

वृ०दुहा उ भावंमि त्ति द्विधैव तुशब्दस्य एवकारार्थत्वात् द्विप्रकार एव, भावे भावविषयो योगः, तद्यथा -
प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च, तत्र प्रशस्तः सम्यक्त्वादिः, आदिशब्दात् ज्ञानचरणपरिग्रहः प्रशस्तता चास्य युज्यते
अनेनात्माऽपवर्गणेत्यन्वर्थबलात्, इतरो-मिथ्यात्वादियोगो विपरीतः-अप्रशस्तः, युज्यतेऽनेनात्मा अष्टविधेन
कर्मणेति व्युत्पत्तिभावात् ।॥१०५२॥

- आव. नि. समल. वृत्तिः ॥

[2] - तुला - XXX मोक्षे चानन्द उत्तमः XXX ॥४८॥

वृ० XXX मोक्षे च मुक्तौ पुनः आनन्दः आह्लाद उत्तमः सर्वातिशायी XXX ॥४८॥ - योगबिन्दुः सवृत्तिः ॥

विनय-भिक्षाटनाऽऽदिक्रियारूपो^३ योगो विज्ञेयः, 'योजनाद्योग' इति व्युत्पत्त्यर्थानुगृहीतमोक्षकारणी-
भूताऽऽत्मव्यापारत्वरूपयोगलक्षणस्य सर्वत्र घटमानत्वात् । कीदृशो धर्मव्यापारो योगः ? इत्याह-
परिशुद्धः प्रणिधानाद्याशयविशुद्धिमान्, अनीदृशस्य द्रव्यक्रियारूपत्वेन तुच्छत्वात् ॥ उक्तं च -

४“आशयभेदा एते, सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽवगन्तव्याः ।

भावोऽयमनेन विना, चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छा ॥” [षोडशक-३-१२]

वृत्तिः - एते प्रणिधानादयः, सर्वेऽपि कथञ्चित्क्रियारूपत्वेऽपि तदुपलक्ष्या आशयभेदाः अयं च
पञ्चप्रकारोऽप्याशयो भावः । अनेन विना चेष्टा काय-वाङ्-मनोव्यापाररूपा, द्रव्यक्रिया तुच्छा
असारा अभिलषितफलासाधकत्वादित्येतदर्थः । अथ के ते प्रणिधानाद्याशयाः ?

3 - आलक्षणं विहारेणं ठाष्ठाचंक्रमणेण य । सक्को सुविहिओ नाउं भासावेणइएण य ॥११४८॥

वृ. आलयः वसतिः सुप्रमार्जितादिलक्षणाऽथवा स्त्रीपशुपण्डकविवर्जितेति, तेनाऽऽलयेन, नागुणवत् एवविधः
खल्वालयो भवति, विहारः मासकल्पादिस्तेन विहारेण, स्थानम्-ऊर्ध्वस्थानं, चङ्क्रमणं-गमनं, स्थानं च चङ्क्रमणं
चेत्येकवद्भावस्तेन च, अविरोद्धदेशकायोत्सर्गकरणेन च युगमात्रावनिप्रलोकनपुरस्सराद्भुतगमनेन चेत्यर्थः, शक्यः
सुविहितो ज्ञातुं, भाषावैनयिकेन च विनय एव वैनयिकं समालोच्यभाषणेन आचार्यादिविनयकरणेन चेति भावना,
नैतान्येवम्भूतानि प्रायशोऽसुविहितानां भवन्तीति गाथार्थः ॥११४८॥ - आवश्यकसूत्र, हारि. वृत्तिः ॥

4 - यशोभदीया० आशयभेदा आशयप्रकारा एते पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि हि सर्व्व एव कथञ्चित् क्रियारूपत्वेऽपि
तदुपलक्ष्यतया तत्त्वतः परमार्थेनावगन्तव्या विज्ञेयाः परिणामविशेषा एत इति । शुभाशयः पञ्चधा त्रिविधो
वेत्युक्तं, स किं भावादपरोऽथ भाव एव ? इत्याशङ्कायामिदमाह - भावोऽयमिति । अयं पञ्चप्रकारोप्याशयो
भाव इत्यभिधीयते । अनेन भावेन विना चेष्टा व्यापाररूपा काय-वाङ्-मनःसङ्गता द्रव्यक्रिया तुच्छा
भावविकला क्रिया द्रव्यक्रिया तुच्छा असारा, स्वफलऽसाधकत्वेन ॥१२॥

उपाध्याय यशोविजयजीकृता - एवमेतान् प्रणिधानादीनुक्त्वा एषां भावत्वसमर्थनायाह - आशयेत्यादि ।
एते पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि कथञ्चित् क्रियारूपत्वेऽपि तत्त्वतः परमार्थतस्तदुपलक्ष्या आशयभेदा अवगन्तव्याः ।
अयं पञ्चप्रकारोप्याशयो भाव उच्यते, उपयोगस्य भावनालक्षणत्वात् । अनेन भावेन विना चेष्टा काय-वाङ्-
मनोव्यापाररूपा तुच्छा द्रव्यक्रियात्वेन फलाजननीत्यर्थः ॥१२॥ - षोडशक-३, वृत्तिः ॥

5 - तुला - Axxx शुभा तत्त्वेन नैकापि प्रणिधानाद्यभावतः ॥१९॥

वृ० - xxx तत्त्वेन तत्त्वतः पुनर्नैकापि प्रणिधानाद्यभावतो नैकापि वरं, प्रणिधानादीनां क्रियाशुद्धिहेतुत्वात् ॥१९॥

एतेराशययोगैस्तु विना धर्माय न क्रिया । प्रत्युत प्रत्यपायाय लोभक्रोधक्रिया यथा ॥१६॥

वृ० - एतैरिति । एतैः प्रणिधानादिभिः आशययोगैस्तु विना धर्माय न क्रिया बाह्यकायव्यापाररूपा ।
प्रत्युतान्तर्मालिन्यसद्भावात् प्रत्यपायायेष्यमाणप्रतिपक्षविधनाय । यथा लोभक्रोधक्रिया कूटतुलादिसङ्ग्रामादि-
लक्षणा । तदुक्तं - (योगबिन्दुप्रकरणे) “तत्त्वेन तु पुनर्नकाप्यत्र धर्मक्रिया मता । तत्प्रकृत्यादिवैगुण्याल्लोभ-
क्रोधक्रिया यथा ॥१२॥” ॥१६॥

- द्वा.द्वा., १० - योगलक्षणद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

B न च सर्वापि जिनपूजाऽप्राधान्येनैव द्रव्यरूपा, अपूर्वत्वप्रतिसन्धान-विस्मय-भवभयादिवृद्धिभावा-
ऽभावाभ्यां द्रव्यभावेतरविशेषस्य तत्र तत्र प्रतिपादनात् ।

उच्यते-प्रणिधानं प्रवृत्तिर्विघ्नजयः सिद्धिर्विनियोगश्चेति पञ्च, आह च -

“प्रणिधि-प्रवृत्ति-विघ्नजय-सिद्धि-विनियोगभेदतः प्रायः ।

धर्मज्ञैराख्यातः शुभाशयः पञ्चधाऽत्र विधौ ॥” [षो० ३-६] इति ।

तत्र “हीनगुणद्वेषाभावपरोपकारवासनाविशिष्टोऽधिकृतधर्मस्थानस्य कर्तव्यतोपयोगः प्रणिधानम्,”

उक्तं च -

“प्रणिधानं तत्समये, स्थितिमतदधः कृपानुगं चैव ।

निरवद्यवस्तुविषयं, परार्थनिष्पत्तिसारं च ॥” [षो० ३-७]

यत्तु प्रणिधानादि अन्ते-चैतन्यवदनान्ते प्रोक्तं, तद्विभ्रं-विशिष्टतरं, पूर्वं तु सामान्यं सर्वक्रियासामान्ये भावत्वाऽऽपादकमिति भावः ।

कथमन्ते प्रणिधानादिभिन्नमिति चेदत्राहुः -

“एयस्स समत्तीए कुसलं पणिहाणमो उ कायव्वं ।

एतो पवित्तिविघ्नजयसिद्धि तहय त्थिरीकरणं ॥” (पूजा. पञ्चा. २९)

एतस्य चैतन्यवन्दनस्य समाप्तौ कुशलं शुभं, प्रणिधानं=प्रार्थनागतमेकाग्र्यम्, उ इति निपातः पादपूरणे, कर्तव्यं=विधेयं, यस्मादितः प्रवृत्ति=सद्धर्मव्यापारेषु प्रवर्तनं, जातमनोरथानां यथाशक्ति तदुपाये प्रवृत्तेः ।

विघ्नजयो मोक्षपथप्रवृत्तिप्रत्यूहस्य जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्याऽशुभभावरूपस्य प्रणिधानजनितशुभभावान्तरेणाभिभवात् । तथा सिद्धिर्विघ्नजयात् प्रस्तुतधर्मव्यापाराणां निष्पत्तिः । तथैव च स्थिरीकरणं=स्वगतपरम- (प्रगत)धर्मव्यापाराणां स्थिरत्वाधानं, परयोजनाध्यवसायेनाऽनुबन्धाऽविच्छेद इति यावत् ।

- कूपदृष्टान्तविशदीकरण, गा. १३ ॥

[6] A - वृ० य० - प्रणिधिश्च प्रवृत्तिश्च विघ्नजयश्च सिद्धिश्च विनियोगश्च एत एव भेदाः तानाश्रित्य कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी प्रणिधिप्रवृत्तिविघ्नजयसिद्धिर्विनियोगभेदतः प्राय इति प्राचुर्येण शास्त्रेषु धर्मज्ञैर्धर्मवेदिभिराख्यातः कथितः शुभाशयः शुभपरिणामः पञ्चधा पञ्चप्रकारः अत्र प्रक्रमे विधौ कर्तव्योपदेशे । प्रतिपादिताशयपञ्चकव्यतिरेकेण पुष्टिशुद्धिलक्षणं द्वयमनुबन्धि न भवतीति ॥६॥

उ० प्रणिधानादिभेदानेवाह - प्रणिधीत्यादि । प्रणिधिश्च प्रवृत्तिश्च सिद्धिश्च विनियोगश्च विघ्नजयश्च त एव भेदास्तानाश्रित्य प्रायः प्राचुर्येण शास्त्रेषु धर्मज्ञैः शुभाशयः पञ्चधाख्यातोऽत्र पुष्टि शुद्धयनुबन्धप्रक्रमे विधौ विहिताचारं ॥६॥

- षोडशक - ३, वृत्तिः ॥

B - तुला - प्रणिधानं प्रवृत्तिश्च तथा विघ्नजयस्त्रिधा । सिद्धिश्च विनियोगश्च एते कर्मशुभाशयाः ॥१०॥

वृ० - प्रणिधानमिति । कर्मणि क्रियायां शुभाशयाः स्वपुष्टिशुद्धयनुबन्धहेतवः शुभपरिणामाः । पुष्टिरुपचयः शुद्धिश्च ज्ञानादिगुणविघातिघातिकर्महासोत्थनिर्मलतेत्यवधेयम् ॥१०॥

- द्वा.द्वा., १० - योगलक्षणद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

[7] A - वृ० तत्र प्रणिधानलक्षणमाह -

य० प्रणिधानं विशेष्यं शेषपदानि विशेषणानि । तत्समये प्रतिपन्नविवक्षितधर्मस्थानमर्यादायां स्थितिम्

तत्समये प्रतिपन्नधर्मस्थानमर्यादायां, स्थितिमत् अविचलितस्वभावम्, तदधः स्वप्रतिपन्नधर्मस्थाना-
दधस्तनगुणस्थानवर्तिषु जीवेषु कृपानुगं करुणापरम्, न तु गुणहीनत्वात्तेषु द्वेषान्वितम्, शेषं सुगमम् ।

अधिकृतधर्मस्थानोद्देशेन तदुपायविषय इतिकर्तव्यताशुद्धः शीघ्रक्रियासमाप्तीच्छादिलक्षणौत्सुक्य-
विरहितः प्रयत्नातिशयः प्रवृत्तिः । आह च -

“तत्रैव तु प्रवृत्तिः, शुभसारोपायसङ्गतात्यन्तम् ।

अधिकृतयत्नातिशयादौत्सुक्यविवर्जिता चैव ॥” [षो० ३-८]

प्रतिष्ठितं अविचलितस्वभावं । तदधःकृपानुगं चैव स्वप्रतिपन्नधर्मस्थानस्याधोऽधस्ताद्ये वर्तन्ते जीवा न
तावतीं धर्मपदवीमाराधयन्ति तेषु कृपया करुणया अनुगमनुगतं तेषु करुणापरं, न तु गुणहीनत्वात्तेषु द्वेष-
मन्वितं । निरवद्यवस्तुविषयं निरवद्यं सावद्यपरिहारेण यद्वस्तु धर्मगतं तद्विषयो यस्य । परार्थनिष्पत्तिसारं
च परोपकारनिष्पत्तिप्रधानं चैवं स्वरूपं प्रणिधानमवसेयम् ॥७॥

उ० - तत्र प्रणिधानलक्षणमाह - प्रणिधानमित्यादि । प्रणिधानं तद् यत्तत्समयेऽधिकृतधर्मस्थानप्रतिज्ञा-समये
स्थितिमत्तत्सिद्धिं यावन्नियमितप्रतिष्ठं संस्कारात्मनाऽविचलितस्वभावं च । तदधः स्वप्रतिपन्नधर्म-स्थाना-
दधस्तनगुणस्थानवर्तिजीवेषु कृपानुगं करुणानुयायि चैव न तु हीनगुणत्वात्तेषु द्वेषान्वितं च । पुनः परार्थनिष्पत्ति-
सारं परोपकारसिद्धिप्रधानं सर्वस्या अपि सतां प्रवृत्तेरुपसर्जनीकृतस्वार्थप्रधानीकृतपरार्थत्वात् । निरवद्यं यद्वस्तु
अधिकृतधर्मस्थानसिद्धयनुकूलप्रतिदिनकर्तव्यं तद्विषयं तद्विषयध्यानम् ॥७॥ - षोडशक - ३, वृत्तिः ॥

तुला - प्रणिधानं क्रियानिष्ठमधोवृत्तिकृपानुगम् । परोपकारसारं च चित्तं पापविवर्जितम् ॥११॥

वृ० - प्रणिधानमिति । प्रणिधानं क्रियानिष्ठं अधिकृतधर्मस्थानादविचलितस्वभावं । अधोवृत्तिषु स्वप्रति-
पन्नधर्मस्थानादधस्ताद्वर्तमानेषु प्राणिषु कृपानुगं करुणान्वितं, न तु हीनगुणत्वेन तेषु द्वेषमन्वितं ।
परोपकारसारं च परार्थनिष्पत्तिप्रधानं च । चित्तं पापविवर्जितं सावद्यपरिहारेण निरवद्यवस्तुविषयम् ॥११॥

- द्वा. द्वा., १० - योगलक्षणद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

8 - इतिकर्तव्यतामाह -

सर्वत्रानाकुलता यतिभावाव्ययपरा समासेन । कालादिग्रहणविधौ क्रियेतिकर्तव्यता भवति ॥६॥

वृ० - य० सर्वत्र सर्वस्मिन्नानाकुलता निराकुलता अत्वरया यतेर्भावः सामायिकरूपस्तस्याऽव्ययपरा
व्ययाभावनिष्ठा । अनाकुलता यतिभावाव्ययपरा न किञ्चिद्यतिभावा व्येत्यपगच्छतीति कृत्वा तथोच्यते ।
विशेष्यत्वात् क्रियाऽभिसम्बध्यते । समासेन सङ्क्षेपेण कालादिग्रहणविधौ कालस्वाध्यायादिग्रहणविधिविषया
क्रिया चेष्टा स्वशास्त्रप्रसिद्धा इतिकर्तव्यता भवति इत्येवंरूपा कर्तव्यानां भावः कर्तव्यतोच्यते ॥६॥

उ० इतिकर्तव्यतामाह - सर्वेत्यादि । सर्वत्र सर्वस्मिन् कालादिग्रहणविधौ कालस्वाध्यायादिग्रहणाचारं
कालविभाग- प्रतिनियते क्रिया योगप्रवृत्तिः समासेन सङ्क्षेपेणेतिकर्तव्यता भवति, रात्रिन्दिवनियतक्रमशुद्धक्रिया-
सन्तानस्येति-कर्तव्यतापदार्थत्वात् । कीदृशी सा ? अनाकुलताऽत्वरया यतिभावस्य सामायिकरूपस्याव्यय-पराऽ
व्ययपगमनिष्ठा-बहुकालसाध्यक्रियायां त्वरया ह्यप्रमत्तत्वलक्षणो यतिभावो व्येतीत्येतद्विशेषणमुक्तम् ॥६॥

- षोडशक - १३, सवृत्तिः ॥

9 A - वृ० य० तत्रैव तु विविक्षितप्रतिपन्नधर्मस्थाने प्रवृत्तिरेवं स्वरूपा भवति । सा च न क्रियारूपा

तत्रैव अधिकृतधर्मस्थान एव, शुभः प्रकृष्टः सारो नैपुण्यान्वितो य उपायस्तेन सङ्गता ।

विघ्नजयो नाम विघ्नस्य जयोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या धर्मान्तरायनिवर्तकः परिणामः । स च जेतव्यविघ्नत्रैविध्यात्त्रिविधः, तथा हि -

यथा कस्यचित्कण्टकाकीर्णमार्गावतीर्णस्य कण्टकविघ्नो विशिष्टगमनविघातहेतुर्भवति, तदपनयनं तु पथि प्रस्थितस्य निराकुलगमनसम्पादकं, तथा मोक्षमार्गप्रवृत्तस्य कण्टकस्थानीयशीतोष्णादि-परीषहैरुपद्रुतस्य न निराकुलप्रवृत्तिः तत्तितिक्षाभावनया तदपाकरणे त्वनाकुलप्रवृत्तिसिद्धिरिति कण्टकविघ्नजयसमः प्रथमो हीनो विघ्नजयः-१ ।

तथा तस्यैव ज्वरेण भृशमभिभूतस्य निराकुलगमनेच्छोरपि तत्कर्तुमशक्नुवतः कण्टकविघ्नादधिको यथा ज्वरविघ्नस्तज्जयश्च विशिष्टगमनप्रवृत्तिहेतुस्तथेहापि ज्वरकल्पाः शारीरा एव रोगा विशिष्टधर्मस्थानाराधनप्रतिबन्धकत्वाद्विघ्नस्तदपाकरणं च 'हियाहारा मियाहारा'¹⁰ (पिंडनिर्युक्ति-गा.

किन्वाशयरूपा शुभसारोपायसङ्गताऽत्यन्तं बाह्यक्रियाद्वारेण विशेषणं सर्वं योजनीयं शुभः सुन्दरः सारः प्रकृष्टो नैपुण्यान्वितो य उपायस्तेन सङ्गता युक्ता । अधिकृते धर्मस्थाने यत्नातिशयः प्रयत्नातिशयस्तस्मात्सा सम्पद्यते । औत्सुक्यविवर्जिता चैव औत्सुक्यं त्वराऽभिलाषातिरेकस्तेन विवर्जिता विरहिता प्रयत्नातिशयमेव विद्यते नत्वौत्सुक्यमिति भावः ॥८॥

उ० - प्रवृत्तिं लक्षयति - तत्रेत्यादि । तत्रैवाधिकृतधर्मस्थान एवोद्देश्यत्वाख्यविषयतया या प्रवृत्तिः शुभः सुन्दरः सारो नैपुण्यान्वितो यः उपायः प्रेक्षोत्प्रेक्षादिस्तेन सङ्गता साध्यत्वाख्यविषयतया तत्सम्बद्धाऽधिकृते धर्मस्थाने यो यत्नातिशयोऽप्रमादभावनाजनितो विजातीयः प्रयत्नः तस्मादौत्सुक्यमकाले फलवाञ्छा तेन विवर्जिता चैवाकालौत्सुक्यस्य तत्त्वत आर्तध्यानरूपत्वात् । सहेतुस्वरूपानुबन्धशुद्धः प्रवृत्त्याशयो ज्ञेयः, कथञ्चित्क्रियारूपत्वेष्यस्य कथञ्चिदाशयरूपत्वात् ॥८॥

- षोडशक - ३, वृत्तिः ॥

तुला - प्रवृत्तिः प्रकृतस्थाने यत्नातिशयसम्भवा । अन्याभिलाषरहिता चेतःपरिणतिः स्थिरा ॥१२॥

वृ० - प्रवृत्तिरिति । प्रवृत्तिः प्रकृतस्थानेऽधिकृतधर्मविषये यत्नातिशयसम्भवा पूर्वप्रयत्नाधिकोत्तरप्रयत्न-जनिता । अन्याभिलाषेणाधिकृतेतरकार्याभिलाषेण रहिता । चेतसोऽन्तरात्मनः परिणतिः स्थिरा एकाप्रा स्वविषय एव यत्नातिशयाज्जाता तत्रैव च तज्जननीत्यर्थः ॥१२॥ - द्वा. द्वा., १० - योगलक्षणद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

[10] - हियाहारा मियाहारा, अप्पाहारा य जे नरा । न ते विज्ञा तिगिच्छंति, अप्पाणं ते तिगिच्छगा ॥६४८॥

वृ० - हितं द्विधा-द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतोऽविरुद्धानि द्रव्याणि, भावत एषणीयं, तदाहारयन्ति ये ते हिताहाराः, मितं प्रमाणोपेतमाहारयन्तीति मिताहाराः, द्वात्रिंशत्कवलप्रमाणादप्यल्पमल्पतरं वाऽऽहारयन्ती-त्यल्पाहाराः, सर्वत्र वा बहुव्रीहिः, हित आहारो येषां ते हिताहारा इत्यादि, एवंविधा ये नरास्तान् वैद्या न चिकित्सन्ति, हितमितादिभोजनेन तेषां रोगस्यैवासम्भवात्, किन्त्वेवं मूलत एव रोगोत्थानप्रतिषेध-करणेनात्मनैवात्मनस्ते चिकित्सकाः ॥६४८॥

६४८) इत्यादिसूत्रोक्तरीत्या तत्कारणानासेवनेन, 'न मत्स्वरूपस्यैते परीषहा लेशतोऽपि बाधकाः किन्तु देहमात्रस्यैव' इति भावनाविशेषेण वा सम्यग्धर्मारधनाय समर्थत्वमिति ज्वरविघ्नजयसमो मध्यमो द्वितीयो विघ्नजयः-२ ।

यथा च तस्यैवाध्वनि जिगमिषोर्दिग्मोहविघ्नोपस्थितौ भूयो भूयः प्रेर्यमाणस्याप्यध्वनीनेन गमनोत्साहः स्यात्तद्विजये तु स्वयमेव सम्यग्ज्ञानात्परैश्चाभिधीयमानमार्गश्रद्धानान्मन्दोत्साहतात्यागेन विशिष्टगमनसम्भवस्तथेहापि मोक्षमार्गे दिग्मोहकल्पो मिथ्यात्वादिजनितो मनोविभ्रमो विघ्नस्तज्जयस्तु

साम्प्रतमहितहितस्वरूपमाह -

तेल्लदहिसमाओगा अहिओ खीरदहिकंजियाणं च । पथं पुण रोगहरं न य हेऊ होइ रोगस्स ॥ ६४९ ॥
 वृ० - दधितैलयोस्तथा क्षीरदधिकाञ्जिकानां च यः समायोगः सोऽहितः, विरुद्ध इत्यर्थः, तथा चोक्तम् -
 "शाकाम्लफलपिण्याककपित्थलवणैः सह । करीरदधिमत्स्यैश्च, प्रायः क्षीरं विरुद्धयते ॥१॥" इत्यादि,
 अविरुद्धद्रव्यमिलनं पुनः पथं, तच्च रोगहरं प्रादुर्भूतरोगविनाशकरं, न च भाविनो रोगस्य हेतुः कारणम्, उक्तं च
 - "अहिताशनसम्पर्कात्, सर्वरोगोद्भवो यतः । तस्मात्तदहितं त्याज्यं, न्याय्यं पथ्यनिषेवणम् ॥१॥" ॥६४९॥
 साम्प्रतं मितं व्याचिख्यासुराह -

अद्धमसणास्स सब्वंजणस्स कुञ्जा दवस्स दो भागे । वाऊपवियारणद्धा छब्भायं ऊणयं कुञ्जा ॥६५०॥

वृ० - इह किल सर्वमुदरं षड्भिर्भागैर्विभज्यते, तत्र चार्द्धे भागत्रयरूपमशनस्य सब्वञ्जनस्य तक्रशाकादि-
 सहितस्याधारं कुर्यात्, तथा द्वौ भागौ द्रवस्य पानीयस्य, षष्ठं तु भागं वायुप्रविचारणार्थमूनं कुर्यात् । इह
 कालपेक्षया तथा तथाऽऽहारस्य प्रमाणं भवति, कालश्च त्रिधा ॥६५०॥

तथा चाह -

सिओ उसिणो साहारणो य कालो तिहा मुण्यव्वो । साहारणमि काले तत्थाहारे इमा मत्ता ॥ ६५१ ॥

वृ० - त्रिधा कालो ज्ञातव्यः, तद्यथा-शीत उष्णः साधारणश्च, तत्र तेषु कालेषु मध्ये साधारणे काले आहारे
 आहारविषया इयम् अनन्तरोक्ता मात्रा प्रमाणम् ॥६५१॥

सीए दवस्स एणो, भत्ते चत्तारि अहव दो पाणे । उसिणे दवस्स दोत्रि उ, तिन्नि व सेसा उ भत्तस्स ॥६५२॥

वृ० - शीते । अतिशयेन शीतकाले द्रवस्य पानीयस्यैको भागः कल्पनीयः, चत्वारः भक्ते भक्तस्य, मध्यमे
 तु शीतकाले द्वौ भागौ पानीयस्य कल्पनीयौ त्रयस्तु भागा भक्तस्य, वाशब्दो मध्यमशीतकालसंसूचनार्थः तथा
 उष्णे मध्यमोष्णकाले द्वौ भागौ द्रवस्य पानीयस्य कल्पनीयौ, शेषास्तु त्रयो भागा भक्तस्य, अत्युष्णे च काले
 त्रयो भागा द्रवस्य शेषौ द्वौ भागौ भक्तस्य, वाशब्दोऽत्रात्युष्णकालसंसूचनार्थः, सर्वत्र च षष्ठो भागो
 वायुप्रविचारणार्थं मुत्कले मोक्तव्यः ॥६५२॥

सम्प्रति भागानां स्थिरचरविभागप्रदर्शनार्थमाह -

एणो दवस्स भागो, अवट्ठितो भोयणस्स दो भागा । वट्ठितो व हायंति व, दो दो भागा उ एकैके ॥६५३॥

वृ० - एको द्रवस्य भागोऽवस्थितो द्वौ भागौ भोजनस्य, शेषौ तौ द्वौ द्वौ भागौ एकैकस्मिन्, भक्ते पाने
 चेत्यर्थः, वर्द्धते वा हीयेते वा, वर्द्धि वा व्रजतो हानिं वा व्रजत इत्यर्थः, तथाहि-अतिशीतकाले द्वौ भागौ

गुरुपारतन्त्र्येण मिथ्यात्वादिप्रतिपक्षभावनया¹¹ मनोविभ्रमापनयनादनवच्छिन्नप्रयाणसम्पादक इत्ययं मोहविघ्नजयसम उत्तमस्तृतीयो विघ्नजयः-३ ।

भोजनस्य वर्द्धते अत्युष्णकाले च पानीयस्य, अत्युष्णकाले च द्वौ भागौ भोजनस्य हीयेत अतिशीतकाले च पानीयस्य ॥६५३॥

एतदेव स्पष्टं भावयति -

एत्थ उ तद्दयचउत्था दोण्णि य अणवट्ठिया भवे भागा । पंचमल्लड्डो पढमो विइओऽवि अवट्ठिया भागा ॥६५४॥

वृ० - आहारविषयौ तृतीयचतुर्थौ भागावनवस्थितौ, तौ ह्यतिशीतकाले भवतोऽप्युष्णकाले च न भवतः, तथा यः पानविषयः पञ्चमो भागो यश्च वायुप्रविचारणार्थं षष्ठो भागः यौ च प्रथमद्वितीयावाहारविषयौ एते सर्वेऽपि भागा अवस्थिताः, न कदाचिदपि न भवन्तीति भावः ॥६५४॥ - पिण्डनिर्युक्तिः सवृत्तिका ॥

11] A - मनोविभ्रमकारणीभूतमिथ्यात्वाविरतिकषायप्रमादयोगप्रतिपक्षभावनस्वरूपमित्थमुपदर्शितं योगशास्त्रे -

“येन येन ह्युपायेन, रुध्यते यो य आश्रवः । तस्य तस्य निरोधाय, स स योज्यो मनीषिभिः ॥८१॥
क्षमया मृदुभावेन, ऋजुत्वेनाऽप्यनीहया । क्रोधं मानं तथा मायां, लोभं रुन्ध्याद् यथाक्रमम् ॥८२॥
असंयमकृतोर्त्सेकान्, विषयान् विषसन्निभान् । निराकुर्यादखण्डेन, संयमेन महामतिः ॥८३॥
तिसृभिर्गुप्तिभिर्योगान्, प्रमादं चाप्रमादतः । सावद्ययोगहानेनाविरतिं चापि साधयेत् ॥८४॥
सदृशनेन मिथ्यात्वं, शुभस्थैर्येण चेतसः । विजयेतार्तरौद्रे च, संवरार्थं कृतोद्यमः ॥८५॥”

- योगशास्त्र, प्रकाश-४ ॥

B - तथा आचाराङ्गसूत्रे त्वित्थमुपदर्शितम् -

वित्तिगिच्छसमावन्नेणं अण्णाणेणं नो लहइ समाहिं, सिया वेगे अणुगच्छंति असिता वेगे अनुगच्छंति, अणुगच्छमाणेहिं अणुगच्छमाणे कंहं न निव्विज्जे ? ॥सू. १६१॥

वृ० - विचिकित्सा चित्तविप्लुतिः यथा इदमप्यस्तीत्येवमाकारा युक्त्या समुपपन्नेऽप्यर्थे मतिविभ्रमो मोहोदयाद्भवति, तथाहि - अस्य महत्तप्तपक्केशस्य सिकताकणकवलनिःस्वादस्य स्यात् सफलता न वेति ? कृषीवलादिक्रियाया उभयथाऽप्युपलब्धेरिति, इयं च मतिर्मिथ्यात्वांशानुवेधान्भवति ज्ञेयगहनत्वाच्च, तथाहि- अर्थत्रिविधः- सुखाधिगमो दुरधिगमोऽनधिगमश्च श्रोतारं प्रति भिद्यते, तत्र सुखाधिगमो यथा चक्षुष्मतश्चित्र- कर्मानिपुणस्य रूपसिद्धिः दुरधिगमस्त्वनिपुणस्य अनधिगमस्त्वन्यस्य, तत्रानधिगमरूपोऽवस्त्वेव, सुखाधिगमस्तु विचिकित्साया विषय एव न भवति, देशकालस्वभावविप्रकृष्टस्तु विचिकित्सागोचरीभवति, तस्मिन् धर्माधर्माकाशादौ या विचिकित्सेति, यदिवा ‘विङ्गिच्छंति विद्वज्जुगुप्सा, विद्वांसः - साधवो विदितसंसार-स्वभावाः परित्यक्तसमस्तसङ्गास्तेषां जुगुप्सा - निन्दा अघ्नानात् प्रस्वेदजलक्लिन्नमलत्वाद्, दुर्गन्धिवपुपस्ता-त्रिन्दति - “को दोषः स्याद्यदि प्रासुकेन वारिणाऽङ्गक्षालनं कुर्वीरन्नित्यादि” जुगुप्सा तां विचिकित्सां विद्वज्जुगुप्सां वा सम्यगापन्नः - प्राप्तः आत्मा यस्य स तथा तेन विचिकित्सासमापन्नेनात्मना नोपलभते समाधिं चित्तस्वास्थ्यं ज्ञानदर्शनचारित्रात्मको वा समाधिस्तं न लभते,

एते च त्रयोऽपि विघ्नजया आशयरूपाः समुदिताः प्रवृत्तिहेतवोऽन्यतरवैकल्येऽपि तदसिद्धेरित्य-
वधेयम् ॥ उक्तं च -

विचिकित्साकल्पितान्तःकरणो हि कथयतोऽप्याचार्यस्य सम्यक्त्वाख्यां बोधिं नावाप्नोति । यथावाप्रोति स
गृहस्थो वा स्याद्यतिर्वेति दर्शयितुमाह - सिताः पुत्रकलत्रादि-भिरवबद्धाः, वाशब्द उत्तरापेक्षया पक्षान्तरमाह,
एके च लघुकर्माणः सम्यक्त्वं प्रतिपादयन्तमाचार्यमनु-गच्छन्ति - आचार्योक्तं प्रतिपद्यन्ते, तथा असिता वा
गृहवा(पा)सविमुक्ता वा एके विचिकित्सादिरहिता आचार्य-मार्गमनुगच्छन्ति । तेषां च मध्ये यदि कश्चित्
कङ्कटुकदेश्यः स्यात् स तान् प्रभूताननपाचीनमार्ग-प्रतिपन्नानवलोक्यासावपि कर्मविवरतः प्रतिपद्येतापीति
दर्शयितुमाह - आचार्योक्तं सम्यक्त्वमनुगच्छद्भिर-ताविरतैः सह संवसंस्तैर्वा चोद्यमानोऽननुगच्छन् -
अप्रतिपद्यमानः कथं न निर्वेदं गच्छेद् ?, असदनुष्ठानस्य मिथ्यात्वादिरूपां विचिकित्सां परित्यज्याचार्योक्तं
सम्यक्त्वमेव प्रतिपद्येतेत्यर्थः, यदिवा सितासितैराचार्योक्त-मनुगच्छद्भिः - अवंगच्छद्भिर्वृध्यमानैः सद्भिः
कश्चिदज्ञानोदयान्मतिजाड्यतया क्षपकादिश्चिरप्रव्रजितोऽप्यननु-गच्छन् - अनवधारयन् कथं न निर्वेद्येत ?, न
निर्वेदं तपःसंयमयोगच्छेत् निर्विण्णश्चेदमपि भावयेत्, यथा - नाहं भव्यः स्यां न च मे संयतभावोऽप्यस्तीति,
यतः स्फुटविकटमपि कथितं नावगच्छामि, एवं च निर्विण्णस्याचार्याः समाधिमाहुः । यथा - भोः साधो ! मा
विपादमवलम्बिष्ठाः, भव्यो भवान्, यतो भवता सम्यक्त्वमभ्युपगतं, तच्च न ग्रन्थिभेदमृते, तद्भेदश्च न
भव्यत्वमृते, अभव्यस्य हि भव्याभव्यशङ्काया अभावा-दिति भावः ॥ किं चायं विरतिपरिणामो
द्वादशकपाय-क्षयोपशमाद्यन्यतमसद्भावे सति भवति, स च भवताऽ-वाप्तः, तदेवं दर्शनचारित्रमोहनीये भवतः
क्षयोपशमं समागते, दर्शनचारित्रान्यथानुपपत्तेः, यत्पुनः कथ्यमाने-ऽपि समस्तपदार्थावगतिर्न भवति
तज्ज्ञानावरणीयविजृम्भितं, तत्र च श्रद्धानरूपं सम्यक्त्वमालम्बनमित्याह -

तमेव सञ्चं नीसंकं जं जिणोहिं पवेइयं (सू. १६२)

वृ० - यत्र क्वचित् स्वसमयपरसमयज्ञाचार्याभावात् सूक्ष्मव्यवहितातीन्द्रियपदार्थपूभयसिद्धदृष्टान्त-
सम्यग्हेत्वभावाच्च ज्ञानावरणीयोदयेन सम्यग्ज्ञानाभावेऽपि शङ्काविचिकित्सादिरहित इदं भावयेत् यथा -
तदेवैकं सत्यम् - अवितायं, निशङ्कामिति अर्हदुक्तेष्वत्यन्तसूक्ष्मेष्वतीन्द्रियेषु केवलागमग्राह्येष्वर्थेष्वेवं स्यात्
एवं वा इत्येवमाकारा संशीतिः शङ्का, निर्गता शङ्का यस्मिन् प्रवेदने तन्निशङ्कं, यत् किमपि
धर्माधर्माकाशपुद्गलादि प्रवेदितं, कैः? जिनैः तीर्थकरै रागद्वेषजनशीलैः, तत्तथ्यमेवेत्येवम्भूतं श्रद्धानं विधेयं
सम्यक्पदार्थानवगमेऽपि, न पुनर्विचिकित्सा कार्यति । किं यतेरपि विचिकित्सा स्याद्येनेदमभिधीयते ?,
संसारान्तर्वृत्तिनो मोहोदयात्किं ? यत्र स्यादिति, तथा चागमः - “अत्थि णं भंते ! समणावे निग्गंथा
कंखामोहणिञ्जं कम्मं वेदेति ?, हंता अत्थि, कहन्नं समणावि निग्गंथा कंखामोहणिञ्जं कम्मं वेयति ?, गोअमा !
तेसु तेसु नाणन्तरेसु चरित्तंतरेसु संकिया कंखिया विइगिच्छासमावन्ना भेयसमावन्ना कलुससमीवन्ना, एवं खलु
गोयमा ! समणावि निग्गंथा कंखामोहणिञ्जं कम्मं वेदेति, तत्थालंबणं ‘तमेव सञ्चं णीसंकं जं जिणोहिं पवेइयं’,

12. "विघ्नजयस्त्रिविधः खलु, विज्ञेयो हीनमध्यमोत्कृष्टः ।

मार्ग इह कण्टकज्वर-मोहजयसमः प्रवृत्तिफलः ॥" [षो० ३-९] इति ।

से णूणं भन्ते ! एवं मणं धारमाणे आणाए आराहए भवति ?, हंता गोअमा ! एवं मणं धारमाणे आणाए आराहए भवति," किं चान्यत् - "वीतरागा हि सर्वज्ञा, मिथ्या न ब्रुवते क्वचित् । यस्मात्तस्माद्भवस्तेषां, तथ्यं भूतार्थदर्शनम् ॥११॥" इत्यादि ॥ - आचाराङ्गसूत्र - लोकसारअध्ययन - उद्देशक - ५, शीलाङ्काचार्यवृत्तिश्च ॥

[12] A - वृ० य० विघ्नजयस्त्रिविधः खलु विज्ञेय इति विघ्नस्य धर्मान्तरायस्य जयः पराभवो निराकरणं स त्रिविधस्त्रिविधो विधा अस्येति त्रिविधस्त्रिविधः खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे त्रैविध्यमेवाह । हीनमध्यमोत्कृष्टः हीनमध्यमाभ्यां सहित उत्कृष्टः एको हीनो विघ्नजयो अपरो मध्यमोऽपरस्तुत्कृष्ट इति । त्रैविध्यमेव निदर्शनं साधर्म्यगर्भमाह । मार्ग इह कण्टकज्वरमोहजयसम इति । मार्गे प्रवृत्तस्य पुंसः कण्टकविघ्नजयसमो ज्वर-विघ्नजयसमो मोहविघ्नजयसमः । इदमत्र तात्पर्यं, यथा नाम कस्यचित्पुरुषस्य प्रयोजनवशान्मार्गप्रवृत्तस्य कण्टकाकीर्णमार्गावतीर्णस्य कण्टकविघ्नो विशिष्टगमनविघातहेतुर्भवति तद्रहिते तु पथि प्रवृत्तस्य गमनं निराकुलं सञ्जायते । एवं कण्टकविघ्नजयसमः प्रथमो विघ्नजयः, कण्टकाश्चेह सर्व एव प्रतिकूलः शीतोष्णादयो धर्मस्थानविघ्नहेतवस्तैरभिद्रुतस्य धर्मार्थिनोऽपि निराकुलप्रवृत्त्यसिद्धेः । आशयभेदश्चायं बाह्यकण्टकविघ्नजयेनो-पलक्ष्यते । तथा तस्यैव ज्वरवेदनाभिभूतशरीरस्य विह्वलपादन्यासस्य निराकुलं गमनं विकीर्णोऽपि कर्तुमशक्नु-वतः कण्टकविघ्नदभ्यधिको ज्वरविघ्नस्तज्जयस्तु विशिष्टगमनप्रवृत्ति-हेतुर्निराकुलशरीरत्वेन परिदृश्यते, इहापि ज्वरकल्पाः शारीरा एव रोगाः परिगृह्यन्ते तदभिभूतस्य विशिष्टधर्मस्थानाराधनाक्षमत्वात् । ज्वरकल्प-शरीरदुःखविघ्नजयस्तु सम्यग्धर्मस्थानाराधनाय प्रभवति । तस्यैवाध्वनि जिगमिषोः पुरुषस्य दिग्मोहकल्पो मोहविघ्नस्तेनाभिभूतस्य पुनः पुनः प्रेर्यमाणस्याप्यध्वनीनेर्न गमनोत्साहः कथञ्चित् प्रादुर्भवति ! मोहविघ्न-जयस्तु स्वयमेव मार्गसम्यक्परिज्ञानात्परैश्चोद्य-मानमार्गश्रद्धानान्मन्दोत्साहतापरित्यागेन गमनप्रवृत्तिहेतु-र्भवति । इहापि दिग्मोहगमनविघ्नकल्पो मिथ्यात्वादिजनितो मनोविभ्रमः परिगृह्यते । तज्जयस्तु मिथ्यात्वादि-दोषनिराकरणद्वारेण । मनोविभ्रमापसारकत्वेन प्रस्तुतधर्ममार्गेऽनवरतप्रयाणकप्रवृत्त्या गमनाय सम्पद्यते । एवं कण्टकज्वरमोहविघ्नजयसमः त्रिविधो विघ्नजय उक्तः । स एव विशिष्यते - प्रवृत्तिफलः प्रवृत्तिधर्मस्थान-विषया फलमस्याशयविशेषस्य विघ्नजयसञ्ज्ञितस्येति प्रवृत्तिफलः ॥११॥

उ० विघ्नजयं लक्षयति - विघ्नेत्यादि । विघ्नस्य धर्मान्तरायस्य जयः खलु त्रिविधो विज्ञेयः प्रतियोगिभेदा-द्धीनमध्यमाभ्यां सहित उत्कृष्ट एको हीनो विघ्नजयोऽपरो मध्यमोऽन्यस्तुत्कृष्ट इति त्रैविध्यमेव निदर्शनगर्भ-विशेषणेन समर्थयति मार्गे प्रवृत्तस्य पुंस इह जगति ये कण्टकज्वरमोहाः कण्टकपादवेधज्वरोत्पत्ति-दिग्मोहोत्पादा विघ्ना अस्खलिताविह्वलनियतदिक्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकास्तज्जयाश्च विशिष्टप्रवृत्तिहेतवस्तत्समोऽयं धर्मस्थानेपि कण्टकानां शीतोष्णादीनां ज्वरकल्पानां शारीररोगाणां दिग्मोहकल्पस्य च मिथ्यात्वस्य जयः परिषहति तिक्षयारोग्यहेतुविहिताहारादिप्रवृत्तिमनोविभ्रमापनायकसम्यक्त्वभावनया च जनितो यथोत्तरमधि-

¹³अतिचाररहिताऽधिकगुणे गुर्वादौ विनयवैयावृत्त्यबहुमानाद्यन्विता हीनगुणे निर्गुणे वा दयादान-

कस्त्रिविधोऽपि समुदितः प्रवृत्तिरधिकृतधर्मस्थानविषया फलं यस्य स तथाऽल्पस्यापि विघ्नस्य सत्त्वे कार्यासिद्धेरित्यवसेयम् ॥९॥

- षोडशक - ३, वृत्तिः ॥

B - तुला - बाह्यान्तर्व्याधिमिथ्यात्वजयव्यङ्ग्याशयात्मकः । कण्टकज्वरमोहानां जयैर्विघ्नजयः समः ॥१३॥

वृ० - बाह्योति । बाह्यव्याधयः शीतोष्णादयः अन्तर्व्याधयश्च ज्वरादयः मिथ्यात्वं भगवद्ब्रह्मचरान्, तेषां जयस्तत्कृतवैकल्यनिराकरणं तद्व्यङ्ग्याशयात्मकः । कण्टकज्वरमोहानां जयैः समो विघ्नजयः । इत्थं च हीनमध्यमोत्कृष्टत्वेनास्य त्रिविधत्वं प्रागुक्तं व्यक्तीकृतं । तथाहि-कस्यचित्तुंसः कण्टकाकीर्णमार्गावतीर्णस्य कण्टकविघ्नो विशिष्टगमनविघातहेतुः, तद्रहिते तु पथि प्रवृत्तस्य निराकुलं गमनं सञ्जायते, एवं कण्टकविघ्न-जयसमः प्रथमो विघ्नजयः । तथा तस्यैव ज्वरवेदनाभिभूतशरीरस्य विद्वलपादन्यासस्य निराकुलं गमनं चिकीर्षोरपि तत्कर्तुमशक्नुवतः कण्टकविघ्नादप्यधिको ज्वरविघ्नः, तज्जयस्तु निराकुलप्रवृत्तिहेतुः, एवं ज्वरविघ्न-जयसमो द्वितीयो विघ्नजयः । तस्यैव चाध्वनि जिगमिषोर्दिङ्मोहकल्पो मोहविघ्नः तेनाभिभूतस्य प्रेयमा-णस्याप्यध्वनीनैर्न गमनोत्साहः कथञ्चित्प्रादुर्भवति, तज्जयस्तु स्वरसतो मार्गगमनप्रवृत्तिहेतुः, एवमिह मोह-विघ्नजयसमस्तृतीयो विघ्नजयः इति फलैकोत्रेयाः खल्वेते ॥१३॥ - द्वा.द्वा., १० - योगलक्षणद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

C - अपायमाहुः कर्मैव, निरपायाः पुरातनम् । पापाशयकरं चित्रं, निरूपक्रमसञ्ज्ञकम् ॥३७३॥

अव. अपायमेवाधिकृत्य परमतसंवादमाह ।

कण्टकज्वरमोहैस्तु, समो विघ्नः प्रकीर्तितः । मोक्षमार्गप्रवृत्ताना-मत एवापरैरपि ॥३७४॥

वृ. कण्टकज्वरमोहैस्तु कण्टकेन ज्वरेण मोहेन च पुनः । समस्तुल्यः विघ्नः प्रत्यूहो जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-भेदभिन्नः । प्रकीर्तितो निरूपितः । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां सम्यग्दर्शनाद्वाराधनावाहितात्मनाम् । अत एव योगनिरनुबन्ध-त्वादेव हेतोः । अपरैरपि योगिभिर्न केवलमस्माभिरित्यपि शब्दार्थः । यथा हि केषाञ्चित्पथिकानां क्वचित्पाटलिपुरादौ गन्तुं प्रवृत्तानां कण्टकज्वरदिगमोहैरभिभूतानां यथाक्रमं स्तोकबहुबहुतरकालं गमनभङ्गहेतुर्विघ्नः सम्पद्यते, एवं योगिनामपि सिद्धिपथप्रस्थितानां तथाविधकर्मादयात् त्रिप्रकारोऽन्तरायः समुपजायत इति ॥३७४॥

- योगबिन्दुः सवृत्तिः ॥

D - ननु सम्यग्दृशो भावाज्ञायां मार्गप्रवृत्त्युपपत्तौ सर्वेषां कालाऽवैषम्येन मुक्तिप्राप्तिप्रसङ्ग इत्यत आइ -

पडिबंधो वि य एत्थं कंटकजरमोहसत्रिभो भणिओ । तंते तखिगमेणं मुखपुरे गमणमइरेणं ॥४३॥

वृ. प्रतिबन्धोऽपि विसामग्रीकृतकालविलम्बरूपः, अत्र भावाज्ञायाम्, पाटलिपुरादौ प्रस्थितस्य पथिकस्यैवावश्यं वेद्यकर्मपाशात् कंटकज्वरमोहसत्रिभो मेघकुमार-दहनसुराऽर्हद्वैतानामिव सत्रिहितदूरदूरतरावधिकत्वात् भणितः तन्त्रे - उपदेशपदादौ, देशसौराज्य-सुभिक्षत्वादिगुणपरिज्ञानवतः पथिकस्य कण्टकादित इव मोक्षविषयकाजरामरत्वादिगुण-परिज्ञानवतः सम्यग्दृशः सुखशीलत्व-मायोन्माद-शबलानुष्ठानादसदभ्यासवतो मृदुमध्यादिमात्रप्रतिबन्धोपपत्तेः । तद्विगमेन-उक्तप्रतिबन्धविगमेन, मोक्षपुरे अचिरेण-अविलम्बेन गमनं सम्पद्यते, असति प्रतिबन्धे भावाज्ञाया मुक्तिप्रापकस्वभावत्वात् ॥४३॥

- उप. रह. सवृत्तिः ॥

13 - अधिकगुणे गुर्वादौ विनयवैयावृत्त्यबहुमानाद्यन्विता हीनगुणे निर्गुणे वा दयादान व्यसनपतितदुःखा-

व्यसनपतितदुःखापहारादिगुणप्रधाना मध्यमगुणे चोपकारफलवत्यधिकृतधर्मस्थानस्याहिंसादेः प्राप्तिः सिद्धिः, उक्तं च -

14“सिद्धिस्तत्तद्धर्म-स्थानावाप्तिरिह तात्त्विकी ज्ञेया ।

अधिके विनयादियुता, हीने च दयादिगुणसारा ॥” [षो० ३-१०] इति ।

स्वप्राप्तधर्मस्थानस्य यथोपायं परस्मिन्नपि सम्पादकत्वं विनियोगः । अयं चानेकजन्मान्तरसन्तान-
क्रमेण प्रकृतधर्मस्थानावाप्तेरवन्ध्यो हेतुः उक्तं च -

15“सिद्धेश्चोत्तरकार्यं, विनियोगोऽवन्ध्यमेतदेतस्मिन् ।

सत्यन्वयसम्पत्त्या, सुन्दरमिति तत्परं यावत् ॥” [षो० ३-११]

पहारादिगुणप्रधाना मध्यमगुणे चोपकारफलवत्यधिकृतधर्मस्थानस्याऽहिंसादेः अतिचाररहिता प्राप्तिः सिद्धिः -
इत्यन्वयः कार्यः । - सम्पा० ॥

[14] A - वृ० य० सिद्धिर्नामाशयभेदः सा च स्वरूपतः कीदृशी । तत्तद्धर्मस्थानावाप्तिरिह तात्त्विकी ज्ञेया
तस्य तस्य विवक्षितस्य धर्मस्थानस्याहिंसादेरवाप्तिः प्राप्तिः सिद्धिरुच्यते । सा च तात्त्विकीदं च विशेषणं
तत्तद्धर्मस्थानावाप्तेरतात्त्विकपरिहारार्थं, नह्यतात्त्विकी सा सिद्धिर्भवितुमर्हति । सा च सिद्धिरधिके पुरुषविशेषे
सूत्रार्थोभयवेदिन्यभ्यस्तभावनामार्गे तीर्थकल्पे गुरौ विनयादियुता विनयवैयावृत्त्यवहुमानादिसमन्विता । हीने
च स्वप्रतिपन्नधर्मस्थानापेक्षया हीनगुणे निर्गुणे वा सामान्येनैव प्राणिगणे दयादिगुणसारा दयादानव्यसनपतित-
दुःखापहारादिगुणप्रधाना । अधिकगुणहीनप्रहणान्मध्यमोपकारफलवत्यपि सा सिद्धिरित्युक्तं भवति ॥१०॥

उ० सिद्धिं लक्षयति - सिद्धिरित्यादि । सिद्धिश्चतुर्थाशयरूपेहाशयविचारे तस्य तस्याभिप्रेतधर्मस्थानस्या-
हिंसादेरवासिस्तात्त्विकी स्वानुपङ्गेन नित्यवैराणामपि वैरादिविनाशकत्वेन पारमार्थिकी ज्ञेया । सा च
सिद्धिरधिके पुरुषविशेषे सूत्रार्थोभयनिष्ठाते तीर्थकल्पे गुरौ विनयादिना युताऽऽदिना वैयावृत्त्यवहुमानादि-
ग्रहः । हीने च स्वापेक्षया हीनगुणे निर्गुणे वा दयादिगुणेन दयादानदुःखोद्धाराद्यभिलाषेण सारा प्रधाना ।
उपलक्षणान्मध्यमोपकारफलवतीत्यप्यवसेयम् ॥१०॥ - षोडशक - ३, वृत्तिः ॥

B - तुला - सिद्धिस्तात्त्विकधर्माप्तिः साक्षादनुभवात्मिका । कृपोपकारविनयान्विता हीनादिषु क्रमात् ॥१४॥

वृ० - सिद्धिरिति । सिद्धिः तात्त्विकस्याभ्यासशुद्धस्य न त्वाभ्यासिकमात्रस्य धर्मस्याहिंसादेराप्तिरुपलब्धिः ।
साक्षादनुपचारेण अनुभवात्मिका आत्मन आत्मना संवित्तिरूपा ज्ञानदर्शनचारित्रैकमूर्तिका । हीनादिषु क्रमात्
कृपोपकारविनयान्विता, हीने कृपान्विता, मध्यमे उपकारान्विता, अधिके च विनययुक्ता ॥१४॥

- द्वा. द्वा., १० - योगलक्षणद्वात्रिंशिका सबृत्तिः ॥

[15] A - वृ० य० - सिद्धेश्चोत्तरकार्यं विनियोगः सिद्धेरुत्तरकालभावि कार्यं । विनियोगो नामाशयभेदो
विज्ञेय इति सम्बन्धनीयं । अवन्ध्यं सफलं, न कदाचिन्निष्फलमेतद्धर्मस्थानमहिंसादि एतस्मिन्विनियोगे सति

अवन्यं न कदाचिन्निष्फलं एतत् धर्मस्थानमहिंसादि, एतस्मिन् विनियोगे सति, अन्ययसम्पत्त्या अविच्छेदभावेन, तत् विनियोगसाध्यं धर्मस्थानं, सुन्दरम् । इति: भिन्नक्रमः समास्यर्थश्च, यावत्परमित्येवं योगः, यावत् परं प्रकृतं धर्मस्थानं, समाप्यत इत्यर्थः ।

इदमत्र हृदयम् - धर्मस्तावद्रागादिमलविगमेन पुष्टिशुद्धिमञ्चित्तमेव । पुष्टिश्च पुण्योपचयः, शुद्धिश्च घातिकर्मणां पापानां क्षयेण या काचिन्निर्मलता, तदुभयं च प्रणिधानादिलक्षणेन भावेनानुबन्धवद् भवति, तदनुबन्धाच्च शुद्धिप्रकर्षः सम्भवति, निरनुबन्धं च तदशुद्धिफलमेवेति न तद्धर्मलक्षणम्¹⁶ ।

सञ्जाते अन्ययसम्पत्त्याऽविच्छेदसम्पत्त्या हेतुभूतया सुन्दरमेतत्पूर्वोक्तं धर्मस्थानमिति शब्दो भिन्नक्रमः, परमित्यनेन सम्बन्धनीयो यावत्परमिति तद्धर्मस्थानं परं प्रकृतं यावत्सम्पन्नमेन विनियोगस्याऽनेकजन्मान्तरसन्तानक्रमेण प्रकृतधर्मस्थानावासिहेतुत्वमावेदयति । इदमत्र हृदयं - अहिंसादिलक्षणधर्मस्थानावाप्तौ सत्यां स्वपरयोरुपकार-रायाविच्छेदेन तस्यैव धर्मस्थानस्य वस्तुनो विनियोगः सम्यक्कृतो भवति । यदि परस्मिन्नपि तत्सम्पद्यते विशेषेण नियोगो नियोजनमध्यारोपणमितिकृत्वा । आशयभेदत्वाच्च विनियोगस्यावन्यन्त्रप्रतिपादनप्रक्रियया स्वरूपोपकार-हेतुत्वं दर्शयति सूत्रकारः ॥१११॥

उ० - विनियोगं लक्षयति - सिद्धेश्चेत्यादि । सिद्धेश्चोत्तरकालभाविकार्यं विनियोगो नामाशयभेदो विज्ञेयः, एतद्विनियोगाख्यं सिद्धयुत्तरकार्यमवन्यं न कदाचिन्निष्फलमेतस्मिन् सति सञ्जातेऽन्ययसम्पत्त्या भङ्गेऽपि सुवर्णघटन्यायेन सर्वथा फलानपगमाद्विनियोजितधर्मापगमेऽपि भूयो झटिति तत्संस्कारोद्बोधसम्भवादेकजन्मान्तरसन्तानक्रमेणाविच्छेदसम्पत्त्या हेतुभूतया इतिहेतोस्तत्सिद्धयुत्तरकार्यं, परं शैलेशीलक्षणं सर्वात्कृतधर्मस्थानं यावत्सुन्दरं परोपकारगर्भक्रियाशक्त्या तीर्थकरविभूतिपर्यन्तसुन्दरविपाकार्यकं अयं विनियोगफले-पदेशः लक्षणं तु स्वात्मतुल्यपरफलकर्तृत्वमित्यवसेयम् ॥१११॥ - षोडशक - ३, वृत्तिः ॥

B - तुला - अन्यस्य योजनं धर्मं, विनियोगस्तदुत्तरम् । कार्यमन्ययसम्पत्त्या, तदवन्यफलं मतम् ॥११५॥

वृ० - अन्यस्येति । अन्यस्य स्वव्यतिरिक्तस्य योजनं धर्मोऽहिंसादौ विनियोगः । तदुत्तरं सिद्धयुत्तरं कार्यं । तदवन्यसम्पत्त्याऽविच्छेदसिद्ध्या अवन्यफलमव्यभिचारिफलं मतं । स्वपरोपकारवुद्धिलक्षणस्यानेकजन्मान्तरसन्ततोद्बोधेन प्रकृतधर्मस्थानावासिहेतुत्वात् ॥११५॥ - द्वा. द्वा., १० - योगलक्षणद्वित्रिशिका संवृत्तिः ॥

१६ - न प्रणिधानाद्याशयसंविद्व्यतिरेकतोऽनुबन्धि तत् । भिन्नग्रन्थेर्निर्मलबोधवतः स्यादियं च परा ॥५॥
वृ० य० प्रणिधानाद्याशयसंविद्व्यतिरेकत इति । प्रणिधानादयश्च ते आशयाश्च वक्ष्यमाणाः पञ्चाध्यवसायस्थानविशेषास्तेषां संवित्संवित्तिः संवेदनमनुभवस्तस्या व्यतिरेकोऽभावस्तास्मात्तदाशयसंविद्व्यतिरेकेणैतद् द्वयं पुष्टिशुद्धिरूपं नानुबन्धि भवति । तस्मादेतद्द्वयमनुबन्धिकर्तुकामेन प्रणिधानादिपु यतितव्यं । इयं च कस्येत्याह - भिन्नग्रन्थेर्पूर्वकरणबलेन कृतप्रस्थिभेदस्य तत्प्रभावादेव निर्मलबोधवतो विमलबोधसम्पन्नस्य स्याद्भवेदियं च प्रस्तुता प्रणिधानाद्याशयसंवित्परा प्रधाना ॥५॥

ततो युक्तमुक्तम् - प्रणिधानादिभावेन परिशुद्धः सर्वोपि धर्मव्यापारः सानुबन्धत्वाद् योगः इति । यद्यप्येवं निश्चयतः परिशुद्धः सर्वोऽपि धर्मव्यापारो योगस्तथापि विशेषेण तान्त्रिकसङ्केतव्यवहार-कृतेनासाधारण्येन स्थानादिगत एव धर्मव्यापारो योगः, स्थानाद्यन्यतम एव योगपदप्रवृत्तेः सम्मतत्वादिति भावः¹⁷ ॥१॥

ॐ एतद्द्वयानुबन्धसामग्री कस्य न भवतीत्याह - नेत्यादि । प्रणिधानादयो वक्ष्यमाणा आशया अध्वसाय-स्थानविशेषास्तेषां संविदनुभूतिस्तस्या व्यतिरेकतोऽभावाद् तत्पुष्टिशुद्धिद्वयमनुबन्धि न भवति । तस्मादियमेतदनुबन्धसामग्रीयं च भिन्नग्रन्थैरपूर्वकरणेन कृतग्रन्थिभेदस्य तन्महिम्नैव निर्मलबोधवतः परा प्राधान्यका स्यात् ॥५॥

- षोडशक- ३, सवृत्तिः ॥

अस्माञ्च सानुबन्धाच्छुद्धयन्तोऽवाप्यते द्रुतं क्रमशः । एतदिह धर्मतत्त्वं परमो योगो विमुक्तिरसः ॥१३॥

वृ० - य० अस्माञ्च पूर्वोक्ताद्वावादाशयपञ्चकरूपात्सानुबन्धात् अनुबन्धः सन्तानस्तेन सह वर्तते यो भावः स सानुबन्धस्तदविनाभूतः । स चाव्यवच्छिन्नसन्तानस्तस्मादेवंविधाद्वावाच्छुद्धेरन्तः प्रकर्षः शुद्धयन्तोऽवाप्यते प्राप्यते द्रुतमविलम्बितं प्रभूतकालात्ययविगमेन क्रमशः क्रमेणानुपूर्व्या तस्मिन् जन्मन्यपरस्मिन्वा कर्मक्षयप्रकर्षो लभ्यते । ननु चैष एव भावो धर्मपरमार्थ आहोस्विदन्यद्धर्मतत्त्वम् ? इत्यारेकायां परस्य निर्वचनमाह - एतदिह धर्मतत्त्वं अत्र यद्यपि भावस्य प्रस्तुतत्वादेतदित्यत्र पुलङ्गतायामेव इति निर्देशः प्राप्नोति । तथापि धर्मतत्त्वमित्यस्य पदस्य प्रधानापेक्षया नपुंसकनिर्देशोऽर्थस्तु एतदिह प्रस्तुतं भावस्वरूपं धर्मतत्त्वं नान्यत् परमो योग इति । अयं भावः परमो योगो वर्तते । स च कीदृक ? विमुक्तिरसः विशिष्टा मुक्तिर्विमुक्तिस्तद्विषयो रसः प्रीतिविशेषो यस्मिन्योगे स विमुक्तिरसः विमुक्तौ रसोऽस्येति वा गमकत्वात्समासोऽथवा पृथगेव पदान्तरं न विशेषणं तेनायं भावो विमुक्तौ रसः प्रीतिविशेषो विमुक्तिरस उच्यते । एतदुक्तं भवति - भाव एव धर्मतत्त्वं, भाव एव च परमो योगो, भाव एव च विमुक्तिरस इति ॥१३॥

ॐ भावाञ्च यत् स्यात्तदाह - अस्माञ्चेत्यादि । अस्माञ्चाशयपञ्चकरूपाद्वावात्सानुबन्धादव्यवच्छिन्नसन्तानात् क्रमशः क्रमेण तस्मिन् जन्मन्यपरस्मिन् वा द्रुतमविलम्बितं शुद्धेः कर्मक्षयस्यान्तः प्रकर्षोऽवाप्यते एतदिह प्रस्तुतं भावस्वरूपं धर्मतत्त्वं नान्यत् एतदित्यत्र विधेयपदलिङ्गविवक्षया नपुंसकत्वं तेन न भावस्य प्रस्तुतत्वादेव इति निर्देशप्राप्तिः । अयं भावः परमो योगो वर्ततेऽध्यात्मगर्भत्वात् । कीदृशो ? विशिष्टो मुक्तौ रसोऽभिलाषो यत्र स तथा अयं भाव एव विशिष्टमुक्ते रस आस्वाद इति वा व्याख्येयम् ॥१३॥

- षोडशक- ३, सवृत्तिः ॥

[17] - "प्रकारभेदोऽयं नयकृत इति न कश्चिद्विषयः ॥" - अस्मिन्नेव ग्रन्थं गाथा-१७ वृत्तौ दृष्टव्यम् ।

- सम्पा० ॥

स्थानादिगतो धर्मव्यापारो विशेषण योग इत्युक्तम्, तत्र के ते स्थानादयः ? कतिभेदं च तत्र योगत्वं ? इत्याह -

ठाणुन्नत्थालंबण-रहिओ तंतम्मि पंचहा एसो ।

दुगमित्थ कम्मजोगो, तहा तियं नाणजोगो उ ॥२॥

(छाया : स्थानोर्णार्थालम्बनरहितः^१ तन्त्रे^२ पञ्चधा^३ एषः^३ ।

द्वय^४मत्र^५ कर्मयोगः^६ तथा^६ त्रयं^७ ज्ञानयोगः^८ तु^९ ॥)

ठाणुन्नत्थेत्यादि । 'स्थीयतेऽनेनेति स्थानं-आसनविशेषरूपं कायोत्सर्गपर्यङ्कवन्धपद्मासनानि^१ सकलशास्त्रप्रसिद्धम्,

1 - संवरियासवदारा अब्बावाहे अकंटए देसे । काऊण थिरं ठाणं ठिओ निसन्नो निवन्नो वा ॥१४६५॥
चेयणमवेयणं वा वत्थुं अवलंबिउं घणं मणसा । ज्ञायइ सुअमत्थं वा दवियं तप्पज्जए वावि ॥१४६६॥
तत्थ उ भणिए कोई ज्ञाणं जो माणसो परीणामो । तं न हवइ जिणदिट्ठं ज्ञाणं तिविहेवि जोगंमि ॥१४६७॥
वृ० - साम्प्रतं यथाभूतो यत्र यथावस्थितो यच्च ध्यायति तदेतदभिधित्सुराह - संवरियासवदारत्ति ।
संवृतानि-स्थगितानि आश्रवद्वाराणि प्राणातिपातादीनि येन स तथाविधः, क ध्यायति ? 'अव्यावाधे अकंटए देसे'त्ति' अव्यावाधे-गान्धर्वादिलक्षणभावव्यावाधाविकले । अकण्टके-पापाणकण्टकादिद्रव्यकण्टकविकले देशे भूभागे, कथं व्यवस्थितो ध्यायति ? - 'काऊण थिरं ठाणं ठितो निस्सणो निवन्नो वा' कृत्वा स्थिरं निष्कम्पं (अव)स्थानं अवस्थितिविशेषलक्षणं स्थितो निषण्णो निवण्णो वेति प्रकटार्थे, चेतनं पुरुपादि अचेतनं प्रतिमादि वस्तु अवलम्ब्य विषयीकृत्वा(त्य) घनं दृढं मनसा अन्तःकरणेन यत् ध्यायति, किं ? तदाह- 'ज्ञायति सुयमत्थं वा' ध्यायतीति सम्बध्यते, सूत्रं - गणधरादिभिर्वदं अर्थं वा-तद्गोचरं, किम्भूतमर्थमत आह - दवियं तप्पज्जवे वावि द्रव्यं तत्पर्यायान् वा, इह च यदा सूत्रं ध्यायति तदा तदेव स्वगतधर्मैरालोचयति, न त्वर्थं, यदा त्वर्थं न तदा सूत्रमिति गाथार्थः ॥१४६५-१४६६॥ अधुना प्रागुक्तचोद्यपरिहारायाह - तत्र भणेत् - वूयात् कश्चित्, किं वूयादित्याह - 'ज्ञाणं जो माणसो परीणामो' ध्यानं यो मानसः परीणामः, 'धै चिन्ताया'मित्यस्य चिन्तार्थत्वात् इत्थमाशङ्क्यो-त्तरमाह - 'तं न भवति जिणदिट्ठं ज्ञाणं तिविहेवि जोगंमि' तदेतन्न भवति यत् परेणाभ्यधायि, कुतः ? यस्माज्जिनेदृष्टं ध्यानं त्रिविधेऽपि योगे मनोवाक्यायव्यापारलक्षण इति गाथार्थः ॥१४६७॥

- आवश्यकनिर्वृक्तिः सवारिभद्रीयावृत्तिः ॥

विशेषार्थिना १४७६ पर्यन्ता गाथा द्रष्टव्याः ॥

- सम्पा० ॥

2 A - तुला - अथासनान्चेवाह -

पर्यङ्क-वीर-वज्रा-ऽब्ज-भद्र-दण्डासनानि च । उत्कटिका गोदोहिका, कायोत्सर्गस्तथासनम् ॥१२४॥

वृ० - पर्यङ्कादिषु प्रत्येकमासनशब्दः सम्बध्यते ॥१२४॥

क्रमेणासनानि व्याचष्टे -

म्याज्जह-गोरधोभागे षणोपरि कृते सति) पर्यङ्को नाश्रितोत्तर-दक्षिणोत्तरपाणिकः ॥१२५॥

वृ० - जङ्घयोरधोभागे पादोपरि कृते सति पाणिद्वयं नाभ्यासन्नमुत्तानं दक्षिणोत्तरं यत्र, दक्षिण उत्तर उपरिवर्ती यत्र तत्तथा, एतत् पर्यङ्को नाम शाश्वतप्रतिमानां श्रीमहावीरस्य च निर्वाणकाले आसनम्, यथा पर्यङ्कः पादोपरि भवति तथाऽयमपीति पर्यङ्कः । “जानुप्रसारितदाहोः शयनं पर्यङ्कः” (पातञ्जल. तत्त्ववैशारदी २-४६ इति पातञ्जलः ॥१२५॥

अथ वीरासनम् -

वामोऽर्द्धदक्षिणोरुर्ध्वं वामोरुपरि दक्षिणः । क्रियते यत्र तद्वीरोचितं वीरासनं स्मृतम् ॥१२६॥

वृ० - वामोऽर्द्धदक्षिणोरुर्ध्वं वामस्य चोरोरुपरि दक्षिणोऽर्द्धिर्ध्वं क्रियते तद्वीराणां तीर्थकर-प्रभृतीनामुचितम्, न कातराणाम् वीरासनं स्मृतम् । अग्रहस्तन्यासः पर्यङ्कवत् । इदं पद्मासनमित्येके । एकस्यैव पादस्य ऊरावारोपणेऽर्धपद्मासनम् ॥१२६॥

अथ वज्रासनम् -

पृष्ठे वज्राकृतीभूते दोर्भ्यां वीरासने सति । गृह्णीयात् पादयोर्यत्राङ्गुष्ठौ वज्रासनं तु तत् ॥१२७॥

वृ० - उक्तस्वरूपे वीरासने सति पृष्ठे वज्राकाराभ्यां दोर्भ्यां पादयोर्यत्राङ्गुष्ठौ गृह्णीयात् तद् वज्रासनम् । इदं वेतालासनमित्यन्ये ॥१२७॥

सिंहासनाधिरुढस्यासनापनयने सति । तथैवावस्थितिर्या तामन्ये वीरासनं विदुः ॥१२८॥

वृ० - सिंहासनमर्धिरुढस्य भूमिन्यस्तपादस्य सिंहासनापनयने सति तथैवावस्थानं वीरासनम् । अन्ये इति सैद्धान्तिकाः कायक्लेशतपःप्रकरणे व्याख्यातवन्तः । पातञ्जलास्त्वाहुः - “ऊर्ध्वस्थितस्यैकतरः पादो भून्यस्त एकश्चाकुञ्चितजानुरुर्ध्वमित्येतद् वीरासनम् ।” (पातञ्जल. तत्त्ववैशारदी २-४६ इति) ॥१२८॥

अथ पद्मासनम् -

जङ्घाया मध्यभागे तु, संश्लेषो यत्र जङ्घया । पद्मासनमिति प्रोक्तं, तदासनविचक्षणैः ॥१२९॥

वृ० - जङ्घाया वामाया दक्षिणाया वा द्वितीयया जङ्घया मध्यभागे संश्लेषो यत्र तत् पद्मासनम् ॥१२९॥

अथ भद्रासनम् -

सम्पुटीकृत्य मुष्काग्रे, तलपादौ तथोपरि । पाणिकच्छपिकां कुर्याद्यत्र भद्रासनं तु तत् ॥१३०॥

वृ० - स्पष्टम् । यत् पातञ्जलः - “पादतले वृषणसमीपे सम्पुटीकृत्य तस्योपरि पाणिकच्छपिकां कुर्यात्, एतद् भद्रासनम्” (पातञ्जल. तत्त्ववैशारदी २-४६) ॥१३०॥

अथ दण्डासनम् -

श्लिष्टाङ्गुली श्लिष्टगुल्फौ, भूमिश्लिष्टोरु प्रसारयेत् । यत्रोपविश्य पादौ तद्, दण्डासनमुदीरितम् ॥१३१॥

वृ० - स्पष्टम् । यत् पातञ्जलः - “उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलीकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घौ च पादौ प्रसार्य दण्डासनमभ्यस्येत्” (पातञ्जल. तत्त्ववैशारदी २-४६) ॥१३१॥

अथोत्कटिकासन-गोदोहिकासन -

पुतपार्णिमयायोगे, प्राहुरुत्कटिकासनम् । पार्णिभ्यां तु भुवस्थ्यागे, तत् स्याद्रोदोहिकासनम् ॥१३२॥

वृ० - पुतयोः पार्णिभ्यां भूमिसंलग्नाभ्यां योगे उत्कटिकासनं प्राहुः, यत्र भगवतः श्रीवीरस्य केवलज्ञान-मुत्पन्नम् । यदाह -

“जंभियबहि उजुवालिअतीरे विसाहसियदसमिपहरतिगे । छट्टेणोक्कडुअट्टिअस्स केवलं आसि सालतले ॥१॥”

तदेवोत्कटिकासनं गोदोहिकासनं गोदोहकसमाकारत्वात् पाष्णिभ्यां भुवस्त्यागे सति ।

इदं च प्रतिमाकल्पिकादीनां विधेयतयोपदिष्टम् ॥१३२॥

अथ कायोत्सर्गः -

प्रलम्बितभुजद्वन्द्वमूर्ध्वस्थस्यासितस्य वा । स्थानं कायानपेक्षं यत् कायोत्सर्गः स कीर्तितः ॥१३३॥

वृ० - प्रलम्बितं भुजयोर्द्वन्द्वं यत्र तत्तथा, कायानपेक्षं स्थानं स कायोत्सर्गो नामासनमूर्ध्वस्थस्यासितस्य वा। उर्ध्वस्थितानां कायोत्सर्गो जिनकल्पिकादीनां छद्मस्थतीर्थकराणां च भवति, ते हि ऊर्ध्वर्ज्व एवास्ते, स्थविरकल्पिकानां तु ऊर्ध्वस्थितानामासितानां वा उपलक्षणात् शयितानां वा यथाशक्ति भवति, कायोत्सर्ग इति स्थान-ध्यान-मौनक्रियाव्यतिरेकेण क्रियान्तरसम्बन्धिनः कायस्योत्सर्गस्त्याग इत्यर्थः । इदं वासनानां दिक्प्रदर्शनमात्रमुक्तमासनान्तराणामुपलक्षणार्थम्, तथाहि - आप्रकुब्जासनम् आप्राकारतयाऽवस्थितिः, यथा भगवान् महावीर एकरात्रिकीं प्रतिमां श्रितः सङ्गमकसुराधमेन विहितां विंशतिमुपसर्गणामधिसेहे । तथा एकपार्थशायित्वम् तद्वोर्ध्वमुखस्याधोमुखस्य तिर्यङ्मुखस्य वा भवति । तथा दण्डायतशायित्वम् ऋजूकृत-शरीरस्य प्रसारितजङ्घोरुद्वयस्य चलनरहितस्य तद्भवति । तथा लगण्डशायित्वं मूर्ध्नः पाष्ण्योश्च भूमिस्पर्श शरीरेण च भूमेरस्पर्श तद्भवति । तथा समसंस्थानं यत् पाष्ण्यग्रपादाभ्यां द्वयोराकुञ्चितयोरन्योन्यपीडनम् । तथा दुर्योधनासनं यद्धूमिप्रतिष्ठितशिरस उत्प्लादमवस्थानं कपालीकरणमिति च प्रसिद्धम्, तस्मिन्नेव यदा जह्नु पद्मासनीकृते भयतस्तदा दण्डपद्मासनम् । तथा स्वस्तिकासनं यत्र सव्यमाकुञ्चितं चरणं दक्षिणजङ्घोर्वन्तं निक्षिपेत् दक्षिणं चाकुञ्चितं वामजङ्घोर्वन्तरे इति । तथा सोपाश्रयं योगपट्टकयोगाद् यद् भवति तथा क्रौञ्चनिषेदन-हंसनिषेदन-श्वनिषेदन-हस्तिनिषेदन-गरुडनिषेदनादीन्यासनानि क्रौञ्चादीनां निपण्णानां संस्थानदर्शनात् प्रत्येतव्यानि । तदेवं न व्यवतिष्ठन्ते आसनविधिः ॥१३३॥

ततः -

जायते येन येनेह विहितेन स्थिरं मनः । तत्तदेव विधातव्यमासनं ध्यानसाधनम् ॥१३४॥

वृ० - मेदस्विनाभितरेषां च बलवतामपरेषां च येन येनासनेन कृतेन सात्म्यविशेषात् स्थिरं मनो जायते तत्तदेवासनं ध्यानसाधनत्वेन विधेयम् । यदाह -

“सव्वासु वट्टमाणा मुणओ जं देसकालचेट्ठासु । वरकेवलाइलाभं पत्ता बहुसो सभिअपावा ॥१॥

तो देसकालचेट्ठानियमो ज्ञाणस्स नत्थि समयम्मि । जोगाण समाहाणं जह होइ तहा पयइअव्वं ॥२॥”

- ध्यानशतक, गा. ४०-४१॥

न चैवमासनाभिधानमनर्थकम्, प्रतिमाकल्पिकान् प्रत्यासननियमस्याभिधानात् ।

द्वादशसु भिक्षुप्रतिमासु अष्टम्यां प्रतिमायामासननियमो यथा -

उत्ताणग पासली नेसज्जी वा वि ठाण ठाइत्ता । सह उस्सग्गे घोरे दिव्वाई तत्थ अविक्कपो ॥१॥

नवम्यां यथा -

दोञ्चा वि एरिस छिय बहिआ गामाइआण नवरं तु । उक्कड लगंडसाई दंडाययउ व्व ठाइत्ता ॥२॥

दशम्यां यथा -

तञ्चा वि एक नवरं ठाणं तु तस्स होइ गोदोही । वीरासणमहवा वी ठाइज्ज वि अंबखुज्जो उं ॥३॥

- पञ्चाशके, १८/१५-१६-१७ ॥१३४॥ - योगशास्त्र-प्रकाश-४, सवृत्तिकः ॥

B- स्त्रीपशुकीबदुःशील-वर्जितं स्थानमागमे ।

सदा यतीनामाज्ञप्तं, ध्यानकाले विशेषतः ॥२६॥

- स्थिरयोगस्य तु ग्रामेऽ विशेषः कानने वने ।

तेन यत्र समाधानं, स देशो ध्यायतो मतः ॥२७॥

- यत्र योगसमाधानं कालोऽपीष्टः स एव हि ।

दिनरात्री क्षणादीनां ध्यायिनो नियमस्तु न ॥२८॥

- यैवाऽवस्था जिता जातु, न स्याद् ध्यानोपघातिनी ।

तया ध्यायेन्निषण्णो वा, स्थितो वा शायितोऽथवा ॥२९॥

- सर्वासु मुनयो देशकालावस्थासु केवलम् ।

प्राप्तस्तत्रियमो नाऽऽसां, नियता योगमुस्थता ॥३०॥ - अध्यात्मसार, १६-ध्यानस्वरूपाधिकारः ॥

C - स्थानमिति कथनेन मुद्रा अपि ग्राह्याः ।

- सम्पा० ॥

कचपंचंगपणामो, साणंदो वंदणे पयदुंतो । धारेऽ धीरचित्तो, मुद्राओ तिम्रि जं भणियं ॥२३५॥

पंचंगो पणिवाओ, थयपाढो होइ जोगमुद्राए । वंदण जिणमुद्राए, पणिहाणं मुत्तमुत्तीए ॥२३६॥

वृ० - पञ्चाङ्गान्यवयवा विवक्षितव्यापारवन्ति यत्र स पञ्चाङ्गः । प्रणिपातः प्रणिपातदण्डकपाठस्यादावव-

साने च प्रणामो भवति 'कर्तव्य इति शेषः । यद्यपीह पञ्चाङ्गप्रणिपात इत्युक्तं तथापि पञ्चाङ्गमुद्रया प्रणिपात इति द्रष्टव्यम्, मुद्राणामेवाधिकृतत्वात्, तदुक्तं च - पञ्चाङ्गया अपि मुद्रात्वमङ्गविन्यासविशेषरूपत्वाद् योगमुद्राव-
दिति । तथा स्तवपाठः शक्रस्तवादिस्तवनं भवति कर्तव्य इति शेषः । कथेत्याह - योगमुद्रया वक्ष्यमाणलक्ष-
णया । ननु चतुर्विंशतिस्तवादेरेव पाठो योगमुद्रया विधीयो न तु शक्रस्तवस्य, "तं हि समाकुञ्चितवामजानु-
भूमिविन्यस्तदक्षिणजानुर्ललाटपट्टघटितकरकुड्मलः पठति" इति जीवाभिगमादिष्व-भिधीयत इति ? सत्यम्,
केवलं नानन्तरोक्तविशेषणयुक्त एव "तं पठतीति नियमोऽस्ति, "पर्यङ्कासनस्थः शिरोऽधिनिवेशितकरको-
रकस्तं पठति" इत्यस्यापि ज्ञाताधर्मकथासु दर्शनात् । तथा हरिभद्राचार्येणापि चैत्यवन्दनवृत्तौ "क्षितिनिहित-
जाभुकरतले भुवनगुरौ विनिवेशितनयनमानसः प्रणिपातदण्डकं पठति" इत्यस्य विध्यन्तरस्याभिधानात् ।
ततोऽस्य पाठे विविधविधिदर्शनात् सर्वेषां च तेषां प्रमाणग्रन्थोक्तत्वेन विनयविशेषभूतत्वेन च निपेक्षुम-
शक्यत्वाद्योगमुद्रयापि शक्रस्तवपाठो न विरुध्यते, विचित्रत्वान्मुनिमतानाम् । न चैतानि परस्परमति-
विरुद्धानि, सर्वैरपि विनयस्य दर्शितत्वादिति तथा 'वंदणति' इहानुस्वारलोपद्रष्टव्यः । तेन वंदणं 'अरिहंतचेइ-
याणं' इत्यादिदण्डकपाठेन जिनविम्बादिस्तवनम् । जिनमुद्रयोपदेक्ष्यमाणलक्षणया । इयं च पादाश्रिता,
योगमुद्रा च हस्ताश्रितेत्युभयोर्वन्दने प्रयोगः । तथा प्रणिधानं शुभार्थप्रार्थनारूपं विशिष्टचित्तैकाग्रतागर्भं 'जय
वीरराय' इत्यादिपाठरूपं मुक्ताशुक्लया निर्देक्ष्यमाणमुद्रया कर्तव्यम् । इति गाथार्थः ॥१७॥ (पञ्चाशक-३/१७)

दो जाणू दोत्रि करा, पंचमयं होइ उत्तमंगं तु । सम्मं संपणिवाओ, नेओ पंचंगपणिवाओ ॥२३७॥

वृ० - जानुनी अष्टीवन्तौ । द्वौ करौ हस्तौ । पञ्चममेव पञ्चमकं । भवति वर्तते । उत्तमाङ्गं तु शिर एव । इत्यनेन पञ्चाङ्ग
इति व्याख्यातम् । अथ प्रणिपातव्याख्यानायाह-एतैरेव पञ्चभिरङ्गैः । सम्यक् - भक्तितो भून्यासतः यः सम्प्रणिपातः -
प्रणामोऽसौ । ज्ञेयो ज्ञातव्यः । पञ्चाङ्गप्रणिपातः पूर्वोक्तनिर्वचनः । इति गाथार्थः । (पञ्चाशक-३/१८)

अन्नोन्नतरियंगुलिकोसागारेहिं दोहिं हत्थेहिं । पिट्टोवरि कुप्परसठिएहिं तह जोगमुद्द ति ॥२३८॥

वृ० - 'अण्णोण्णे' त्यादि । अन्योन्येन परस्परेणान्तरिता व्यवहिता अङ्गुलयः करशाखा ययोस्तौ तथा तौ कोशाकारौ च कमलकोरकाकृती उभयजोडनेनान्योन्यान्तरिताङ्गुलिकोशाकारौ ताभ्यां, द्वाभ्यां हस्ताभ्यां - कराभ्यां - करणभूताभ्यां । पुनः किम्भूताभ्याम् ? पिट्टस्य-उदरस्योपरि-ऊर्ध्वभागे कूर्पराभ्यां कुहणिकाभ्यां संस्थितौ व्यवस्थितौ यौ तौ तथा ताभ्यां पिट्टोपरिकूर्परसंस्थिताभ्यां । तथा तेन प्रकारेणाचरणागम्येन । अथवा पञ्चाङ्ग-प्रणिपातापेक्षया समुच्चयार्थस्तथाशब्दः । योगो हस्तयोर्वाजनविशेषः समाधिर्वा, तत्प्रधाना मुद्राऽङ्गन्यास-विशेषो विघ्नविशेषव्यपोहनसमर्थो योगमुद्रा । भवतीति गम्यते । इतिशब्दो योगमुद्रालक्षण-समाप्तिसंसूचक उपप्रदर्शनार्थो वा । इत्येवमप्रकारा योगमुद्रेत्यर्थः । इति गाथार्थः । (पञ्चाशक-३/१९)

चत्तारि अंगुलाइं, पुरओ ऊणाइं जत्थ पच्छिमओ । पायाणं उस्सग्गो, एसा पुण होइ जिणमुदा ॥२३९॥

वृ० - चत्वारिती सङ्ख्या । अङ्गुलानि प्रतीतानि । तानि च स्वकीयान्येव । पुरतोऽग्रतः । तथा ऊनानि किञ्चिदूनानि अङ्गुलान्येव । यत्र यस्यां मुद्रायां । पश्चिमतः पश्चिमभागे । पादयोश्चरणयोः, उत्सर्गः परस्परपरित्यागः संसर्गाभावोऽन्तरमित्यर्थः । एषाऽसौ पुनःशब्दो योगमुद्रापेक्षया जिनमुद्रायां वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थः । भवति सम्पद्यते । जिनानामर्हतां कृतकायोत्सर्गाणां सत्का, जिना वा विघ्नजेत्री मुद्राऽङ्गन्यासविशेषो जिनमुद्रा । इति गाथार्थः । (पञ्चाशक-३/२०)

मुत्तासुत्ती मुद्दा, समा जहिं दो वि गब्भिया हत्था । ते पुण णिडालदेसे, लग्गा अन्ने अलग्ग ति ॥२४०॥

वृ० - मुक्ताशुक्तिरिव मुक्ताशुक्तिः । मुद्रा प्रतीता । इह स्थाने सा भवतीति वाक्यशेषो दृश्यः । समौ नान्योन्यान्तरिताङ्गुलितया विपमौ । यस्यां मुद्रायां भवतः । ततः गर्भितावुन्नतमध्यौ न तु नीरन्ध्रौ । हस्तौ पाणी । इहैव लक्षणशेषमाह - तौ मुक्ताशुक्तिविधायकौ हस्तौ । पुनः शब्दो लक्षणान्तरत्वद्योतनार्थः । ललाटदेशे भाललक्षणे शरीरभागे । लग्नौ सम्बद्धौ कार्यौ । अन्ये त्वपरे पुनराचार्याः । अलग्नावसम्बद्धौ ललाटदेश एव । इति एतत् आहुरिति शेषः । इति गाथार्थः । (पञ्चाशक-३/२१)

चोयगो -

वन्नाइसु उवओगो, जुगवं कह घडइ एगसमयम्मि ? । दो उवओगा समए, केवलिणो वि हु न जं इट्ठा ॥२४१॥

आयरिओ -

कमसो वि संभवन्ता, जुगवं नज्जति ते वि भिन्ना वि । चित्तस्स सिग्घकारित्तणेण एगत्तभावाओ ॥२४२॥

भणियं च -

सव्वन्थ वि पणिहाणं, तग्गयकिरिया-भिहाण-वन्नेसु । अन्थे विसए य तहा, दिट्ठतो छिन्नजालाए ॥२४३॥

वृ० - सर्वत्रापि समस्तायामपि वन्दनायां । न केवलं तदन्त एवेत्यपिशब्दार्थः । प्रणिधानं चित्तस्योपयोगः कार्यं भवतीति शेषः । सामस्त्यमेव व्यक्तित आह - तत्र वन्दनायां गता आश्रितास्तद्वतास्ते च क्रियाभिधानवर्णाश्वेति विग्रहः । अतस्तेषु तत्र क्रिया मुद्राविन्यास-मुखस्थगन-भूप्रमार्जन-कायोत्सर्ग-करणादिका, अभिधानानि पदानि, वर्णास्तदेकदेशा अकारादयः । उत्तरस्तथाशब्दः समुच्चयार्थोऽत्र द्रष्टव्यः । अर्थे अर्हदादिपदाभिधेये । तद्वते इति विशेषणमिहाप्यनुसर्तव्यम् । विषये वन्दनाया गोचरे दृष्टिगोचरे वा जिनविम्बे । चशब्दः समुच्चयार्थ एव ।

अथैकदैकजीवस्यानेकोपयोगाभावात् सर्वत्र क्रियादौ प्रणिधानं भवतीत्याशङ्क्याह - वृष्टान्तो निदर्शनम् छिन्नज्वाल्या इन्धनस्थाग्नित्रुटितार्चिया । इहेति शेषः, अयमर्थः - यथा छिन्नज्वाला मूलज्वालायामसम्बद्धतयो-पलभ्यमानापि कथञ्चित्सम्बद्धेति प्रतिपद्यते तत्परमाणूनां परिणामान्तरापन्नानामवश्यंभावात् । यथा वा गृहान्तर्गतस्य दीपस्य गृहद्वारनिर्गता प्रभा व्यक्ततयाऽनुपलभ्यमानाप्यस्तीति प्रतिपद्यते, गृहान्तराभ्यन्तरे तस्या उपलभ्यमानत्वात् । इह च पक्षे प्रभा ज्वालोच्यते, सा च छिन्नाऽन्तरालेऽनुपलब्धेरिति । एवं क्रियादी-नामेकत्रोपलभ्यमानमपि प्रणिधानमन्यत्राप्यव्यक्ततयाऽवसेयमिति । अथवा छिन्नज्वाला अलातज्वाला । तस्याः प्रतिनियतदेशवर्तित्वेन छिन्नत्वात् । सा च यथा नियतदेशस्थायि भ्राम्यमाणेऽलते चक्राकारं दण्डाकारं वा दधती स्वावगाहक्षेत्रादन्यत्राप्याशुवृत्तेरवभासते । एवं प्रणिधानमपि स्वरूपेणैकत्र वर्तमानमाशु-वृत्तेः सर्वत्रावभासत इत्यत्र साधूक्तं सव्यथ वि पणिहाणमिति गाथार्थः । (पञ्चाशक-३/२२)

अहवा -

केवलिणो उवओगो, वञ्चइ जुगवं समत्थनेएसु । छउमत्थस्स व एवं, अभिन्नविसयासु किरियासु ॥२४४॥

तथा चागमः -

भिन्नविसयं निसिद्धं, किरियादुगमेगया न एगम्मि । जोगतिगस्स वि भंगियसुत्ते किरिया जओ भणिया ॥२४५॥

वृ० - इह विलक्षणवस्तुविषयं क्रियाद्वयं निषिद्धम् एकदा, यथोत्प्रेक्षते सूत्रार्थं नयादिगोचरमटति च, तत्रोत्प्रेक्षायां यदोपयुक्तो न तदाटने, यदा चाटने न तदोत्प्रेक्षायामिति, कालस्य सूक्ष्मत्वाद्, विलक्षणविषया (? अविलक्षणविषया) तु. योगत्रयक्रियाऽप्यविरुद्धा, यथोक्तम् - 'भंगियसुयं गुणंतो वट्टइ तिविहेऽवि जोगंमी' त्यादि, (आवश्यकसूत्रनिर्युक्तिगाथा-१२२७) - चैत्यवन्दन महाभाष्यम् ॥

D - पंच ठाणाइं भवंति, तं० - ठाणानित्ते उक्कडुआसणिए पडिमट्टाती वीरासणिए णेसज्जिए, पंच ठाणाइं० भवंति, तं० दंडायतित्ते लगंसाती आतावते अवाउडते अकंडूयते (सू. ३९६)

... पंच निसिज्जाओ पं. तं० उक्कडुती गोदोहिता समपायपुता पलितंका अद्धपलितंका । ... (सू. ४००)

- श्री स्थानांगसूत्रम् ॥

E - इदानीमेतामेव द्वारगाथां विशेषेण व्याख्यानयन्नाह -

उट्टुनिसीयतुयट्टणं ठाणं तिविहं तु होइ नायव्वं । उट्टं उच्चाराइं गुरुमूलपडिक्कमागम्म ॥१५२॥

वृ० तत्र स्थानं त्रिविधं ज्ञातव्यं - ऊर्ध्वस्थानं, निषीदनस्थानं त्वर्गवर्तनस्थानं च, तत्राद्यमूर्ध्वस्थानं व्याख्यानयन्नाह - 'उट्टं उच्चाराइं' ऊर्ध्वस्थानकं कायोत्सर्गः, स च उच्चारादीन् कृत्वा, ... ।

उक्तमूर्ध्वस्थानं इदानीं निषीदनस्थानं प्रतिपादयन्नाह -

संडासं पमज्जित्ता पुणो वि भूमिं पमज्जिआ निसीए । राओ य पुव्वभणिअं तुयट्टणं कप्पई न दिवा ॥१५५॥

वृ० संदेशं - जङ्घोर्वारन्तरालं तं प्रमृज्य उत्कुटुकः स्थित्वा पुनर्भुवं प्रभृज्य निषीदेत् । उक्तं निषीदनस्थानं, इदानीं त्वर्गवर्तनस्थानं प्रतिपादनायाह - रात्रौ पूर्वोक्तमेव त्वर्गवर्तनं, दिवा पुनस्त्वर्गवर्तनं न कल्पते, नोक्तं भगवद्भिः, ... ॥

- ओषनिर्युक्तिः सवृत्तिः ॥

F - विशेषेण द्रष्टुकामेन पू. मु. जम्बूविजयजी म. सम्पादित योगशास्त्र ग्रन्थ - चतुर्थप्रकाश - प. क्र. ९५६ तः ९५९

टीप्पणी द्रष्टव्या ।

- सम्पा० ॥

ऊर्णः शब्दः स च क्रियादावुच्चार्यमाणसूत्रवर्णलक्षणः,³

अर्थः शब्दाभिधेयव्यवसायः,

आलम्बनं-बाह्यप्रतिमादिविषयध्यानम्,

एते चत्वारो भेदाः, रहितः इति रूपिद्रव्यालम्बनरहितो निर्विकल्पचिन्मात्रसमाधिरूपः, इत्येवं एषः योगः, पञ्चविधः तन्त्रे योगप्रधानशास्त्रे, प्रतिपादित इति शेषः ॥ उक्तं च -

⁴“स्थानोर्णार्थालम्बन-तदन्ययोगपरिभावनं सम्यक् ।

परतत्त्वयोजनमलं, योगाभ्यास इति समयविदः⁵ ॥” [षो० १३-४] इति ।

[3] - जं वाइद्धं वञ्चामेलियं हीणक्खरियं अञ्चक्खरियं पयहीणं विणयहीणं घोसहीणं जोगहीणं सुडुदित्रं दुडुपडिच्छियं अकाले कओ सज्जाओ काले न कओ सज्जाओ असज्जाए सज्जाइयं सज्जाए न सज्जाइयं तस्स मिच्छामि दुक्कडं ।

वृ... एतानि चतुर्दश सूत्राणि, श्रुतक्रियाकालगोचरत्वात् पुनरुक्तभाञ्जीति, तथा दोषदुष्टपदं श्रुतं यदधीतं, तद्यथा-व्याविद्धं विपर्यस्तरत्नमालावद्, अनेन प्रकारेण याऽऽशातना तथा हेतुभूतया योऽतिचारः कृतस्तस्य मिथ्यादुष्कृतमिति क्रिया, एवमन्यत्रापि योज्या, व्यत्याग्रेडितं-कौलिकपायसवत्, हीनाक्षरम्-अक्षरन्यूनम्, अत्यक्षरम्-अधिकाक्षरं, पदहीनं-पदेनैवोनं, विनयहीनम्-अकृतोचितविनयं, घोषहीनम्-उदात्तादिघोषरहितं, योगरहितं-सम्यग्कृतयोगोपचारं, सुष्ठुदत्तं गुरुणा दुष्ठु प्रतीच्छितं कलुषितान्तरात्मनेति, अकाले कृतः स्वाध्यायो-यो यस्य श्रुतस्य कालिकादेरकाल इति, काले न कृतः स्वाध्यायः-यो यस्याऽऽत्मीयोऽध्ययनकाल उक्त इति, अस्वाध्यायिके स्वाध्यायितं । ...तथा स्वाध्यायिके अस्वाध्यायिकविपर्ययलक्षणे न स्वाध्यायितं । इत्यमाशातनया योऽतिचारः कृतस्तस्य मिथ्यादुष्कृतमिति पूर्ववत् ।

- आव. सूत्र, हारि. वृत्तिः ॥

[4] - वृ० य० - स्थीयतेऽनेनेति स्थानमासनविशेषरूपं कायोत्सर्गपर्यङ्कबन्धपद्मासनादिसकलशास्त्रसिद्धम् । ऊर्णः शब्दः स च वर्णात्मकः । अर्थः शब्दस्याभिधेयमालम्बनं बाह्यो विषयः प्रतिमादिस्तस्मादालम्बनादन्यस्तद्विरहितस्वरूपोऽनालम्बन इति यावत् । स्थानं चोर्णश्चार्थश्चालम्बनं च तदन्यश्चैत एव योगास्तेषां परिभावनं सर्वतोऽभ्यसनं सम्यक्समीचीनं परं तत्त्वं योजयतीति परतत्त्वयोजनं, मोक्षेण योजनादलमत्यर्थं योगस्य योगाङ्गरूपस्य ध्यानस्य वाभ्यासः परिचयो योगाभ्यासः इतीत्थं तत्त्वविदोऽभिवदन्ति (विन्दन्ति) । कथं पुनः स्थानादीनां योगरूपत्वं येन तत्परिभावनं योगाभ्यासो भवेत् ? उच्यते - योगाङ्गत्वेन, योगाङ्गस्य च शास्त्रेषु योगरूपताप्रसिद्धेर्हेतुफल-भावेनोपचारात् । योगाङ्गत्वं तु स्थानादीनां प्रतिपादितमेव योगशास्त्रेषु । यथोक्तम् “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि” (पातञ्जलयोग० द० २-२९) । ॥४॥

उ० योगाभ्यासमाह - स्थानेत्यादि । स्थीयते अनेनेति स्थानमासनविशेषः कायोत्सर्गपर्यङ्कबन्धादि-रूपः । ऊर्णः शब्दः । अर्थस्तदभिधेयमालम्बनं बाह्यो विषयः प्रतिमादिस्तस्मादालम्बनादन्योऽनालम्बन इति यावत् तेषां परिभावनं सर्वतोऽभ्यसनं सम्यक् समीचीनं परतत्त्वं मोक्षलक्षणं योजयति यत्तत्तथा एतद् योगाभ्यास इति तत्त्वविदो विदन्ति योगस्य ध्यानरूपस्याभ्यास इति कृत्वा । यदि चित्तवृत्तिनिरोधो योगलक्षणं तदा स्थानादीनां योगाङ्गत्वेपि योगत्वोपचारो यदि च मोक्षयोजकव्यापारित्वमात्रं तदा नोपचार इति ध्येयम् ॥४॥

- षोडशक - १३, वृत्तिः ॥

[5] - षोडशकवृत्तौ 'समयविदः' इति स्थाने 'तत्त्वविदः' इति पाठोऽभिमतोऽस्ति । - सम्पा० ॥

स्थानादिषु योगत्वं च “मोक्षकारणीभूतात्मव्यापारत्वं योगत्वम्” इति योगलक्षणयोगादनुपचरित-
मेव ।

यत् “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि योगस्य” ॥ (पातं० यो०
द० २-२९) इति योगाङ्गत्वेन योगरूपता स्थानादिषु हेतुफलभावेनोपचारादभिधीयत इति षोडशकवृत्ता-
वृत्तं तत् “चित्तवृत्तिनिरोधो योगः”^६ (पातं० यो० द० १-२) इति योगलक्षणाभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अत्र स्थानादिषु द्वयं स्थानोर्णलक्षणं कर्मयोग एव, स्थानस्य साक्षाद्, ऊर्णस्याप्युच्चार्यमाणस्यैव
ग्रहणादुच्चारणांशे क्रियारूपत्वात् । तथा त्रयं अर्थालम्बननिरालम्बनलक्षणं ज्ञानयोगः, तुः एवकारार्थं
इति ज्ञानयोग एव, अर्थादीनां साक्षाद् ज्ञानरूपत्वात् ॥ २ ॥^७

एष कर्मयोगो ज्ञानयोगो वा कस्य भवतीति स्वामिचिन्तायामाह -

देसे सव्ये य तहा, नियमेणसो चरित्तिणो होइ ।

इयरस्स बीयमित्तं, इत्तु अिय केइ इच्छंति ॥३॥

(छाया : देशतः^१ सर्वतश्च^२ तथा^३ नियमेन^४ एषः^५ चारित्रिणः^६ भवति^७ ।

इतरस्य^८ बीजमात्रं^९, इत^{१०} एव केचिद्^{११} इच्छन्ति^{१२} ॥)

[6] - योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥११-२॥

भा० - सर्वशब्दाग्रहणात् सम्प्रज्ञातोऽपि योग इत्याख्यायते । चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात्
त्रिगुणम् । प्रख्यारूपं हि चित्तसत्त्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्यविषयप्रियं भवति । तदेव तमसानुविद्धमधर्मा-
ज्ञानावैराग्यानैश्वर्योपगं भवति । तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञान-
वैराग्यैश्वर्योपगं भवति । तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं
भवति । तत् परं प्रसङ्गानमित्याचक्षते ध्यायिनः । चित्तिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धा
घानन्ता च; सत्त्वगुणात्मिका चेयमतो विपरीता विवेकख्याति इत्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं
निरुणद्धि । तदवस्थं संस्कारोपगं भवति । स निर्वीजः समाधिः । न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायत
इत्यसम्प्रज्ञातः । द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥२॥

वृ० - य० सर्वशब्दाग्रहणेप्यर्थात्ललाभादव्याप्तिः सम्प्रज्ञात इति “क्लिष्टचित्तवृत्तिनिरोधो योगः” इति लक्षणं
सम्यग्, यद्वा “समितिगुप्तिसाधारणं धर्मव्यापारत्वमेव योगत्वम्” इति त्वस्माकमाचार्याः । तदुक्तम् - ‘मुक्त्वेण
जोयणाओ जोगो सव्यो वि धम्मवावारो” (योगविशिका गा. १)

- पू.उ. श्री यशोविजयगणिप्रणीता पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यवृत्तिः ॥

[7] - (स्थानादियोगानां जपविषये घटमानता)

तत्र च यत्कृत्यान्तरं तदाह -

देसे सन्वे य त्ति । सप्तम्याः पञ्चम्यर्थत्वाद्देशतस्तथा सर्वतश्च, चारित्रिण एव एषः प्रागुक्तः स्थाना दि-रूपो योगः, नियमेन इतरव्यवच्छेदलक्षणेन निश्चयेन भवति, क्रियारूपस्य ज्ञानरूपस्य वाऽऽ चारित्रमोहनीयक्षयोपशमनान्तरीयकत्वात्, अत एवाध्यात्मादियोगप्रवृत्तिरपि चारित्रप्राप्तिमारभ्यै ग्रन्थकृता योगविन्दौ प्ररूपिता, तथाहि -

“देशादिभेदतश्चित्र-मिदं चोक्तं महात्मभिः ।

अत्र पूर्वोदितो योगोऽध्यात्मादिः सम्प्रवर्तते ॥३५७॥” इति ।

देशादिभेदतः देशसर्वविशेषाद् इदं चारित्रं, अध्यात्मादिः ^१अध्यात्मं १ भावना २ आध्यानं ३ समता ४ वृत्तिसङ्क्षयश्च ५ ।

^३तत्राध्यात्मम् - उचितप्रवृत्तेर्व्रतभृतो मैत्र्यादिभावगर्भं शास्त्राङ्गीवादितत्त्वचिन्तनम् १ ।

विधाने चेतसो वृत्तिस्तद्वर्णेषु तथेष्यते । अर्थे चालम्बने चैव, त्यागश्चोपप्लवे सति ॥३८५॥

वृ० विधाने - जपविषये चेतसो-मनसो वृत्तिः ‘तद्वर्णेषु’ सन्मन्त्राक्षररूपेषु तथा इति समुच्चये इष्यते मन्यते मतिमद्भिः अर्थे चाभिधेये आलम्बने चैव प्रतिमादौ चेतसोवृत्तिः । त्यागश्चोपसंहारः पुनर्जपस्य उपप्लवे मनोविस्त्रांतसिका रूपे सति ॥३८५॥ - योगविन्दुः सवृत्तिकः ॥

1 - अथ प्रकृतयोगसन्धानार्थमाह -

वृ० देशादिभेदतो । देशसर्वविशेषात् चित्रं - नानारूपम् इदं चैतत्पुनश्चारित्रम् उक्तं महात्मभिस्तीर्थकरण-धरादिभिः । ततः किमित्याह अत्र - चारित्रे सति जीवस्य, पूर्वोदितः ग्रन्थिविभागोक्तः योगोऽध्यात्मादिः अध्यात्मभावनाध्यानादिः सम्प्रवर्तते स्वरूपं लभत इति ॥३५७॥ -- योगविन्दुवृत्तिः ॥

2 - A - तुला - योगमार्गमेव भेदतोऽभिव्यनक्ति -

B - अध्यात्मं भावना ध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः । मोक्षेण योजनाद्योग एष श्रेष्ठो यथोत्तरम् ॥३१॥

वृ० - १-अध्यात्मं २-भावना ३-ध्यानं ४-समता ५-वृत्तिसंक्षयः । किमित्याह - मोक्षेण सह योजनात् संयोगकरणात् योग एष उक्तभेदः श्रेष्ठो भावरूपतया निरुपचरितः, यथोत्तरं यो यस्योत्तर इति ॥३१॥ - योगविन्दुः सवृत्तिकः ॥

अध्यात्मं भावना ध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः । योगः पञ्चविधः प्रोक्तो योगमार्गविशारदः ॥११॥

वृ० - अध्यात्ममिति - व्यक्तः ॥११॥

- द्वा. द्वा., १८ - योगभेदद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

3 - तुला - A - अमुमेव क्रमेण व्याचष्टे -

औचित्याद् वृत्तयुक्तस्य, वचनात्तत्त्वचिन्तनम् । मैत्र्यादिसारमत्पन्तमध्यात्मं तद्विदो विदुः ॥३५८॥

वृ० - औचित्यादुचितप्रवृत्तिरूपात् वृत्तयुक्तस्याणुव्रतमहाव्रतसमन्वितस्य । वचनाज्जिनप्रणीतात् तत्त्वचिन्तनं जीवादिपदार्थसार्थपर्यालोचनम् । मैत्र्यादिसारं मैत्रीप्रमोदकरुणामाध्यस्थ्यप्रधानं सत्त्वादिपु अत्यन्तमतीव । किमित्याह - अध्यात्मं - योगविशेषं, तद्विदः अध्यात्मज्ञातारः विदुः जानते ॥३५८॥

⁴भावना - अध्यात्मस्यैव प्रतिदिनं प्रवर्धमानश्चित्तवृत्तिनिरोधयुक्तोऽभ्यासः २ ।

अथास्य फलमाह -

अतः पापक्षयः सत्त्वं, शीलं ज्ञानं च शाश्वतम् । तथानुभवसंसिद्धममृतं ह्यद एव तु ॥३५९॥

वृ० - अतोऽध्यात्मात् पापक्षयो ज्ञानावरणादिक्लिष्टकर्मप्रलयः सत्त्वं वीर्योत्कर्षः शीलं चित्तसमाधिः ज्ञानं च वस्त्ववबोधरूपम्, शाश्वतमप्रतिपाति शुद्धरत्नतेजोवत्, तथेति वक्तव्यान्तरसमुच्चये, अनुभवसंसिद्धं स्वसंवेदनप्रत्यक्षं तद्वृत्तम् अमृतं पीयूषम् हि स्फुटम् अद एव तु इदमेवाध्यात्मं पुनः, अतिदारुणमोहविषविकारनिराकारकत्वादस्येति ॥३५९॥

- योगबिन्दुः सवृत्तिकः ॥

B - औचित्याद् वृत्तयुक्तस्य वचनात्तत्त्वचिन्तनम् । मैत्र्यादिभावसंयुक्तमध्यात्मं तद्विदो विदुः ॥२॥

वृ० - औचित्यादिति । औचित्यादुचितप्रवृत्तिलक्षणात् वृत्तयुक्तस्याणुव्रतमहाव्रतसमन्वितस्य । वचनाज्जिनागमात् तत्त्वचिन्तनं जीवादिपदार्थसार्थपर्यालोचनं । मैत्र्यादिभावैर्मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षालक्षणैः समन्वितं सहितं अध्यात्मं तद्विदोऽध्यात्मज्ञातारो विदुर्जानते ॥२॥

अतः पापक्षयः सत्त्वं शीलं ज्ञानं च शाश्वतम् । तथानुभवसंसिद्धममृतं ह्यद एव तु ॥८॥

अत इति । अब्रोऽध्यात्मात् । पापक्षयो ज्ञानावरणादिक्लिष्टकर्मप्रलयः । सत्त्वं वीर्योत्कर्षः । शीलं चित्तसमाधिः । ज्ञानं च वस्त्ववबोधरूपं । शाश्वतमप्रतिघं । तथेति वक्तव्यान्तरसमुच्चये । अनुभवसंसिद्धं स्वसंवेदनप्रत्यक्षं । अमृतं पीयूषं । हि स्फुटं । अद एवाध्यात्ममेव तु अतिदारुणमोहविषविकारनिराकारकत्वादस्येति ॥८॥

- द्वा. द्वा., १८ - योगभेदद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

4 - तुला - A - अभ्यासोऽस्यैव विज्ञेयः, प्रत्यहं वृद्धिसङ्गतः । मनःसमाधिसंयुक्तः, पौनःपुन्येन भावना ॥३६०॥

वृ० अभ्यासोऽनुवर्तनम् अस्यैवाध्यात्मस्य विज्ञेयः प्रत्यहं प्रतिदिवसम् वृद्धिसङ्गतः समुत्कर्षमनुभवन् मनःसमाधिसंयुक्तश्चित्तनिरोधयुक्तः, कथमित्याह - पौनःपुन्येन भूयोभूय इत्यर्थः, भावना द्वितीयो योगभेद इति ॥३६०॥

अथैतत्फलमाह -

निवृत्तिरशुभाभ्यासाच्छुभाभ्यासानुकूलता । तथा सुचित्तवृद्धिश्च, भावनायाः फलं मतम् ॥३६१॥

वृ० - निवृत्तिरुपरतिः अशुभाभ्यासात् कामक्रोधादिगोचरात् शुभाभ्यासानुकूलता-ज्ञानादिविषयशुभाभ्यासानुकूलभावः तथा सुचित्तवृद्धिश्च सत्प्रकारशुद्धचित्तसमुत्कर्षरूपा किमित्याह - भावनायाः फलं मतं इति ॥३६१॥

- योगबिन्दुः सवृत्तिकः ॥

अभ्यासो वृद्धिमानस्य भावना बुद्धिसङ्गतः । निवृत्तिरशुभाभ्यासाद्भाववृद्धिश्च तत्फलम् ॥६॥

अभ्यास इति । (प्रत्यहं प्रतिदिवसं) वृद्धिमानुत्कर्षमनुभवन् बुद्धिसङ्गतो ज्ञानानुगतः अस्याध्यात्मस्य अभ्यासोऽनुवर्तनं भावनोच्यते । अशुभाभ्यासात् कामक्रोधादिपरिचयात् निवृत्तिरुपरतिः भाववृद्धिश्च शुद्धसत्त्वसमुत्कर्षरूपा । तत्फलं भावनाफलम् ॥६॥

ज्ञानदर्शनचारित्रतपोवैराग्यभेदतः । इष्यते पञ्चधा चेयं दृढसंस्कारकारणम् ॥१०॥

^५आध्यानं - प्रशस्तैकार्थविषयं स्थिरप्रदीपसदृशमुत्पातादिविषयसूक्ष्मोपयोगयुतं चित्तम् ३ ।

^६समता - ^१अविद्याकल्पितेष्टानिष्टत्वसञ्ज्ञापरिहारेण शुभाशुभानां विषयाणां तुल्यताभावनम् ४ ।

वृ० - ज्ञानेति । इयं च भावना भाव्यमानज्ञानादिभेदेनावश्यकभाष्यादिप्रसिद्धा पञ्चधेष्यते । दृढस्य झटित्युपस्थितिहेतोः संस्कारस्य कारणं । भावनाया एव पदुतरभावनाजनकत्वनियमात् ॥१०॥

- द्वा. द्वा., १८ - योगभेदद्वित्रिंशिका सवृत्तिः ॥

[5] - तुला - A - शुभैकालम्बनं चित्तं, ध्यानमाहुर्मनीषिणः । स्थिरप्रदीपसदृशं, सूक्ष्माभोगसमन्वितम् ॥३६२॥

वृ० - शुभैकालम्बनं । प्रशस्तैकार्थविषयं चित्तम् ध्यानं धर्मध्यानानि आहुर्मनीषिणः । स्थिरप्रदीपसदृशं - निर्वातगृहोदरज्वलत्प्रदीपप्रतिमम् सूक्ष्माभोगसमन्वितमुत्पादादिविषयसूक्ष्मोपयोगयुतम् ॥३६२॥

अथैतत्फलम् -

वशिता चैव सर्वत्र, भावस्तैमित्यमेव च । अनुबन्धव्यवच्छेद उदर्कोऽस्येति तद्विदुः ॥३६३॥

वृ० - वशिता चैवात्मायत्तमेव सर्वत्र कार्यं भावस्तैमित्यमेव च स्तिमितभावतैव अनुबन्धव्यवच्छेदो - भवान्तरारम्भकाणामितरेषां च कर्मणां बन्धाभावकरणमित्यर्थः उदर्कः फल्म् अस्य - ध्यानस्य इत्येतदाहुः तद्विदो ध्यानफलविदः ॥३६३॥

- योगविन्दुः सवृत्तिकः ॥

B - उपयोगे विजातीयप्रत्ययाव्यवधानभाक् । शुभैकप्रत्ययो ध्यानं सूक्ष्माभोगसमन्वितम् ॥११॥

वृ० - उपयोग इति । उपयोगे स्थिरप्रदीपसदृशे धारालम्बे ज्ञाने । विजातीयप्रत्ययेन तद्विच्छेदकारिणा विषयान्तरसञ्चारेणालक्ष्यकालेनाप्यव्यवधानभागनन्तरितः शुभैकप्रत्ययः प्रशस्तैकार्थबोधो ध्यानमुच्यते । सूक्ष्माभोगेनोत्पातादिविषयसूक्ष्मालोचनेन समन्वितं सहितम् ॥११॥

खेदोद्वेगभ्रमोत्थानक्षेपासङ्गान्यमुद्रुजाम् । त्यागादष्टपृथक्चित्तदोषाणामनुबन्धयदः ॥१२॥

वृ० - खेदेति । खेदादीनां वक्ष्यमाणलक्षणानां अष्टानां पृथक्चित्तदोषाणाम् योगिमेनोदोषाणाम् त्यागात् परिहारात् अदो ध्यानं अनुबन्धि उत्तरोत्तरवृद्धिमद्भवति । यद्यप्यन्यत्र “खेदोद्वेगक्षेपोत्थानभ्रान्त्यन्य-मुद्रुगासङ्गैः । युक्तानि हि चित्तानि प्रबन्धतो वर्जयेन्मतिमान्” इत्येवं क्रमोऽभिहितः तथाप्यत्र बन्धानुलोम्याद् व्यत्ययेनाभिधानमिति द्रष्टव्यम् ॥१२॥

वशिता चैव सर्वत्र भावस्तैमित्यमेव च । अनुबन्धव्यवच्छेदश्चेति ध्यानफलं विदुः ॥११॥

वृ० - वशितेति । सर्वत्र कार्ये । वशिता चैवात्मायत्ततैव । भावस्यान्तःकरणपरिणामस्य स्तैमित्यमेव च निश्चलत्वमेव । अनुबन्धव्यवच्छेदो भवान्तरारम्भकाणामितरेषां च कर्मणां बन्धभावकरणं चेत्तैतद्ध्यानफलं विदुर्जानते ध्यानफलविदः ॥११॥

- द्वा. द्वा., १८ - योगभेदद्वित्रिंशिका सवृत्तिः ॥

[6] - तुला - A अविद्याकल्पितेषूच्चैरिष्टानिष्टेषु वस्तुषु । सञ्ज्ञानात् तद्व्युदासेन, समता समतोच्यते ॥३६४॥

वृ० - अविद्याकल्पितेषु - अनादिवितथवासनावशोत्पन्नविकल्पितशरीरेषु उच्चैः - अतीव इष्टानिष्टेष्विन्द्रिय-मनःप्रमोदप्रदायिषु तदितरेषु च वस्तुषु-शब्दादिषु सञ्ज्ञानात् - “तानेवार्थान् द्विपतस्तानेवार्थान् प्रलीयमानस्य । निश्चयतोऽस्याऽनिष्टं वा, न विद्यते किञ्चिदिष्टं वा ।” (प्रशमरति-५२) इत्यादिभावनारूपाद्विवेकात् तद्व्युदासेनेष्टानिष्टवस्तुपरिहारेण या समता तुल्यरूपता मनसः, सा समता प्रागुपन्यस्तोच्यते ॥३६४॥

अथैतत्फलम् -

ऋद्धयप्रवर्तनं चैव, सूक्ष्मकर्मक्षयस्तथा । अपेक्षातन्तुविच्छेदः, फलमस्याः प्रचक्षते ॥३६५॥

वृ० - ऋद्धीनां आमर्षोपध्यादीनामनुपजीवनेनाऽप्रवर्तनमव्यापारणम्, सूक्ष्मकर्मक्षयः सूक्ष्माणां केवलज्ञान-दर्शनयथाख्यातचारित्राद्यावारकाणां कर्मणां क्षयः, चैवेति तथैतिशब्दावुक्तसमुच्चये । तथा, अपेक्षातन्तुविच्छेदोऽपेक्षैव बन्धहेतुत्वात्तन्तुरपेक्षातन्तुस्तद्व्यवच्छेदः फलमस्याः समतायाः 'प्रचक्षते' विचक्षणा इति ॥३६५॥

- योगविन्दुः सवृत्तिकः ॥

B - व्यवहारकुट्टयोच्चैरिष्टानिष्टेषु वस्तुषु । कल्पितेषु विवेकेन तत्त्वधीः समतोच्यते ॥२२॥

वृ० - व्यवहारेति । व्यवहारकुट्टयोऽनादिमत्वा वितथगोचरया कृव्यवहारवासनयाऽविद्या पराभिधानया । उच्चैरतीव । कल्पितेषु इष्टानिष्टेषु इन्द्रियमनःप्रमोददायिषु तदितरेषु च वस्तुषु शब्दादिषु । विवेकेन "तानेवार्थान् द्विपतस्तानेवार्थान् प्रलीयमानस्य । निश्चयतोऽस्यानानिष्टं न विद्यते किञ्चिदिष्टं वे"त्यादि-निश्चयालोचनेन । तत्त्वधीरिष्टानिष्टत्वपरिहारेण तुल्यताधीरुपेक्षालक्षणा समतोच्यते । यदुक्तम् - "अविद्या-कल्पितेषुच्चैरिष्टानिष्टेषु वस्तुषु । सज्ज्ञानात्तद्व्युदासेन समता समतोच्यते ॥३६४॥" (योगविन्दो) ॥२२॥

विनैतया न हि ध्यानं ध्यानेनेयं विना च न । ततः प्रवृत्तचक्रं स्याद्द्वयमन्योऽन्यकारणात् ॥२३॥

वृ० - विनैति । एतया समतया विना हि ध्यानं न स्यात्, चित्तव्यासङ्गेऽनुपरमात् । ध्यानेन विना चेयं समता न भवति, प्रतिपक्षसामग्र्या बलवत्त्वात् । अतो द्वयं ध्यानसमतालक्षणां अन्योऽन्यकारणात् प्रवृत्तचक्रम-नुपरतप्रवाहं स्यात् । न चैवमन्योऽन्याश्रयः, अप्रकृतयोस्तयोर्मिथ उक्तकृतयोर्हेतुत्वात् । सामान्यतस्तु क्षयोपशमभेदस्यैव हेतुत्वादिति ज्ञेयम् ॥२३॥

ऋद्धयप्रवर्तनं चैव सूक्ष्मकर्मक्षयस्तथा । अपेक्षातन्तुविच्छेदः फलमस्याः प्रचक्षते ॥२४॥

वृ० - ऋद्धीति । ऋद्धीनामामर्षोपध्यादीनामनुपजीवनेनाप्रवर्तनमव्यापारणं । सूक्ष्माणां केवलज्ञानदर्शन-यथाख्यातचारित्राद्यावारकाणां कर्मणां क्षयः । तथैति समुच्चये अपेक्षैव बन्धनहेतुत्वात्तन्तुस्तद्व्यवच्छेदः फलमस्याः समतायाः प्रचक्षते विचक्षणाः ॥२४॥ - द्वा. द्वा., १८ - योगभेदद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

7 - तुला - A - अविद्या =

सू० - अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥२-५॥

भा० - अनित्यकार्यं नित्यख्याति, तद्यथा - ध्रुवा पृथिवी, ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः, अमृता दिवोकसः इति । तथाऽशुचौ परमबीभत्से काये - "स्थानाद्वीजादुपपद्यन्नास्त्रिस्त्रिधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥१॥" इत्यशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते । नवेव शशाङ्कलेखा कमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयव-निर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते, नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्रास-यन्तीवेति, कस्य केनाभिसम्बन्धः ? भवति चैवमशुचौ शुचिविपर्यासप्रत्यय इति । एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययः, तथैवानर्थे चार्थं प्रत्ययो व्याख्यातः । तथा दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्यति, "परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरो-धाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" (२.१५) इति, तत्र सुखख्यातिरविद्या । तथाऽनात्मन्यात्मख्यातिः बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भोगाधिष्ठाने वा शरीरे पुरुषोपकरणे वा मनसि अनात्मन्यात्मख्यातिरिति ।

^४वृत्तिसंक्षयश्च - मनोद्वारा विकल्परूपाणां शरीरद्वारा परिस्पन्दरूपाणामन्यसंयोगात्मकवृत्तीनाम-
पुनर्भावेन निरोधः ५ ।

तथैतदन्यत्रोक्तम् - “व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य सम्पदमनुनन्दत्यात्मसम्पदं मन्वानः ।
तस्य चापदमनुशोचत्यात्मव्यापदं मन्वानः स सर्वोऽप्रतिबुद्धः” इति । एषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलमस्य
क्लेशसन्तानस्य कर्माशयस्य च सविपाकस्येति । तस्याश्चाभिन्नागोष्पदवद्वस्तुसतत्त्वं विज्ञेयम् । यथा नामित्रो
मित्राभावो न मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धः सपत्नः । यथा वाऽगोष्पदं न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किन्तु देश
एव ताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् । एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः किन्तु विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति ॥
- पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यम् ॥

वृ० - अत्राविद्यादयो मोहनीयकर्मण औदयिकभावविशेषाः तेषां प्रसुप्तत्वं तज्जनककर्मणोऽबाधाकालं परि-
क्षयेण कर्मनिषेकाभावः । तनुत्वमुपशमः क्षयोपशमो वा । विच्छिन्नत्वं प्रतिपक्षप्रकृत्युदयादिनाऽन्तरित-
त्वम् । उदारत्वं चोदयावल्लिकाप्राप्तत्वम्, इत्यवसेयम् ॥ -- पू. उपा० श्रीयशोविजयगणिप्रणीता पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तिः ॥

B - विकल्पकल्पनाशिल्पं प्रायोऽविद्याविनिर्मितम् । तद्योजनामयश्चात्र कुतर्कः किमनेन तत् ॥६॥

वृ० - विकल्पेति । विकल्पाः शब्दविकल्पा अर्थविकल्पाश्च तेषां कल्पनारूपं शिल्पं । प्रायो बाहुल्येन
अविद्याविनिर्मितं ज्ञानावरणीयादिकर्मसम्पर्कजनितं । तद्योजनामयस्तदेकधारात्मा चात्र कुतर्कः । तत् किमनेन
मुमुक्षुणां दुष्टकारणप्रभवस्य सत्कार्याहेतुत्वात् ॥६॥ - द्वा. द्वा., २३ - कुतर्कग्रहनिवृत्तिद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

8 - तुला - A - अन्यसंयोगवृत्तीनां, यो निरोधस्तथा तथा । अपुनर्भावरूपेण, स तु तत्सङ्क्षयो मतः ॥३६६॥

वृ० - इह स्वभावत एव निस्तरङ्गमहोदधिकल्पस्यात्मनो विकल्परूपाः परिस्पन्दरूपाश्च वृत्तयः सर्वा
अन्यसंयोगनिमित्ता एव । तत्र विकल्परूपास्तथाविधमनोद्रव्यसंयोगात् परिस्पन्दरूपाश्च शरीरादिति ।
ततोऽन्यसंयोगेन या वृत्तयस्तासां यो निरोधः । तथा तथा केवलज्ञानलाभकालेऽयोगिकेवलकाले च
अपुनर्भावरूपेण पुनर्भवनपरिहाररूपेण । स तु स पुनः तत्सङ्क्षयो वृत्तिसङ्क्षयो मत इति ॥३६६॥

अथैतत्फलम् -

अतोऽपि केवलज्ञानं, शैलेशीसम्परिग्रहः । मोक्षप्राप्तिरनाबाधा, सदानन्दविधायिनी ॥३६७॥

वृ० - अतोऽप्यत एव वृत्तिसङ्क्षयात् । केवलं सकलद्रव्यपर्यायगोचरत्वात्परिपूर्णज्ञानमुपयोगविशेषः ।
ततः शैलेशीसम्परिग्रहः शीलं सर्वसंवररूपं तस्येशोऽधिपति शैलेशः, तस्येयमवस्था शैलेशी, तस्याः
सम्परिग्रहः स्वीकारः । ततोऽपि मोक्षप्राप्तिर्निर्वाणलाभः अनाबाधा सर्वशरीरमानसव्यथाविकला सदा
सर्वकालम् आनन्दविधायिनी परमानन्दरूपत्वात्तस्याः यदत्रास्या विशेषणद्वयोपादानं तत्परिकल्पितमोक्ष-
प्राप्तिव्यवच्छेदार्थम् । तथाहि - काणादाः ‘सुखदुःखव्यवच्छेदरूपा मुक्तिः’ इति प्रतिपन्नाः, ततोऽनाबाधत्वेऽपि
नानन्दरूपता स्यादित्युभयग्रहणं कृतम् ॥३६७॥

- योगविन्दुः सवृत्तिकः ॥

B - विकल्पस्यन्दरूपाणां वृत्तीनामन्यजन्मनाम् । अपुनर्भावतो रोधः प्रोच्यते वृत्तिसङ्क्षयः ॥२५॥

वृ० - विकल्पेति । स्वभावत एव निस्तरङ्गमहोदधिकल्पस्यात्मनोऽन्यजन्मनां पवनस्थानीयस्वेतरतथा-
विधमनःशरीरद्रव्यसंयोगजनितानां विकल्पस्यन्दरूपाणां वृत्तीनां अपुनर्भावतः पुनरुत्पत्तियोग्यतापरिहारात्

अथैतेषामध्यात्मादीनां स्थानादिषु कुत्र कस्यान्तर्भावः ? इति चेद्, उच्यते - अध्यात्मस्य चित्रभेदस्य देवसेवाजपतत्त्वचिन्तनादिरूपस्य यथाक्रमं स्थाने ऊर्णऽर्थे च । भावनाया अपि भाव्यसमानविषयत्वात्तत्रैव । ध्यानस्यालम्बने । समतावृत्तिसङ्क्षययोश्च तदन्ययोग इति भावनीयम् । ततो देशतः सर्वतश्च चारित्रिण एव स्थानादियोगप्रवृत्तिः सम्भवतीति सिद्धम् ।

ननु यदि देशतः सर्वतश्च चारित्रिण एव स्थानादियोगः तदा देशविरत्यादिगुणस्थानहीनस्य व्यवहारेण श्राद्धधर्मादौ प्रवर्तमानस्य स्थानादिक्रियायाः सर्वथा नैष्कल्यं स्यादित्याशङ्क्याह -

इतरस्य देशसर्वचारित्रिव्यतिरिक्तस्य, स्थानादिकं, इत एव देशसर्वचारित्रं विना योगसम्भवाभावा-
देव, बीजमात्रं योगबीजमात्रं, केचिद् व्यवहारनयप्रधाना इच्छन्ति । “मोक्षकारणीभूतचारित्रतत्त्व-
संवेदनान्तर्भूतत्वेन स्थानादिकं चारित्रिण एव योगः, अपुनर्बन्धकसम्यग्दृशोस्तु तद्योगबीजम्” इति
निश्चयनयाभिमतः पन्थाः । व्यवहारनयस्तु योगबीजमप्युपचारेण योगमेवेच्छतीति व्यवहारनयेना-
पुनर्बन्धकादयः स्थानादियोगस्वामिनः, निश्चयनयेन तु चारित्रिण एवेति विवेकः । तदिदमुक्तम् -

१० “अपुनर्बन्धकस्यायं, व्यवहारेण तात्त्विकः ।

अध्यात्मभावनारूपो, निश्चयेनोत्तरस्य तु ॥” [योगबिन्दु-३६९] इति ।

अपुनर्बन्धकस्य उपलक्षणात्सम्यग्दृष्टेश्च, व्यवहारेण कारणे कार्यत्वोपचारेण, तात्त्विकः,

रोधः परित्यागः केवलज्ञानलाभकाले अयोगिकेवलित्त्वकाले च वृत्तिसङ्क्षयः प्रोच्यते । तदाह - “अन्यसंयोग-
वृत्तानां यो निरोधस्तथा तथा । अपुनर्भावरूपेण स तु तत्सङ्क्षयो मतः ॥३६६॥” (योगबिन्दुः) ॥२५॥

केवलज्ञानलाभश्च शैलेशीसम्परिग्रहः । मोक्षप्राप्तिरनाबाधा फलमस्य प्रकीर्तितम् ॥२६॥

वृ० - केवलेति-स्पष्टः ॥२६॥

वृत्तिरोधोऽपि योगश्चेद्विद्यते पञ्चधाऽप्ययम् । मनोवाक्कायवृत्तीनां रोधे व्यापारभेदतः ॥२७॥

वृ० - वृत्तिरोधोऽपीति । मोक्षहेतुलक्षणो योगः पञ्चधा भिन्न इति प्रदर्शितं । वृत्तिरोधोऽपि चेद्योग उच्यते ।
अयमपि पञ्चधा भिद्यते । मनोवाक्कायवृत्तीनां रोधे व्यापारभेदतः । अनुभवसिद्धानां भेदानां दुरपहवत्वात्
अन्यथा द्रव्यमात्रपरिशेषप्रसङ्गादिति भावः ॥२७॥

प्रवृत्तिस्थिरताभ्यां हि मनोगुप्तिद्वये किल । भेदाश्चत्वार इष्यन्ते तत्रान्त्यायां तथान्तिमः ॥२८॥

वृ० - प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिः प्रथमाभ्यासः, स्थिरता उत्कर्षकाष्ठाप्राप्तिस्ताभ्यां मनोगुप्तिद्वये किल आद्याश्चत्वारो
भेदा अध्यात्मभावनाध्यानसमतालक्षणा इष्यन्ते, व्यापारभेदादेकत्र क्रमेणोभयोः समावेशाद्यथोत्तरं
विशुद्धत्वात् । तथाऽन्त्यायां चरमायां तत्र मनोगुप्तौ अन्तिमो वृत्तिसङ्क्षयः इष्यते । इत्थं हि पञ्चापि प्रकारा
निरपाया एव ॥२८॥

- द्वा.द्वा., १८ - योगभेदद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

9 - A - वृ० - अपुनर्बन्धकस्योपलक्षणत्वात्सम्यग्दृष्टेश्च अयं योगः व्यवहारेण-कारणस्यापि कार्यत्वोपचार-
रूपेण तात्त्विकः, कारणस्यापि कथञ्चित्कार्यत्वादिति किंरूपः सन्नित्याह अध्यात्मभावनारूपः - अध्यात्मरूपो
भावनारूपश्च । निश्चयेन निश्चयनयमतेनोपचारपरिहाररूपेण उत्तरस्य तु अपुनर्बन्धकसम्यग्दृष्ट्यपेक्षया
चारित्रिण इति ॥३६९॥

- योगबिन्दुवृत्तिः ॥

कारणस्यापि कथञ्चित्कार्यत्वात् । निश्चयेन उपचारपरिहारेण, उत्तरस्य तु चारित्रिण एव ।

सकृद्वन्धकादीनां तु स्थानादिकमशुद्धपरिणामत्वात्त्रिंशद्यतो व्यवहारतश्च न योगः किन्तु
¹⁰योगाभास इत्यवधेयम्, उक्तं च -

११“सकृदावर्तनादीना-मतात्त्विक उदाहृतः ।

प्रत्यपायफलप्राय-स्तथा वेषादिमात्रतः ॥” [योगविन्दु-३७०]

B - तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चेति सामान्येन द्विधाप्ययम् । तात्त्विको वास्तवोऽन्यस्तु तदाभासः प्रकीर्तितः ॥१३॥

वृ० - तात्त्विक इति । सामान्येन विशेषभेदानुपग्रहेण तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चेति द्विधाप्ययं योग इष्यते । तात्त्विको वास्तवः केनापि नयेन मोक्षयोजनफल इत्यर्थः । अन्योऽतात्त्विकस्तु तदाभास उक्तलक्षणविरहितोऽपि योगोचितवेषादिना योगवदाभासमानः प्रकीर्तितः ॥१३॥ - द्वा. द्वा., १९ - योगविवेकद्वित्रिंशिका सवृत्तिः ॥

[10] - पूर्वमुद्रितपुस्तके ‘योगाभ्यास’ इति पाठोऽस्ति, परन्तु योगविन्दुादिप्रकरणानुसारेण ‘योगाभास’ इतिपाठः सम्यग्भाति । - सम्पा० ।

[11] - A - वृ० - सकृदेकारमावर्तन्त उत्कृष्टां स्थितिं बध्नन्ति ये ते सकृदावर्तनाः, आदिशब्दाद् द्विरावर्तनादिग्रहः, तेषाम् अतात्त्विको-व्यवहारतो निश्चयतश्चाऽतत्त्वरूपः उदाहृतोऽध्यात्मभावनारूपो योगः अद्याप्यशुद्धपरिणामत्वात्तेषामिति । कीदृशोऽसावित्याह प्रत्यपायफलप्रायः - प्रत्यपायोऽनर्थः फलं प्रायो बाहुल्येन यस्येति समासः । कुत इत्याह तथा वेषादिमात्रतः तत्प्रकारं भावसाराध्यात्मभावनायुक्तयोगियोग्यं यद् वेषादिमात्रं नेपथ्यचेष्टा-भाषालक्षणं श्रद्धानशून्यं वस्तु, तस्मात् । तत्र हि वेषादिमात्रमेव स्यात् पुनस्तेषां काचिच्छ्रद्धालुतेति ॥३७०॥ - योगविन्दुवृत्तिः ॥

चारित्रिणस्तु विज्ञेयः, शुद्ध्यपेक्षो यथोत्तरम् । ध्यानाविरूपो नियमात्, तथा तात्त्विक एव तु ॥३७१॥
 वृ० - चारित्रिणः पुनः विज्ञेयः शुद्ध्यपेक्षो यथोत्तरमुत्तरोत्तरां शुद्धिमपेक्ष्य किमित्याह ध्यानाविरूपः ध्यानसमतावृत्तिसङ्क्षयलक्षणो योगः नियमात् - अवश्यंतया, न त्वन्यस्य ‘तथा’ इति समुच्चये । तात्त्विक एव तु तत्त्वरूप एवेति ॥३७१॥ - योगविन्दुः सवृत्तिकः ॥

B - अपुनर्बन्धकस्यायं व्यवहारेण तात्त्विकः । अध्यात्मभावनारूपो निश्चयेनोत्तरस्य तु ॥१४॥

वृ० - अपुनर्बन्धकस्येति । अपुनर्बन्धकस्य उपलक्षणात्मम्यादृष्टेश्च । अयं योगो व्यवहारेण कारणस्यापि कार्योपचाररूपेण तात्त्विकोऽध्यात्मरूपो भावनारूपश्च । निश्चयेन निश्चयनयेनोपचारपरिहाररूपेणोत्तरस्य तु चारित्रिण एव ॥१४॥

सकृदावर्तनादीना-मतात्त्विक उदाहृतः । प्रत्यपायफलप्राय-स्तथावेषादिमात्रतः ॥१५॥

वृ० - सकृदिति । सकृदेकारमावर्तन्त उत्कृष्टस्थितिं बध्नन्तीति सकृदावर्तनाः आदिशब्दाद् द्विरावर्तनादि-ग्रहः तेषामतात्त्विको व्यवहारतः । निश्चयतश्चातत्त्वरूपोऽशुद्धपरिणामत्वाद् उदाहृतः अध्यात्मभावनारूपो योगः । प्रत्यपायोऽनर्थः फलं प्रायो बाहुल्येन यस्य स तथा । तथा तत्प्रकारभावसाराध्यात्मभावनायुक्तयोगि-योग्यं यद्वेषादिमात्रं नेपथ्यचेष्टाभाषालक्षणं श्रद्धानशून्यं वस्तु तस्मात् । तत्र हि वेषादिमात्रमेव स्यात् न पुनस्तेषां काचिच्छ्रद्धालुतेति ॥१५॥ - द्वा. द्वा., १९ - योगविवेकद्वित्रिंशिका सवृत्तिः ॥

सकृद्-एकवारमावर्तन्ते उत्कृष्टां स्थितिं बध्नन्ति ये ते सकृदावर्तनाः, आदिशब्दाद्द्विरावर्तनादि-
ग्रहः, अतात्त्विकः व्यवहारतो निश्चयतश्चातत्त्वरूपः ॥ ३ ॥

तदेवं स्थानादियोगस्वामित्वं विवेचितम्, अथैतेष्वेव प्रतिभेदानाह -

१ इच्छिको य चउद्धा, इत्थं पुण तत्तओ मुणेयव्वो ।

इच्छा-पवित्ति-थिर-सिद्धिभेयओ समयनीईए ॥४॥

(छाया : एकैकश्च^३ चतुर्द्धा^४ अत्र^५ पुनः^६ तत्त्वतः^७ ज्ञातव्यः^८ ।

इच्छा-प्रवृत्ति-स्थिर-सिद्धिभेदतः^९ समयनीत्या६ ॥)

इच्छिको य त्ति । अत्र स्थानादौ, पुनः कर्मज्ञानविभेदाभिधानापेक्षया भूयः, एकैकश्चतुर्द्धा तत्त्वतः
सामान्येन दृष्टावपि परमार्थतः, समयनीत्या योगशास्त्रप्रतिपादितपरिपाट्या, इच्छा-प्रवृत्ति-स्थिर-
सिद्धिभेदतः इच्छा-प्रवृत्ति-स्थिर-सिद्धिभेदानाश्रित्य, मुणेयव्वो त्ति ज्ञातव्यः ॥४॥

तानेव भेदान् विवरीपुराह -

१ तज्जुत्तकहापीईइ, संगया विपरिणामिणी इच्छा ।

सव्वत्थुवसमसारं, तप्पालणमो पवत्ती उ ॥५॥

1 - तुला - A - इहाऽहिंसादयः पञ्च सुप्रसिद्धा यमाः सताम् ।

अपरिग्रहपर्यन्तास्तथेच्छादिचतुर्विधाः ॥२१४॥

वृ० - इह लोके, अहिंसादयो धर्माः पञ्च संख्यया सुप्रसिद्धाः सर्वतन्त्रसाधारणत्वेन, यमा-उपरमाः, सतां-
मुनीनाम्, इति, किम्पर्यन्ता ? इत्याह अपरिग्रहपर्यन्ताः । “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः”
(पातञ्जल २-३०) इति वचनात् । तथेच्छादिचतुर्विधाः प्रत्येकमिच्छायमाः प्रवृत्तियमाः स्थिरयमाः सिद्धियमा
इति ॥२१४॥

- योगद्रष्टिसमुच्चयः सवृत्तिः ॥

B - यमाश्चतुर्विधा इच्छाप्रवृत्तिस्थैर्यसिद्धयः । योगक्रियाफलाख्यं च स्मर्यतेऽवञ्चकत्रयम् ॥२५॥

वृ० - यमा इति । यमाश्चतुर्विधा इच्छायमाः प्रवृत्तियमाः स्थिरयमाः सिद्धियमाश्च । अवञ्चकत्रयं च
योगक्रियाफलाख्यं श्रूयते योगावञ्चकः क्रियावञ्चकः फलावञ्चकश्चेति ॥२५॥

- द्वा. द्वा., १९ - योगविवेकद्वानिश्चिका सवृत्तिः ॥

1 - तुला - A - तद्वत्कथाप्रीतियुता तथाऽविपरिणामिनी । यमेष्विच्छाऽवसेयेह प्रथमो यम एव तु ॥२१५॥

वृ० - तद्वत्कथाप्रीतियुता यमवत्कथाप्रीतियुता तथाऽविपरिणामिनी - तद्भावस्थिरत्वेन यमेषूक्तलक्षणेपु
इच्छा अवसेयेह यमचक्रे इयं च प्रथमो यम एव तु अनन्तरोदि लक्षणेच्छैवैच्छायम इति कृत्वा ॥२१५॥ तथा -

^२तह चैव एयबाहग-चिंतारहियं थिरत्तणं नेयं ।

सव्वं परत्थसाहग-रूवं पुण होइ सिद्धि ति ॥६॥

(छाया : तद्युक्तकथाप्रीत्या^१ सङ्गता^२ विपरिणामिनी^३ इच्छा^४ ।

सर्वत्र उपशमसारं^५ तत्पालनं^६ प्रवृत्तिः^७ तु^८ ॥)

तथैव^१ एतद्बाधकचिंतारहितं^२ स्थिरत्वं^३ ज्ञेयम्^४ ।

सर्वं^५ परार्थसाधकरूपं^६ पुनः^७ भवति^८ सिद्धिः^९ इति^{१०} ॥)

सर्वत्र शमसारं तु यमपालनमेव यत् । प्रवृत्तिरिह विज्ञेया द्वितीयो यम एव तत् ॥२१६॥

वृ० - सर्वत्र सामान्येन शमसारं - तूपशमसारमेव यत्क्रियाविशिष्टं यमपालनं, प्रवृत्तिरिह विज्ञेया यमेषु, द्वितीयो यम एव तत् - प्रवृत्तियम इत्यर्थः ॥२१६॥ -- योगदृष्टिसमुच्चयः सवृत्तिः ॥

B - इच्छायमो यमेष्विच्छा युता तद्वत्कथामुदा । स प्रवृत्तियमो यत्तत्पालनं शमसंयुतम् ॥२१६॥

वृ० - इच्छेति । तद्वतां यमवतां कथातो या मुद् प्रीतिस्तया युता सहिता यमेष्विच्छा इच्छायम उच्यते । यत्तेषां यमानां पालनं शमसंयुतमुपशमान्वितं स प्रवृत्तियमः । तत्पालनं चात्राविकलमभिप्रेतं, तेन न कालादिविकलतत्पालनक्षणे इच्छायमेऽतिव्याप्तिः । न च सोऽपि प्रवृत्तियम एव, केवलं तथाविधासाधुचेष्टया प्रधान इच्छायम एव तात्त्विकपक्षपातस्यापि द्रव्यक्रियातिशायित्वात् । तदुक्तं - "तात्त्विकः पक्षपातश्च भावशून्या च या क्रिया । अनयोरन्तरं ज्ञेयं भानुखद्योतयोरिव ॥१॥" संदिग्धपाक्षिकस्य प्रवृत्तचक्रत्वानुरोधे तु प्रवृत्तियम एवायं, तस्य शास्त्रयोगनियतत्वादिति नयभेदेन भावनीयम् ॥२१६॥

- द्वा. द्वा., १९ - योगविवेकद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

[2] - तुला - A - विपक्षचिन्तारहितं यमपालनमेव यत् । तत्स्थैर्यमिह विज्ञेयं तृतीयो यम एव हि ॥२१७॥

वृ० - विपक्षचिन्तारहितमतिचारादिचिन्तारहितमित्यर्थः यमपालनमेव यद्विशिष्टक्षयोपशमवृत्त्या तत्स्थैर्यमिह विज्ञेयं यमेषु, एतच्च तृतीयो यम एव हि स्थिरयम इति योऽर्थः ॥२१७॥

परार्थसाधकं त्वेतत्सिद्धिः शुद्धान्तरात्मनः । अचिन्त्यशक्तियोगेन चतुर्थो यम एव तु ॥२१८॥

वृ० - परार्थसाधकं त्वेतद्यमपालनं सिद्धिरभिधीयते । एतच्च शुद्धान्तरात्मनो नान्यस्य, अचिन्त्यशक्तियोगेन तत्सन्नधौ वैरत्यागात् । एतच्चतुर्थो यम एव तु सिद्धियम इति भावः ॥२१८॥

- योगदृष्टिसमुच्चयः सवृत्तिः ॥

B - सत्क्षयोपशमोत्कर्षादतिचारादिचिन्त्या । रहिता यमसेवा तु तृतीयो यम उच्यते ॥२१७॥

वृ० - सदिति । सतो विशिष्टस्य क्षयोपशमस्योत्कर्षादुद्रेकादतिचारादीनां चिन्त्या रहिता तदभावस्यैव विनिश्चयात् । यमसेवा तु तृतीयो यमः स्थिरयम उच्यते ॥२१७॥

परार्थसाधिका त्वेषा सिद्धिः शुद्धान्तरात्मनः । अचिन्त्यशक्तियोगेन चतुर्थो यम उच्यते ॥२१८॥

वृ० - परार्थेति । परार्थसाधिका स्वसन्नधौ परस्य वैरत्यागादिकारिणी तु एषा यमसेवा सिद्धिः । शुद्धः क्षीणमलतया निर्मलोऽन्तरात्मा यस्य । अचिन्त्याया अनिर्वचनीयायाः शक्तेः स्ववीर्योल्लासरूपाया योगेन चतुर्थो यम उच्यते ॥२१८॥

- द्वा. द्वा., १९ - योगविवेकद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

तज्जुक्तकहा इत्यादि । तद्युक्तानां स्थानादियोगयुक्तानां, कथायां प्रीत्या^३ अर्थबुभुत्सयाऽर्थबोधेन वा जनितो यो हर्षस्तल्लक्षणया, सङ्गता-सहिता, विपरिणामिनी विधिकर्तृबहुमानादिगर्भं स्वोच्छासमात्रा-द्यत्किञ्चिदभ्यासादिरूपं विचित्रं परिणाममादधाना इच्छा भवति, द्रव्यक्षेत्राद्यसामप्रयेणाङ्गसाकल्या-भावेऽपि यथाविहितस्थानादियोगेच्छया यथाशक्ति क्रियमाणं स्थानादि इच्छारूपमित्यर्थः ।

प्रवृत्तिस्तु सर्वत्र सर्वावस्थायां, उपशमसारं उपशमप्रधानं यथा स्यात्तथा, तत्पालनं यथाविहितस्था-नादियोगपालनम्, ओ ति प्राकृतत्वात् । वीर्यातिशयाद्यथाशास्त्रमङ्गसाकल्येन विधीयमानं स्थानादि प्रवृत्तिरूपमित्यर्थः ॥५॥

तह चैव ति । तथैव प्रवृत्तिवदेव सर्वत्रोपशमसारं स्थानादिपालनम्, एतस्य पाल्यमानस्य स्थानादे-र्बाधकचिन्तारहितं स्थिरत्वं ज्ञेयम् ।

प्रवृत्तिस्थिरयोगयोरैतावान् विशेषः यदुत - प्रवृत्तिरूपं स्थानादियोगविधानं सातिचारत्वाद्बाधक-चिन्तासहितं भवति । स्थिररूपं त्वभ्याससौष्ठवेन निर्बाधकमेव जायमानं तज्जातीयत्वेन बाधकचिन्ता-प्रतिघाताच्छुद्धिविशेषेण तदनुत्थानाञ्च तद्रहितमेव भवतीति ।

सर्वं स्थानादि स्वस्मिन्नुपशमविशेषादिफलं जनयदेव, परार्थसाधकं स्वसन्निहितानां स्थानादियोग-शुद्ध्यभाववतामपि तत्सिद्धिविधानद्वारा परगतस्वसदृशफलसम्पादकं, पुनः सिद्धिर्भवति । अत एव 'सिद्धाऽहिंसानां समीपे हिंसाशीला अपि हिंसां कर्तुं नालम्, सिद्धसत्यानां च समीपेऽसत्यप्रिया

3 - तुला -

भवत्यस्यां तथाऽच्छिन्ना, प्रीतियोगकथास्वल्पम् । शुद्धयोगेषु नियमाद्, बहुमानश्च योगिषु ॥४२॥

वृ० - भवत्यस्यां । दृष्टे तथा । तेन प्रकारेण अच्छिन्ना - भावप्रतिबन्धसारतया प्रीतियोगकथास्वल्पमत्यर्थं तथा शुद्धयोगेष्वकल्कप्रधानेषु 'नियमाद्' - नियमेन बहुमानश्च योगिषु भवति ॥४२॥

- योगदृष्टिसमुच्चयः सवृत्तिः ॥

4 - तुला - वैरत्यागोऽन्तिके तस्य, फलं चाकृतकर्मणः । रत्नोपस्थानसद्वीर्यलाभो जनुरनुस्मृतिः ॥६॥

वृ० - वैरेति । तस्याहिंसाभ्यासवतोऽन्तिके सन्निधौ वैरत्यागः सहजविरोधिनामप्यहिनकुलादीनां हिंस्रत्व-परित्यागः । तदुक्तं - "अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः" (पा.यो. २-३५) । सत्याभ्यासवतश्चाकृतकर्मणो-ऽवि-हितानुष्ठानस्यापि फलं तदर्थोपनतिलक्षणं । क्रियमाणा हि क्रिया यागादिकाः फलं स्वर्गादिकं प्रयच्छन्ति अस्य तु सत्यं तथा प्रकृष्यते, यथाऽकृतायामपि क्रियायां योगी फलमाश्रयते, तद्वचनाञ्च यस्य कस्यचित् क्रियामकुर्वन्तोऽपि फलं भवतीति ॥ तदाह - "सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं" (पा.यो. २-३६) अस्तेयाभ्यास-वतश्च रत्नोपस्थानं तत्प्रकर्षात्रिरभिलाषस्यापि सर्वतो दिक्कालानि रत्नान्युपतिष्ठन्त इत्यर्थः । ब्रह्मचर्याभ्यास-वतश्च सतो निरतिशयस्य वीर्यस्य लाभः, वीर्यनिरोधो हि ब्रह्मचर्यं, तस्य प्रकर्षाञ्च वीर्यं शरीरेन्द्रियमनःसु प्रकर्षमागच्छतीति । अपरिग्रहाभ्यासवतश्च जनुष उपस्थितिः "कोऽहमासं ? कीदृशः ? किंकार्यकारी ?" इति जिज्ञासायां सम्यग्जानातीत्यर्थः । न केवलं भोगसाधनपरिग्रह एव परिग्रहः किन्त्वात्मनः शरीरपरिग्रहोऽपि

अप्यसत्यमभिधातुं नालम् । एवं सर्वत्रापि ज्ञेयम् । इति: इच्छादिभेदपरिसमाप्तिसूचकः । अत्रायं मत्कृतः सङ्ग्रहश्लोकः -

“इच्छा तद्वत्कथाप्रीतिः, पालनं शमसंयुतम् ।

पालनं (प्रवृत्तिः) दोषभीहानिः, स्थैर्यं सिद्धिः परार्थता ॥१॥” इति ।

[शब्दभेदेन ज्ञानसारे २७-४] ॥६॥

तथाभोगसाधनत्वाच्छरीरस्य, तस्मिन् सति रागानुबन्धाद्बहिर्मुखायामेव प्रवृत्तौ न तात्त्विकज्ञानप्रादुर्भावः । यदा पुनः शरीरादिपरिग्रहनैरपेक्ष्येण माध्यस्थ्यमवलम्बते तदा मध्यस्थस्य रागादित्यागात् सम्यग्ज्ञानहेतुर्भवत्येव पूर्वापरजन्मसम्बोध इति तदाह - अपरिग्रहस्थैर्यं जन्मकथन्तासम्बोधः’ इति (पा.यो.३-३९) ॥६॥

- द्वा. द्वा., २१ - मित्राद्वात्रिंशिकाः ॥

तुला - अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥३५॥

वृ० - शाश्वतिकविरोधा अपि अश्वमहिषमूषकमार्जाराहिनकुलादयोऽपि भगवतः प्रतिष्ठिताऽहिंसस्य सन्निधानात्तच्चित्ताऽनुकारिणो वैरं परित्यजन्तीति ॥३५॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥३६॥

वृ० - क्रियासाम्यौ धर्माऽधर्मौ क्रिया, तत्फलं च स्वर्गनरकादि, ते एवाऽऽश्रयतीत्याश्रयस्तस्य भावस्तत्त्वम् । तदस्य भगवतो वाचो भवतीति । क्रियाऽऽश्रयत्वमाह - “धार्मिक” इति । फलाश्रयत्वमाह “स्वर्गम्” इति । अमोघा अप्रतिहता ॥३६॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् । वृ० सुबोधम् ॥३७॥

ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः ॥३८॥

वृ० - वीर्य्यं । सामर्थ्यं, यस्य लाभाद् अप्रतिघान् अप्रतिघातान् गुणान् अष्मिमादीन्, उत्कर्षयति उपचिनोति । सिद्धश्च तारादिभिरष्टाभिः सिद्धिभिरूहाद्यपरनामभिरूपेतो, विनेयेषु शिष्येषु, ज्ञानं योगतद्गुणपयमाधातुं समर्थो भवतीति ॥३८॥

अपरिग्रहस्थैर्य्यं जन्मकथन्तासम्बोधः ॥३९॥

वृ० - निकायविशिष्टैर्देहेन्द्रियादिभिरभिसम्बन्धो जन्म, तस्य कथन्ता किम्प्रकारता, तस्याः सम्बोधः साक्षात्कारः, सप्रकारातीन्द्रियशान्तोदिताव्यपदेश्यजन्मपरिज्ञानमिति यावत् । अतीतं जिज्ञासते “कोऽहमासम्” इति । तस्यैव प्रकारभेदमुत्पत्तौ स्थितौ च जिज्ञासते “कथमहमासम्” इति । वर्तमानस्य जन्मनः स्वरूपं जिज्ञासते “किंस्विद्” इति । शरीरं भौतिकं किं भूतानां समूहमात्रम्, आहोस्वित्तेभ्योऽन्यदिति । अत्राऽपि कथंस्विदित्यनुपज्जनीयम् । कश्चित् पठयत एव । अनागतं जिज्ञासते - “के वा भविष्याम” इति । अत्राऽपि कथंस्विदित्यनुपज्जः । “एवमस्य” इति । पूर्वान्तः अतीतः कालः, परान्तः भविष्यन्, मध्यः वर्तमानः, तेष्व्वात्मनो भावः शरीरादिसम्बन्धः, तस्मिञ्जिज्ञासा ततश्च ज्ञानम् । यो हि यदिच्छति स तत्करोतीति न्यायात् ॥३९॥

- पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तिः ॥

उक्ता इच्छादयो भेदाः, अर्धैतेषां हेतूनाह -

ए ए य चित्तरूपा, तथाखओवसमजोगओ हुंति ।

तस्स उ सद्धापीयाइजोगओ भव्वसत्ताणं ॥७॥

(छाया : एते^१ च^२ चित्ररूपाः^३ तथाक्षयोपशमयोगतः^४ भवन्ति^५ ।

तस्य^६ तु^७ श्रद्धाप्रीत्यादियोगतः^८ भव्यसत्त्वानाम्^९ ॥)

ए ए य चित्ति । एते च इच्छादयः, चित्ररूपाः परस्परं विजातीयाः स्वस्थाने चासङ्ख्यभेदभाजः, तस्य तु अधिकृतस्य स्थानादियोगस्यैव, ^१श्रद्धा इदमित्थमेवेति प्रतिपत्तिः, ^२प्रीतिः तत्करणादौ हर्षः, आदिना ^३धृति^४धारणादि^५परिग्रहस्तद्योगतः, भव्यसत्त्वानां मोक्षगमनयोग्यानामपुनर्बन्धकादिजन्तूनां,

[१] - तुला - ('सद्धाए'.....जलशोधकमणिदृष्टान्तः -) श्रद्धा अयं च कायोत्सर्गः क्रियमाणोऽपि श्रद्धादिविकलस्य नाभिलषितार्थप्रसाधनायात्मित्यत आह 'सद्धाए मेहाए धीइए धारणाए अणुप्पेहाए वट्टुमाणीए ठामि काउस्सगं'ति । श्रद्धया हेतुभूतया, न बलाभियोगादिना । श्रद्धा निजोऽभिलाषः मिथ्यात्वमोहनीयकर्मक्षयोपशमादिजन्यश्चेतसः प्रसाद इत्यर्थः । अयञ्च जीवादितत्त्वार्थानुसारी समारोपविघातकृत् कर्मफलसम्बन्धास्तित्वादिसम्प्रत्ययाकारः चित्तकालुष्यापनायी धर्मः । यथोदकप्रसादको मणिः सरसि प्रक्षिप्तः पङ्कादिकालुष्यमपनीयाच्छतामापादयति, एवं श्रद्धामणिरपि चित्तसरस्युत्पन्नः (प्र...पपन्नः) सर्वं चित्तकालुष्यमपनीय भगवद्दहन्तृणीतमार्गं (प्र...मार्गं) सम्यग्भावयतीति ।

(पञ्जिका) 'श्रद्धा.' । 'समारोपे'त्यादि, 'समारोपविघातकृत्', समारोपो नामासतः स्वभावान्तरस्य मिथ्यात्वमोहोदयात्तथ्ये वस्तुन्यध्यारोपणं काचकामलाद्युपघाताद् द्विचन्द्रादिविज्ञानेष्विवेति, तद्विघातकृत् तद्विनाशकारी । 'कर्मफलसम्बन्धास्तित्वादिसम्प्रत्ययाकार' इति, कर्म शुभाशुभलक्षणं, फलं च तत्कार्यं तथाविधमेव, तयोः सम्बन्धः आनन्तर्येण कार्यकारणभावलक्षणो वास्तवः संयोगो, न तु सुगतसुतपरिकल्पितसन्तानव्यवहाराश्रय इवोपचरितो, यथोक्तं तैः - 'यस्मिन्नेव हि सन्ताने, आहिता कर्मवासना । फलं तत्रैव सन्धते कार्पासे रक्तता यथा ।' तस्य अस्तित्वं सद्भावः, 'आदि' शब्दाद् 'आत्माऽस्ति, स परिणामी, वद्धः सत्कर्मणा विचित्रेण । मुक्तश्च तद्वियोगाद्, हिंसाहिंसादि तद्धेतुः ॥' इत्यादिचित्रप्रावचिनकवस्तुसंग्रहः । तस्य सम्प्रत्ययः सम्यक्श्रद्धानयुता प्रतीतिः स आकारः स्वभावो यस्य स तथा ।

[२] - तुला - ('मेहाए' - आतुरौषधदृष्टान्तः-) एवं मेधया, न जडत्वेन । मेधा ग्रन्थग्रहणपटुः परिणामः, ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमजः चित्तधर्म इति भावः । अयमपीह सदग्रन्थप्रवृत्तिसारः पापश्रुतावज्ञाकारी गुरुविनयादिविधिवल्लभ्यो महांस्तदुपादेयपरिणामः, आतुरौषधाप्युपादेयतानिदर्शनेन यथा-प्रेक्षावदातुरस्य तथा तथोक्तमौषधावासौ विशिष्टफलभव्यतपेतरापोहेन तत्र महानुपादेयभावो ग्रहणादरश्च, एवं मेधाविनो मेधासामर्थ्यात् सदग्रन्थ एवोपादेयभावो ग्रहणादरश्च, नान्यत्र, अस्यैव भावोषधत्वादिति ।

[३] - तुला - ('धीइए' : चिन्तामणिप्राप्त्युपमा-) एवं च धृत्या, न रागाद्याकुलतया । धृतिर्मनःप्रणिधानं, विशिष्टा प्रीतिः । इयमप्यत्र मोहनीयकर्मक्षयोपशमादिसम्भृता, रहिता दैन्योत्सुक्याभ्यां, धीरगम्भीरा-

तथाक्षयोपशमयोगतः तत्तत्कार्यजनानुकूलविचित्रक्षयोपशमसम्पत्त्या भवन्ति, इच्छायोगादिविशेषे आशयभेदाभिव्यङ्ग्यः क्षयोपशमभेदो हेतुरिति परमार्थः ।

अत एव यस्य यावन्मात्रः क्षयोपशमस्तस्य तावन्मात्रेच्छादिसम्पत्त्या मार्गे प्रवर्तमानस्य सूक्ष्मबोधाभावेऽपि मार्गानुसारिता न व्याहन्यत इति सम्प्रदायः ॥७॥

इच्छादीनामेव हेतुभेदमभिधाय कार्यभेदमभिधत्ते -

अणुकंपा निव्येओ, संवेगो होइ तह य पसमु त्ति ।

एएसिं अणुभावा, इच्छाईणं जहासंखं ॥८॥

शयरूपा, अवन्ध्यकल्याणनिबन्धनवस्त्वाभ्युपमया, यथा - दौर्गत्योपहतस्य चिन्तामण्याद्यबाधौ विज्ञाततद्गुणस्य 'गतमिदानीं दौर्गत्यमिति विदित (प्र. ... विगत) तद्विघातभावं भवति धृतिः । एवं जिनधर्मचिन्तारत्नप्राप्तावपि विदिततन्माहात्म्यस्य 'क इदानीं संसार' इति तददुःखचिन्तारहिता सञ्जायत एवेयम्, उत्तमालम्बनत्वादिति ।

4 - तुला - ('धारणाए' : मुक्ताफलमालाप्रोतकोपमा-) एवं धारणया, न चित्तशून्यत्वेन । 'धारणा' अधिकृतवस्त्वविस्मृतिः । इयं चेह ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमसमुत्था अविच्युत्यादिभेदवती प्रस्तुत (प्र. ... प्रज्ञात) वस्त्वानुपूर्वीगोचरा चित्तपरिणतिः जात्यमुक्ताफलमालाप्रोतकदृष्टान्तेन तस्य तथातथोपयोगदाढ्यति अविशिसस्य सतो यथाहं विधिवदेतत्प्रोतनेन गुणवती निष्पद्यते अधिकृतमाला; एवमेतद्वलात् स्थानादियोगप्रवृत्तस्य यथोक्तनीत्यैव निष्पद्यते योगगुणमालापुष्ट (प्र. ... पुष्टि) निबन्धनत्वादिति ।

- पञ्जिका - 'अविच्युत्यादिभेदवती' अविच्युतिस्मृतिवासनाभेदवतीति ।

5 - तुला - ('अणुपेहाए' : रत्नशोधकानलोपमा-) एवमनुप्रेक्षया, न प्रवृत्तिमात्रतया । अनुप्रेक्षा नाम तत्त्वार्थानुचिन्ता । इयमप्यत्र ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमसमुद्भवोऽनुभूतार्थाभ्यासभेदः (१) परमसंवेगहेतुः (२) तदाढ्यविधायी (३) उत्तरोत्तरविशेषसम्प्रत्ययाकारः (४) केवलालोकोन्मुखश्चित्तधर्मः । यथा रत्नशोधकोऽनलः रत्नमभिसम्प्राप्त रत्नमलं दग्ध्वा शुद्धिमापादयति, तथानुप्रेक्षानलोऽप्यात्मरत्नमुपसम्प्राप्तः कर्ममलं दग्ध्वा कैवल्यमापादयति तथातत्त्वभावत्वात् (प्र. .. तथास्वभावात्) इति ।

एतानि श्रद्धादीनि अपूर्वकरणाख्यमहासमाधिबीजानि, तत्परिपाकातिशयस्तत्सिद्धेः । परिपाचना त्वेषां कुतर्कप्रभवमिध्याविकल्पव्यपोहतः श्रवणपाठ-प्रतिप्रतीच्छाप्रवृत्त्यादिरूपाः, अतिशयस्त्वस्याः तथास्थैर्यसिद्धिलक्षणः प्रधानसत्त्वार्थहेतुरपूर्वकरणावह इति परिभावेनीयं स्वयमित्थम् । एतदुच्चारणं त्वेवमेवोपधाशुद्धं सदनुष्ठानं भवतीति ।

(पं.) श्रवणपाठप्रतिपत्तीच्छाप्रवृत्त्यादिरूपा इति श्रवणं=धर्मशास्त्राऽऽकर्णनं, पाठः=तत्सूत्रगतः, प्रतिपत्तिः सम्यक् तदर्थप्रतीतिः, इच्छा=शास्त्रोक्तानुष्ठानविषया चिन्ता, प्रवृत्तिः=तदनुष्ठानम्, आदि-शब्दाद्धि-घ्नजय-सिद्धि-विनियोगा दृश्याः, तत्र विघ्नजयः=जघन्यमध्यमोत्कृष्टप्रवृत्त्याभिभवः, सिद्धिः=अनुष्ठेयार्थनिष्पत्तिः, विनियोगः=तस्या यथायोग्यं व्यापारणम् । ततस्ते रूपं यस्याः सा तथा ।

(छाया : अनुकम्पा^१ निर्वेदः^२ संवेगः^३ भवन्ति^४ तथा च प्रशमः^५ इति ।

एतेषां^६ अनुभावाः^७ इच्छादीनां^८ यथासङ्ख्यम्^९ ॥

अणुकंप त्ति । अनुकम्पा द्रव्यतो भावतश्च यथाशक्ति दुःखितदुःखपरिहारेच्छा, निर्वेदः नैर्गुण्य-
परिज्ञानेन भवचारकाद्विरक्तता, संवेगः मोक्षाभिलाषः, तथा प्रशमश्च क्रोधकण्डूविषयतुष्णोपशमः,
इत्येते एतेषां इच्छादीनां योगानां यथासङ्ख्यं, अनु-पश्चाद् भावाः अनुभावाः कार्याणि भवन्ति^१ ।

यद्यपि सम्यक्त्वस्यैवैते कार्यभूतानि लिङ्गानि प्रवचने प्रसिद्धानि, तथापि योगानुभवसिद्धानां
विशिष्टानामेतेषामिहेच्छायोगादिकार्यत्वमभिधीयमानं न विरुध्यत इति द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतः केवलसम्यक्त्वलाभेऽपि व्यवहारेणेच्छादियोगप्रवृत्तेरेवानुकम्पादिभावसिद्धेः । अनुकम्पा-
दिसामान्ये इच्छायोगादिसामान्यस्य तद्विशेषे च तद्विशेषस्य हेतुत्वमित्येव न्यायसिद्धम् ।

अत एव शमसंवेगनिर्वेदानुकम्पाऽऽस्तिक्यलक्षणानां सम्यक्त्वगुणानां पश्चानुपुव्यैव लाभक्रमः ।
प्राधान्याच्चेत्थमुपन्यास इति सद्धर्मविशिकायां^२ प्रतिपादितम् ॥८॥

[1] - A - एवंविधः समाधिः पूर्वभूमिकायां न भवत्येवेति चेत् ? न, सर्वथाऽभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
सम्यग्दर्शनसिद्धियोगकाल एव प्रशमलक्षणलिङ्गसिद्धेरनुकम्पादीनामिच्छाद्यनुभावत्वात्, तदुक्तं विशिकायां -

“अणुकंपा णिव्वेओ संवेगो तह य होइ पसमुत्ति । एएसिं अणुभावा ईच्छाईणं जहासंखं” त्ति ॥

अनुभावाः - कार्याणि । ईच्छादीनां - इच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धियोगानाम् ।

समाधिजनितश्च भावो ह्युत्थानकालेऽपि संस्कारशेषतया मैत्र्याद्युपबृंहितोऽनुवर्तत एवान्यथा क्रियासा-
फल्यासिद्धेः, “भावोऽयमनेन विना चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छेति” वचनात् । - प्रतिमाशतक गा. ६० वृत्तौ ॥

. B - अनुकम्पा च निर्वेदः, संवेगः प्रशमस्तथा । एतेषामनुभावाः स्यु-रिच्छादीनां यथाक्रमम् ॥३४॥

- अध्यात्मसार, ११-सदनुष्ठानाधिकारः ॥

[2] - A - पयईय च कम्माणं वियाणिउं वा विवागमसुहति । अवरद्धेवि न कुप्पइ उवसमओ सव्वकालपि ॥१०॥

नरविबुहेसरसुखं दुखं चिय भावओ उ मन्नंतो । संवेगओ न मुखं मुत्तुणं किंपि पत्थेई ॥११॥

नारयतिरियनरामरभवेसु निव्वेयओ वसइ दुखं । अकयपरलोयमगो ममत्तविसवेगरहिओवि ॥१२॥

ददूण पाणिनिवहं भीमे भवसागरम्मि दुखवत्तं । अविसेसओऽणुकंपं दुहावि सामत्थओ कुणइ ॥१३॥

मन्नइ तमेव सच्चं नीसकं जं जिणेहिं पण्णत्तं । सुहपरिणामो सच्चं कंखाइविसुत्तियारहिओ ॥१४॥

एवं विहो य एसो तहा खओवसमभावओ होइ । नियमेण खीणवाही नरुव्व तव्वेयणारहिओ ॥१५॥

पढमाणुदयाभावो एयस्स जओ भवे कसायाणं । ता कहमेसो एवं ? भन्नइ तव्विसयविकखाए ॥१६॥

निच्छयसम्मत्तं वाऽहिकिच्च मुत्तभणिय निउणरूवं तु । एवंविहो निओगो होइ इमो हंत वञ्चुत्ति ॥१७॥

पच्छाणुपुव्विओ पुण गुणाणमेएसि होइ लाहकमो । पाहन्नओ उ एवं विन्नेओ सिं उवन्नसो ॥१८॥

- विशतिविशिका, ६-सद्धर्मविशिका ॥

तदेवं हेतुभेदेनानुभावभेदेन चेच्छादिभेदविवेचनं कृतम्, तथा च स्थानादावेकैकस्मिन्निच्छादिभेद-
चतुष्टयसमावेशादेतद्विषया 'अशीतिर्भेदाः सम्पन्नाः ।

B - तत्त्वार्थश्चद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥११-२॥

वृ० - एतत्पुनः । सम्यग्दर्शनं कथमुत्पन्नं सत्परेण ज्ञायेतेत्याकाङ्क्षायां लिङ्गान्युपदर्शयति प्रशमेत्यादि ।
प्रशमः सुपरीक्षितप्रवक्तृप्रवाच्यप्रवचनतत्त्वाभिनिवेशाद्दोषाणामुपशमः, इन्द्रियार्थपरिभोगनिवृत्तिर्वा, संवेगः
संसारभीतिः निर्वेदो विषयानभिष्वङ्गः ।

परे तु व्यत्ययमाहुः । अनुकम्पा निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा, अस्त्यात्मादिपदार्थकदम्बकमित्येषा मतिर्यस्य
स आस्तिकस्तद्भाव आस्तिक्यं 'तदेव सत्यं निःशङ्कं यज्जिनेन्द्रैः प्रवेदितम्', इत्येवं स्वरसिकः परिणामः
एतेषां याऽभिव्यक्ति स्पष्टता सा लक्षणं लिङ्गं यस्य तत्तथा, स्पष्टान्येतानि समस्तानि व्यस्तानि वा प्रतीयमान-
नान्येकत्र धर्मिणि सम्यग्दर्शनमनुमापयन्तीत्यर्थः । स्पष्टता चात्र व्यभिचारवारकविशेषणसाहित्यरूपा
ग्राह्या । तथा च जैनप्रवचनानुसारिप्रशमादीनामेव लिङ्गत्वेनाश्रयणादविदितपरमार्थानां मिथ्याशास्त्रवासनोप-
नीतमोहगर्भवैराग्यवतां मिथ्यादृष्टीनां प्रशमादिभिर्न व्यभिचार इति टीकाकृतः । तथापि निसर्गसम्यग्दृष्टौ
श्रेणिकादौ चैतल्लक्षणागतेरनन्तानुबन्ध्यादिकषयोपशमादिजनिता एव प्रशमादयो लिङ्गत्वेन ग्राह्या इत्याचार्याः,
तदुक्तं विशिकायाम् - "पढमाणुदयाभावो, एयस्स जओ भवे कसायाणं । ता कह एसो एवं । भण्णइ तव्विसय-
वेक्खाए त्ति ॥११॥" प्रथमकषयोदयाभावमात्रात्कथमुपशमादिलिङ्गानि सम्यग्दृष्टेः प्रादुःप्यन्तीति पूर्वपक्षः ।
अनन्तानुबन्ध्यादिविषयापेक्षा एवोपशमादयस्तलिङ्गानि, न तु चारित्रपरिपाकजनितेच्छाप्रवृत्ति-स्थिरसिद्धि-
योगानुभावा अनुकम्पानिर्वेदसंवेगप्रशमा इति नानुपपत्तिरिति सिद्धान्ताशयः ।

नन्वेवं लैङ्गिकवलिङ्गस्यापि दुर्ग्रहत्वाद्ज्ञानाऽसिद्धिः स्यादिति चेत्, न । कुशलप्रवृत्तिभवा (द्, व)
बहुमानादिता (तः, ना) तद्ग्रहसम्भवात् । यथा प्रशमादयो निश्चयसम्यक्त्वस्यैव लिङ्गम्, समुदितानां तेषां
तदनुभावत्वात्कार्येण कारणानुमानस्य विपक्षबाधकतर्कसहकारेण बलवत्त्वात्, तदाहुः - "णिच्छयसम्मत्तं
वाहिगिच्च सुतभणियनिउणरूवं तु । एवंविहो णिओगो, होइ इमो हंत वन्नुत्ति ॥" तथा चास्तिक्यमेव
सर्वत्राव्यभिचारितमनौपाधिकस-दुपदेशादिपरिणामेन सुहं (शुभं शुद्धं) लिङ्गमिति युक्तं पश्यामः ।

- उ. श्रीयशोविजयगणिविरचिता तत्त्वार्थवृत्तिः ॥

[१] - तुला - xxx एवं स्थानाद्याः पञ्च इच्छादिभिर्गुणिता विंशतिर्भवन्ति, ते च प्रत्येकमनुष्ठानचतुष्कयोजिता
अशीतिप्रकारा भवन्ति, तत्त्वरूपनिरूपणायोपदिशति - "प्रीतिर्भक्तिवचोऽसङ्गैः स्थानाद्यपि चतुर्विधम् ।
तस्मादयोगयोगासेर्मोक्षयोगः क्रमाद्भवेत् ॥७॥

व्या० प्रीतिभक्तिरिति एते स्थानादयः, 'प्रीतिः' 'भक्तिः' 'वचनं', 'असङ्गः' इति भेदचतुष्टयेनाशीतिभेदाः
भवन्ति ॥७॥

- ज्ञानसार, २७ - योगाष्टक, उ. देवचन्द्रगणिविरचितावृत्तिः ॥

ट्यार्थ - "प्रीति, लक्ष्ति, वचन अने असंग अनुष्ठानना भेदे स्थानादिक वीश योग पञ्च यार प्रकारे छे. ते सकल
योगथी अयोग नामे शैदेशी योगनी प्राप्ति थवाथी अनुकमे मोक्षयोग प्राप्त थाय छे."

- ज्ञानसार स्वोपज्ञ ट्यार्थनो अन्यकृत ट्यार्थ ॥

एतन्निवेदनपूर्वमिच्छादिभेदभिन्नानां स्थानादीनां सामान्येन योजनां शिक्षयन्नाह -

एवं ठियम्मि, तत्ते, नाएण उ जोयणा इमा पयडा ।

चिइवंदणेण नेया, नवरं तत्तण्णुणा सम्मं ॥९॥

(छाया : एवं^१ स्थिते^२ तत्त्वे^३ ज्ञातेन^४ तु^५ योजना^६ इयं^७ प्रकटा^८ ।

चैत्यवन्दनेन^९ ज्ञेया^{१०} नवरं^{११} तत्त्वज्ञेन^{१२} सम्यग्^{१३} ॥)

एवं इत्यादि । एवं अमुना प्रकारेणेच्छादिप्रतिभेदैरशीतिभेदो योगः, सामान्यतस्तु स्थानादिः पञ्चभेद इति, तत्त्वे योगतत्त्वे स्थिते व्यवस्थिते, ज्ञातेन तु दृष्टान्तेन तु, चैत्यवन्दनेन इयं प्रकटा क्रियाभ्यासपरजन-प्रत्यक्षविषया, योजना प्रतिनियतविषयव्यवस्थापना, नवरं केवलं, तत्त्वज्ञेन सम्यगवैपरीत्येन ज्ञेया ॥९॥

तामेवाह -

अरिहंतचेइयाणं, करेमि उस्सग्ग एवमाइयं ।

सद्धाजुत्तस्स तहा, होइ जहत्थं पयन्नाणं ॥१०॥

एयं चऽत्थालंबण-जोगवओ पायमविवरीयं तु ।

इयरेसिं ठाणाइसु, जत्तपराणं परं सेयं ॥ ११ ॥

(छाया : 'अरिहंतचेइयाणं करेमि काउस्सग्गं'^१ एवमादिकम्^२ ।

श्रद्धायुक्तस्य^३ तथा^४ भवति^५ यथार्थं^६ पदज्ञानम्^७ ॥

(छाया : एतच्च^१ अर्थालम्बनयोगवतः^२ प्रायः^३ अविपरीतम्^४ तु ।

इतरेषां^५ स्थानादिषु^६ यत्नपरानां^७ परं^८ श्रेयः^९ ॥)

अरिहंत इत्यादि । अरिहंतचेइयाणं करेमि काउस्सग्गं एवमादिचैत्यवन्दनदण्डकविषयं, श्रद्धा-युक्तस्य क्रियास्तिक्यवतः तथा तेन प्रकारेणोच्चार्यमाणस्वरसम्पन्मान्नादिशुद्धस्फुटवर्णानुपूर्वीलक्षणेन, यथार्थं अभ्रान्तं पदज्ञानं भवति, परिशुद्धपदोच्चारं दोषाभावे सति परिशुद्धपदज्ञानस्य श्रावण-सामग्री-मात्राधीनत्वादिति भावः ॥१०॥

एयं चत्ति । एतच्च परिशुद्धं चैत्यवन्दनदण्डकपदपरिज्ञानम्

अर्थः - 'उपदेशपदप्रसिद्धपद-वाक्य-महावाक्यै-दम्पर्यार्थपरिशुद्धज्ञानम्, आलम्बनं च-प्रथमे

[1] - तुला - चतुर्धा वा सूत्र पदार्थादिभेदेनः, इह सूत्रपदानामर्थः पदार्थमात्रोल्लिखना, आदिशब्दाद् वाक्यार्थमहावाक्यार्थदम्पर्यग्रह इति ॥८५८॥

दण्डकेऽधिकृततीर्थकृद्, द्वितीये सर्वे तीर्थकृतः, तृतीये प्रवचनम् चतुर्थे सम्यग्दृष्टिः शासनाधिष्ठायक इत्यादि, तद्योगवतः तत्प्रणिधानवतः, प्रायः बाहुल्येन अविपरीतं तु अभिप्सितपरमफलसम्पादकमेव,

अथेदमेव व्याचष्टे -

पयवक्त्रमहावक्त्रमेदंपञ्चं च एत्थ चत्तारि । सुयभावावगमम्पि हंदि पगारा विणिहिद्धा ॥८५९॥

वृ० - पदं च वाक्यं च महावाक्यं च पदवाक्यमहावाक्यानि तेषामर्थः प्रादुष्कर्तव्यः प्रथमतः शिष्यस्य । मकारोऽलक्षणिकः । ऐदम्पर्यं च पश्चात् प्रकाशयेत् । एवमत्र व्याख्यानविधिनिरूपणायां चत्वारः श्रुतभाव-
वगमे, हंदित्युपप्रदर्शने, प्रकारा भेदा विनिर्दिष्टा इति । तत्र द्विविधं पदं सुबन्तं तिङन्तं च । पुनरपि सुबन्तं
त्रिधा, नामोपसर्गनिपातभेदात् । तत्र नाम घट इत्यादि, उपसर्गः प्रपरेत्यादि, निपातश्च वा हीत्यादि ।
तिङन्तं च भवति पचतीत्यादि । एकार्थप्रतिपादकानि पदानि, वाक्यं पदार्थचालनारूपं, वाक्यान्वये विशिष्ट-
रैकार्थचालितार्थप्रत्ययस्थानरूपं महावाक्यम् । इदं परं प्रधानं यत्र भणने तत् तथा, तद्भाव ऐदम्पर्यं
सूत्रार्थभावार्थ इत्यर्थः ॥८५९॥

अथ कस्मादेषां पदार्थादीनां व्याख्याभेदानामङ्गीकार इत्याशङ्क्याह -

संपुण्णेहिं जायइ सुयभावावगमो इहरहा उ । होई विवज्जासोवि हु अण्डिडुफलोओ य सो गियमा ॥८६०॥

वृ० - सम्पूर्णः पदार्थादिभिर्दर्शितैर्जायते श्रुतभावस्य शास्त्रपरमार्थलक्षणस्यावगमोऽवबोधः श्रोतुः ।
विपर्यये बाधकमाह इतरथा त्वन्यथा पुनर्भवति विपर्यासो विपरीतशास्त्रार्थप्रतिपत्तिरूपोऽपि, हु शब्दात्
संशयानध्यवसायौ गृह्येते । यदि नामैवं ततः किमित्याह-अनिष्टफलप्रदश्च नरकादिदुर्गतिपातहेतुः पुनः स
विपर्यासो नियमादवश्यम्भावेन ॥८६०॥

अथैतानेव पदार्थादीन् परमतोपन्यस्तदृष्टान्तद्वारेण साधयितुमिच्छुराह -

एएसिं च सरुवं अण्णेहि वि वण्णियं इहं णवरं । सत्तुग्गहणदुद्धाणभट्टतण्णाणणाएण ॥८६१॥

वृ० - एतेषां च पदार्थादीनां स्वरूपमन्वैरपि तीर्थान्तरीयेर्वर्णितम्, इह व्याख्यानावसरे नवरं केवलं
व्याख्येयसूत्रपदानुपन्यासेनेत्यर्थः । कथमित्याह-शत्रुग्रहनष्टाध्वभ्रष्टज्ज्ञानन्यायेन कस्यचित् क्वचित् पाटलि-
पुत्रादौ गन्तुं प्रवृत्तस्य काञ्चिद् विषमां भुवं प्राप्तस्य शत्रुग्रहे प्रवृत्ते नष्टस्य ततोऽध्वभ्रष्टस्य मार्गच्युतस्य
यस्तज्ज्ञाने मार्गावबोधे न्यायस्तेनेति ॥८६१॥

अथैनमेव न्यायं दर्शयति -

दडूण पुरिसमेतं दूरे णो तस्सं पंथपुच्छत्थं । जुज्जइ सहसा गमणं कयाइ सत्तु तओ होज्जा ॥८६२॥

वृ० - दृष्ट्वा समवलोक्य पुरुषमात्रमज्ञातविशेषं पुरुषमेव केवलं दूरे महतान्तरेण व्यवधाने नो नैव तस्य
विमर्शकारिणः पथिकस्य शत्रुभयाद् मार्गाद् भ्रष्टस्य पथिपृच्छार्थं मार्गजिज्ञासानिमित्तं युज्यते घटते सहसाऽप-
र्याल्लेच्येत्यर्थः गमनं तत्समीपे । कुतो ? यतः कदाचिच्छत्रुद्विषत्रपि यद्भयात्रष्टस्तकः पुरुषो भवति ॥८६२॥

वेसविवज्जासम्पि एवं बालाइएहिं तं णाउं । तत्तो जुज्जइ गमणं इडुफलत्थं णिमित्तेण ॥८६३॥

वृ० - वेषविपर्यासेऽपि-शत्रुविशेषस्य यो विपर्यासो वैलक्षण्यं परिव्राजकादिलिङ्गधारणरूपं तत्रापि, किं पुनः
शत्रुविशेषे सतीत्यपिशब्दार्थः, एवं तत्समीपे पथिपृच्छार्थं गमनं न युज्यते, शत्रोरपि पथिकविश्वासार्थं

अर्थालम्बनयोगयोर्ज्ञानयोगतयोपयोगरूपत्वात् तत्सहितस्य चैत्यवन्दनस्य भावचैत्यवन्दनत्वसिद्धेः, भावचैत्यवन्दनस्य चामृतानुष्ठानरूपत्वेनावश्यं निर्वाणफलत्वादिति भावः । प्रायोग्रहणं सापाययोगवद्व्यावृत्त्यर्थम् ।

तथाविधवेपप्रतिपत्तेः सम्भाव्यमानत्वात् । तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह बालादिकेभ्यो वालवृद्धमध्यमवयः- स्थेभ्यः स्त्रीपशुपालभामहादिरूपेभ्य एकान्तत एव सत्यवादितया सम्भाव्यमानेभ्यस्तं पुरुषं मार्गपृच्छायोग्यं ज्ञात्वा ततस्तदनन्तरं युज्यते गमनम् । किमर्थमित्याह - इष्टफलार्थं इहेतं फलं निरुपप्रवमार्गपरिज्ञानं निमित्तेन मनःपवनशकुनादिनाऽनुकूलेनेति ॥८६३॥

इत्थं प्रतिवस्तूपमारूपं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिके योजयति -

एवं तु पयत्थाई जोएज्जा एत्थ तंतणीईए । अइदंपज्जं एयं अहिगारी पुच्छियव्वोत्ति ॥८६४॥

वृ० - एवं । त्वन्तरोक्तनीत्यैव पदार्थादीन् पदवाक्यमहावाक्यार्थान् योजयेद् दार्ष्टान्तिकतया घटयेत् अत्र प्रस्तुते व्याख्यानविधौ । कथमित्याह - तन्त्रनीत्या श्रुतानुसारेण । तथा ह्यत्र दर्शनतुल्यः पदार्थो न तस्मादिष्टानिष्टयोः प्राप्तिपरिहारौ स्यातां, शत्रोरपि तत्रानिवृत्तेः, शत्रुवेषभेददर्शनतुल्यो वाक्यार्थो, न तस्मादपीष्टसिद्ध्यादिभावः, पूर्वोक्तादेव हेतोः, बालाबलादिभ्यस्तदवगमतुल्यस्तु महावाक्यार्थः, सिद्धयति चास्माज्जिज्ञासितोर्थः । एदम्पर्यं तु साक्षादाह-एदम्पर्यमेतद् यथा एवं शुद्धोऽधिकारी पन्थानं प्रष्टव्यो नान्यः । इतिः प्राग्वत् ॥८६४॥

अथ साक्षादेव कतिचित्सूत्राण्याश्रित्य पदार्थादीनि व्याख्याङ्गानि दर्शयन्नाह -

हिंसिज्ज ण भूयाई इत्थ पयत्थो पसिद्धगो चैव । मणमाइएहिं पीडं सव्वेसिं चैव ण करिज्जा ॥८६५॥

वृ० - हिंस्याद् व्यापादयेद् न नैव भूतानि पृथिव्यादीन् प्राणिनः । अत्र सूत्रे पदार्थः प्रसिद्धकश्चैव प्रख्यातरूप एव । तमेव दर्शयति - मनआदिभिर्मनोवाक्यैः पीडां बाधां सर्वेषां चैव समस्तानामपि जीवानां न कुर्याद् न विदध्यादिति ॥८६५॥ तथा -

आरंभिमत्ताणं इत्तो चेइहरलोचकरणाई । तक्करणमेव अणुबंधओ तहा एस वक्कत्थो ॥८६६॥

वृ० - आरम्भः पृथिव्याद्युपमर्दः स विद्यते येषां ते आरम्भिणो गृहस्थाः, प्रमाद्यन्ति निद्राविकथादिभिः प्रमादैः सर्वसावद्ययोगविरतावपि सत्यां ते प्रमत्ता यतिविशेषाः, आरम्भिणश्च प्रमत्ताश्च आरम्भिप्रमत्तास्तेषाम्, इतः पदार्थाञ्चैत्यगृहलोचकरणादि, चैत्यगृहमर्हतो भगवतो विम्बाश्रयः, लोचकरणं च केशोत्पादनरूपम्, आदिशब्दात् तत्तदपवादाश्रयणेन तथाप्रवचनदुष्टनिग्रहादिपरपीडाग्रहः । तेषां करणं तत्करणमेव प्राग्निपिद्धहिंसाकरणमेव प्राप्तम् । कुत इत्याशङ्क्याह-अनुबन्धतोऽनुगमात् तथा तत्रकारायाः परपीडया इत्येष चालनारूपो वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥८६६॥

अविहिकरणमि आणाविराहणा दुडुमेव एएसिं । ता विहिणा जइयव्वंति महावक्कत्थरुवं तु ॥८६७॥

वृ० - अविधिकरणेऽनीतिविधाने चैत्यगृहलोचादेरर्थस्याज्ञाविराधनाद् भगवद्वचनविलोपनाद् दुष्टमेवैतेषां चैत्यगृहादीनां करणम् । तत्र चयमाज्ञा - “जिनभवनकरणविधिः शुद्धा भूमिर्दलं च काष्ठादि । भूतकानतिसन्धानं स्वाशयवृद्धिः समासेन ॥१॥” लोचकर्मविधिस्तु - “धुवलोओ य जिणाणं वासावासासु होइ थेराणं । तरुणाणं चउमासे वुड्ढाणं होइ छम्मासे ॥१॥” इत्यादि । तत् तस्माद् विधिना जिनोपदेशेन यतितव्यम् । इत्येवं महावाक्यार्थस्य प्राक्चालितप्रत्यवस्थानरूपस्य रूपं तु स्वभावः पुनः ॥८६७॥

द्विविधो हि योगः-सापायो निरपायश्च, तत्र निरुपक्रममोक्षपथप्रतिकूलचित्तवृत्तिकारणं प्राक्काल-
जितं कर्म अपायस्तत्सहितो योगः सापायः, तद्रहितस्तु निरपाय इति । तथा च सापायार्थालम्बनयोग-

महावाक्यार्थमेव गाथापूर्वाद्धिनोपसंहरत्रैदम्पर्यमाह -

एवं एसा अणुबन्धभावओ तत्तओ कया होइ । अइदंपज्जं एयं आणा धम्ममि सारोत्ति ॥८६८॥

वृ० - एवं विधिना यत्ने क्रियमाणे एषा हिंसाऽनुबन्धभावत उत्तरोत्तरानुबन्धभावाद् मोक्षप्राप्तिपर्यवसाना-
नुगमात् तत्त्वतः परमार्थतः कृता भवति, मोक्षसम्पाद्यजिनाज्ञाया उपरमाभावादिति । ऐदम्पर्यमेतदत्र यदुताज्ञा
धर्मं सारः । इतिः परिसमाप्तौ ॥८६८॥ - उपदेशपद ॥

* विशेषार्थिना उपदेशपद भाग-२, गाथा ८६९ तः ८८५ तथा उपदेशरहस्य गाथा - १५७ तः १७१ परिशिष्ट-१ मध्ये
दृष्टव्याः । - सम्पा० ॥

अथ सानुबन्धेतराभिव्यक्तवर्थमाह -

2 - तुला - A - अस्यैव त्वनपायस्य, सानुबन्धस्तथा स्मृतः । यथोदितक्रमेणैव, सापायस्य तथापरः ॥३७२॥

वृ० - अस्यैव तु पूर्वोक्तयोगभाजो जीवस्य पुनः । अनपायस्य योगबाधकक्लिष्टकर्मरहितस्य सानुबन्धस्तथा
तत्प्रकारः सन्, स्मृतः शास्त्रकारैः । यथोदितक्रमेणैवाध्यात्मदिरूपेणैव सापायस्यानपायविलक्षणस्य । तथा
इति समुच्चये अपरोऽसानुबन्ध इति ॥३७२॥

अथापायमेव व्याचष्टे -

अपायमाहुः कर्मैव, निरपायाः पुरातनम् । पापाशयकरं चित्रं, निरुपक्रमसञ्ज्ञकम् ॥३७३॥

वृ० - अपायमाहुः । कर्मैव नापरं किञ्चित् । निरपाया उपरतसकलक्लिष्टादृष्टाः तीर्थकरादयः । पुरातनं
प्राक्कालोपार्जितम् । पापाशयकरं मोक्षपथप्रतिकूलचित्तवृत्तिहेतुः । चित्रं नानारूपम् । निरुपक्रमसञ्ज्ञकं
उपक्रम-णमुपक्रमः सर्वत उच्छेदः, ततो वास्तवविपाकसामर्थ्यहरणं, ततो विशिष्टानुष्ठानमिष्टयोगमपि,
निर्गतमुपक्रमान्निरुपक्रमं, तत्सञ्ज्ञा नाम यस्य तत्तथा ॥ ३७३ ॥

अपायमेवाधिकृत्य परमतसंवादमाह -

कण्टकज्वरमोहैस्तु, समो विघ्नः प्रकीर्तितः । मोक्षमार्गप्रवृत्तानामत एवारैरपि ॥३७४॥

वृ० - कण्टकज्वरमोहैस्तु । कण्टकेन ज्वरेण मोहेन च पुनः समस्तुल्यः विघ्नः प्रत्यूहो जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेद-
भिन्नः प्रकीर्तितो निरुपितः मोक्षमार्गप्रवृत्तानां सम्यादर्शनाद्वाराधनावहितात्मनाम् । अत एव योगनिरनुबन्ध-
त्वादेव हेतोः अपरैरपि योगिभिर्न केवलमस्माभिरित्यपिशब्दार्थः । यथा हि केषाञ्चित्पथिकानां कचित्पाटलिपु-
त्रादौ गन्तुं प्रवृत्तानां कण्टकज्वरदिग्मोहैरभिभूतानां यथाक्रमं स्तोत्रकवहुबहुतरकालं गमनभङ्गहेतुर्विघ्नः सम्पद्यते,
एवं योगिनामपि सिद्धिपथप्रस्थितानां तथाविधकर्मादयात् त्रिप्रकारोऽन्तरायः समुपजायत इति ॥३७४॥

- योगविन्दुः सवृत्तिः ॥

B - अपायाभावभावाभ्यां सानुबन्धोऽपरश्च सः । निरुपक्रमकर्मैवापायो योगस्य बाधकम् ॥१७॥

वृ० - अपायेति । अपायस्याभावभावाभ्यां असद्भावसद्भावाभ्यां सानुबन्धोऽपरो निरनुबन्धश्च स योगः ।
अपायरहितः सानुबन्धः, तत्सहितश्च निरनुबन्ध इति । योगस्य बाधकं निरुपक्रमं विशिष्टानुष्ठानचेष्टयाप्य-

वतः कदाचित् फलविलम्बसम्भवेऽपि निरपायतद्वतोऽविलम्बेन फलोत्पत्तौ न व्यभिचार इति प्रायो प्रहणार्थः ।

इतरेषां अर्थालम्बनयोगाभाववताम् एतच्चैत्यवन्दनसूत्रपदपरिज्ञानं, स्थानादिषु यत्नवतां गुरुप-
देशानुसारेण विशुद्धस्थानवर्णाद्यमपरायणानामर्थालम्बनयोगयोश्च तीव्रस्पृहावतां, परं केवलं श्रेयः,
अर्थालम्बनयोगाभावे वाचनायां पृच्छनायां परावर्तनायां वा तत्पदपरिज्ञानस्यानुपेक्षाऽसंवलितत्वेन
'अनुपयोगो द्रव्यम्' इतिकृत्वा द्रव्यचैत्यवन्दनरूपत्वेऽपि स्थानोर्णयोगयत्नातिशयादर्थालम्बनस्पृहया-
लुतया च तद्धेत्यनुष्ठानरूपतया भावचैत्यवन्दनद्वारा परम्परया स्वफलसाधकत्वादिति भावः ॥११॥

स्थानादियत्नाभावे च तच्चैत्यवन्दनानुष्ठानमप्राधान्यरूपद्रव्यतामास्कन्दन्निष्फलं विपरीतफलं वा
स्यादिति लेशतोऽपि स्थानादियोगाभाववन्तो नैतत्प्रदानयोग्या इत्युपदिशन्नाह -

इहरा उ कायंवासिय-पायं अहवा महामुसावाओ ।

ता अणुरूवाणं चिय, कायव्यो एयविन्नासो ॥१२॥

नुच्छेद्यमनाशयस्वविपाकसामर्थ्यं वा कर्मैव चारित्रमोहनीयाख्यमपायः ॥१७॥

बहुजन्मान्तरकरः सापायस्यैव साश्रवः । अनाश्रयस्त्वेकजन्मा तत्त्वाङ्गव्यवहारतः ॥१८॥

वृ०- बहति । बहुजन्मान्तरकरो देवमनुष्याद्यनेकजन्मविशेषहेतुर्निरुपक्रमकर्मणोऽवश्यवेदनीयत्वात् ।
सापायस्यैवापायवत एव साश्रवो योगः । एकमेव वर्तमानं जन्म यत्र स त्वनाश्रवः । ननु कथमेतदयोगि-
केवलि-गुणस्थानादर्वाक् सर्वसंवराभावेनानाश्रवत्वासम्भवादित्यत आह - तत्त्वाङ्ग निश्चयप्रापको यो व्यवहार-
स्ततः । तेन साम्प्रदायिककर्मबन्धलक्षणस्यैवाश्रवस्याभ्युपगमात्तदभावे इत्तराश्रवभावेऽपि नानाश्रवयोगक्ष-
तिरिति भावः xxx ॥१८॥

- द्वा. द्वा., १९ - योगविवेकद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

किमेतदेवमित्याह -

अपायशक्तिमालिन्यं, सूक्ष्मबोधवि(नि)बन्धकृत् । नैतद्वतोऽयं तत्तत्त्वे, कदाचिदुपजायते ॥६८॥

वृ० - अपायशक्तिमालिन्यं । नरकाद्यपायशक्तिमलिनत्वम् किमित्याह सूक्ष्मबोधवि(नि)बन्धकृत् - अपाय-
हेत्वासेवनक्लिष्टबीजभावेन नैतद्वतोऽपायशक्तिमालिन्यवता अयं सूक्ष्मो बोधः तत्तस्मात् तत्त्वे इति तत्त्वविषये
कदाचिदुपजायते, अद्वन्द्वस्थूरबोधबीजभावादित्यर्थः ॥६८॥

यस्मादेवम् -

अपायदर्शनं तस्माच्छ्रुतदीपात्र तात्त्विकम् । तदाभालम्बनं त्वस्य, तथा पापे प्रवृत्तितः ॥६९॥

वृ० - अपायदर्शनं-दोषदर्शनं तस्माच्छ्रुतदीपादागमात्, न तात्त्विकं - न पारमार्थिकमस्येति योगः ।
तदाभालम्बनं तु - परमार्थाभाविषयं पुनर्भवति भ्रान्त्या, कुत इत्याह - तथा पापे प्रवृत्तितः - तथा चित्रानाभोग-
प्रकारेण पापे प्रवृत्तेरिति ॥६९॥

- योगदृष्टिसमुच्चयः सवृत्तिः ॥

(छाया : इतरथा^१ तु^२ कायवासितप्रायं^३ अथवा^४ महामृषावादः^५ ।

तस्मात्^६ अनुरूपाणाम्^७ एव^८ कर्तव्यः^९ एतद्विन्यासः^{१०} ॥१॥)

इहारा उ त्ति । इतरथा तु अर्थालम्बनयोगाभाववतां स्थानादियत्नाभावे तु तत् चैत्यवन्दनानुष्ठानं, कायवासितप्रायं सम्मूर्च्छनजप्रवृत्तितुल्यकायचेष्टितप्रायं मानसोपयोगशून्यत्वात्, उपलक्षणाद्वाग्व-
सितप्रायमपि द्रष्टव्यं, तथा चाननुष्ठानरूपत्वान्निष्फलमेतदिति भावः ।

अथवा इति दोषान्तरे, तच्चैत्यवन्दनानुष्ठानं महामृषावादः, “स्थानमौनध्यानैरात्मानं व्युत्सृजामि” (ठाणेणं मोणेणं झाणेणं अप्पाणं वोसिरामि) इति प्रतिज्ञया विहितस्य चैत्यवन्दनकायोत्सर्गादेः स्थानादिभङ्गे मृषावादस्य स्फुटत्वात्, स्वयं विधिविपर्ययप्रवृत्तौ परेषामेतदनुष्ठाने मिथ्यात्वबुद्धिजनन-
द्वारा^१ तस्य लौकिकमृषावादादितिगुरुत्वाच्च, तथा च विपरीतफलं तेषामेतदनुष्ठानं सम्पन्नम् ।

येऽपि स्थानादिशुद्धमप्यैहिककीर्त्यादीच्छयाऽऽमुष्मिकस्वर्लोकादिविभूतीच्छया वैतदनुष्ठानं कुर्वन्ति तेषामपि मोक्षार्थकप्रतिज्ञया विहितमेतत्तद्विपरीतार्थतया क्रियमाणं विषगरानुष्ठानान्तर्भूतत्वेन महामृषावादानुबन्धित्वाद्द्विपरीतफलमेवेति ।

विषाद्यनुष्ठानस्वरूपं चेत्थमुपदर्शितं^२ पतञ्जल्याद्युक्तभेदान् स्वतन्त्रेण संवादयता ग्रन्थकृतैव योगविन्दौ -

^३“विषं गरोऽननुष्ठानं, तद्धेतुरमृतं परम् ।

गुर्वादिपूजानुष्ठान-मपेक्षादिविधानतः ॥१५५॥”

[१] - तुला - जो जहवायं न कुणइ मिच्छदिद्वी तओ हु को अण्णो । वहेइ य मिच्छत्तं परंस्स संकं जणेमाणो ॥

- उपदेशमाला ॥

[२] - एतदेव दृढयत्राह -

इत्थं चैतद्यतः प्रोक्तं सामान्येनैव पञ्चधा । विषादिकमनुष्ठानं विचारेऽत्रैव योगिभिः ॥१५४॥

वृ० - इत्थमिदम्यकारम् । चकारः पूर्वोक्तभावनार्थः एतदनुष्ठानभेदलक्षणं वस्तु यतो यस्मात् प्रोक्तम् सामान्येनैव न तु चरमाऽचरमावर्तभेदमपेक्ष्य पञ्चधा - पञ्चभिः प्रकारैः, विषादिकं - विषगरादिभेदमनुष्ठानं प्रस्तुतमेव विचारे - पर्यालोचने अत्रैवा-ऽस्मिन्नेव योगमते पतञ्जलिप्रभृतिभिः योगिभिः ॥१५४॥

- योगविन्दु सवृत्तिकः ॥

[३] -A - वृ० - विषं - स्थावरजङ्गमभेदभिन्नम् ततो विषमिव विषम्, एवं गरोऽपि योजनीयः परं गरः - कुद्रव्यसंयोगजो विषविशेषः, अननुष्ठानं-अनुष्ठानाभासम्, तथा तद्धेतुरनुष्ठानहेतुः, अमृतमिवामृतममरण-हेतुत्वात् । परं-प्रकृतं, गुर्वादिपूजानुष्ठानम् प्रकृतमेव वर्तते । कुत इत्याह - अपेक्षादिविधानतः अपेक्षाया इह-लोकपरलोकफलस्पृहानुरूपया आदिशब्दादनाभोगादेश्च यद्विधानं विशेषस्तस्मात् ॥१५५॥ - योगविन्दुवृत्तिः ॥

विषं स्थावरजङ्गमभेदभिन्नम्, ततो विषमिव विषम्, एवं गर इव गरः, परं गरः कुद्रव्यसंयोगजो विषविशेषः, अननुष्ठानं अनुष्ठानाभासं, तद्धेतुः अनुष्ठानहेतुः, अमृतमिवामृतं अमरणहेतुत्वात्, अपेक्षा-इहपरलोकस्पृहा, आदिशब्दादनाभोगादेश्च यद् विधानं विशेषस्तस्मात् ।

⁴“विषं लब्ध्याद्यपेक्षातः, इदं सञ्चित्तमारणात् ।

महतोऽल्पार्थनाज्ज्ञेयं, लघुत्वापादनात्तथा ॥१५६॥”

लब्ध्यादेः लब्धिकीर्त्यादेः, अपेक्षातः स्पृहातः, इदं अनुष्ठानं, विषं सञ्चित्तमारणात् परिशुद्धान्तः-करणपरिणामविनाशनात् तथा महतोऽनुष्ठानस्य, अल्पार्थनात् तुच्छलब्ध्यादिप्रार्थनेन, लघुत्वस्यापादनादिदं विषं ज्ञेयम् ।

⁵“दिव्यभोगाभिलाषेण, गरमाहुर्मनीषिणः ।

एतद्विहितनीत्यैव, कालान्तरनिपातनात् ॥१५७॥”

एतद् अनुष्ठानं ऐहिकभोगनिस्पृहस्य स्वर्गभोगस्पृहया गरमाहुः, विहितनीत्यैव विषोक्तनीत्यैव,

B - विषं गरोऽननुष्ठानं तद्धेतुरमृतं परम् । गुर्वादिपूजानुष्ठानमिति पञ्चविधं जगुः ॥१११॥

वृ० - विषमिति । पञ्चानामनुष्ठानानामयमुद्देशः ॥१११॥ - द्वा. द्वा., १३ - मुक्त्यद्वेषप्राधान्यद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

C - विषं गरोऽननुष्ठानं, तद्धेतुरमृतं परम् । गुरुसेवाद्यनुष्ठानमिति पञ्चविधं जगुः ॥२॥

- अध्यात्मसार, १० - सदनुष्ठानाधिकारः ॥

4 - A - वृ० - विषं लब्ध्याद्यपेक्षातो लब्धिकीर्त्यादिस्पृहालक्षणायाः सकाशात्, इदमनुष्ठानं वर्तते । कुत इत्याह सञ्चित्तमारणात् परिशुद्धान्तःकरणपरिणामविनाशनात् महतोऽनुष्ठानस्य अल्पार्थनाद् - अतितुच्छलब्ध्यादिस्पृहणात्सकाशात् लघुत्वापादनं - लघुभावाधानं तस्मात् । तथा इति हेत्वन्तरभावनाथः । ज्ञेयमिदं विषमिति ॥१५६॥

- योगबिन्दुवृत्तिः सवृत्तिः ॥

B - विषं लब्ध्याद्यपेक्षातः क्षणात्सञ्चित्तमारणात् xxx ॥१२॥

वृ० - विषमिति । लब्ध्याद्यपेक्षातो लब्धिकीर्त्यादिस्पृहातो यदनुष्ठानं तद्विषमुच्यते ।

क्षणात्तत्कालं चित्तस्य शुभान्तःकरणपरिणामस्य नाशनात् तदात्तभोगेनैव तदुपक्षयात् ।

अन्यदपि हि स्थावरजङ्गमभेदभिन्नं विषं तदानीमेव नाशयति xxx ॥१२॥

- द्वा. द्वा., १३ - मुक्त्यद्वेषप्राधान्यद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

C - आहारोपधिपूजार्द्धि-प्रभृत्या शंसया कृतम् । शीघ्रं सञ्चित्तहन्तृत्वा-द्विषानुष्ठानमुच्यते ॥३॥

स्थावरं जङ्गमं चापि, तत्क्षणं भक्षितं विषम् । यथा हन्ति तथेदं स-ञ्चित्तमैहिकभोगतः ॥४॥

- अध्यात्मसार, १० - सदनुष्ठानाधिकारः ॥

5 - A - वृ० दिव्यभोगाभिलाषेण - ऐहिकभोगनिःस्पृहस्य स्वर्गस्थानभवभोगाभिष्वङ्गरूपेण गरमनुष्ठानम् आहुर्मनीषिणो मतिमन्तः एतद्देवादिपूजाद्यनुष्ठानम् विहितनीत्यैव सञ्चित्तमारणादिरूपयैव, परं कालान्तरनि-

केवलं कालान्तरे भवान्तररूपे, निपातनात् अनर्थसम्पादनात् । विषं सद्य एव विनाशहेतुः, गरश्च कालान्तरेणेत्येवमुपन्यासः ।

६४ अनाभोगवतश्चैत-दननुष्ठानमुच्यते ।

सम्प्रमुग्धं मनोऽस्येति, ततश्चैतद्यथोदितम् ॥१५८॥”

पातनात् कालान्तरे भवभवान्तररूपेऽनर्थसम्पादनाद् आत्मनः किल विषं सद्य एव विनाशहेतुः गरश्च कालान्-
तरेणेत्येवमुपन्यस्तमिति ॥१५७॥ - योगविन्दुवृत्तिः ॥

B - xxx दिव्यभोगाभिलाषेण गरः कालान्तरे क्षयात् ॥१२॥

वृ० - दिव्यभोगस्याभिलाष । ऐहिकभोगनिरपेक्षस्य सतः स्वर्गसुखवाञ्छालक्षणस्तेन अनुष्ठानं गर उच्यते ।
कालान्तरे भवान्तररूपे क्षयाद्भोगात्पुण्यनाशेनानर्थसम्पादनात् । गरो हि कुद्रव्यसंयोगो विषविशेषः, तस्य
च कालान्तरे विषविकारः प्रादुर्भवतीति । उभयापेक्षाजनितमतिरिच्यते ? नोभयापेक्षायामप्यधिकस्य
बलवत्त्वादिति सम्भावयामः ॥१२॥ - द्वा. द्वा., १३ - मुक्त्यद्वेषप्राधान्यद्वित्रिंशिका सवृत्तिः ॥

C - दिव्यभोगाभिलाषेण, कालान्तरपरिक्षयात् । स्वादृष्टफलसम्पूर्ते-गरानुष्ठानमुच्यते ॥५॥

यथा कुद्रव्यसंयोग-जनितं गरसञ्ज्ञितम् । विषं कालान्तरे हन्ति, तथेदमपि तत्त्वतः ॥६॥

निषेधायानयोरेव, विचित्रानर्थदायिनोः । सर्वत्रैवानिदानत्वं, जिनेन्द्रैः प्रतिपादितम् ॥७॥

- अध्यात्मसार, १० - सदनुष्ठानाधिकारः ।

6 -A - वृ० - अनाभोगवतश्च इहलोकपरलोकयोरपि सम्मूर्च्छनजतुल्यप्रवृत्तितया कर्चिदप्रणिहितमनसः पुन
पुंसः 'एतद्' गुरुदेवपूजाद्यनुष्ठानं तथाविधसमुदयादिवशाद्द्विधीयमानमपि अननुष्ठानमुच्यते-अनुष्ठानमेव न
भवतीत्यर्थः । कुत एतदित्याह 'सम्प्रमुग्धं-सं' इति सर्वतः प्रकर्षेण मुग्धं सन्निपातोपहतस्येव मोहमनध्यवसाय
मात्ररूपमापन्नं मनः अन्तःकरणं अस्य-अनाभोगवतः इतिः पादपरिसमाप्तौ । यत एवं 'ततश्च' मनःसम्प्रमोहा
देव हेतोः एतन् प्रागुक्तम् 'यथोदितं' - यथा निरूपितं तथैवेति ॥१५८॥ - योगविन्दुवृत्तिः ॥

B - सम्मोहादननुष्ठानम् xxx ॥१३॥

वृ० - सम्मोहादिति । सम्मोहात् सन्निपातोपहतस्येव सर्वतोऽनध्यवसायादननुष्ठानमुच्यते, अनुष्ठानमेव न
भवतीति कृत्वा xxx ॥१३॥ - द्वा. द्वा., १३ - मुक्त्यद्वेषप्राधान्यद्वित्रिंशिका सवृत्तिः ।

C - अनाभोगवतः सापि धर्माहानिकृतो वरम् । शुभा तत्त्वेन नैकापि प्रणिधानाद्यभावात् ॥९॥

वृ० - अनाभोगवत इति । अनाभोगवतः सम्मूर्च्छनजप्रायस्य स्वभावत एव दैनयिकप्रकृतेः सापि
लोकपङ्क्त्या धर्मक्रियापि धर्माहानिकृतो धर्मं महत्त्वस्यैव यथास्थितस्याज्ञानाद्भवोत्कटेच्छाया अभावेन महत्त्व-
त्वत्वाप्रतिपत्तेर्धर्महान्यकारिणो वरमन्यापेक्षया मनाक् सुन्दरा । तत्त्वेन तत्त्वतः पुनर्नैकापि प्रणिधानाद्य-
भावतो नैकापि वरं, प्रणिधानादीनां क्रियाशुद्धिहेतुत्वात् ॥९॥ - द्वा. द्वा., १० - योगलक्षणद्वित्रिंशिका सवृत्तिः ॥

D - प्रणिधानाद्यभावेन, कर्मानध्यवसायिनः । सम्मूर्च्छिमप्रवृत्त्याभ-मननुष्ठानमुच्यते ॥८॥

ओघसञ्ज्ञाऽत्र सामान्य-ज्ञानरूपा निबन्धनम् । लोकसञ्ज्ञा च निर्दोष-सूत्रमार्गानुपेक्षिणी ॥९॥

अनाभोगवतः कुत्रापि फलदावप्रणिहितमनसः, एतद् अनुष्ठानं अननुष्ठानं अनुष्ठानमेव न भवतीत्यर्थः । सम् इति समन्ततः प्रकर्षणं मुग्धं सन्निपातोपहतस्येवानध्यवसायापन्नं, मनोऽस्य, इतिः पादसमाप्तौ । यत एवं ततो यथोदितं तथैव ।

“एतद्रागादिदं हेतुः, श्रेष्ठो योगविदो विदुः ।

सदनुष्ठानभावस्य, शुभभावांशयोगतः ॥१५९॥”

न लोकं नापि सूत्रं नो गुरुवाचमपेक्षते । अनध्यवसितं किञ्चित्-कुरुते चौघसंज्ञया ॥१०॥

शुद्धस्यान्वेषणे तीर्थो-च्छेदः स्यादिति वादिनाम् । लोकाचारादरश्रद्धा, लोकसञ्ज्ञेति गीयते ॥११॥

तस्माद्रतानुगत्या यत्-क्रियते सूत्रवर्जितम् । ओघतो लोकतो वा, तदननुष्ठानमेव हि ॥१५॥

अकामनिर्जराङ्गत्वं, कायकलेशादिहोदितम् । सकामनिर्जरा तु स्यात्, सोपयोगप्रवृत्तितः ॥१६॥

- अध्यात्मसार, १० - सदनुष्ठानाधिकारः ॥

7 - A - वृ० - एतद्रागात् सदनुष्ठानभावबहुमानात् इदं आदिधार्मिककालभावि देवपूजाद्यनुष्ठानं क्रियमाणम् हेतुः कारणम् श्रेष्ठो-ऽवन्ध्यो वर्तते एतद्योगविदो विदुःजानते, कस्य हेतुरित्याह ‘सदनुष्ठानभावस्य’ - तात्त्विक-देवपूजाद्याचारपरिणामस्य ? कृत इत्याह शुभभावांशयोगतःमुक्त्यद्वेषेण मनाम्मुक्त्यनुरागेण वा शुभभावलेश-सङ्गमात् ॥१५९॥

- योगविन्दुवृत्तिः ॥

B - सदनुष्ठानरागेण, तद्धेतुर्मागामिनाम् । एतन्न चरमावर्ते-नाभोगादेर्विना भवेत् ॥१७॥

- अध्यात्मसार, १० - सदनुष्ठानाधिकारः ॥

C - xxx सदनुष्ठानरागतः । तद्धेतुः xxx ॥१३॥

वृ० xxx सदनुष्ठानरागतः तात्त्विकदेवपूजाद्याचारभावबहुमानादादिधार्मिककालभाविदेवपूजाद्यनुष्ठानं तद्धेतुच्यते । मुक्त्यद्वेषेण मनाम् मुक्त्यनुरागेण वा शुभभावलेशसङ्गमादस्य सदनुष्ठानहेतुत्वात् xxx ॥१३॥

नन्वद्वेषोऽथवा रागो मोक्षे तद्धेतुर्नोचितः । आद्ये तत्स्यादभव्यानामन्त्ये न स्यात्तद्विषाम् ॥१७॥

वृ० - नन्विति । मुक्त्यद्वेषप्रयुक्तानुष्ठानस्य तद्धेतुत्वेऽभव्यानुष्ठानविशेषेऽतिव्याप्तिः, नवमप्रैवेयकप्राप्ते-मुक्त्यद्वेषप्रयुक्तत्वप्रदर्शनात् । मुक्तिरागप्रयुक्तानुष्ठानस्य तत्त्वे तु मनाम् रागप्राक्कालीनमुक्त्यद्वेषप्रयुक्तानुष्ठाने-ऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥१७॥

न चाद्वेषे विशेषस्तु कोऽपीति प्राग् निर्दिशितम् । ईषद्रागाद्विशेषश्चेदद्वेषोपक्षयस्ततः ॥१८॥

वृ० - न चेति । अद्वेषे विशेषस्तु न च कोऽप्यस्ति अभावत्वादिति प्राक् पूर्वद्वारिंशिकायां निर्दिशितं । ईषद्रागाद्विशेषस्तर्हि तत एवाद्वेषस्योपक्षयः । विशेषणेनैव कार्यसिद्धौ विशेष्यवैयर्थ्यात् । इत्थं च ‘मुक्त्यद्वेषेण मनाम् मुक्त्यनुरागेण वा तद्धेतुत्वमिति’ वचनव्याघात इति भावः ॥१८॥

उत्कटानुत्कटत्वाभ्यां प्रतियोगिकृतोऽस्त्वयम् । नैवं सत्यामुपेक्षायां द्वेषमात्रवियोगतः ॥१९॥

वृ० - उत्कटेति । अभव्यानां मुक्तौ उत्कटद्वेषाभावेऽप्यनुत्कटद्वेषो भविष्यति । अन्येषां तु द्वेषमात्राभा-वादेवानुष्ठानं तद्धेतुः स्यादिति पूर्वार्थः । नैवं, उपेक्षायां सत्यां द्वेषमात्रस्य वियोगतः । अन्यथा

एतद्रागात् सदनुष्ठानबहुमानात् इदं आदिधार्मिककालभावि देवपूजाद्यनुष्ठानं, सदनुष्ठानभावस्य तात्त्विकदेवपूजाद्याचारपरिणामस्य मुक्त्यद्वेषेण मनाग् मुक्त्यनुसारेण वा शुभभावलेशयोगात् श्रेष्ठो अवन्ध्यो, हेतुरिति योगविदो विदुः जानते ।

४“जिनोदितमिति त्वाहु-भावसारमदः पुनः ।

संवेगगर्भमत्यन्त-ममृतं मुनिपुङ्गवाः ॥१६०॥”

स्वेष्टसांसारिकमुखविरोधित्वेनोक्तोऽपि द्वेषस्तेषां मुक्तौ स्यादित्युत्तरार्धार्थः ॥१९॥ समाधत्ते -

सत्यं बीजं हि तद्वेतोरेतदन्यतराजितः । मुक्त्यद्वेषो (क्रियारागो) न तेनातिप्रसङ्गः कोऽपि दृश्यते ॥२०॥

वृ० - सत्यमिति । तद्वेतोरनुष्ठानस्य हि बीजं । एतयोर्मुक्त्यद्वेषरागयोरन्यतरेणार्जितो जनितः क्रियारागः सदनुष्ठानरागः । तेनातिप्रसङ्गः कोऽपि न दृश्यते । अभव्यानामपि स्वर्गप्राप्तिहेतुमुक्त्यद्वेषसत्त्वेऽपि तस्य सदनुष्ठानरागाप्रयोजकत्वाद् बाध्यफलापेक्षासहकृतस्य सदनुष्ठानरागानुबन्धित्वात् ॥२०॥

अपि बाध्या फलापेक्षा सदनुष्ठानरागकृत् । सा च प्रज्ञापनाधीना मुक्त्यद्वेषमपेक्षते ॥२१॥

वृ० - अपीति । बाध्या वाधनीयस्वभावा । फलापेक्षाऽपि सौभाग्यादिफलाज्जापि । सदनुष्ठाने रागकृत् रागकारिणी सा च बाध्यफलापेक्षा च । प्रज्ञापनाधीना उपदेशायत्ता । मुक्त्यद्वेषमपेक्षते कारणत्वेन ॥२१॥ यतः -

अबाध्या सा हि मोक्षार्थशास्त्रश्रवणघातिनी । मुक्त्यद्वेषे तदन्यस्यां बुद्धिर्माणानुसारिणी ॥२२॥

वृ० - अबाध्येति । अबाध्या हि सा फलापेक्षा । मोक्षार्थशास्त्रश्रवणघातिनी तत्र विरुद्धत्वबुद्ध्याधानाद् व्यापन्नदर्शनानां च तच्छ्रवणं न स्वारसिकमिति भावः । तत्तस्मान्मुक्त्यद्वेषे सति अन्यस्यां वाध्यायां फलापेक्षायां समुचितयोग्यतावशेन मोक्षार्थशास्त्रश्रवणस्वारस्योत्पन्नायां बुद्धिर्माणानुसारिणी मोक्षपथाभिमुखशालिनी भवतीति भवति तेषां तीव्रपापक्षयात् सदनुष्ठानरागः ॥२२॥ - द्वा. द्वा., १३ - मुक्त्यद्वेषप्राधान्यद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

D - चतुर्थं चरमावर्त्ते, तस्माद्धर्मानुरागतः । अनुष्ठानं विनिर्दिष्टं, बीजादिक्रमसङ्गतम् ॥२०॥

बीजं चेह जनान् दृष्ट्वा, शुद्धानुष्ठानकारिणः । बहुमान-प्रशंसाभ्यां, चिकीर्षा शुद्धगोचरा ॥२१॥

तस्या एवानुबन्धश्चा-कलङ्कः कीर्त्यतेऽङ्कुरः । तद्वेत्त्वन्धेषणा चित्रा, स्कन्धकल्पा च वर्णिता ॥२२॥

प्रवृत्तिस्तेषु चित्रा च, पत्रादिसदृशी मता । पुष्पं च गुरुयोगादि-हेतुसम्पत्तिलक्षणम् ॥२३॥

भावधर्मस्य सम्पत्ति-र्या च सद्देशनादिना । फलं तदत्र विज्ञेयं, नियमान्मोक्षसाधकम् ॥२४॥

- अध्यात्मसार, १० - सदनुष्ठानाधिकारः ॥

8] - A - वृ० - जिनोदितं - जिननिरूपितं इति तु अनेनैवाभिप्रायेण विधीयमानं आहुर्वृत्ते भावसारं - शुद्ध-श्रद्धाप्राधानम् । अदोऽनुष्ठानं पुनः तथा संवेगगर्भमन्तःप्रवेशितनिर्वाणाभिलाषम् अत्यन्तमतीव अमृतमरण-हेतुत्वादमृतसञ्ज्ञम्, 'मुनिपुङ्गवाः' - गौतमादिमहामुनय इति ॥१६०॥ - योगबिन्दुवृत्तिः ॥

तुला - xxx अमृतं तु स्याच्छ्रद्धया जैनवर्त्मनः ॥१३॥

वृ० - xxx जैनवर्त्मनो जिनोदितमार्गस्य श्रद्धया इदमेव तत्त्वमित्यध्यवसायलक्षणया त्वनुष्ठानममृतं स्यात् अमरणहेतुत्वात् । तदुक्तं - “जिनोदितमिति त्वाहुर्भावसारमदः पुनः । संवेगगर्भमत्यन्तममृतं मुनिपुङ्गवाः

जिनोदितमित्येव, भावसारं श्रद्धाप्रधानं, अदः अनुष्ठानं, संवेगगर्भं मोक्षाभिलाषसहितं अत्यन्तं अतीव अमरणहेतुत्वादमृतसञ्ज्ञमाहुः मुनिपुङ्गवाः गौतमादिमहामुनयः ।

एतेषु त्रयं योगाभासत्वादहितम्, द्वयं तु सद्योगत्वाद्धितमिति तत्त्वम्^१ । यत एवं स्थानादियत्ना-
भावयत्तोऽनुष्ठाने महादोषः तत् तस्मात्, अनुरूपाणामेव योग्यानामेव, एतद्विन्यासः चैत्यवन्दनसूत्र-
प्रदानरूपः कर्तव्यः ॥१२॥

के एतद्विन्यासानुरूपा इत्याकाङ्क्षायामाह -

जे देसविरइजुत्ता, जम्हा इह वोसिरामि कायं ति ।

सुञ्चइ विरईए इमं, ता सम्मं चितियव्वमिणं ॥१३॥

(छाया : ये देशविरतियुक्ताः^२ यस्मात्^३ इह^४ 'व्युत्सृजामि कायम्'^५ इति ।

श्रूयते^६ विरतौ^७ इदं^८ ततः^९ सम्यक्^{१०} चितितव्यं^{११} एतत्^{१२} ॥

जे इत्यादि । ये देशविरतियुक्ताः पञ्चमगुणस्थानपरिणतिमन्तः ते इह अनुरूपा इति शेषः ।
कृतः ? इत्याह-यस्मात् इह चैत्यवन्दनसूत्रे, 'व्युत्सृजामि कायम्' श्रूयते, इदं च विरतौ सत्यां सम्भ-

C - सहजो भावधर्मो हि, शुद्धश्चन्दनगन्धवत् । एतद्गर्भमनुष्ठान-ममृतं सम्प्रचक्षते ॥२५॥

जैनीमाज्ञां पुरस्कृत्य, प्रवृत्तं चित्तशुद्धितः । संवेगगर्भमत्यन्त-ममृतं तद्विदो विदुः ॥२६॥

शास्त्रार्थालोचनं सम्यक्, प्रणिधानं च कर्मणि । कालाद्यङ्गाविपर्यासोऽमृतानुष्ठानलक्षणम् ॥२७॥

- अध्यात्मसार, १०-सदनुष्ठानाधिकारः ॥

9 - तुला - A - द्वयं हि सदनुष्ठानं, त्रयमन्नासदेव च । तत्रापि चरमं श्रेष्ठं, मोहोप्रविषनाशनात् ॥२८॥

- अध्यात्मसार, १०-सदनुष्ठानाधिकारः ॥

B - विधि-भक्ति-उपयोगादिसाचिव्ये देवपूजादिकममृतानुष्ठानमेव, अन्ततो विध्यद्वेषस्यापि सत्त्वे
प्रथमयोगाङ्गसम्पत्त्याऽनुबन्धतो विधिरागसाम्राज्ये 'एतन्नागादिदं हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः' इति वचनात्
तद्धेतुनुष्ठानरूपं, तद्व्ययमपि चादेयं भवति, विषगराननुष्ठानानामेव हेयत्वादित्यध्यात्मचिन्तात्मकाः । अत
एवाभोगानाभोगार्थ्यां द्रव्यस्तवस्य यद् द्वैविध्यमुक्तं ग्रान्थिकैस्तदुपपद्यते ।

तदाहुः -

"देवगुणपरिन्नाणा तब्भावाणुगयमुत्तमं विहिणा । आचारसारं जिणपूअणेण आभोगदव्वथओ ॥१॥

एत्तो चरित्तलाभो होइ लहु सयल्लकम्मणिद्वलणो ! ता एत्थ सम्ममेव हि पयट्टिअव्वं सुदिट्ठीहिं ॥२॥

पूआविहिविरहाओ अपरिन्नाणाउ जिणगयगुणाणं । सुहपरिणामकयत्ता एसोऽणाभोगदव्वथओ ॥३॥

गुणठाणठाणगत्ता एसो एवंपि गुणकरो चव । सुहसुहयरभाविसुद्धिहेउओ वोहिलाभाओ ॥४॥

असुहव्वएण धणियं धन्नाणं आगमैसिभद्दाणं । अमुणिय गुणेवि नूणं विसए पीई समुच्छल्लइ" ॥५॥

- प्रतिमाशतक वृत्तिः गा. ७१ ॥

वति, तदभावे कायव्युत्सर्गासम्भवात्, तस्य गुप्तिरूपविरतिभेदत्वात्, ततः सम्यक् चिन्तितव्यमेतत् यदुत कायं व्युत्सृजामि इति प्रतिज्ञान्यथानुपपत्त्या देशविरतिपरिणामयुक्ता एव चैत्यवन्दनानुष्ठानेऽधिकारिणः, तेषामेवागमपरतन्त्रतया विधियत्नसम्भवेनामृतानुष्ठानसिद्धेरिति ।

एतच्च मध्यमाधिकारिग्रहणं तुलादण्डन्यायेनाद्यन्तग्रहणार्थम्, तेन परमामृतानुष्ठानपराः सर्वविरतास्तत्त्वत एव । तद्धेत्वनुष्ठानपराः अपुनर्बन्धका अपि च व्यवहारादिहाधिकारिणो गृह्यन्ते, कुग्रहविरहसम्पादनेनापुनर्बन्धकानामपि चैत्यवन्दनानुष्ठानस्य फलसम्पादकतायाः 'पञ्चाशकादिप्रसिद्धत्वादि-

[1] - A - अहवावि भावभेया ओषेण अपुणबंधगार्हणं । सव्वावि तिहा णेया सेसाणमिमी ण जं समए ॥३॥

वृ० - अहेत्यादि । अथवाऽपीतिनिपातः पूर्वोक्तप्रकारापेक्षया प्रकारान्तरत्वद्योतनार्थः, भावभेदात् परिणामविशेषाद् गुणस्थानकविशेषसम्भवात् प्रमोदमात्ररूपाद्वा वन्दनाधिकारिजीवगतात्त्रिधा विज्ञेयेति सम्बन्धः, ओषेण - सामान्येन-विवक्षितपाठक्रियाल्पत्वादितयेत्यर्थः, केपामित्याह-अपुनर्बन्धकादीनाम्-अपुनर्बन्धकप्रभृतिकानां वन्दनाधिकारिणां, तत्रापुनर्बन्धको व्याख्यातपूर्वः, आदिशब्दादविरतसम्यग्दृष्टिदेशसर्वविरतिग्रहः, सर्वाऽपि नमस्कारादिभेदेन जघन्यादिप्रकारा अपि, आस्तामेका काचिदिति, तत्रापुनर्बन्धकस्य जघन्या, तत्परिणामस्य विशुद्ध्यपेक्षया जघन्यत्वात्, अविरतसम्यग्दृष्टेर्मध्यमा, तत्परिणामस्य विशुद्धिमङ्गीकृत्य मध्यमत्वात्, सामान्यविरतस्य तूत्कृष्टा, तत्परिणामस्य तथाविधत्वादेवेति, अथवाऽपुनर्बन्धकस्यापि त्रिधा प्रमोदरूपभावत्रैविध्यादेव-मितरयोरपीति, अथापुनर्बन्धकादीनामिति कस्मादुक्तं ? मार्गाभिमुखादेरपि भावभेद-सद्भावादित्यत्राह-शेषाणाम्-अपुनर्बन्धकादिव्यतिरिक्तानां सकृद्बन्धक-मार्गाभिमुख-मार्गपतित-तदितरमिथ्यादृशाम्, इमीति इयमधिकृता भावभेदेन भेदवती वन्दना, पाठादिभेदवती तु स्यादपि न-नैव, यद्यस्मात् समये-सिद्धान्ते, भणितेति शेषः, तेषां तद्योग्यताविकलत्वादिति गाथार्थः ॥३॥

पावं ण तिव्वभावा कुणइ ण बहुमण्णई भवं घोरं । उचियट्ठिइं च सेवइ सव्वन्धवि अपुणबंधोत्ति ॥४॥

वृ० - 'अपुनर्बन्धकादीनामियं भवती' त्युक्तमतस्तांलक्षणतो निरूपयन्नपुनर्बन्धकं तावदाह पावेत्यादि पापम् - अशुद्धं कर्म, तत्कारणत्वाद्धिसाद्यपि पापं तत्, न-नैव, तीव्रभावाद्-गाढसंक्रिष्टपरिणामात्, करोति-विधत्ते, अत्यन्तोत्कटमिथ्यात्वादिक्षयोपशमेन लब्धात्मनैर्मल्यविशेषत्वात्, तीव्रेतिविशेषणादापन्नमतीव्रभावात् करोत्यपि तथाविधकर्मदोषात्, तथा न बहु मन्यते-न बहुमानविषयीकरोति, भवं-संसारम्, घोरं-रौद्रं, तस्य घोरत्वावगमात्, तथा उचितस्थितिम्-अनुरूपप्रतिपत्तिम्, च शब्दः समुच्चये, सेवते-भजते कर्मलाघवात्, सर्वत्रापि, आस्तामेकत्र देशकालवस्थापेक्षया समस्तेष्वपि देवाऽतिथि-माता-पितृप्रभृतिषु मार्गानुसारिताभिमुखत्वेन, मयूरशिशुदृष्टान्ताद्, अपुनर्बन्धकः - उक्तनिर्वचनो जीवः, इत्येवंविधक्रियालिङ्गो भवति, इति गाथार्थः ॥४॥

सुस्सूस धम्मराओ गुरुदेवाणं जहासमाहीए । वेयावञ्जे णियमो सम्मदिट्ठिस्स लिंगाइं ॥५॥

वृ० - सम्यग्दृष्टि लिङ्गत आह - सुस्सूसेत्यादि । श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा धर्मशास्त्रविषया गेयरागिनरकिन्नरगेय-शुश्रूषाधिका जिज्ञासोत्तरकालभाविनी, इह च ह्रस्वता प्राकृतत्वात्, तथा धर्मरागः कुशलानुष्ठानानुरागः, साम-प्रीवैकल्यात्तदकरणेऽपि चेतसोऽनुबन्धः कान्तारातीतदरिद्रब्राह्मणहविःपूर्णभोजनाभिलाषातिरिक्तः, तथा गुरुदे-

त्यवधेयम् ।

वानां - धर्माचार्यपरमाराध्यानाम्, यथासमाधि - स्वसमाधानानतिक्रमेण, न पुनरसद्ग्रहणेन, वैयावृत्त्ये - व्यावृ-
(पु)तभावे तत्कर्मणि वा, नियमो-नियोगोऽवश्यं मयैतद्गुरुकार्यं देवकार्यं (वा) कर्तव्यमित्यभिनिवेशलक्षणो,
गुणज्ञश्रद्धालु-मनुष्यचिन्तामणिवैयावृत्त्यनियमाधिकः, इह चशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, किमित्याह - सम्यग्दृष्टेः-
अविरतसम्यग्दर्शनिनो जीवस्य लिङ्गानि लक्षणानि भवन्ति, ग्रन्थिभेदेन तत्त्वे तीव्रभावात्, इति गाथार्थः ॥५॥

मग्नगुणसारी सद्बो पण्णवणिज्जो कियापरो चेव । गुणरागी सक्कारंभसंगओ तह य चारिती ॥६॥

वृ० - चारित्रिणः स्वरूपत आह - मग्नगुणसारीत्यादि । मार्ग - तत्त्वपथमनुसरति - अनुयातीत्येवंशीलो
मार्गानुसारी - निसर्गतस्तत्त्वानुकूलप्रवृत्तिश्चारित्रमोहनीयकर्मक्षयोपशमात्, एतच्च तत्त्वावाप्तिं प्रत्यवन्ध्यकारणं,
कान्तरगतविवक्षितपुरप्रप्तिसद्योग्यतायुक्ताव(कूपांथ)स्येव, तथा श्राद्धः - तत्त्वं प्रति श्रद्धावान् तत्प्रत्यनीक-
क्लेशहासातिशयादव्याप्त्यमहानिधानतद्ग्रहणविधानोपदेशश्रद्धालुनरवत्, विहितानुष्ठानरुचिर्वा तथा अत एव
कारणद्वयात् प्रज्ञापनीयः - कथञ्चिदनाभोगादन्यथाप्रवृत्तौ तथाविधगीतार्थेन सम्बोधयितुं शक्यस्तथाविधकर्म-
क्षयोपशमादविद्यमानासदभिनिवेशः प्राप्तव्यमहानिधि-तद्ग्रहणान्यथाप्रवृत्तमुकरसम्बोधनरवत्, तथा - अत
एव कारणात्क्रियापरः - चारित्रमोहनीयकर्मक्षयोपशमान्मुक्तिसाधनानुष्ठानकरणपरायणः, तथाविधनिधान-
ग्राहकवत्, च शब्दः समुच्चये, एव शब्दोऽवधारणे, एवं चानयोः प्रयोगः-क्रियापर एव, नाक्रियापरोऽपि,
सत्क्रियारूपत्वाच्चारित्रस्य, तथा गुणरागी - विशुद्धाध्यवसायतया स्वगतेषु परगतेषु वा गुणेषु - ज्ञानादिपु
रागः - प्रमोदो यस्यास्त्यसौ गुणरागी, निर्मत्सर इत्यर्थः, तथा शक्यारम्भसङ्गतः-कर्तुं शकनीयानुष्ठानयुक्तो, न
शक्ये प्रमाद्यति न चाशक्यमारभत इति भावः, तथाचेति समुच्चयार्थः, ततश्च मार्गानुसारितादिगुणयुक्तः
शक्यारम्भसङ्गतश्चेति स्यात्, चारित्री - सर्वतो देशतो वा चारित्रयुक्तो भवतीति गम्यम्, इति गाथार्थः ॥६॥

एते अहिगारिणो इह ण उ सेसा दव्यओवि जं एसा । इयरीए जोग्गयाए सेसाण उ अप्पाहाणत्ति ॥७॥

वृ० - अपुनर्बन्धकादीनां स्वरूपमभिहितम्, अथ तेषामेव भाववन्दनायामधिकारितां शेषाणां चानधिका-
रितां दर्शयन्निदमाह - एते इत्यादि । एतेऽनन्तरोक्तस्वरूपा अपुनर्बन्धकादयः, अधिकारिणः - तद्योग्यत्वेनाधि-
कारवन्तः, इह भाववन्दनायाम्, न तु शेषा - न पुनरपुनर्बन्धकादिभ्योऽपरे मार्गाभिमुख-मार्गपतित-सकृद्-
बन्धकतदन्यमिध्यादृशोऽधिकारिण इति प्रकृतम्, कुत एतदेवमित्याह - द्रव्यतोऽपि - भाव-व्यतिरिक्केणापि,
आस्तां भावतः, यद् - यस्मात्कारणात्, एषा वन्दना, द्रव्यवन्दनाऽपीत्यर्थः, इतरस्या - भावतो वन्दनायाः,
योग्यतायाम् - अर्हतायां सत्यां भवति, नान्यथा, अतः कथं भाववन्दनाधिकारिणो भवन्तीति, ननु भाववन्द-
नाया अयोग्यानामपि केषाञ्चिद्द्रव्यवन्दनेष्यतेऽतः कथमुक्तं भाववन्दनानर्हणां द्रव्यवन्दनाऽपि न भवतीत्य-
त्राह - शेषाणां तु - शेषाणां पुनरपुनर्बन्धकादिभ्योऽन्येषां सकृद्बन्धकादीनाम्, अप्रधाना-अनुत्तमा द्रव्यवन्दना
भवति, न तु प्रधाना, भाववन्दनाया अकारणत्वात्तस्याः, इदमुक्तं भवति-द्रव्यशब्दो योग्यतायामप्रधान्ये च
वर्तते, तत्र शेषाणां भाववन्दनाऽयोग्यत्वेन या प्रधाना द्रव्यवन्दना सा न भवति, तदयोग्यतया त्वप्रधान-
द्रव्यवन्दना स्यादपि, इति शब्दो वाक्यार्थसमाप्तौ । इति गाथार्थः ॥७॥

- पञ्चाशकम्, ३ - चैत्यवन्दनपञ्चाशकम्, सवृत्तिकम् ॥

ये त्वपुनर्बन्धकादिभावमध्यस्पृशन्तो विधिबहुमानादिरहिता गतानुगतिकतयैव चैत्यवन्दनाद्यनुष्ठानं

B - अस्यैव पूर्वसेवोक्ता मुख्याऽन्यस्योपचारतः । अस्यावस्थान्तरं मार्गपतिताभिमुखौ पुनः ॥१२॥

वृ० - अस्यैवेति । अस्यैव अपुनर्बन्धकस्यैव उक्ता गुर्वादिपूजालक्षणा पूर्वसेवा मुख्या कल्याणाशययोगेन निरुपचरिता । अन्यस्यापुनर्बन्धकातिरिक्तस्य सकृद्वन्धकादेः पुनः उपचारतः सा तथाविधभववैराग्याभावात् । मार्गपतित-मार्गाभिमुखौ पुनरस्याऽपुनर्बन्धकस्यावस्थान्तरं दशाविशेषरूपौ । मार्गा हि चेतसोऽवक्रमनं भुजङ्गमनलिकायानतुल्यो विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवाहीक्षयोपशमविशेषः, तत्र प्रविष्टो मार्गपतितः । मार्गप्रवेशयोग्यभावापन्नश्च मार्गाभिमुख इति । न ह्येतावपुनर्बन्धकावस्थायाः परतरावस्थाभाजौ भगवदाज्ञावगम-योग्यतया पञ्चसूत्रकवृत्तावनयोरुक्तत्वात् ॥१२॥

योग्यत्वेऽपि व्यवहितौ परे त्वेतौ पृथग् जगुः । अन्यत्राप्युपचारस्तु सामीप्ये बद्धभेदतः ॥१३॥

वृ० - योग्यत्वेऽपीति । परे त्वेतौ मार्गपतित-मार्गाभिमुखौ । योग्यत्वेऽपि व्यवहितौ अपुनर्बन्धकापेक्षया दूरस्थाविति पृथगपुनर्बन्धकाद्विभ्रौ जगुः । अन्यत्रापि सकृद्वन्धकादावपि उपचारतस्तु पूर्वसेवायाः सामीप्येऽपुनर्बन्धकसन्निधानलक्षणे सति । बद्धभेदतोऽतिभेदाभावात् ॥१३॥

परिणामिनि कार्याद्धि सर्वथा नास्ति भिन्नता । अनालोचनगर्भत्वात् मन्यत्रैनां परे जगुः ॥१४॥

वृ० - परिणामिनीति । कार्यात् हि परिणामिनि सर्वथा भिन्नता नास्ति । यथा घटादेर्मृत्पिण्डादौ । एवमपुनर्बन्धकादेरपि सकृद्वन्धकादौ न सर्वथा भिन्नतेति भावनीयं । तदुक्तं “कृतश्चास्या उपन्यासः शोषापेक्षोऽपि कार्यतः । नासन्नोऽप्यस्य बाहुल्यादन्यथेति प्रदर्शकः ॥११॥” (योगविन्दु श्लो. १८०) परे पुनरन्यत्र सकृद्वन्धकादाबनालोचनगर्भत्वाद्भवस्वरूपनिर्णायकोहापोहाद्यभावसङ्गतत्वादेनामुपचरितां पूर्वसेवां जगुः प्राहुः । प्राचि पक्षे कारणे कार्यापचारः, अत्र त्वनालोचनद्वाराऽमुख्यत्वरूप उपचार इति विशेषः ॥१४॥

- द्वा. द्वा., १४ - अपुनर्बन्धकद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

C - अस्यैषा मुख्यरूपा स्यात् पूर्वसेवा यथोदिता । कल्याणाशययोगेन शेषस्याप्युपचारतः ॥१७९॥

वृ० - अस्याऽपुनर्बन्धकस्य, एषा - प्रागुक्ता, मुख्यरूपा - निरुपचरिता स्यात् - भवेत् पूर्वसेवा देवादिपूजारूपा यथोदिता यत्रकारा निरूपिता प्राक् कल्याणाशययोगेन - मनाम्मुक्तवनुकूलशुभभावसम्बन्धेन, शेषस्यापि - अपुनर्बन्धकापेक्षया विलक्षणस्य सकृद्वन्धकादेः उपचारतं - औपचारिकी पूर्वसेवा स्यात्, अद्यापि तथाविधभववैराग्याभावात्तस्य ।

इह केचिन्मार्गपतितमार्गाभिमुखावपि शेषशब्देनाहुः । तच्च न युज्यते, अपुनर्बन्धकावस्थाविशेषरूपत्वात्तयोरपुनर्बन्धकग्रहणेनैव गतत्वात्, यतो ललितविस्तरायां मार्गलक्षणमित्थमुक्तम् - ‘इह मार्गश्चेतसोऽवक्रमनं भुजङ्गमनलिकायानतुल्यो विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवाही क्षयोपशमविशेष इति । तत्र प्रविष्टो मार्गपतितः, मार्गप्रवेशयोग्यभावापन्नो मार्गाभिमुखः ।’ एवं च नैतावपुनर्बन्धकावस्थायाः परपरतरावस्थाभाजौ वक्तुमुचितौ, भगवदाज्ञावगमयोग्यतया पञ्चसूत्रकवृत्तावनयोरुक्तत्वात् । यथोक्तं तत्र - “इयं च भागवती सदाज्ञा सर्वेष्वपुनर्बन्धकादिगम्या । अपुनर्बन्धकादयो ये सत्त्वा उत्कृष्टां कर्मस्थितिं तथाऽपुनर्बन्धकत्वेन क्षपयन्ति, ते खल्वपुनर्बन्धकाः । आदिशब्दान्मार्गपतित मार्गाभिमुखादयः परिगृह्यन्ते, दृढप्रतिज्ञालोचनादिगम्यलिङ्गाः । एतद्गम्येयं न संसाराभिनन्दिगम्येति । संसाराभिनन्दिश्चापुनर्बन्धकप्रागवस्थाभाजो जीवा इति” ॥१७९॥

कुर्वन्ति ते सर्वथाऽयोग्या एवेति व्यवस्थितम् ॥१३॥

ननूपचरितं वस्त्वेव न भवति, तत्कथमुपचारतः शेषस्य पूर्वसेवा स्यादित्याशंक्याह -

कृतश्चास्या उपन्यासः शेषापेक्षोऽपि कार्यतः । नासन्नोऽप्यस्य बाहुल्यादन्यथैतत्प्रदर्शकः ॥१८०॥

वृ० - कृतश्च । कृतः पुनरिह अस्याः पूर्वसेवायाः उपन्यासः प्रज्ञापनारूपः शेषापेक्षोऽपि - अपुनर्बन्धक-
भावासन्नजीवानाश्रित्य कार्यतो - भाविनीं भावरूपां पूर्वसेवामपेक्ष्य 'नड्वलोदकं पादरोग' इत्यादिवृष्टान्तात्
यतः न - नैव आसन्नोऽपि - समीपवर्त्यपि जीवः, अस्याऽपुनर्बन्धकभावस्य किं पुनरयमेवेत्यपि शब्दार्थः बाहु-
ल्यात्प्रायेण अन्यथा - पुनर्बन्धाचारविलक्षणो वर्तत इति एतस्यार्थस्य प्रदर्शको - ख्यापकः । न हि मृत्पिण्डादि
कारणं कार्याद्घटादेर्बाहुल्येन वैलक्षण्यमनुभवंद् दृश्यते । (किन्तु) कथञ्चित्तुल्यरूपतामिति ॥१८०॥

- योगविन्दुः सद्युक्तिः ॥

D - xxx एसा आणा इह भगवओ समंतभद्रा तिकोडिपरिसुद्धीए अपुणबंधगाइगम्मा ॥६॥

वृ० - एसाऽऽज्ञेह भगवत उभयनयगर्भा । अथवा सर्वैव पञ्चसूत्रोक्ता । किंविशिष्टा ? इत्याह - समन्तभद्रा,
सर्वतो निर्दोषा । कथम् ? इत्याह - त्रिकोटिपरिशुद्ध्या - कषच्छेदतापपरिशुद्ध्या । इयं च भागवती सदाज्ञा
सर्वैव अपुनर्बन्धकादिगम्या । 'अपुनर्बन्धकादयो' ये सत्त्वा उत्कृष्टां कर्मस्थितिं, तथा अपुनर्बन्धकत्वेन ये क्षप-
यन्ति ते खल्वपुनर्बन्धकाः । आदिशब्दान्मार्गाभिमुखमार्गपतितादयः परिगृह्यन्ते दृढप्रतिज्ञालोचकादिलिङ्गाः,
एतद्गम्येयं न संसाराभिनन्दिगम्या, तेषां ह्यतो विषयप्रतिभासमात्रं ज्ञानमुदेति । न तद्द्वेषत्वादिवेदक-
मिति । उक्तं च - "न यथाऽवस्थितं शास्त्रं, खल्वङ्को वेत्ति जातुचित् । ध्यामलादपि विम्बात्, निर्मलः
स्यात्स्वहेतुतः" ॥६॥

अपुनर्बन्धकत्वादिलिङ्गमाह -

एअपिअत्तं खलु इत्य लिंगं ओचित्तपवित्तिविज्ञेअं संवेगसाहगं निअमा । न एसा अत्रेसिं देआ ।
लिंगविवज्जयाओ तप्परिण्णा । तयणुगहद्वयाए आमकुंभोदगनासनाएणं, एसा करुणत्ति वुञ्चइ, एगंतपरिसुद्धा
अविराहणाफला तिलोगनाहबहुमाणेणं निस्सेअससाहिग ति ॥७॥

वृ० - एतत्प्रियत्वं खल्वत्र लिङ्गम् आज्ञाप्रियत्वमपुनर्बन्धकादिलिङ्गम् । प्रियत्वमुपलक्षणं श्रवणाभ्यासादेः ।
एतदप्यौचित्यप्रवृत्तिविज्ञेयं, तदाराधनेन तद्बहुमानात् । औचित्यबाधया तु प्रवृत्तौ न तत्प्रियत्वं, मोह
एवासाविति । एतत्प्रियत्वमेव विशेष्यते - संवेगसाधकं नियमात् । यस्य भागवती सदाज्ञा प्रिया तस्य निय-
मत्तः संवेग इति । यत एवमतो नैषा अन्येभ्यो देया । नैषा भागवती सदाज्ञा अन्येभ्योऽपुनर्बन्धकादिव्यति-
रिक्तेभ्यः संसाराभिनन्दिभ्यो देया । कथं ते ज्ञायन्ते ? इत्याह - लिङ्गविपर्ययात्तत्परिज्ञा । प्रक्रमादपुनर्बन्ध-
कादिलिङ्गविपर्ययात् संज्ञा, न द्वेषादिलक्षणात्तत्परिज्ञा - संसाराभिनन्दिपरिज्ञा । उक्तं च - "क्षुद्रो लोभरतिर्दीनो,
मत्सरी भयवान् शठः । अज्ञो भवाभिनन्दी स्यान्निष्फलारम्भसङ्गतः" ॥ किमिति न तेभ्यो देया ? इत्याह -
तदनुग्रहार्थं संसाराभिनन्दिस्त्वानुग्रहार्थम् । उक्तं च - "अप्रशान्तमतौ शास्त्रसद्भावप्रतिपादनम् । दोषायाभि-
नवोदीर्णं, शमनीयमिव ज्वरे" ॥ इहैव निदर्शनमाह - आमकुम्भोदकन्यासज्ञातेन । उक्तं च - "आमे घडे निहितं,
जहा जलं तं घडं विणासेइ । इय सिद्धंतरहस्सं, अप्पाहारं विणासेइ" ॥ एसा करुणोच्यते, अयोग्येभ्यः

नन्वविधिनाऽपि चैत्यवन्दनाद्यनुष्ठाने तीर्थप्रवृत्तिरव्यवच्छिन्ना स्यात्, विधेरेवान्वेषणे तु द्वित्राणामेव

सदाज्ञाऽप्रदानरूपा । किं विशिष्टा ? इत्याह - एकान्त परिशुद्धा, तदपायपरिहारेण । अत एवेय-
मविराधनाफला, सम्यगालेचनेन । न पुनर्गर्लनपथ्यप्रदानेन निबन्धनकरुणावत्तदाभासेति । इयं चैवभूतां
त्रिलोकनाथबहुमानेन हेतुना निःश्रेयससाधिकेति । किमुक्तं भवति ? नानागमिकस्येयं भवति, किन्तु परिणता-
गमिकस्य । अस्य च भगवत्येवं बहुमानः । एवं चेयं मोक्षसाधिकैव सानुबन्धसुप्रवृत्तिभावेन ॥ xxx ॥७॥

- पञ्चसूत्रं, ५ - प्रव्रज्याफलसूत्रम् सवृत्तिकम् ॥

E- गंठिगया सइबंधग मग्गाभिमुहा य मग्गपडिआ य । तह अभविआ य तेसिं पूआदध्धेण दव्वाणा ॥१८॥

वृ० - ग्रन्थिगताश्चात्रमेऽधिकृता, अपुनर्बन्धकस्य पृथगनिर्दिष्टत्वेन गोबलीवर्दन्यायेन तदतिरिक्तत्वलाभात्,
सकृद्बन्धका ये नाम यथाप्रवृत्तकरणेन ग्रन्थिप्रदेशमागता अप्यभिन्नग्रन्थयः सकृदेवोत्कृष्टां सागरोपमकोटाकोटी-
सप्ततिलक्षणां स्थितिं बन्त्स्यति, मार्गाभिमुखाश्च क्षयोपशमविशेषमार्गरूपनगरनिकटस्थाः, मार्गपतिताश्चाव्यव-
धानतो बहिर्भूताः, तथेति समुच्चये, चः पुनरर्थे, अभव्याः कदापि मुक्तिगमनाऽयोग्याः, तेषां पूजाद्यर्थं
तीर्थङ्करादिपूजादर्शनात्तत्रास्याद्यर्थम् द्रव्याज्ञा द्रव्यचारित्रग्रहणरूपा भवति । तथा चोक्तं परमपूज्यैः (वि. आ.
भा. १२१६) "तित्थंकराइपूअंदडूणण्णेण वावि कञ्जेण । सुअसामाइअलाभो होअ अभव्यस्स गंठिमि
॥१९॥ति" ॥१८॥

औषधतुल्यत्वादेवाज्ञायोगस्य कालकालौ विभावनीयावित्याह -

एततो अ एत्थ पेयं कालाकालेहि सहलविहलत्तं । घणमिच्छत्तमकालो कालोऽपुणबंधगाईओ ॥६४॥

वृ० - इतश्चौषधतुल्यत्वात् अत्राऽऽज्ञायत्ने कालाकालाभ्यां सफलविफलत्वं ज्ञेयम् । यथा
ह्यकालप्रयोगेऽभिनवज्वरादावौषधप्रदानं तद्व्याध्युपशमं प्रति अकिञ्चित्करत्वात्रिष्फलं समधिकवाधा-
विधायितया विपरीतफलं वा भवति, कालप्रयोगे चानीदृशत्वात् सफलमेव, तथा संसाररोगप्रस्तेष्वप्याज्ञा-
प्रदानमकाले निष्फलं विपरीतफलं वा, काले तु फलवदेवेति । तत्र को नामाऽकालः कश्च काल इत्याह घनं
महामेघावलु-ससकलनक्षत्रादिप्रभाप्रसर भाद्रपदाद्यमावास्यामध्यभागसमुद्भूतान्धकारवन्निबिडं मिथ्यात्वं
तत्त्वविपर्यास-लक्षणमुपचारात्तत्कालश्चरमपुद्गलपरावर्तव्यतिरिक्तशेषपुद्गलपरावर्तलक्षण अकालो भगवदा-
ज्ञौषधप्रयोगे, चरमपुद्गलपरावर्तलक्षणस्तु तथाभव्यत्वपरिपाकतो बीजाधानादिषु स्यादपि कालः, अत एव
दीक्षाविधान-पञ्चाशके यथाप्रवृत्तकरणेनापचितदीर्घकर्मास्थितिकतया विशुद्ध्यमानस्यैव दीक्षाधिकारित्वमुक्तम्
- (पञ्चाशक-२/३)

"चरममि चेव भणिया एसा खलु पोगलाण परिअट्टे । सुद्धसहावस्स तहा विसुज्जमाणस्स जीवस्स" ॥
अत एवाह - कालस्त्वपुनर्बन्धकादिकः अपुनर्बन्धकादिकाललक्षणः, तत्रापुनर्बन्धकः "पावं न तिव्वभावा
कुणइ" (पञ्चाशक-३/४) ॥ इत्यादिलक्षणः, आदिशब्दात् मार्गाभिमुख-मार्गपतितौ गृह्यते, तत्र मार्गश्चेतसोऽव-
क्रमनं भुजङ्गमनलिकायानतुल्यः स्वरसवाही क्षयोपशमविशेषो हेतुस्वरूपफलशुद्ध्यभिमुखस्तत्र पतितः
प्रविष्टो भव्यविशेषो मार्गपतित इत्युच्यते, तदादिभावापन्नश्च मार्गाभिमुख इति । एतौ च चरमयथाप्रवृत्तकरण-
भागभाजावेव । यद्यप्यत्र त्रयोऽप्येकरूपा एव लभ्यन्ते, तथापि चैत्यवन्दनपञ्चाशकवृत्तौ अभयदेवसूरिभिर्भा-

विधिपराणां लाभात् क्रमेण तीर्थोच्छेदः स्यादिति तदनुच्छेदायाविध्यनुष्ठानमप्यादरणीयमित्या-
शङ्कायामाह -

१तित्थस्सुच्छेयाइ वि, नालंबणमित्थं जं स एमेव ।

सुत्तकिरियाइ नासो, एसो असमंजसविहाणा ॥१४॥

(छाया : तीर्थोच्छेदाद्यपि^१ नालम्बनम्^२ अत्र^३ यस्मात्^४ सः^५ एवमेव^६ ।

सूत्रक्रियाया^७ नाशः^८ एषः^९ असमञ्जसविधानात्^{१०} ॥)

तित्थस्स इत्यादि । अत्र अविध्यनुष्ठाने, तीर्थोच्छेदाद्यपि नालम्बनं, 'तीर्थानुच्छेदायाविध्यनुष्ठान-
मपि कर्तव्य'मिति नालम्बनीयम् । यद् यस्मात्, एवमेव अविध्यनुष्ठाने क्रियमाण एव, असमञ्जस-
विधानात् विहितान्यथाकरणादशुद्धपारम्पर्यप्रवृत्त्या सूत्रक्रियाया विनाशः, स एष तीर्थोच्छेदः । न हि
तीर्थनाम्ना जनसमुदाय एव तीर्थम् आजारहितस्य तस्यास्थिसङ्घातरूपत्वप्रतिपादनात्,^२ किन्तु
सूत्रविहितयथोचित-क्रियाविशिष्टसाधुसाध्वी-श्रावकश्राविकासमुदायः, तथा चाविधिकरणे
सूत्रक्रियाविनाशात् परमार्थतस्तीर्थविनाश एवेति तीर्थोच्छेदालम्बनेनाविधिस्थापने लाभमिच्छतो
मूलक्षतिरायातेत्यर्थः ॥१४॥

सूत्रक्रियाविनाशस्यैवाहितावहतां स्पष्टयन्नाह -

सो एस वंकओ चिय, न य सयमयमारियाणमविसेसो ।

एयं पि भावियव्वं, इह तित्थुच्छेयभीरुहिं ॥१५॥

वबन्धनाधिकारितायामपुनर्बन्धकवदेतावानधिकृतौ सकृद्वन्धकादिवत् पृथक्कृतौ चेत्यस्माभिरपि
व्यावर्त्तमानावेतौ विवक्षाविषयीकृत्य "गंठिगया" इत्यादिनाऽ-प्रधानावुक्ताविति यथाशास्त्रं परिभावनियं
सुधीभिः ॥६४॥ - उपदेशरहस्यं सबृत्तिकं ॥

1 - तुला - तीर्थोच्छेदभिषा हन्ता-विशुद्धस्यैव चादरे । सूत्रक्रियाविलोपः स्याद् गतानुगतिकत्वतः ॥१३॥

- अध्यात्मसार, १० - सदनुष्ठानाधिकारः ॥

2 - तुला -

एगो साहू एगा य साहूणी सावओ य सट्ठी वा । आणाजुत्तो संघो सेसो पुण अट्ठिसंघाओ ॥२८८॥

निम्मलनाणपहाणो दंसणजुत्तो चरित्तगुणवंतो । तित्थयराण य पुज्जो वुञ्जइ एयारिसो संघो ॥२८९॥

सव्वो वि नाणदंसणचरणगुणविभूसियाण समणाणं । समुदाओ होइ संघो गुणसंघाउत्ति काऊणं ॥२९०॥

इक्को वि नीईवाई अवलंबंतो विसुद्धववहारं । सो होइ भावसंघो जिणाण आणं अलंघंतो ॥२९१॥

तित्थं चाउव्वण्णो संघो संघो वि इक्कगो पक्खो । चाउव्वण्णो वि संघो सायरिओ भण्णए तित्थं ॥२९२॥

- सम्बोधप्रकरणम् ॥

(छाया : स^१ एषः^२ वक्र^३ एव^४, न^५ च^६ स्वयंमृतमारितयोरविशेषः^७ ।

एतद्^८ अपि भावयितव्यम्^९ इह^{१०} तीर्थोच्छेदभीरूभिः^{११} ॥)

सो एस ति । स एषः सूत्रक्रियाविनाशः, वक्र एव तीर्थोच्छेदपर्यवसायितया दुरन्तदुःखफल एव ।

ननु शुद्धक्रियाया एव पक्षपाते क्रियमाणे शुद्धायास्तस्या अलाभादशुद्धायाश्चानङ्गीकारादानुश्रोत-
सिक्त्वा वृत्त्याऽऽक्रियापरिणामस्य स्वत उपनिपातात्तीर्थोच्छेदः स्यादेव, यथाकथञ्चिदनुष्ठानावलम्बने च
जैनक्रियाविशिष्टजनसमुदायरूपं तीर्थं न व्यवच्छिद्यते, न च कर्तुरविधिक्रियया गुरोरुपदेशकस्य
कश्चिद्वेषः, अक्रियाकर्तुरिवाविधिक्रियाकर्तुस्तस्य स्वपरिणामाधीनप्रवृत्तिकत्वात् केवलं क्रियाप्रवर्तनेन
गुरोस्तीर्थव्यवहाररक्षणार्थं गुण एवेत्याशङ्क्यामाह -

न च स्वयंमृतमारितयोरविशेषः, किन्तु विशेष एव, स्वयंमृते स्वदुष्टाशयस्यानिमित्तत्वात्, मारिते
च मार्यमाणकर्मविपाकसमुपनिपातेऽपि स्वदुष्टाशयस्य निमित्तत्वात्, तद्वदिह स्वयमक्रियाप्रवृत्तं
जीवमपेक्ष्य गुरोर्न दूषणम्, तदीयाविधिप्ररूपणमवलम्ब्य श्रोतुरविधिप्रवृत्तौ च तस्योन्मार्गप्रवर्तन-
परिणामादवश्यं महादूषणमेव^१, तथा च श्रुतकेवलिनो वचनम् -

२“जह सरणमुवगयाणं, जीवाण सिसो निकितए जो उ ।

एवं आयरिओ वि हु, उस्सुत्तं पण्णवेंतो य ॥१॥” [उपदेशमाला-५१८]

1 - तुला - एवं सामान्येन उपदेशानुपदेशे प्रयोजनमभिधाय प्रत्ययापरिजिहीर्षया विशेषतोऽभिधित्सुराह -
गुरूणो अजोगिजोगो अञ्जंतविवाग्दारूणो णेओ । जोगीगुणहीलणा णट्टणासणा धम्मलाघवओ ॥३७॥

वृ० गुरोः - आचार्यस्य योगिन इत्यर्थः, अयोगियोगः-अयोगिव्यापारो विपरीतोपदेशादिः अत्यन्तविपा-
कदारूणो ज्ञेयः अतिशयेन दारुण इत्यर्थः ।

कुतः इत्याह - योगिगुणहीलनात् कारणात् । एवं हि विडम्बकप्रतिपत्तिन्यायेन तद्गुणा हीलिता भवन्ति ।
“उत्तमपदस्थस्य तद्धर्मानुपालनमघोषणा विडम्बना” इति वृद्धाः । तथा नष्टनाशनात् - नष्टा एते प्राणिनोऽ-
योग्यतया विपरीतोपदेशेन नाशिता भवन्ति । तथा धर्मलाघवात् हेतो विपरीतोपदेशाद्धि तत्त्वाऽप्रतिपत्त्या
वितथासेवनेन धर्मलाघवम् । इति गाथार्थः ॥३७॥ - योगशतकं सवृत्तिकं ॥

2 - A - वृ० - यथा शरणं भयार्तत्राणलक्षणमुपगतानामभ्युपगतानां जीवानां देहिनां निकृन्तति छिनत्ति
शिरांसि मस्तकानि यस्तु, स तथा दुर्गतावात्मानं निक्षिपतीति वर्तते, एवमनेनैवोपमानेनाचार्याऽपि गुरुरपि,
आस्तामपरः, हुरलङ्कारे, उत्सूत्रमागमादुत्तीर्णं प्रज्ञापयन् प्ररूपयन्, तुशब्दादाचरंश्च ॥५१८॥

- उपदेशमाला, हेयोपादेयावृत्तिः ॥

B-जह सीसाइ निकितइ कोइ सरणागयाण जीवाण । तह गच्छमसारंतो गुरु वि सुत्ते जओ भणिओ ॥१६॥

उम्मगमि पविट्ठो उम्मगपरूवओ सहायकरो । सुविहियजणपडिकूले आयरिओ वि तहा जाण ॥१७॥

- सम्बोधप्रकरणं - गुर्वधिकारः ॥

(छायाः यथा शरणमुपगतानां जीवानां शिरो निकृन्तति यस्तु । एवमाचार्योऽपि हु उत्सूत्रं प्रज्ञापयंश्च) न केवलमविधिप्ररूपणे दोषः, किन्तु विधिप्ररूपणाभोगेऽविधिनिषेधासम्भवात्तदाशंसनानुमोदन-पत्तेः फलतस्तत्प्रवर्तकत्वाद्दोष एव । तस्मात् “स्वयमेतेऽविधिप्रवृत्ता नात्रास्माकं दोषो, वयं हि क्रियामेवोपदिशामो न त्वविधिम्” एतावन्मात्रमपुष्टालम्बनमवलम्ब्य नोदासितव्यं परहितनिरतेन धर्माचार्येण, किन्तु सर्वोद्यमेनाविधिनिषेधेन विधावेव श्रोतारः प्रवर्तनीयाः, एवं हि ते मार्गं प्रवेशिताः, अन्यथा तून्मार्गप्रवेशनेन नाशिताः ।

एतदपि भावयितव्यमिह तीर्थोच्छेदभीरुभिः - विधिव्यवस्थापनेनैव ह्येकस्यापि जीवस्य सम्यग् बोधिलाभे चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकेऽमारिपटहवादनतीर्थोन्नतिः^३, अविधिस्थापने च विपर्ययात्तीर्थोच्छेद एवेति । यस्तु श्रोता विधिशास्त्रश्रवणकालेऽपि न संवेगभागी तस्य धर्मश्रावणेऽपि महादोष एव, तथा चोक्तं ग्रन्थकृतेव षोडशके -

^४“यः शृण्वन् सिद्धान्तं, विषयपिपासातिरेकतः पापः ।

प्राप्नोति न संवेगं, तदापि यः सोऽचिकित्स्य इति ॥१०-१४॥

^५नैवविधस्य शस्तं, मण्डल्युपवेशनप्रदानमपि ।

कुर्वन्नेतद् गुरुरपि, तदधिकदोषोऽवगन्तव्यः ॥१०-१५॥”

3 - तुला - सयलम्भि वि जीवलोए तेण इहं घोसिओ अमाघाओ । इक्कंपि जो दुहत्तं सम्मं बोहेइ जिणवयणे ॥

- उपदेशमाला ॥

4 - वृ० य० - शृण्वन्नपि तीर्थकराभिहितमर्थतः सिद्धान्तं प्रतिष्ठितपक्षरूपं गणधराद्युपनिबद्धमागमं विषयपिपासातिरेकतो रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाभिलाषातिरेकेण पापः संक्लिष्टाध्यवसायत्वात् प्राप्नोति संवेगं मोक्षाभिलाषं तदापि सिद्धान्तश्रवणकालेऽप्यास्तां तावदन्यदा य एवंविधः सोऽचिकित्स्य इत्यचिकित्सनीयः स वर्तते शास्त्रविहितदोषचिकित्साया अनर्हत्वादिति ॥१४॥

उ० यस्य तु दुरुपशमो विषयाभिलाषः स फलभावादज्ञान्येवेति तदयोग्यत्वप्रतिपादनायाह शृण्वन्नि-
त्यादि । शृण्वन्नपि सिद्धान्तमर्थतस्तीर्थकरोक्तं सूत्रतो गणधरप्रथितं विषयपिपासाया रूपरसगन्धस्पर्श-
शब्दाभिलाषस्यातिरेकत उद्रेकात्पापः संक्लिष्टाध्यवसायस्तदापि सिद्धान्तश्रवणकालेऽप्यास्तामन्यदा यः संवेगं
मोक्षाभिलाषं न प्राप्नोति सोऽचिकित्स्य इति चिकित्साऽनर्हः निरुपक्रमदोषवत्त्वादितिभावः ॥१४॥

- षोडशक-१०, वृत्तिः ॥

5 - वृ० य० न प्रतिषेधे एवंविधस्य पुरुषस्य शस्तं प्रशस्तमनुज्ञातमित्यर्थः । मण्डल्युपवेशनप्रदानमपि अर्थमण्डल्यां यदुपवेशनं श्रवणार्थं तत्प्रदानमपि कुर्वन् सम्पादयन्नेतत्पूर्वोक्तं गुरुरपि प्रस्तुतोऽर्थाभिधायी तदधिकदोषोऽयोग्यपुरुषाधिकदोषोऽवगन्तव्योऽवबोद्धव्यः सिद्धान्तावज्ञापादनादिति ॥१५॥

मण्डल्युपवेशनं-सिद्धान्तदानेऽर्थमण्डल्युपवेशनम् । तदधिकदोषः अयोग्यश्रोतुरधिकदोषः, पापकर्तुरपेक्षया तत्कारयितुर्महादोषत्वात् । तस्माद्विधिश्रवणरसिकं श्रोतारमुद्दिश्य 'विधिप्ररूपणेनैव गुरुस्तीर्थव्यवस्थापको भवति, विधिप्रवृत्तयैव च तीर्थमव्यवच्छिन्नं भवतीति सिद्धम् ॥१५॥

ननु किमेतावद्गुणार्थगवेषणया ? यद्वहुभिर्जनैः क्रियते तदेव कर्तव्यं 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इति वचनात्, जीतव्यवहारस्यैवेदानीं बाहुल्येन प्रवृत्तेस्तस्यैवाऽऽतीर्थकालभावित्त्वेन तीर्थव्यवस्थापकत्वादित्याशङ्क्यायामाह -

मुक्तूण लोसज्ज्ञं, उडूण य साधुसमयसब्भावं ।

सम्मं पयट्टियव्वं, बुहेणमइनिउणबुद्धिए ॥१६॥

(छाया : मुक्त्वा^१ लोकसज्ज्ञा^२ वोढ्वा^३ च^४ साधुसमयसद्भावं^५ ।

सम्यग्^६ प्रवर्तितव्यं^७ बुधेन^८ अतिनिपुणबुद्ध्या^९ ॥)

मुक्तूण ति । मुक्त्वा^१ लोकसज्ज्ञां 'लोक एव प्रमाणं' इत्येवंरूपां शास्त्रनिरपेक्षां मतिं, उडूण य ति

उ० नेत्यादि । एवंविधस्योक्तरूपायोग्यस्य मण्डल्यामर्थमण्डल्यां यदुपवेशनं श्रवणार्थं तत्प्रदानमपि न शस्तं नानुज्ञातं किं पुनर्दानादीत्यपिशब्दार्थः । एतत्तस्य मण्डल्युपवेशनप्रदानं कुर्वन् गुठरप्यर्थाभिधातापि तस्मादयोग्यपुरुषादधिकदोषोऽवगन्तव्यः सिद्धान्तावज्ञापवादकत्वात् ॥१५॥ - षोडशक-१०, वृत्तिः ॥

6 - विधिप्रापणेनैव । हारिभद्रीययोगभारतीमध्ये ।

- सम्पा० ॥

1 - मुद्रितपुस्तकमध्ये असौ पाठः () मध्येऽस्ति ।

- सम्पा० ॥

तुला - A - xxx लोकसज्ज्ञा च निर्दोषसूत्रमार्गानुपेक्षिणी ॥९॥

शुद्धस्यान्वेषणे तीर्थोच्छेदः स्यादिति वादिनाम् । लोकाचारादरश्रद्धा, लोकसज्ज्ञेति गीयते ॥११॥

- अध्यात्मसार, १० - सदनुष्ठानाधिकारः ॥

B - प्राप्तः षष्ठं गुणस्थानं, भवदुर्गादिलङ्घनम् । लोकसज्ज्ञारतो न स्यान्, मुनिर्लोकोत्तरस्थितिः ॥१॥

यथा चिन्तामणिं दत्ते, बठरो बदरीफलैः । हहा ! जहाति सद्धर्मं, तथैव जनरञ्जनैः ॥२॥

लोकसज्ज्ञामहानद्या, - मनुस्रोतोऽनुगा न के ? । प्रतिस्त्रोतोऽनुगस्त्वेको, राजहंसो महामुनिः ॥३॥

लोकमालम्ब्य कर्तव्यं, कृतं बहुभिरैव चेत् । तदा मिथ्यादृशां धर्मो, न त्याज्यः स्यात् कदाचन ॥४॥

श्रेयोऽर्थिनो हि भूयांसो, लोके लोकोत्तरे च न । स्तोका हि रत्नवणिजः, स्तोकाश्च स्वात्मसाधकाः ॥५॥

लोकसज्ज्ञाहता हन्त !, नीचैर्गमनदर्शनैः । शंसयन्ति स्वसत्याङ्ग, - मर्मघातमहाव्यथाम् ॥६॥

आत्मसाक्षिकसद्धर्म, - सिद्धौ किं लोकयात्रया । तत्र प्रसन्नचन्द्रश्च, भरतश्च निदर्शनम् ॥७॥

लोकसज्ज्ञोज्जितः साधुः, परब्रह्मसमाधिमान् । सुखमास्ते गतद्रोह, - ममतामत्सरज्वरः ॥८॥

- ज्ञानसार, २३ ॥

वोड्ढ्वा च सांधुसमयसद्भावं समीचीनसिद्धान्तरहस्यं, सम्यग् विधिनीत्या, प्रवर्तितव्यं चैत्यवन्दनादौ, बुधेन पण्डितेन, अतिनिपुणबुद्ध्या अतिशयितसूक्ष्मभावानुधाविन्या मत्या ! साधुसमयसद्भावशायम् -

C- लोकाराधनहेतोर्या, मलिनेनान्तरात्मना । क्रियते सत्क्रिया साऽत्र, लोकपक्तिरुदाहता ॥८८॥

वृ० - लोकाराधनहेतोः लोकचित्तावर्जननिमित्तं या 'मलिनेन'-कीर्तिस्पृहादिमालिन्यवता अन्तरात्मना-चित्तरूपेण क्रियते-विधीयते सत्क्रिया-शिष्टसमाचाररूपा, सा अत्र-योगनिरूपणायाम् 'लोकपक्तिः'-प्रागुद्दिष्टा- 'उदाहता' योगशास्त्रज्ञैः ॥८८॥

अथैतां दूपयत्राह -

भवाभिनन्दिनो लोकपन्तक्या धर्मक्रियामपि । महतो हीनदृष्ट्योश्चैर्दुरन्तां तद्विदो विदुः ॥८९॥

वृ० - भवाभिनन्दिनो । जीवस्य, लोकपन्तक्योक्तरूपया 'धर्मक्रियामपि' किं पुनरितरक्रियामित्यपिशब्दार्थः, किमित्याह महतः-अधरीकृतकल्पद्रुमचिन्तामणिकामधेनोर्धर्मस्य, हीनदृष्ट्या-बुद्धिमतामत्यन्तमनादेयस्य कीर्त्यादिमात्रस्य हेतुभावेन नियोजनाद्धीनतथावलोकनेन 'उच्चैः'-अत्यर्थं शेषानर्थहेतुभ्यः सकाशात्, दुरन्तां-दारुणपरिणामां तद्विदः-लोकपन्तक्यस्वरूपविदः विदुः-जानते, इति लोकपन्तक्यस्त्याज्यैवेति ॥८९॥

अथैषापि विवेकिनः सुन्दरपरिणामा स्यादित्यभिधित्सुराह -

तुला - धर्मार्थं लोकपन्तक्यः स्यात् कल्याणाङ्गं महामतेः । तदर्थं तु पुनर्धर्मः, पापायाल्पधियामलम् ॥९०॥

वृ० - धर्मार्थं सम्यग्दर्शनादिमोक्षबीजाधाननिमित्तम्, लोकपन्तक्यदर्शनसम्मानोचितसम्भाषणादिभिश्चित्रैरुपायैः स्याद्-भवेत्, कल्याणाङ्ग-श्रेयःकारणं, महामतेः-प्रशस्तबुद्धेः ।

अत एवोच्यते -

“युक्तं जनप्रियत्वं, शुद्धं सद्धर्मसिद्धिफलदमलम् । धर्मप्रशंसनादेर्बीजाधानादिभावेन ॥९१॥” इति ।

- षोडशक-४-७ ॥

व्यतिरेकमाह-तदर्थं तु लोकपन्तक्यनिमित्तमेव, पुनर्धर्मः सदाचाररूपः पापाय-पापकर्मनिमित्तं अल्पधियां-तुच्छबुद्धीनां पुसां, अलं-अत्यर्थमिति ॥९०॥

अत्रैव किञ्चिद्विशेषमाह -

लोकपन्तक्यमतः प्राहुरनाभोगवतो वरम् । धर्मक्रियां न महतो, हीनताऽत्र यतस्तथा ॥९१॥

वृ० - लोकपन्तक्यमतो लोकचित्ताराधनप्रधानस्य प्राहुः-ब्रुवते कीदृशस्येत्याह अनाभोगवतः-सम्पूर्जन-प्रायस्य स्वभावत एव वैनयिकप्रकृतेः वरं-पूर्वोक्ताल्पबुद्धिधर्मक्रियायाः सकाशात् प्रधानं यथा भवति धर्मक्रियां-सदाचाररूपाम् । कुत इत्याह न-नैव महतो-धर्मस्य हीनता-हीनभावः अत्र-अनाभोगवतो धर्मक्रियायां यतः यस्मात् कारणात् तथा-तेन प्रकारेण, यथा मलिनात्मारब्धधर्मक्रियायाम् । इदमुक्तं भवति-अनाभोगवतो लोकाराधनप्रधानस्य कीर्त्यादिस्पृहामलिनात्मधर्मक्रियायाः सकाशात् मनाक् सुन्दरैव धर्मक्रिया महतो धर्मस्य तत्र हीनतयानवलोकनादिति ॥९१॥

- योगबिन्दुःसञ्चिः ॥

- 2“लोकमालम्ब्य कर्तव्यं, कृतं बहुभिरेव चेत् ।
तदा मिथ्यादृशां धर्मो, न त्याज्यः स्यात्कदाचन ॥१॥” [ज्ञानसार, २३-४]
- 3“स्तोका आर्या अनार्यभ्यः, स्तोका जैनाश्च तेष्वपि ।
सुश्रद्धास्तेष्वपि स्तोकाः, स्तोकास्तेष्वपि सत्क्रियाः ॥२॥
- 4“श्रेयोऽर्थिनो हि भूयांसो, लोके लोकोत्तरे च न ।
स्तोका हि रत्नवणिजः, स्तोकाश्चस्वात्मशोधकाः ॥३॥” [ज्ञानसार-२३-५]
- 5“एकोऽपि शास्त्रनीत्या यो, वर्तते स महाजनः ।
किमज्ञसार्थैः ? शतम-प्यन्धानां नैव पश्यति ॥४॥”
- 6“यत्संविप्रजनाचीर्णं, श्रुतवाक्यैरबाधितम् ।
तज्जीतं व्यवहाराख्यं, पारम्पर्यविशुद्धिमत् ॥५॥”
- 7“यदाचीर्णमसंविप्रैः, श्रुतार्थानवलम्बिभिः ।
न जीतं व्यवहारस्त-दन्धसन्ततिसम्भवम् ॥६॥”
- 8“आकल्पव्यवहारार्थं, श्रुतं न व्यवहारकम् ।
इति वक्तुर्महत्तन्त्रे, प्रायश्चित्तं प्रदर्शितम् ॥७॥”
- 9“तस्माच्छ्रुतानुसारेण, विध्येकरसिकैर्जनैः ।
संविप्रजीतमालम्ब्य-मित्याज्ञा पारमेश्वरी ॥८॥”

[2] - वृ० - लोकमिति । चेत् यदि यत् बहुभि कृतं तत् कर्तव्यं लोकं आलम्ब्य एव क्रियते तदा मिथ्यादृशां धर्मः कदाचन कदापि न त्याज्यः स्यात्, तच्च बहुभिः क्रियमाणत्वात् स्वेच्छाचरणो लोको बहुतरः, यतो अनार्यभ्यो आर्याः स्तोकाः, आर्यभ्यो जैनाचाराः स्तोका जैनाचारवर्तिषु जैनपरिणतिपरिणताः स्तोकाः, अतो बहुलोकानुयायिना भवनीयमिति ॥४॥ - ज्ञानसार-२३, लोकसंज्ञात्यागाष्टक उ. देवचन्द्रीयावृत्तिः ॥

B - धर्माद्यतेन कर्तव्यं, कृतं बहुभिरेव चेत् । तदा मिथ्यादृशां धर्मो, न त्याज्यः स्यात्कदाचन ॥१४॥

- अध्यात्मसार, १० - सदनुष्ठानाधिकारः ॥

[3] - अस्य श्लोकस्य मूलस्थानं नोपलब्धम् - सम्पा० ॥

[4] - वृ० - श्रेयोऽर्थिनो हि भूयांस इति । लोके बाह्यप्रवाहे श्रेयोऽर्थिनः धनस्वजनभुवनवनतनुकल्पार्थिनः भूयांसः प्रचुराः सन्ति, च पुनः लोकोत्तरे अमूर्त्तात्मस्वभावाविर्भावलक्षणे प्रवर्त्तमानाः न च नैवेति हीति निश्चितं रत्नवणिजः स्तोकाः तथा च पुनः स्वात्मसाधकाः स्व आत्मा तस्य साधकाः निरावरणत्वनिष्पादकाः स्तोका इति ॥५॥ - ज्ञानसार, २३ - लोकसंज्ञात्यागाष्टक, उ. देवचन्द्रीयावृत्तिः ॥

[5] - तः, [9] एतेषां श्लोकानां मूलस्थानानि नोपलब्धानि ।

- सम्पा० ॥

ननु यद्येवं सर्वादरेण विधिपक्षपातः क्रियते तदा -

“अविहिकया वरमकयं, असूयवयणं भणंति सव्वन्न ।

पायच्छित्तं जम्हा, अकए गुरुयं कए लहुआं ॥१॥” [जीवानुं ६१]

(छाया-अविधिकृताद्वरमकृतं ? असूयावचनं भणन्ति सर्वज्ञाः ।

प्रायश्चित्तं यस्मादकृते गुरुकं कृते लघुकं ॥)

इत्यादि वचनानां का गतिः ? इति चेत्,

नैतानि वचनानि मूलत एवाविधिप्रवृत्तिविधायकानि, किन्तु विधिप्रवृत्तावप्यनाभोगादिनाऽविधि-
दोषशुद्धयस्थस्य भवतीति तद्विया न क्रियात्यागो विधेयः प्रथमाभ्यासे तथाविधज्ञानाभावादन्वदापि
वा प्रज्ञापनीयस्याविधिदोषो निरनुबन्ध इति तस्य तादृशानुष्ठानमपि न दोषाय, विधिबहुमानाद्
गुर्वाज्ञायोगाच्च तस्य फलतो विधिरूपत्वादित्येतावन्मात्रप्रतिपादनपराणीति न कश्चिद्दोषः ॥

अवोचाम चाध्यात्मसारप्रकरणे -

¹⁰“अशुद्धापि हि शुद्धायाः, क्रियाहेतुः सदाशयात् ।

ताम्रं रसानुवेधेन, स्वर्णत्वमुपगच्छति ॥१॥” [२-१६]

यस्तु विध्यबहुमानादविधिक्रियामासेवते तत्कर्तुरपेक्षया विधिव्यवस्थापनरसिकस्तदकर्ताऽपि भव्य
एव, तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये ग्रन्थकृतैव -

¹¹“तात्त्विकः पक्षपातश्च, भावशून्या च या क्रिया ।

अनयोरन्तरं ज्ञेयं, भानुखद्योतयोरिव ॥२२३॥” इत्यादि ।

[10]- ननु सा क्रियाऽशुद्धाऽसर्वज्ञोपदिष्टत्वात् व्यभिचारिणी, अतो धर्मविघ्नक्षयाय कथं भवेदित्या-
शंक्याह -

अशुद्धापि हि शुद्धायाः क्रियाहेतुः सदाशयात् । ताम्रं रसानुवेधेन स्वर्णत्वमधिगच्छति ॥४०॥

वृ० - अशुद्धेति । हि यस्मात् यद्यपि अशुद्धाऽसर्वज्ञोक्ता सावद्या सदोषा तथापि साऽपुनरानुबन्धक-
स्वीकृता क्रिया सदाशयात् सन् समीचीनो मोक्षाभिलाषात्मको य आशयोऽध्यवसायः कर्तुः सुपरिणामः
तस्मात् शुद्धायाः सर्वज्ञप्रणीतक्रियाया हेतुः प्रातिकरणं भवति । अत्र दृष्टान्तमाह-ताम्रं धातुविशेषः अशुद्धमपि
रसानुवेधेन रसेन सिद्धपारदादिनाऽनुवेधोऽन्तर्भेदनं तेन ताम्रानुगतजलस्य शोषणेनेत्यर्थः स्वर्णत्वं
काञ्चनभावं अधिगच्छति प्राप्नोति । तद्वत् सदाशयरसासिक्ताऽशुद्धापि क्रिया शुद्धक्रियाया हेतुः स्यादित्यर्थः

॥४०॥

- अध्यात्मसार, २-अध्यात्मस्वरूपधिकार, पं. श्रीगम्भीरविजय-सत्कावृत्तिः ॥

[11]- वृ० - तात्त्विकः पक्षपातश्च पारमार्थिक इत्यर्थः भावशून्या प्रति (च या) क्रिया इति, ‘अनयोरन्तरं
ज्ञेयं’ कयोरिवेत्याह भानुखद्योतयोरिव महदन्तरमित्यर्थः ॥२२३॥

¹²न चैवं तादृशषष्ठसप्तमगुणस्थानपरिणतिप्रयोज्यविधिव्यवहाराभावादस्मदादीनामिदानीन्तनमावश्यकवाद्याचरणमकर्तव्यमेव प्रसक्तमिति शङ्कनीयम्, विकलानुष्ठानानामपि ¹³“जा जा हविज्ञ जयणा, सा सा से गिञ्जरा होइ ।” (छाया : या या भवेद्यतना सा सा तस्य निर्जरा भवति) इत्यादिवचनप्रामाण्यात् यत्किञ्चिद्विध्यनुष्ठानस्येच्छायोगसम्पादकतदितरस्यापि बालाद्यनुग्रहसम्पादकत्वेनाकर्तव्यत्वासिद्धेः, इच्छायोगवद्विर्विकलानुष्ठायिभिर्गीतार्थैः सिद्धान्तविधिप्ररूपणे तु निर्भरे विधेयस्तस्यैव तेषां सकलकल्याण-सम्पादकत्वात्, उक्तं च गच्छाचारप्रकीर्णके -

तथाचाह -

खद्योतकस्य यत्तेजः तदल्पं च विनाशि च । विपरीतमिदं भानोरिति भाव्यमिदं बुधेः ॥२२४॥

वृ० - खद्योतकस्य सत्वविशेषस्य, यत्तेजः प्रकाशात्मकम् तत्किमित्याह अल्पं च विनाशि च स्वरूपेण विपरीतमिदं भानोर्बद्धविनाशि चाऽऽदित्यस्येति इत्येवम्भावं, भाव्यमिदमधिकृतपक्षपातादेतत्क्रियादिकं, बुधैस्तत्त्वनीत्येति ॥२२४॥

- योगदृष्टिसमुच्चयः सवृत्तिः ॥

[12] - नावश्यकदिवैयर्थ्यं तेषां शक्यं प्रकुर्वताम् । अनुमत्यादिसाम्राज्याद्वावावेशाञ्च चेतसः ॥२४॥

वृ० - नेति । आवश्यकदिवैयर्थ्यं च तेषां स्ववीर्यानुसारेण शक्यं स्याचारं प्रकुर्वतां न भवति । तत्करण एवाचारप्रीत्येच्छायोगनिर्वाहात् । तथाऽनुमत्यादीनामनुमोदनादीनां साम्राज्यात् सर्वथाऽभङ्गात् । चेतसश्चित्तस्य भावावेशादरथाद्युपयोगाञ्च श्रद्धामेधाद्युपपत्तेः ॥२४॥

द्रव्यत्वेऽपि प्रधानत्वात्तथाकल्पात्तदक्षतम् । यतो मार्गप्रवेशाय मतं मिथ्यादृशामपि ॥२५॥

वृ० - द्रव्यत्वेऽपीति । तदावश्यकस्य भावसाध्वपेक्षया द्रव्यत्वेऽपि प्रधानत्वादिच्छाद्यतिशयेन भावकारणत्वाद् द्रव्यपदस्य क्वचिदप्रधानार्थकत्वेन क्वचिच्च कारणार्थकत्वेनानुयोगद्वारवृत्तौ व्यवस्थापनात् । तथाकल्पात् तथाचारात् । तदावश्यकं तेषामक्षतं । यतो मार्गप्रवेशाय मिथ्यादृशामपि तदावश्यकं मतं गीतार्थैरङ्गीकृतं, अभ्यासरूपत्वात्, अस्खलितत्वादिगुणगर्भतया द्रव्यत्वोपवर्णनस्यैतदर्थद्योतकत्वाच्च ॥२५॥

- द्वा. द्वा., ३ - मार्गद्वान्निशिका सवृत्तिः ॥

[13] - हीणस्सऽपि सुद्धपरुवगस्स संविग्गपक्खवायस्स ।

जा जा हविज्ञ जयणा, सा सा से निञ्जरा होइ ॥५२६॥

वृ० - आस्तां तावन्निष्कलङ्कचारित्रिणः, हीनस्यापि उत्तरगुणाद्यपेक्षया न्यूनस्यापि शुद्धप्ररूपकस्य यथावस्थितसर्वज्ञागमप्रकाशकस्य, संविग्नेषु पक्षपातोऽस्यास्तीति संविग्रपक्षपाती, तस्य या या काचिद्भवेज्जायेतं यतना मनाक्परिणतिः, परिमितोदकाविग्रहरूपा सा सा से तस्य संविग्रपक्षपातिनो निर्जरा भवति कर्मविलयहेतुत्वात्, तस्य कायेनान्यत्र प्रवृत्तस्यापि सदनुष्ठाने एव गाढं चित्तप्रतिबन्धत्वात्, तथा चोक्तं - “संविग्गपक्खिओ पुण अन्नत्थपयट्ठिओवि काएणं । “धम्मं चिय तल्लिच्छो, दढरत्तित्थिव्व पुरिसंमि ॥१॥” यस्तु गीतार्थो बहुस्तोकगुणदोषपरिकलनया भगवदुपदेशात्किञ्चिदासेवते, स महतो निर्जरालाभयभाजनमिति ॥५२६॥

- उपदेशमाला, हेयोपादेयावृत्तिः ॥

¹⁴“जइ वि ण सक्कं काउं, सम्मं जिणभासियं अणुट्ठाणं ।

तो सम्मं भासिज्जा, जह भणियं खीणरागेहिं ॥३३॥

¹⁵“ओसन्नो वि विहारे, कम्मं सोहेइ सुलभबोही य ।

चरणकरणं विसुद्धं, उवबूहंतो परूवित्तो ॥३४॥”

(छाया : यद्यपि न शक्यं कर्तुं सम्यग्जिनभाषितमनुष्ठानं । तथापि सम्यग्भाषेत यथा भणितं क्षीणरागैः ॥ अवसन्नोपि विहारे कर्म शोधयति सुलभवोधिश्च । चरणकरणं विशुद्धमुपबृंहयन्प्ररूपयन् ॥) इति ।

¹⁶ये तु गीतार्थाज्ञानिरपेक्षा विध्यभिमानिन इदानीन्तनव्यवहारमुत्सृजन्ति अन्यं च विशुद्धं व्यवहारं सम्पादयितुं न शक्नुवन्ति ते बीजमात्रमप्युच्छिन्दन्तो महादोषभाजो भवन्ति । ¹⁷विधिसम्पादकानां विधिव्यवस्थापकानां च दर्शनमपि प्रत्यूहव्यूहविनाशनमिति वयं वदामः ॥१६॥

[14] - वृ० - जइ इत्यादि । यद्यपि शक्यं न भवति तेन ‘सक्कइ’ति पाठे तु न शक्यते कर्तुं विधानं कथं ?

- सम्यक् त्रिकरणशुद्ध्या जिनभाषितं केवल्युक्तं अनुष्ठानं आजन्म क्रियाकलापरूपं, ततः सम्यक् आत्मसामर्थ्येण भाषेत् यादृशं स्यात्तादृशं यथा क्षीणरागैः जिनैः भणितं कथितं तथा निरूपयेदिति ॥३३॥

- गच्छाचारपथत्रा लघुवृत्तिः ॥

[15] - वृ० - अथ प्रमादिनामपि शुद्धप्ररूपणया को गुणः ? इत्याह -

ओसन्नो ति । अवसन्नोऽपि शिथिलोऽपि, क ? - विहारे मुनिचर्यायां कर्म दुष्टज्ञानावरणादिकं शोधयति, कर्मणां शिथिलत्वं प्रापयतीत्यर्थः, सुलभा-सुखेन लभ्येत्यर्थः बोधि-जन्मान्तरे जिनधर्मप्राप्तिरूपा यस्यासौ सुलभवोधिः, चकारात्सुदेवत्वप्राप्तिस्तदनन्तरं च सुकुलोत्पत्तिर्भवति, किं कुर्वन् ? - चरणकरणं विशुद्धं निर्दोषं उपबृंहयन् निर्मायभावेन प्रशंसां कुर्वन् प्ररूपयन् च वाञ्छाविरहितो यथास्थितं भव्यानां कथयन्निति ।

- गच्छाचारपथत्रा लघुवृत्तिः ॥

[16] - तुला - A - मार्गभेदस्तु यः कश्चिन्निजमत्या विकल्प्यते । स तु सुन्दरबुद्ध्यापि क्रियमाणो न सुन्दरः ॥२६॥

वृ० - मार्गति । व्यक्तः ॥२६॥

- द्वा. द्वा., ३ - मार्गद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

B - यस्त्वनुभवाविनिश्चित-मार्गाश्चारित्रपरिणतिभ्रष्टाः । बाह्यक्रियया चरणाभिमानिनो ज्ञानिनोऽपि न ते ॥३५॥

- अध्यात्मसार, २० - आत्मानुभवाधिकारः ॥

[17] - तुला - विधिकथनं विधिरागो विधिमार्गस्थापनं विधीच्छूनाम् ।

अविधिनिषेधश्चेति, प्रवचनभक्तिः प्रसिद्धा नः ॥३२॥

द्वयमिह शुभानुबन्धं, शक्यारम्भश्च शुद्धपक्षश्च ।

अहितो विपर्ययः पुनरित्यनुभवसङ्गतः पन्थाः ॥३४॥

- अध्यात्मसार, २० - आत्मानुभवाधिकारः ॥

अथेमं प्रसक्तमर्थं सङ्क्षिपन् प्रकृतं निगमयन्नाह -

कयमित्थ पसंगेणं, ठाणाइसु जत्तसङ्गयाणं तु ।

हियमेयं विज्ञेयं, सदणुट्ठाणत्तणेण तहा ॥१७॥

(छाया : कृतं^१ अत्र^२ प्रसङ्गेन^३ स्थानादिषु^४ यत्नसङ्गतानां^५ तु^६
हितं^७ एतत्^८ विज्ञेयं^९ सदनुष्ठानत्वेन^{१०} तथा^{११} ॥)

कयमित्थ ति । कृतं पर्याप्तम्, अत्र प्रसङ्गेन प्ररूपणीयमध्ये स्मृतार्थविस्तारणेन, स्थानादिषु प्रदर्शितयोगभेदेषु, यत्नसङ्गतानां तु प्रयत्नवतामेव, एतत् चैत्यवन्दनाद्यनुष्ठानं हितं मोक्षसाधकं विज्ञेयम्, चैत्यवन्दनगोचरस्थानादियोगस्य मोक्षहेतुत्वे तस्यापि तत्प्रयोजकत्वादिति भावः । तथा इति प्रकारान्तरसमुच्चये । सदनुष्ठानत्वेन योगपरिणामकृतपुण्यानुबन्धिपुण्यनिक्षेपाद्विशुद्धचित्तसंस्काररूपया प्रशान्तवाहितया सहितस्य चैत्यवन्दनादेः स्वातन्त्र्येणैव मोक्षहेतुत्वादिति भावः । 'प्रकारभेदोऽयं नयभेदकृत इति न कश्चिदोषः ॥ १७ ॥

सदनुष्ठानभेदानेव प्ररूपयंश्चरमतद्भेदे चरमयोगभेदमन्तर्भावयन्नाह -

'एयं च पीइभत्ता-गमाणुगं तह असंगयाजुत्तं ।

नेयं चउव्विहं खलु, एसो चरमो हवइ जोगो ॥१८॥

(छाया : एतच्च^१ प्रीतिभक्त्यागमानुगं^२ तथा^३ असङ्गतायुक्तं^४ ज्ञेयं^५
चतुर्विधं^६ खलु^७ एषः^८ चरमः^९ भवति^{१०} योगः^{११} ॥)

एयं च ति । एतच्च सदनुष्ठानं प्रीतिभक्त्यागमानुगच्छति तत् प्रीतिभक्त्यागमानुगं - प्रीत्यनुष्ठानं-

[1] - यद्यप्येवं निश्चयतः परिशुद्धः सर्वोऽपि धर्मव्यापारो योगस्तथापि 'विशेषेण' तान्त्रिकसङ्केतव्यवहारकृतेनाऽसाधारण्येन स्थानादिगत एव धर्मव्यापारो योगः, स्थानाद्यन्यतम एव योगपदप्रवृत्तेः सम्मतत्वादिति भावः ॥१७॥

- इति योगविशिका गाथा-१, वृत्तिप्रान्तभागः ॥

वृ० xxx व्यवस्थितश्चायं महापुरुषाणां क्षीणप्रायःकर्मणां विशुद्धशयानां भावबहुमानिनामपुनर्बन्धकादीनामिति । अन्येषां पुनरिहानधिकार एव, शुद्धदेशनाऽनर्हत्यात् । xxx (पत्र-७)

xxx (अपुनर्बन्धकप्रवृत्तिः सत्प्रवृत्तिः) एवम्भूतस्य या इह प्रवृत्तिः सा सर्वैव साध्वी । मार्गानुसारी ह्ययं नियमादपुनर्बन्धकादिः, तदन्यस्यैवम्भूतगुणसम्पदोऽभावात् xxx (पत्र-११७)

xxx 'नानिवृत्ताधिकारायां प्रकृतावेवम्भूत' इति कापिलाः । 'न अनवाप्तभवविपाक' इति च सौगताः । 'अपुनर्बन्धकास्त्वेवम्भूता' इति जैनाः । xxx (पत्र-११८)

- ललितविस्तरावृत्तिः ॥

[1] - तुला - A - प्रीतिभक्तिवचोऽसङ्गेरनुष्ठानं चतुर्विधम् । आद्यद्वये क्षमास्तिस्त्रोऽन्तिमे द्वे चान्तिमद्वये ॥८॥

१, भक्त्यनुष्ठानं-२, वचनानुष्ठानं-३, चेति त्रिभेदं, तथाऽसङ्गतया युक्तं असङ्गानुष्ठानम्-४, इत्येवं चतुर्विधं ज्ञेयम् ।

एतेषां भेदानामिदं स्वरूपम् - यत्रानुष्ठाने प्रयत्नातिशयोऽस्ति परमा च प्रीतिरुत्पद्यते शेषत्यागेन च यत्क्रियते तत्प्रीत्यनुष्ठानम् । १ । आह च -

२“यत्रादरोऽस्ति परमः, प्रीतिश्च हितोदया भवति कर्तुः ।

शेषत्यागेन करोति यच्च तत्प्रीत्यनुष्ठानम् ॥” [षो० १०-३]

एतत्तुल्यमप्यालम्बनीयस्य पूज्यत्वविशेषबुद्ध्या विशुद्धतरव्यापारं भक्त्यनुष्ठानम् २ । आह च -

वृ० - प्रीतीति । प्रीतिभक्तिवचोऽसङ्गैर्निमित्तैश्चतुर्विधमनुष्ठानं । प्रीत्यनुष्ठानं, भक्त्यनुष्ठानं, वचनानुष्ठानं, असङ्गानुष्ठानं चेति । तत्र सुन्दरतामात्राहितरुचिपूर्वकानुष्ठानमाद्यं, गौरवाहितरुचिपूर्वकानुष्ठानं द्वितीयं, सर्वत्राप्तवचनपुरस्कारप्रवृत्तमनुष्ठानं तृतीयं, अभ्यासादात्मसाद्धतं परद्रव्यानपेक्षमनुष्ठानं चतुर्थं । यदाहुः - (दशम षोडशके) “तत्प्रीति० ॥१॥ यत्रा० xxx ॥२॥ गौरव० xxx ॥३॥ अत्यन्त० xxx ॥४॥ वचना० xxx ॥५॥ यत्त्वभ्यास० xxx ॥६॥ चक्र० xxx ॥७॥” आद्यद्वये प्रीतिभक्त्यनुष्ठानलक्षणे तिष्ठः क्षमा भवन्ति उपकारापकारविपाकोत्तराः । अन्तिमद्वये च वचनासङ्गानुष्ठानलक्षणे द्वे क्षमे भवतो वचनधर्मोत्तरे । तदुक्तं -“आद्यद्वये त्रिभेदा चरमद्वितये द्विभेदेति” ॥८॥ - द्वा. द्वा., २८ - दीक्षाद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

B - तत्प्रीतिभक्तिवचनासङ्गोपपदं चतुर्विधं गीतम् । तत्त्वाभिज्ञैः परमपदसाधनं सर्वमेवैतत् ॥२॥

वृ० - य० - तत्सदनुष्ठानं प्रीतिश्च भक्तिश्च वचनं चासङ्गश्चैते शब्दा उपपदमुपोद्धारितपदं यस्य सदनुष्ठानस्य तत्तथा चतुर्विधं चतुर्भेदं गीतं शब्दितं प्रीत्यनुष्ठानं भक्त्यनुष्ठानं वचनानुष्ठानमसङ्गानुष्ठानं तत्त्वाभिज्ञैः स्वरूपाभिज्ञैः परमपदसाधनं मोक्षसाधनं सर्वमेवैतच्चतुर्विधम् ॥२॥

उ० तदेव भेदत आह - तदित्यादि । तत्सदनुष्ठानं प्रीतिभक्तिवचनासङ्गा एते शब्दा उपपदानि पूर्वपदानि यस्य तत्तथा चतुर्विधं गीतं शब्दितं तत्त्वाभिज्ञैस्तत्त्वविद्धिः परमपदस्य मोक्षस्य साधनं सर्वमेवैतच्चतुर्विधं प्रीत्यनुष्ठानं भक्त्यनुष्ठानं वचनानुष्ठानमसङ्गानुष्ठानं च ॥२॥ - षोडशक-१०, सवृत्तिः ॥

[2] - वृ० - य० तत्राद्यस्वरूपमाह - यत्रानुष्ठाने आदरः प्रयत्नातिशयोऽस्ति परमप्रीतिश्चाभिरुचिरूपा हितोदया हित उदयो यस्याः सा तथा भवति कर्तुरनुष्ठातुः । शेषत्यागेन शेषप्रयोजनत्यागेन तत्काले करोति यच्चातीव धर्मादरात् । तदेवम्भूतं प्रीत्यनुष्ठानं विज्ञेयम् ॥३॥

उ० - तत्राद्यस्वरूपमाह - यत्रेत्यादि । यत्रानुष्ठाने आदरः प्रयत्नातिशयोऽस्ति प्रीतिश्चाभिरुचिरूपा हित उदयो यस्याः सा तथा भवति कर्तुरनुष्ठातुः शेषाणां प्रयोजनानां त्यागेन च तत्काले यच्च करोति तदेकमात्रनिष्ठतया तत्प्रीत्यनुष्ठानं ज्ञेयम् ॥३॥ - षोडशक-१०, वृत्तिः ॥

३“गौरवविशेषयोगाद्-बुद्धिमतो यद्विशुद्धतरयोगम् ।

क्रिययेतरतुल्यमपि, ज्ञेयं तद्भक्त्यनुष्ठानम् ॥” [षो० १०-४]

प्रीतित्वभक्तित्वे सन्तोष्यपूज्यकृत्यकर्तव्यताज्ञानजनितहर्षगतौ जातिविशेषौ,^४ आह च -

५“अत्यन्तवल्लभा खलु, पत्नी तद्वद्धिता च जननीति ।

तुल्यमपि कृत्यमनयोर्ज्ञातं, स्यात् प्रीतिभक्तिगतम् ॥” [षो० १०-५]

तुल्यमपि कृत्यं भोजनाच्छादनादि, ज्ञातं उदाहरणं ।

शास्त्रार्थप्रतिसन्धानपूर्वा साधोः सर्वत्रोचितप्रवृत्तिर्वचनानुष्ठानम्-३ । आह च -

६“वचनात्मिका प्रवृत्तिः, सर्वत्रौचित्ययोगतो या तु ।

वचनानुष्ठानमिदं, चारित्रवतो नियोगेन ॥” [षो० १०-६]

[३] - वृ० - य० - द्वितीयस्वरूपमाह - गौरवविशेषयोगात् गौरवं गुरुत्वं पूजनीयत्वम् । तद्विशेषयोगात्तदधिकसम्बन्धात् । बुद्धिमतः पुंसो यदनुष्ठानं विशुद्धतरयोगं विशुद्धतरव्यापारं क्रियया कारणेन इतरतुल्यमपि प्रीत्यनुष्ठानतुल्यमपि ज्ञेयं तदेवंविधं भक्त्यनुष्ठानम् ॥४॥

उ० द्वितीयमाह - गौरवेत्यादि । गौरवं गुरुत्वं पूज्यत्वं तस्य विशेषयोगोऽधिकसम्बन्धस्ततो बुद्धिमतो विशेषप्राहिधीशालिनः । यदनुष्ठानं विशुद्धतरव्यापारं क्रियया बाह्यकारणेनेतरतुल्यमपि प्रीत्यनुष्ठानतुल्यमपि ज्ञेयं तदेवंविधं भक्त्यनुष्ठानम् ॥४॥

- षोडशक-१०, वृत्तिः ॥

[४] - तुल्य - प्रीतित्वभक्तित्वे क्रियागुणमानोरधिकहर्षगतौ जातिविशेषाविति तर्कानुसारिणः ॥

- षोडशक-१०, श्लोक-५, उपा० वृत्तिः ॥

[५] - वृ० - य० - आह कः पुनः प्रीतिभक्त्योर्विशेषः ? उच्यते -

अत्यन्तवल्लभा खलु अत्यन्तवल्लभैव पत्नी भार्या तद्वत्पत्नीवदत्यन्तेष्टैव हिता च हितकारिणीतिकृत्वा जननी प्रसिद्धा । तुल्यमपि सदृशमपि कृत्यं भोजनाच्छादनाद्यनयोर्जननीपत्न्योर्ज्ञातमुदाहरणं स्यात्प्रीतिभक्तिगतं प्रीतिभक्तिविषयमिदमुक्तं भवति प्रीत्या पत्न्याः क्रियते भक्त्या मातुरितीयान् प्रीतिभक्त्योर्विशेषः ॥५॥

उ० - कः पुनः प्रीतिभक्त्योर्विशेषः ? उच्यते - अत्यन्तेत्यादि । अत्यन्तवल्लभा खल्वत्यन्तप्रियैव पत्नी भार्या तद्वत्पत्नीवदत्यन्तेष्टैव हितकारिणीति कृत्वा जननी माता तुल्यमपि सदृशमपि कृत्यं भोजनाच्छादनाद्यनयोर्जननीपत्न्योर्ज्ञातमुदाहरणं स्यात् । प्रीतिभक्तिगतं प्रीतिभक्तिविषयं प्रीत्या पत्न्याः क्रियते भक्त्या मातुरितीयान् विशेष इतिभावः । प्रीतित्वभक्तित्वे क्रियागुणमानोरधिकहर्षगतौ जातिविशेषाविति तर्कानुसारिणः ॥५॥

- षोडशक-१०, वृत्तिः ॥

[६] - वृ० - य० तृतीयस्वरूपमाह - वचनात्मिका आगमात्मिका प्रवृत्तिः क्रियारूपा सर्वत्र सर्वस्मिन् धर्मव्यापारे क्षान्तिप्रत्युपेक्षादौ औचित्ययोगतो या तु देशकालपुरुषव्यवहाराद्यौचित्येन वचनानुष्ठानमिदमेवं प्रवृत्तिरूपं चारित्रवतः साधोर्नियोगेन नियमेन नान्यस्य भवति ॥६॥

‘व्यवहारकाले वचनप्रतिसन्धाननिरपेक्षं दृढतरसंस्काराञ्चन्दनगन्धन्यायेनाऽऽत्मसाद्धृतं जिन-
कल्पिकादीनां क्रियासेवनमसङ्गानुष्ठानम्-४ । आह च -

७“यत्त्वभ्यासातिशयात् सात्मीभूतमिव चेष्टयते सद्भिः ।

तदसङ्गानुष्ठानं, भवति त्वेतत् तदावेधात् ॥” [षो० १०-७]

उ० तृतीयमाह - वचनेत्यादि । वचनात्मिकाऽऽगमार्थस्मरणाविनाभाविनी प्रवृत्तिः क्रियारूपा सर्वत्र
सर्वस्मिन् धर्मव्यापारे क्षान्तिप्रत्युपेक्षादौ औचित्ययोगतो देशकालपुरुषव्यवहाराद्यानुकूल्येन या तु भवति
इदमेवं प्रवृत्तिरूपं वचनानुष्ठानं चारित्रवत्सः साधोर्नियोगेन नियमेन भवति तस्यैव भवदुर्गलङ्घनं षष्ठगुणस्था-
नावामेस्तत्र च लोकसङ्गाभावात्रान्यस्य विपर्ययात्रिश्चयनयमतमेतद्व्यवहारतस्त्वन्यस्यापि मार्गानुसारिणो
वचने प्रवर्तमानस्य देशत इदं भवत्येवेति द्रष्टव्यम् ॥६॥ - षोडशक-१०, वृत्तिः ॥

[7] - A - वृ० - य० - तुर्यस्वरूपमाह - यत्पुनरभ्यासातिशयादभ्यासप्रकर्षाद्भूयो भूयस्तदासेवनेन सात्मीभूत-
मिवात्मसाद्धृतमिव चन्दनगन्धन्यायेन चेष्टयते क्रियते सद्भिः सत्पुरुषैर्जिनकल्पिकादिभिस्तदेवंविधमसङ्गा-
नुष्ठानं भवति त्वेतज्जायते पुनरेतत्तदावेधाद्द्वयनावेधादागमसंस्कारात् ॥७॥

उ० तुर्यस्वरूपमाह - यत्त्वित्यादि । यत्पुनरभ्यासातिशयाद्भूयो भूयस्तदासेवनेन संस्कारविशेषात्
सात्मीभूतमिव चन्दनगन्धन्यायेनात्मसाद्धृतमिव चेष्टयते क्रियते सद्भिः सत्पुरुषैर्जिनकल्पिकादिभिस्तदेवं-
विधमसङ्गानुष्ठानं भवति त्वेतज्जायते पुनरेतत्तदावेधात् प्राथमिकवचनसंस्कारात् ॥७॥ - षोडशक-१०, वृत्तिः ॥

B - सत्प्रवृत्तिपदं चेहाऽसङ्गानुष्ठानसंज्ञितम् । महापथप्रयाणं यदनागामिपदावहम् ॥१७५॥

वृ० - सत्प्रवृत्तिपदं चेह । सत्त्वमार्गं किमित्याह - ‘असङ्गानुष्ठानसंज्ञितं’ वर्तते तथास्वरसप्रवृत्तेः ।
महापथ-प्रयाणं यदसङ्गानुष्ठानम्, अनागामिपदावहं - नित्यपदप्रापकमित्यर्थः ॥१७५॥

असङ्गानुष्ठाननामान्याह -

प्रशान्तवाहितासङ्गं विसभागपरिक्षयः । शिववर्त्म ध्रुवाध्वेति योगिभिर्गीयते ह्यदः ॥१७६॥

वृ० - प्रशान्तवाहितासङ्गं सांख्यानां, विसभागपरिक्षयो - बौद्धानां, शिववर्त्म - शैवानां, ध्रुवाध्वा -
महाव्रतिकानां, इत्येवं योगिभिर्गीयते ह्यदोऽसङ्गाऽनुष्ठानमिति ॥१७६॥

एतत्प्रसाधयत्याशु यद्योग्यस्यां व्यवस्थितः । एतत्पदावहैषैव तत्तत्रैतद्विदां मता ॥१७७॥

वृ० - एतदसङ्गानुष्ठानं, प्रसाधयत्याशु - शीघ्रं, यद्योगी अस्यां - दृष्टौ व्यवस्थितः सन्, एतत्पदावहैषैव दृष्टिः
तत्तत्रैतद्विदां मतेष्टेति ॥१७७॥

उक्ता सप्तमी दृष्टिः । अधुनानन्तरोच्यते । तदाह -

समाधिनिष्ठा तु परा तदासङ्गविवर्जिता । सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च तदुत्तीर्णाशयेति च ॥१७८॥

वृ० - समाधिनिष्ठा तु पराऽऽत्मी दृष्टिः, “समाधिस्तु ध्यानविशेषः”, फलमित्यन्ये । यथोक्तं - “देशबन्धश्चि-
त्तस्य धारणा” (३-१ पा०) “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं” (३-२ पा०) “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव
समाधिः” (३-३, पा०) इति ॥ तदासङ्गादिवर्जिता - समाध्यासङ्गविवर्जिता भूतप्रवृत्तिश्चैषा चन्दनगन्धन्यायेन

तदावेधाद् वचनसंस्कारात् यथाऽऽद्यं चक्रभ्रमणं दण्डव्यापारादुत्तरं च तज्जनितकेवलसंस्कारादेव,

तदुत्तीर्णाशयेति चाऽसञ्चिताऽभावेन ॥१७८॥

निराचारपदो ह्यस्यामतिचारविवर्जितः । आरूढारोहणाभावगतिवत्त्वस्य चेष्टितम् ॥१७९॥

वृ० - निराचारपदो हि एव अस्यां दृष्टौ योगी भवति, प्रतिक्रमणाद्यभावात्, अतिचारविवर्जितस्तत्रि-
बन्धनाभावेन । आरूढारोहणाभावगतिवत्त्वस्य योगिनश्चेष्टितं भवति, आचारजेयकर्माभावात् निराचारपद
इत्यर्थः ॥१७९॥

कथं भिक्षाटनाद्याचारोऽस्येत्याशङ्कापनोदायाह -

रत्नादिशिक्षादृग्भ्योऽन्या यथा दृक् तन्नियोजने । तथाचारक्रियाप्यस्य सैवान्या फलभेदतः ॥१८०॥

वृ० - रत्नादिशिक्षादृग्भ्यः सकाशात् अन्या - भिन्नैव यथा दृक्-तन्नियोजने शिक्षितस्य सतः । तथाचार-
क्रियाप्यस्य - योगिनः, सैव - भिक्षाटनादिलक्षणा अन्या भवति । कुत इत्याह - फलभेदतः, प्राक् साम्प्रयाधिक-
कर्मक्षयः फलं, इदानीं तु भवोपग्राहिककर्मक्षय इति ॥१८०॥

तन्नियोगान्महात्मेह कृतकृत्यो यथा भवेत् । तथाऽयं धर्मसत्र्यासविनियोगान्महामुनिः ॥१८१॥

वृ० - तन्नियोगाद् रत्ननियोगात् महात्मेह - लोके कृतकृत्यो यथा भवेत् कश्चिद्रत्नवणिक् तथाऽयमधि-
कृतयोगो, धर्मसत्र्यासविनियोगात्सकाशात् महामुनिः कृतकृत्यो भवतीति ॥१८१॥ तत्र -

द्वितीयाऽपूर्वकरणे मुख्योऽयमुपजायते । केवलश्रीस्ततश्चास्य निःसपत्ना सदोदया ॥१८२॥

वृ० - द्वितीयाऽपूर्वकरणे श्रेणिवर्तिनि मुख्योऽयं - धर्मसत्र्यासः उपजायते, उपचरितस्तु प्रमत्तसंयतादा-
रभ्य, केवलश्रीस्ततश्च - धर्मसत्र्यासविनियोगात् अस्य योगिनो निःसपत्ना केवलश्रीः, सदोदया -
प्रतिपाताभावेन ॥१८२॥ - योगदृष्टिसमुद्भवः सवृत्तिः ॥

C - सत्प्रवृत्तिपदं चेहासङ्गानुष्ठानसंज्ञितम् । संस्कारतः स्वरसतः प्रवृत्त्या मोक्षकारणम् ॥१२१॥

वृ० - सदिति । सत्प्रवृत्तिपदं चेह प्रभायामसङ्गानुष्ठानसंज्ञितं भवति । संस्कारतः प्राच्यप्रयत्नजात
स्वरसत इच्छानैरपेक्षेण प्रवृत्त्या प्रकृष्टवृत्त्या मोक्षकारणं । यथा दृढदण्डनोदनानन्तरमुत्तरश्चक्रभ्रमिसन्ता-
नस्तत्संस्कारानुवेधादेव भवति, तथा प्रथमाभ्यासाद्ध्यानानन्तरं तत्संस्कारानुवेधादेव
तत्सदृशपरिणामप्रवाहोऽसङ्गानुष्ठान-सञ्ज्ञा लभत इति भावार्थः ॥१२१॥

प्रशान्तवाहितासञ्ज्ञं विसभागपरिक्षयः । शिववर्त्म ध्रुवाध्वेति योगिभिर्गीयते ह्यदः ॥१२२॥

वृ० - प्रशान्तेति । प्रशान्तवाहितासञ्ज्ञं सांख्यानां । विसभागपरिक्षयो बौद्धानां । शिववर्त्म शैवानां ।
ध्रुवाध्वा महाव्रतिकानां । इत्येवं हि योगिभिरदोऽसङ्गानुष्ठानं गीयते ॥१२२॥

प्रशान्तवाहिता वृत्तेः संस्कारात् स्यान्निरोधजात् । प्रादुर्भावतिरोभावौ तद्व्युत्थानजयोरयम् ॥१२३॥

वृ० - प्रशान्तेति । प्रशान्तवाहिता परिहृतविक्षेपतया सदृशप्रवाहपरिणामिता । वृत्तेर्वृत्तिमयस्य चित्तस्य
निरोधजात् संस्कारात् स्यात् । तदाह - "तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्" (३-१०) कोऽयं निरोध एवेत्यत
आह - तद्व्युत्थानजयोर्निरोधजव्युत्थानजयोः संस्कारयोः प्रादुर्भावतिरोभावौ वर्तमानाध्वाभिव्यक्तिकार्यकर-
णासामर्थ्यावस्थानलक्षणौ अयं निरोधः । चलत्वेऽपि गुणवृत्तस्योक्तोभयक्षणवृत्तित्वान्चयेन चित्तस्य तथाविध-

तथा भिक्षाटनादिविषयं वचनानुष्ठानं वचनव्यापाराद्, असङ्गानुष्ठानं च केवलतज्जनितसंस्कारादिति

स्थैर्यमादाय निरोधपरिणामशब्दव्यवहारात् । तदुक्तं - “व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध-
क्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः” (३-९) इति ॥२३॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः समाधिस्तु क्षयोदयौ । तुल्यावेकाग्रता शान्तोदितौ च प्रत्ययाविह ॥२४॥

वृ० - सर्वार्थतेति । सर्वार्थता चलत्त्वान्नानाविधार्थग्रहणं । चित्तस्य विक्षेपो धर्म एकाग्रता एकस्मिन्नेवा-लम्बने
सदृशपरिणामिता तयोः । क्षयोदयौ तु अत्यन्ताभिभवाभिव्यक्तिलक्षणौ समाधिरुद्विक्तसत्त्वचित्तान्व-
यितयाऽवस्थितः समाधिपरिणामोऽभिधीयते । यदुक्तं - “सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधि-
परिणामः” (३-११) इति । पूर्वत्र विक्षेपस्याभिभवमात्रं, इह त्वत्यन्ताभिभवोऽनुत्पत्तिरूपोऽतीताध्वप्रवेश
इत्यनयोर्भेदः । इहाधिकृतदर्शने तुल्यावेकरूपालम्बनत्वेन सदृशौ । शान्तोदितौ अतीताध्वप्रविष्टवर्तमानाध्व-
स्फुरितलक्षणौ च प्रत्ययौ एकाग्रता उच्यते समाहितचित्तान्वयिनी । तदुक्तं - “शान्तोदितौ हि तु (तौ तु)
ल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः” (३-१२) । न चैवमन्वयव्यतिरेकवद्वस्त्वसम्भवः, यतोऽन्यत्रापि
धर्मलक्षणावस्थापरिणामा दृश्यन्ते, तत्र धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तावुत्तरधर्मापत्तिर्धर्मपरिणामः । यथा मूलक्षणस्य
धर्मिणः पिण्डरूपधर्मपरित्यागेन घटरूपधर्मान्तरस्वीकारः । लक्षणपरिणामश्च यथा तस्यैव घटस्यानागताध्व-
परित्यागेन वर्तमानाध्वस्वीकारः, तत्परित्यागेन वाऽतीताध्वपरिग्रहः । अवस्थापरिणामश्च यथा तस्य एव
घटस्य प्रथमद्वितीययोः क्षणयोः सदृशयोरन्वयित्वेन चलगुणवृत्तीनां गुणपरिणामनं धर्माव शान्तोदितेषु
शक्तिरूपेण स्थितेषु सर्वत्र सर्वात्मकत्ववद् व्यपदेशेषु धर्मेषु कथञ्चिद्विन्नेत्रेणान्वयी दृश्यते । यथा पिण्डघटादिषु
मृदेव प्रतिक्षणमन्यान्यत्वाद्विपरिणामान्यत्वं । तत्र केचित्परिणामाः प्रत्यक्षेणैवोपलक्ष्यन्ते यथा सुखादयः
संस्थानादयो वा । केचिञ्ज्ञानुमानगम्या यथा कर्मसंस्कारशक्तिप्रभृतयः । धर्मिणश्च भिन्नाभिन्नरूपतया सर्वत्रानु-
गम इति न काचिदनुपपत्तिः । तदिदमुक्तं - “एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः” (३-१३)
शान्तोदित्वाव्यपदेशस्य - धर्मानुपाती धर्मी” (३-१४) “क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुरिति” (३-१५) ॥२४॥

अस्यां व्यवस्थितो योगी त्रयं निष्पादयत्यदः । ततश्चेयं विनिर्दिष्टा सत्प्रवृत्तिपदावहा ॥२५॥

वृ० - अस्यामिति । अस्यां प्रभायां व्यवस्थितो योगी त्रयमदो निरोधसमाधेकाग्रतालक्षणं निष्पादयति
साधयति । ततश्चेयं प्रभा सत्प्रवृत्तिपदावहा विनिर्दिष्टा, सर्वैः प्रकारैः प्रशान्तवाहिताया एव सिद्धेः ॥२५॥

समाधिनिष्ठा तु परा तदासङ्गविवर्जिता । सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च तदुत्तीर्णाशयेति च ॥२६॥

वृ० - समाधीति । परा तु दृष्टिः समाधिनिष्ठा वक्ष्यमाणलक्षणसमाध्यासक्ता तदासङ्गेन समाध्यासङ्गेन
विवर्जिता । सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च सर्वाङ्गीणैकत्वपरिणतप्रवृत्तिश्च चन्दनगन्धन्यायेन । तदुत्तीर्णाशयेति च सर्वथा
विशुद्ध्या प्रवृत्तिवासकचित्ताभावेन ॥२६॥

स्वरूपमात्रनिर्भासं समाधिध्यानमेव हि । विभागमनतिक्रम्य परे ध्यानफलं विदुः ॥२७॥

वृ० - स्वरूपेति । स्वरूपमात्रस्य ध्येयस्वरूपमात्रस्य निर्भासो यत्र तत्तथा । अर्थाकारसमावेशेन
भूतार्थरूपतया न्यग्भूतज्ञानस्वरूपतया च ज्ञानस्वरूपशून्यतापत्तेः ध्यानमेव हि समाधिः । तदुक्तं - “तदेवार्थ-
मात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः” (३-३) इति विभागमष्टाङ्गो योग इति प्रसिद्धमनतिक्रम्यानुलङ्घ्य परे

विशेषः, आह च -

४८ "चक्रभ्रमणं दण्डात् तदभावे चैव यत्परं भवति ।

वचनासङ्गानुष्ठानयोस्तु तज्ज्ञापकं ज्ञेयम् ॥" [षो० १०-८] इति ॥^९

ध्यानफलं समाधिरिति विदुः ॥२७॥

निराचारपदो ह्यस्यामतः स्यान्नातिचारभाक् । चेष्टा चास्याखिला भुक्तभोजनभाववन्मता ॥२८॥

वृ० - निराचारेति । अस्यां दृष्टौ योगी नातिचारभाक् स्यात् तन्निबन्धनाभावात् । अतो निराचारपदः प्रतिक्रमणाद्यभावात् चेष्टा चास्यैतद्दृष्टिमतोऽखिला भुक्तभोजनाभाववन्मता आचारजेयकर्माभावात् तस्य भुक्तप्रायत्वात्सिद्धत्वेन तदिच्छाविघटनात् ॥२८॥

कथं तर्हि भिक्षाटनाद्याचारोऽत्रेत्यत आह -

रत्नशिक्षादृगन्या हि तन्नियोजनदृग्यथा । फलभेदात्तथाचारक्रियाप्यस्य विभिद्यते ॥२९॥

वृ० - रत्नेति । रत्नशिक्षादृशोऽन्या हि यथा शिक्षितस्य सतस्तन्नियोजनदृक्, तथाचारक्रियाप्यस्य भिक्षाटनादिलक्षणा फलभेदाद्विभिद्यते । पूर्वं हि साम्प्रदायिककर्मक्षयः फलं, इदानीं तु भवोपप्राहिकर्मक्षय इति ॥२९॥

कृतकृत्यो यथा रत्ननियोगादत्नविद्धवेत् । तथायं धर्मसंन्यासविनियोगान्महामुनिः ॥३०॥

वृ० - कृतकृत्य इति । यथा रत्नस्य नियोगाच्छुद्धदृष्ट्या यथेच्छव्यापाराद् रत्नविद् रत्नवाणिज्यकारी कृतकृत्यो भवेत् । तथायमधिकृतदृष्टिस्थो धर्मसंन्यासविनियोगात् द्वितीयापूर्वकरणे महामुनिः कृतकृत्यो भवति ॥३०॥

केवलश्रियमासाद्य सर्वलब्धिफलान्विताम् । परम्परार्थं सम्पाद्य ततो योगान्तमश्रुते ॥३१॥

वृ० - केवलेति । केवलश्रियं केवलज्ञानलक्ष्मीमासाद्य प्राप्य सर्वलब्धिफलान्वितां सर्वोत्सुक्यनिवृत्त्या परम्परार्थं यथाभव्यं सम्यक्त्वादिलक्षणं सम्पाद्य ततो योगान्तं योगपर्यन्तमश्रुते प्राप्नोति ॥३१॥

तत्रायोगाद्योगमुख्याद्भवोपप्राहिकर्मणाम् । क्षयं कृत्वा प्रयात्युच्चैः परमानन्दमन्दिरम् ॥३२॥

वृ० - तत्रेति । तत्र योगान्ते शैलेश्यवस्थायां । अयोगादव्यापारात् योगमुख्यात् भवोपप्राहिणां कर्मणां क्षयं कृत्वा । उच्चैर्लोकान्ते परमानन्दमन्दिरं प्रयाति ॥३२॥ - द्वा. द्वा., २४ - सद्दृष्टिद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

8 - A - वृ० - य० वचनासङ्गानुष्ठानयोर्विशेषमाह - चक्रभ्रमणं कुम्भकारचक्रपरावर्तनं दण्डादण्डसंयोगात्तदभावे चैव यत्परमन्यद्भवति । वचनासङ्गानुष्ठानयोस्तु प्रस्तुतयोस्तु तदेव ज्ञापकमुदाहरणं ज्ञेयं यथा चक्रभ्रमणमेकं दण्डसंयोगाज्जायते प्रयत्नपूर्वकमेवं वचनानुष्ठानमप्यागमसंयोगात् प्रवर्तते यथा चान्यञ्चक्रभ्रमणं दण्डसंयोगाभावे केवलश्रिये चकारोऽपरिक्षयात् सम्भवत्येवमागमसंस्कारमात्रेण वस्तुतो वचननिरपेक्षमेव स्वाभाविकत्वेन यत्प्रवर्तते तदसङ्गानुष्ठानमितीयान् भेद इति भावः ॥८॥

उ० - वचनासङ्गानुष्ठानयोर्विशेषमाह - चक्रेत्यादि । चक्रभ्रमणं कुम्भकारचक्रपरावर्तनं दण्डादण्डसंयोगात्तदभावे चैव यत्परमन्यद्भवति वचनासङ्गानुष्ठानयोः प्रस्तुतयोस्तु तदेव ज्ञापकमुदाहरणं ज्ञेयं । यथा चक्रभ्रमणमेकं दण्डसंयोगात्प्रयत्नपूर्वकाद्भवति एवं वचनानुष्ठानमप्यागमसंयोगात् प्रवर्तते यथा चान्यञ्चक्रभ्रमणं

खलु इति निश्चये । एतेष्वनुष्ठानभेदेषु एषः एतदः समीपतरवृत्तिवाचकत्वात् समीपाभिहिताऽसङ्गा-
नुष्ठानात्मा चरमो योगोऽनालम्बनयोगो भवति, सङ्गत्यागस्यैवानालम्बनलक्षणत्वादिति भावः ॥१८॥

आलम्बनविधयैवानालम्बनस्वरूपमुपदर्शयन्नाह -

दण्डसंयोगाभावे कैवल्यदेव संस्कारापरिक्षयात्सम्भवत्येवमागमसंस्कारमात्रेण वस्तुतो वचननिरपेक्षमेव
स्वाभाविकत्वेन यत्प्रवर्तते तदसङ्गानुष्ठानमितीयान् भेद इति भावः ॥८॥ - षोडशक-१०, वृत्तिः ॥

B - यद्येवं समभावलक्षणं सामायिकं कथं तद्वतः क्वचित् क्रिया ? इत्यत्राह -

किरिया उ दंडजोगेण चक्रभ्रमणं व होई एयस्स । आणाजोगा पुव्वाणुवेहओ चेव णवरं ति ॥१९॥

वृ० - क्रिया पुनः क्वचिद् भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिरूपा दण्डयोगेन चक्रभ्रमणवद् भवति 'एतस्य' सामायिकवतः
आज्ञायोगात्, यथेह चक्रमचेतनत्वाद् राग-द्वेषरहितं भ्रमणाऽभ्रमणयोस्तुल्यवृत्ति दण्डयोगाद् भ्रमति एवमयं
सामायिकवांस्तथाक्लिष्टकर्मविगमाद् विशुद्धभावयोगेन भिक्षाटनाऽनटनयोः समवृत्तिरेवाऽऽज्ञायोगाददतीति
हृदयम् । प्रवृत्तावाज्ञायोगेन तथाक्रियायामपि तद्योगे तु द्रव्यत्वप्रसङ्गात्, एकदोषयोगद्वयाभावात्, वीतरागस्य
वा तद्योगात् क्षायिकज्ञानीपपत्तेः, आज्ञायोगस्य च क्षायोपशमिकत्वाद् न युक्तिमदटनादीति विभ्रमापोहायोपच-
यमाह - 'पूर्वानुवेधतश्चैव' - दण्डयोगाभावेऽपि तत्सामर्थ्यविशेषतश्चक्रभ्रमणवदेवाऽऽज्ञायोगाभावेऽपि तत्पू-
र्वानुवेधत एवाटनादि नवरमिति, एवं न कश्चिद् दोषः । इति गाथार्थः ॥१९॥ - योगशतकम् सवृत्तिकम् ॥

9 - तुला -

A - अन्नं च जिणमयमि चउव्विहं वन्नियं अणुद्वाणं । पीडजुयं भत्तिजुयं, वयणपहाणं असंगं च ॥८८७॥
जं कुणओ पीडरसो, वड्डइ जीवस्स उजुसहावस्स । बालाईण व रयणे, पीडअणुद्वाणमेयं तु ॥८८८॥
बहुमाणविसेसाओ मंदविवेगस्स भव्वजीवस्स । पुव्विलसमं करणं, भत्तिअणुद्वाणमाहंसु ॥८८९॥
तुल्लं पि पालणाई, जाया-जणणीण पीड-भत्तिगयं । पीई-भत्तिसु(जु)याणं, भेओ नेओ तहेहं पि ॥८९०॥
जो पुण जिणगुण (?गण) चेईसुत्तविहाणेण वंदणं कुणइ । वयणाणुद्वाणमिणं, चरित्तिणो होइ नियमेण

॥८९१॥

जं पुण अब्भासरसा, सुयं विणा कुणइ फलनिरासंसो । तमसंगाणुद्वाणं, विन्नयं निउणदंसीहिं ॥८९२॥
कुंभारचक्रभ्रमणं, पढमं दंडा तओ वि तयभावे । वयणा-ऽसंगाणुद्वाणभेयकहणे इमं नायं ॥८९३॥
पढमं भावलवाओ पायं बालाइयाण संभवइ । ततो वि उत्तरुत्तरसंपत्ती नियमओ होइ ॥८९४॥
तम्हा चउव्विहं पि हु, नेयमिणं पढमरूवगसमाणं । जम्हा मुणीहिं सव्वं, परमपयनिवंधणं भणियं ॥८९५॥
बीयगरूवसमं पि हु, सम्माणुद्वाणकारणत्तेण । एगंतेण नु दुडुं, पुव्वायरिया जओ बेति ॥८९६॥

- चैत्ववन्दनमहाभाष्यम् ॥

B - सम्बोधप्रकरणग्रन्थमध्येऽपि देवस्वरूपाधिकारे गाथा-२३२ तः २४० अन्नं इत्यादि उर्ध्वदर्शित-
स्वरूपेण सन्ति । ता अपि द्रष्टव्याः ।

- समा० ॥

आलंबणं पि एयं, रूचमरूची य इत्थ परमुत्ति ।

तद्गुणपरिणइरूवो, सुहुमो अणालंबणो नाम ॥१९॥

(छाया : आलम्बनमपि^१ एतत्^२ रूपी^३ अरूपी च^४ अत्र^३ परमः^४ इति^५ ।

तद्गुणपरिणतिरूपः^६ सूक्ष्मः^७ अनालम्बनः^८ नाम^९ ॥)

‘आलंबणं पि’ ति । आलम्बनमपि एतत् प्राकरणिकबुद्धिसन्निहितं, अत्र योगविचारे, ‘रूपि’ सम-
वसरणस्थजिनरूपतत्प्रतिमादिलक्षणम्, च पुनः, अरूपी परमः सिद्धात्मा, इत्येवं द्विविधम् । तत्र तस्य
अरूपिपरमात्मलक्षणस्यालम्बनस्य ये गुणाः केवलज्ञानादयस्तेषां परिणतिः - समापत्तिलक्षणा तथा
रूप्यत इति तद्गुणपरिणतिरूप सूक्ष्मोऽतीन्द्रियविषयत्वादनालम्बनो नाम योगः, अरूप्यालम्बन-
स्येषदालम्बनत्वेन ‘अलवणा यवांगुः’ इत्यत्रेवात्र नज्यदप्रवृत्तेरविरोधात् । ‘सुहुमो आलंबणो नाम’
ति क्वचित् पाठस्तत्रापि सूक्ष्मालम्बनो नामैष योगस्ततोऽनालम्बन एवेति भाव उन्नेयः, उक्तं
चात्राधिकारे चतुर्दशषोडशके ग्रन्थकृतैव -

“सालम्बनो निरालम्बनश्च योगः परो द्विधा ज्ञेयः ।

जिनरूपध्यानं खल्वाद्यस्तत्तत्त्वगस्त्वपरः ॥१९॥”

सहालम्बनेन-चक्षुरादिज्ञानविषयेण प्रतिमादिना^१ वर्तत इति सालम्बनः । आलम्बनात्-विषयभावा-

[1] - वृ० - य० आमूलमिदं योगमार्गस्येत्युक्तं, तत्र कतिविधो योग इत्याह -

सह आलम्बनेन चक्षुरादिज्ञानविषयेण प्रतिमादिना वर्तत इति सालम्बनो निरालम्बनश्चालम्बनाद्विषय-
भावापत्तिरूपान्निष्कान्तो निरालम्बनो यो हि छद्मस्थेन ध्यायते न च स्वरूपेण दृश्यते तद्विषयो निरालम्बन
इति यावत् । योगो ध्यानविशेषः परः प्रधानो द्विधा ज्ञेयो द्विविधो वेदितव्यः । जिनरूपस्य समवसरणस्थि-
तस्य ध्यानं चिन्तनं ‘खलु’ शब्दो वाक्यालङ्कारे आद्यः प्रथमः सालम्बनो योगः । तस्यैव जिनस्य तत्त्वं
केवलजीवप्रदेशसङ्घातरूपं केवलज्ञानादिस्वभावं तस्मिन् गच्छतीति तत्तत्त्वगः तुरेवकारार्थोऽपरोऽनालम्बनः
मुक्तपरमात्मस्वरूपध्यानमित्यर्थः ॥१९॥

उ० - आमूलमिदं योगमार्गस्येत्युक्तम्, तत्र कतिविधो योग इत्याह -

सालम्बन इत्यादि । सहालम्बनेन चक्षुरादिज्ञानविषयेण प्रतिमादिना वर्तत इति सालम्बनो निरालम्बनश्चाल-
म्बनाद्विषयभावापत्तिरूपान्निष्कान्तो यो हि छद्मस्थेन ध्यायते न च स्वरूपेण दृश्यते योगो ध्यानविशेषः परः
प्रधानो द्विधा ज्ञेयः जिनरूपस्य समवसरणस्थस्य ध्यानं चिन्तनं ‘खलु’ शब्दो वाक्यालङ्कारे आद्यः प्रथमो
योगः सालम्बनः तस्यैव जिनस्य तत्त्वं केवलजीवप्रदेशसङ्घातरूपं केवलज्ञानादिस्वभावं तस्मिन् गच्छतीति
तत्तत्त्वगः तुरेवकारार्थोऽपरो द्वितीयः शुद्धपरमात्मगुणध्यानं निरालम्बनमित्यर्थः ॥१९॥ - षोडशक-१४, वृत्तिः ॥

[2] - तुला - भगवद्बिम्बे हृदि धृते भगवद्रूपानुस्मरणं, तद्वचने च क्षीणकिल्बिषत्वात्त्रैश्वयिकद्रव्यगुणपर्याय

पत्तिरूपात्रिष्क्रान्तो निरालम्बनः यो हि छद्मस्थेन ध्यायते न च स्वरूपेण दृश्यते तद्विषयो निरालम्बन इति यावत् । जिनरूपस्य समवसरणस्थस्य ध्यानं खलु आद्यः सालम्बनो योगः । तस्यैव जिनस्य तत्त्वं केवलजीवप्रदेशसङ्घातरूपं केवलज्ञानादिस्वभावं तस्मिन् गच्छतीति तत्तत्त्वगः, तुः एवार्थे, अपरः अनालम्बनः, अत्रारूपितत्त्वस्य स्फुटविषयत्वाभावादनालम्बनत्वमुक्तम् ।

अधिकृतग्रन्थगाथायां च विषयतामात्रेण तस्यालम्बनत्वमनूद्यापि तद्विषययोगस्येदालम्बनत्वादनालम्बनत्वमेव प्रासाधीति फलतो न कश्चिद्विशेष इति स्मर्तव्यम् ।

अयं चानालम्बनयोगः -

३“शास्त्रसन्दर्शितोपाय-स्तदतिक्रान्तगोचरः ।

शक्त्युद्रेकाद्विशेषेण, सामर्थ्याख्योयमुत्तमः ॥” [योगदृष्टि-५]

इतिश्लोकोक्तस्वरूपक्षपंकश्रेणीद्वितीयापूर्वकरणभाविशायोपशमिकक्षान्त्यादिधर्मसंन्यासरूप-सामर्थ्ययोगतो निस्सङ्गानवरतप्रवृत्ता या परतत्त्वदर्शनेच्छा तल्लक्षणो मन्तव्यः आह च -

४“सामर्थ्ययोगतो या, तत्र दिवृक्षेत्पसङ्गशक्त्याद्या ।

साऽनालम्बनयोगः, प्रोक्तस्तददर्शनं यावत् ॥” [षो० १५-८]

साम्यपर्यालोचनायां 'त्वमहं अहं त्वमि' त्यभेदज्ञानं समापत्तिरूपं भवति । तत्र चान्तर्जल्पे युष्मदस्मत्पदे उल्लिख्येते, ततश्च भिन्नत्वेन ज्ञातयोरभेदस्यायोग्यत्वज्ञाने युष्मदस्मत्पदयोर्वेदान्तिरीत्याऽखण्डब्रह्मणि जहदज-हल्लक्षणायामन्तर्जल्पजं निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपं ज्ञानमाविर्भवति । भेदनयार्थव्युत्क्रान्ताभेदग्राहिद्रव्यार्थाप-योगेन वा । सोऽयमनालम्बनयोगश्चरमावञ्चकयोगप्रातिभमहिम्ना यद्दर्शनाद् भवति, सा भगवत्प्रतिमा परमोपकारिणी, तद्गुणवर्णने योगीन्द्रा अपि न क्षमाः । इत्यावेदितं भवति । - प्रतिमाशतकवृत्तिः गा. ९९ ॥

[३] - वृ० - शास्त्रसन्दर्शितोपायः इति सामान्येन शास्त्राभिहितोपायः, सामान्येन शास्त्रे तदभिधानात् । तदतिक्रान्तगोचर इति शास्त्रातिक्रान्तविषयः । कृत इत्याह शक्त्युद्रेकात् इति शक्तिप्राबल्यात् । विशेषेण इति न सामान्येन शास्त्रातिक्रान्तगोचरः, सामान्येन फलपर्यवसानत्वाच्छास्त्रस्य । सामर्थ्याख्योऽयं इति सामर्थ्य-योगाभिधानोऽयं योगः उत्तमः सर्वप्रधानः, तद्भावभावित्वात्, अक्षेपेण प्रधानफलकारणत्वादिति ॥५॥

एतत्समर्थनायैवाह -

सिद्ध्याख्यपदसम्प्राप्तिहेतुभेदा न तत्त्वतः । शास्त्रादेवावगम्यन्ते, सर्वथैवेह योगिभिः ॥६॥

वृ० - सिद्ध्याख्यपदसम्प्राप्तिहेतुभेदा मोक्षाभिधानपदसम्प्राप्तिकारणविशेषाः सम्यग्दर्शनादयः । किमित्याह न तत्त्वतः न तत्त्वभावेन परमार्थतः, शास्त्रादेवावगम्यन्ते । न चैवमपि शास्त्रवैयर्थ्यमित्याह, सर्वथैवेह योगिभिः इति सर्वैरेव प्रकारैरिहलोके साधुभिः, अनन्तभेदत्वात्तेषामिति ॥६॥ - योगदृष्टिसमुच्चयः सवृत्तिः ॥

[४] - वृ० य० - कः पुनर्निरालम्बनयोगः कियन्तं कालं भवतीत्याह -

तत्र परतत्त्वे द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा, इति एवंस्वरूपा या असङ्गशक्त्या निरभिष्वङ्गाविच्छिन्नप्रवृत्त्या, आढ्या-पूर्णा, सा परमात्मदर्शनेच्छा अनालम्बनयोगः, परतत्त्वस्यादर्शनं अनुपलम्भं यावत्, परमात्मस्वरूपदर्शने तु केवलज्ञानेनानालम्बनयोगो न भवति, तस्य तदालम्बनत्वात् ।

अलब्धपरतत्त्वस्तल्लाभाय ध्यानरूपेण प्रवृत्तो ह्यनालम्बनयोगः, स च क्षपकेण धनुर्धरेण क्षपकश्रेण्याख्यधनुर्दण्डे लक्ष्यपरतत्त्वाभिमुखं तद्वेधाविसंवादितया व्यापारितो यो बाणस्तत्स्थानीयः, यावत्तस्य न मोचनं तावदनालम्बनयोग व्यापारः, यदा तु ध्यानान्तरिकाख्यं तन्मोचनं तदाऽविसंवादितत्पतनमात्रादेव लक्ष्यवेध इतीषुपातकल्पः सालम्बनः केवलज्ञानप्रकाश एव भवति, न त्वनालम्बनयोगव्यापारः, फलस्य सिद्धत्वादिति निर्गलितार्थः । आह च -

“तत्राप्रतिष्ठितोऽयं, यतः प्रवृत्तश्च तत्त्वतस्तत्र ।

सर्वोत्तमानुजः खलु, तेनानालम्बनो गीतः ॥” [षो० १५-९]

सामर्थ्ययोगतः शास्त्रोक्तत्वात् क्षपकश्रेणीद्वितीयाऽपूर्वकरणभाविनः सकाशात् । सामर्थ्ययोगस्वरूपं चेदम् । “शास्त्रसन्दर्शितोपायस्तदतिक्रान्तगोचरः । शक्त्युद्रेकाद्विशेषेण सामर्थ्याख्योऽयमुत्तमः” ॥ (यो.दृ. ५) या तत्र परतत्त्वे द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा इत्येवंस्वरूपाऽसङ्गा चासौ शक्तिश्च निरभिष्वङ्गाऽनवरतप्रवृत्तिस्तयाढ्या परिपूर्णा दिदृक्षा । सा परमात्मविषयदर्शनेच्छा अनालम्बनयोगः प्रोक्तस्तद्वेदिभिस्तस्य परतत्त्वस्यादर्शनमनुपलम्भस्तद्वावत् परमात्मस्वरूपदर्शने तु केवलज्ञानेन अनालम्बनयोगो न भवति । तस्य तदालम्बनत्वात् ॥८॥

उ० - कः पुनरनालम्बनयोगः कियन्तं च कालं भवतीत्याह - सामर्थ्येत्यादि । सामर्थ्ययोगतः “शास्त्रसन्दर्शितोपायस्तदतिक्रान्तगोचरः । शक्त्युद्रेकाद्विशेषेण सामर्थ्याख्योऽयमुत्तमः” इत्येवमुक्तलक्षणात् क्षपकश्रेणीद्वितीयापूर्वकरणभाविनः सकाशात् या तत्र परतत्त्वे दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा इत्येवंस्वरूपाऽसङ्गा निरभिष्वङ्गा शक्तिरनवरतप्रवृत्तिस्तयाढ्या परिपूर्णा सा परमात्मविषयदर्शनेच्छाऽनालम्बनयोगः प्रोक्तः तद्वेदिभिस्तस्य परतत्त्वस्यादर्शनमनुपलम्भस्तद् यावत्परमात्मस्वरूपदर्शने तु केवलज्ञानेऽनालम्बनयोगो न भवति दृष्टस्य तस्य तदालम्बनीभावात् ॥८॥

- षोडशक-१५, वृत्तिः ॥

5 - वृ० य० - कथं पुनरनालम्बनोऽयमित्याह -

तत्र परतत्त्वेऽप्रतिष्ठितोऽलब्धप्रतिष्ठः अयमनालम्बनो यतो यस्मात्प्रवृत्तश्च ध्यानरूपेण तत्त्वतो वस्तुतस्तत्र परतत्त्वे सर्वोत्तमानुजः खलु सर्वोत्तमस्य योगस्यानुजः प्रागनन्तरवर्ती तेन कारणेनाऽनालम्बनो गीतः कथितः ॥९॥

उ० - परतत्त्वदिदृक्षाया अनालम्बनयोगत्वे उपपत्तिमाह - तत्रेत्यादि । तत्र परतत्त्वेऽप्रतिष्ठितोऽलब्धप्रतिष्ठोऽयं परमात्मदिदृक्षाख्यो योगो यतो यस्मात् प्रवृत्तश्च ध्यानरूपेण तत्त्वतो वस्तुतस्तत्र परतत्त्वे तदाभिमुख्याप्रच्यवात् सर्वोत्तमस्य योगनिरोधाख्यनिखिलतिशायियोगस्याऽनुजः प्रागनन्तरवर्ती खलु तेन कारणेनानालम्बनोऽनालम्बनयोगो गीतः कथितः पुरा विद्वद्धिः । स्यादेतत्परतत्त्वदिदृक्षाया अप्यपरतत्त्वदर्शनं यावद-

६“द्रागस्मात्तद्दर्शन-मिषुपातज्ञातमात्रतो ज्ञेयम् ।

एतच्च केवलं तत्, ज्ञानं यत्तत्परं ज्योतिः ॥” [षो० १५-१०]

तत्र परतत्त्वे, अप्रतिष्ठितः अलब्धप्रतिष्ठः, सर्वोत्तमस्य योगस्य अयोगाख्यस्य, १अनुजः पृष्ठभावी । तद्दर्शनं परतत्त्वदर्शनं, एतच्च परतत्त्वदर्शनं, केवलं सम्पूर्णं, तत् प्रसिद्धं यत् तत् केवलज्ञानं, परं प्रकृतं ज्योतिः ।

स्यादत्र कस्यचिदाशङ्का - इषुपातज्ञातात् परतत्त्वदर्शने सति केवलज्ञानोत्तरमनालम्बन योगप्रवृत्तिर्मा भूत्, सालम्बनयोगप्रवृत्तिस्तु विशिष्टतरा काचित् स्यादेव, केवलज्ञानस्य लब्धत्वेऽपि मोक्षस्याद्यापि योजनीयत्वात् ।

मैवम्, केवलिनः स्वात्मनि मोक्षस्य योजनीयत्वेऽपि ज्ञानाकाङ्क्षाया अविषयतया ध्यानानालम्बनत्वात् क्षपकश्रेणिकालसम्भविशिशिष्टतरयोगप्रयत्नाभावादावर्जीकरणो^८त्तरयोगनिरोधप्रयत्नाभावाच्चा-
नालम्बनत्वापत्तिरपरतत्त्वस्य दृष्टत्वाभ्युपगमे च ध्यानानुपपत्तिरिति, मैवं । अपरतत्त्वे प्रतिभाद्यालम्बनद्वारा सामान्यतो दृष्टेऽपि विशेषदर्शनाय ध्यानोपपत्तेः परम्परयालम्बनवत्त्वेन च सालम्बनत्त्वव्यपदेशात्परतत्त्वे तु केनापि द्वारेण दर्शनाभावादानालम्बनत्वोपपत्तेः ॥९॥

- षोडशक-१५, वृत्तिः ॥

6 - वृ० य० - किं पुनरनालम्बनाद्भवतीत्याह -

द्राक् शीघ्रमस्मात्प्रस्तुतादनालम्बनात्तद्दर्शनं परतत्त्वदर्शनमिषोः पातस्तद्विषयं ज्ञातमुदाहरणं तन्मात्रादिषु-
पातज्ञातमात्रतो ज्ञेयं दर्शनम् । एतच्च परतत्त्वदर्शनं केवलं सम्पूर्णं, तदिति तत्प्रसिद्धं ज्ञानं केवलज्ञानमित्यर्थः
यत्तत्केवलज्ञानं परं प्रकृतं ज्योतिः प्रकाशरूपम् । इषुपातोदाहरणं च । यथा केनचिद्धनुद्धरेण लक्ष्याभिमुखे बाणे
तदविसंवादिनि प्रकल्पिते यावत्तस्य बाणस्य न विमोचनं तावत्तत्प्रगुणतामात्रेण तदविसंवादित्वेन च समानोऽ-
नालम्बनो योगो यदा तु तस्य बाणस्य विमोचनं लक्ष्याविसंवादिपतनमात्रादेव लक्ष्यवेधकं तदा अनालम्ब-
नोत्तरकालभावी तत्पातकल्पः सालम्बनः केवलज्ञानप्रकाश इत्यनयोः साधर्म्यमङ्गीकृत्य निदर्शनम् ॥१०॥

उ० - किं पुनरनालम्बनाद्भवतीत्याह - द्रागित्यादि । द्राक् शीघ्रमस्मादनालम्बनयोगात्तद्दर्शनं परतत्त्वदर्शन-
मिषुपातस्य बाणपतनस्य ज्ञातमुदाहरणं तन्मात्रतो ज्ञेयम् । एतच्च परतत्त्वदर्शनं केवलं सम्पूर्णं तत्प्रसिद्धं ज्ञानं
यत्तत्केवलज्ञानं परं प्रकृतं ज्योतिः प्रकाशरूपम् । इषुपातोदाहरणं चैतद् । यथा केनचिद्धनुद्धरेण लक्ष्याभिमुखेन
तदविसंवादितया च बाणो व्यापारितो यावत्तस्य बाणस्य न विमोचनं तावत्तत्प्रगुणतामात्रेण तदविसंवादि-
त्त्वेन च समोऽनालम्बनयोगः । यदा तु तस्य बाणस्य मोचनलक्ष्याऽविसंवादिपतनमात्रादेव सुतरां लक्ष्यवेध
एवं यदानालम्बनध्यानमोचनं ध्यानान्तरिकायां तदैव परतत्त्ववेधकल्पः केवलप्रकाश इति ॥१०॥

- षोडशक-१५, वृत्तिः ॥

7 - अनु - पूर्व योगः यस्य स अनुयोगी ।

- सम्पा० ॥

अनुजः प्रागनन्तर्वर्ती ॥

- षोडशक-१५, श्लोक-१५ वृत्तिः ॥

8 - अथ विनेयजनानुग्रहाय केवलिसमुद्घातस्वरूपमभिधीयते - तत्र सम्यग्-अपुनर्भावेन उत्-प्रावत्येन

वर्तनकेवलिव्यापारस्य ध्यानरूपत्वाभावादुक्तान्यतरयोगपरिणतेरेव ध्यानलक्षणत्वात् ।^१

आह च महाभाष्यकारः -

कर्मणो हननं-घातः प्रलयो यस्मिन् प्रयत्नविशेषे स समुद्धातः । अयं च केवलिसमुद्धातोऽष्टसामयिकः, तं च प्रारम्भमाणः प्रथममेवाऽऽयोजिकाकरणमान्तर्माहूर्तिकमुदीरणावल्किायां कर्मप्रक्षेपव्यापाररूपमभ्येति । अथाऽऽयोजिकाकरणमिति कः शब्दार्थः ? उच्यते - “आङ् मर्यादायाम्” आ - मर्यादाया केवलिदृष्टया योजनं शुभानां योगानां व्यापारणमायोजिका, “भावे” (सि. ५-३-१२२) णकः, तस्याः करणमायोजिकाकरणम् । आह च -
‘कइसमइए णं भंते ! आओजीकरणे पन्नत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जसमइए अंतोमुहुत्तिए आओजीकरणे पन्नत्ते’ ॥ (प्रज्ञापनापत्र-६०१-१) - षडशीतिनामा चतुर्थः क्रमग्रन्थः, गा. २९ ॥

9 - तुला - A -

द्वितीयापूर्वकरणे प्रथमस्तात्त्विको भवेत् । आयोज्यकरणादूर्ध्वं द्वितीय इति तद्विदः ॥१२॥

वृ० - xxx आयोज्यकरणं केवलाभोगेनाचिन्त्यवीर्यतया भवोपप्राहिकर्माणि तथा व्यवस्थाप्य तत्क्षपणव्यापारणं शैलेश्यवस्थाफलं तत ऊर्ध्वं द्वितीयो योगसञ्ज्ञाससंज्ञित इति तद्विदोऽभिदधति शैलेश्यवस्थायां कायादियोगानां सञ्ज्ञासेनायोगाख्यस्य सर्वसञ्ज्ञासलक्षणस्य सर्वोत्तमस्य योगस्य प्राप्तेरिति ॥१२॥

- द्वा. द्वा., १९ - योगविवेकद्वित्रिशिका सवृत्तिः ॥

B - वृ० - xxx आयोज्यकरणादूर्ध्वं इति केवलाभोगेनाऽचिन्त्यवीर्यतया ‘योज्य’ - तथातथातत्कालक्षपणीयत्वेन भवोपप्राहिकर्मणस्तथावस्थानभावे ‘करणं’ कृतिरायोज्यकरणं शैलेश्यवस्थाफलमेतत् । अत एवाह ‘द्वितीय इति तद्विदः’ योगसञ्ज्ञाससंज्ञितः सामर्थ्ययोग इति तद्विदोऽभिदधति शैलेश्यवस्थायामस्य भावात् । सर्वमिदमागमिकं वस्तु, तथा चैतत्संवाद्यार्षम् -
करणं अहापवत्तं, अपुव्वमणियाट्टिमेव भव्व्वाणं । इयरेसिं पढमं चिय, भण्णइ करणं ति परिणामो ॥१॥
जा गण्ठी ता पढमं, गण्ठि समइच्छओ भवे बीयं । अणियट्टीकरणं पुण, सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥२॥
गण्ठि ति सुदुब्भेओ, कक्खडघणरुडगूढगण्ठि व्व । जीवस्स कम्मजणिओ, घणरागहोसपरिणामो ॥३॥
एत्तो विवज्जओ खलु, भिन्ने एयम्मि सम्मणाणं तु । धोवं पि सुपरिसुद्धं सञ्चासम्मोहहेउ ति ॥४॥
सम्मत्तंमि उ लद्धे, पल्लियपुहत्तेण सावओ होइ । चरणोवसमखयाणं, सागरसंखन्तरा होन्ति ॥५॥
(एतासां विशेषार्थो विशेषावश्यकभाष्य ११९२ आदिगाथाविवरणे ।) इत्यादि लेशतः परिभाषितार्थमेतत् ॥१०॥ - योगदृष्टिसमुच्चयः, गाथा-१० वृत्तिः ॥

यत आयोज्यकरणादूर्ध्वं द्वितीयः -

अतस्त्वयोगो योगानां, योगः पर उदाहृतः । मोक्षयोजनभावेन, सर्वसञ्ज्ञासलक्षणः ॥११॥

वृ० - अत एव शैलेश्यवस्थायां योगसञ्ज्ञासात्कारणात् अयोगो - योगभावः योगानां - मित्रादीनाम्, ‘मध्य’ इति गम्यते, किमित्याह योगः परः - प्रधानः ‘उदाहृतः’ इति । कथमित्याह - ‘मोक्षयोजनभावेन’ हेतुना योजनाद्योग इति कृत्वा, स्वरूपमस्याह - ‘सर्वसञ्ज्ञासलक्षणः’ - अधर्मधर्मसंन्यासयोरप्यत्र परिशुद्धि-भावादिति ॥१॥ - योगदृष्टिसमुच्चयः सवृत्तिः ॥

10^० सुदृढप्पयत्तवावारणं गिरोहो व विज्जमाणाण ।

झाणं करणाण मयं, ण उ चित्तगिरोहमित्तागं ॥” [विशेषावश्यक भाष्य-३०७१]

(छाया : सुदृढप्रयत्नव्यापारणं निरोधो विद्यमानानाम् ।

ध्यानं करणानां मतं न तु चित्तनिरोध-मात्रम्) इति ।

10 -अत्र प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरत्राह -

झाणं मणोविसेसो तदभावे तस्स संभवो कत्तो । भण्णइ भणियं झाणं समए तिविहेवि करणमि

॥३०७०॥

वृ० - ननु । 'ध्यै चिन्तायाम्' इति वचनाद् मनोविशेषो मनसः कापि निश्चल्य चिन्तावस्थैव (प्र० ... चित्ता-वस्थैव) ध्यानमुच्यते । मनश्च "अमनस्काः केवलिनः" इति वचनात् तस्य नास्ति । ततस्तदभावे मनसोऽसत्त्वे तस्य ध्यानस्य केवलिनः कृतः सम्भवः ? । अतः 'तनुरोहारंभाओ' (गा. ३०६९) इत्याद्यद्यटमानमेवेति । सूरिराह-भण्यतेऽत्रोत्तरम् - 'भङ्गियसुयं गुणतो वड्डइ तिविहं वि झाणमि' इत्यादिवचनात् त्रिविधेऽपि मनो-वाक्-कायलक्षणे करणे समये सिद्धान्ते ध्यानं भणितमेव । ततो मनोविशेष एव ध्यानमित्यनैकान्तिकम्, वाक्-काय-व्यापारेऽपि ध्यानस्योक्तत्वादिति भावः ॥३०७०॥

यतः परिभाषा -

सुदृढप्पयत्तवावारणं निरोहो व विज्जमाणाणं । झाणं करणाण मयं न उचित्तनिरोहमित्तागं ॥३०७१॥

वृ० - यतश्च मनो-वाक्-कायलक्षणानां करणानां सुदृढप्रयत्नेन व्यापारणम् विद्यमानानां पूर्वोक्तक्रमेण निरोधो वा ध्यानं भगवतां मतम्, न पुनश्चित्तनिरोधमात्रकम्, ध्यैधातोरनेकार्थत्वात्, करणनिरोधार्थेऽपि वर्तनादिति ॥३०७१॥

ततश्च -

होञ्ज न मणोमयं वाइयं च झाणं जिणस्स तदभावे । कायनिरोहपयत्तस्सभावमिह को निवारेइ ? ॥३०७२॥

वृ० - तदभावे मनसोऽभावे 'जिनस्य' केवलिनो मनोमयं मनोविशेषरूपम्, तथा, मनःपूर्वकत्वाद् विशिष्टवचसो वाचिकं च ध्यानं न भवेत्, तद् मा भूत्, यत् पुनः कायनिरोधप्रयत्नस्वभावं ध्यानमिह, तत् तस्य को निवारयति ? न कोऽपीति ॥३०७२॥

अपि च -

जइ छउमत्थस्स मणोनिरोहमेत्तप्पयत्तयं झाणं । कह कायजोगरोहप्पयत्तयं होइ न जिणस्स ? ॥३०७३॥

वृ० - प्रकटार्था ॥३०७३॥

पुनरपि परः प्राहः -

आहाभावे मणसो छउमत्थस्सेव तं न झाणं से । अह तदभावे वि मयं झाणं तं किं न सुत्तस्स ?

॥३०७४॥

वृ० - आह परः - मनसोऽभावे से तस्य केवलिनश्छद्मस्थस्यैकेन्द्रियादेरिव तत् सूक्ष्मक्रियानिवृत्त्यादिकं

स्यादेतद्, यदि क्षपकश्रेणिद्वितीयापूर्वकरणभावी सामर्थ्ययोग एवानालम्बनयोगो ग्रन्थकृताऽभिहितस्तदा तदप्राप्तिमतामप्रमत्तगुणस्थानानामुपरतसकलविकल्पकलोलमालानां चिन्मात्रप्रतिबन्धोपलब्ध-

ध्यानं न घटते । अथ तदभावेऽपि मतं ध्यानम्, ततः सुप्तस्य तत् किं नेष्यते, मनोऽसत्त्वस्य तुल्यत्वात् ? इति

॥३०७४॥

पर एवाचार्यमतमाशङ्क्याह -

अहव मई सुत्तस्स हि न कायरोहप्पयत्तसब्भावो । एवं चित्ताभावे कत्तो य तओ जिणस्सावि ? ॥३०७५॥

होइ वि किंचिम्मत्तं चित्तं सुत्तस्स सब्वाहा न जिणे । जइ सुत्तस्स न ज्ञाणं जिणस्स तं दूरयरएणं ॥३०७६॥

वृ० - अथवा आचार्यस्य मतिः सुप्तस्य स्फुटमेव ज्ञायते न कायनिरोधप्रयत्नसद्भावः, किन्तु तदभाव एव, तत् कृतस्तस्य ध्यानम् ?, जिने त्वस्त्यसाविति तस्य ध्यानं भवत्येव । अत्रोच्यते-नन्वेवं तर्ह्यमनस्कत्वाः चित्ताभावे जिनस्यापि केवलिनः कुतस्तकोऽसौ कायनिरोधप्रयत्नसद्भावः ? भवेद् वाऽद्यापि किञ्चिन्मात्रं चित्तं सुप्तस्यापि, जिने तु केवलिन्यमनस्कत्वात् तत् सर्वथा नास्ति; ततश्च सुप्तस्य यदि न ध्यानमिष्यते, तर्हि जिनस्य तद् दूरतरकेण दूरतरेण नेष्टव्यम्, सर्वथा चित्ताभावेन कायनिरोधप्रयत्नाभावादिति ॥३०७५-३०७६॥

सूरिः प्रतिविधानमाह -

जुत्तं जं छउमत्थस्स करणमेत्ताणुसारिणाणस्स । तदभावम्मि पयत्तोभावो न जिणस्स सो जुत्तो ॥३०७७॥

छउमत्थस्स मणोमेत्तविहियजत्तस्स जइ मयं ज्ञाणं । कह तं जिणस्स न मयं केवलविहियप्पयत्तस्स ? ॥३०७८॥

वृ० - युक्तं यच्छद्यस्थस्य करणमत्र मनः, तन्मात्रानुसारिज्ञानस्य, 'तदभावे' सुप्तावस्थयां मनःकरणभावे, कायनिरोधप्रयत्नाभावः । जिनस्य पुनरसौ न युक्तः, मनोज्ञानाभावेऽपि केवलज्ञानसद्भावादिति । किञ्च, यदि मनोमात्रविहितयत्नस्य छद्यस्थस्य साध्यादेर्मतं ध्यानम्, तर्हि कथं जिनस्य केवलिनः सकललोकावलोक-विलोकनस्वभावकेवलज्ञानविहितप्रयत्नस्य तद् ध्यानं नाभिमतम् ? इति ॥३०७७-३०७८॥

अपि च -

पुव्वप्पओगओ वि य कम्मविणिज्जरणहेउओ वा वि । सदत्थबहुत्ताओ तह जिणचंदागमाओ य ॥३०७९॥

चित्ताभावे वि सया सुहुमोवरयकिरियाइं भन्नति । जीवोवओगसब्भावओ भवत्थस्स ज्ञाणाइं ॥३०८०॥

वृ० - भवस्थस्य केवलिनश्चिन्ताया अभावेऽपि सदा सूक्ष्मक्रियानिवृत्त्युपरतक्रियाप्रतिपातिलक्षणे द्वे ध्याने भण्येते इति सम्बन्धः, इयं च प्रतिज्ञा । हेतुमाह - जीवोपयोगस्वाभाव्यात्-तज्जीवोपयोगस्य तस्यामवस्थायामे-वंविधस्वभावत्वादित्यर्थः तथा, पूर्वप्रयोगात्-पूर्वविहितध्यानसंस्कारादित्यर्थः । तथा, कर्मनिर्जरणहेतुत्वात् ते ध्याने अभिधीयेते, छद्यस्थस्य धर्मध्यानवादिति । तथा, शब्दस्यार्थानां बहुत्वात् ध्यैधातोरनेकार्थत्वादित्यर्थः, तथा जिनागमे भणितत्वादिति ॥३०७९-३०८०॥

अथ प्रेर्यं परिहारं चाह -

जइ अमणस्स वि ज्ञाणं केवलिणो कीस तं न सिद्धस्स ? । भण्णइ जं न पयत्तो तस्स जओ न य निरुद्धव्वं

॥३०८१॥

वृ० - यद्यमनस्कस्यापि केवलिनो ध्यानमिष्यते, तर्हि सिद्धस्य तत् किमिति नाभ्युपगम्यते ? भण्यतेऽत्रो-

रत्नत्रयसाम्राज्यानां जिनकल्पिकादीनामपि निरालम्बनध्यानमसङ्गताभिधानं स्यादिति ।

मैवम् - यद्यपि तत्त्वतः परतत्त्वलक्ष्यवेधाभिमुखस्तदविसंवादी सामर्थ्ययोग एव निरालम्बनस्तथापि परतत्त्वलक्ष्यवेधप्रगुणतापरिणतिमात्रादर्वाक्तं परमात्मगुणध्यानमपि मुख्यनिरालम्बनप्रापकत्वादेक-
ध्येयाकारपरिणतिशक्तियोगाच्च निरालम्बनमेव ।

अत एवावस्थात्रयभावने रूपातीतसिद्धगुणप्रणिधानवेलायामप्रमत्तानां शुक्लध्यानांशो निरालम्बनो-
ऽनुभवसिद्ध एव ।

संसारात्मनोऽपि च व्यवहारनयसिद्धमौपाधिकं रूपमाच्छाद्य शुद्धनिश्चयनयपरिकल्पितसहजात्म-
गुणविभावने निरालम्बनध्यानं दुरपह्वमेव, परमात्मतुल्यतयाऽऽत्मज्ञानस्यैव निरालम्बनध्यानांश-
त्वात् तस्यैव च मोहनाशकत्वात् । आह च -

११“जो जाणइ अरिहंते, दव्यत्तगुणत्तपञ्जयत्तेहिं ।

सो जाणइ अप्पाणं, मोहो खलु जाइ तस्स लयं ।।” [प्रवचनसार-१-८०]

(छाया : यो जानात्यर्हतो द्रव्यत्वगुणत्वपर्यायत्वैः ।

स जानात्यात्मानं मोहः खलु याति तस्य लयम्) इति ।

तस्माद्रूपिद्रव्यविषयं ध्यानं सालम्बनं, अरूपविषयं च निरालम्बनमिति¹² स्थितम् ।।१९।।

त्तरम् - यद् यस्मात् तस्य सिद्धस्य करणाभावेन प्रथमो नास्ति, न च योगलक्षणं निरोद्धव्यमस्ति । अतः
प्रयत्नाभावात् प्रयोजनाभावाच्च न सिद्धस्य ध्यानमिति ।।३०८१।।

- विशेषावश्यकभाष्यम् सवृत्तिकम् ।।

११- वृ० - यो । हि नामार्हन्तं द्रव्यत्वगुणत्वपर्यायत्वैः परिच्छिनत्ति स खल्व्वात्मानं परिच्छिनत्ति,
उभयोरपि निश्चयेनाविशेषात् । अर्हतोऽपि पाककाष्ठागर्तकातस्वरस्येव परिस्पष्टामात्मरूपं, ततस्तत्परिच्छेदे
सर्वात्मपरिच्छेदः । तत्रान्वयो द्रव्यं, अन्वयविशेषणं गुणः, अन्वयव्यतिरेकाः पर्यायाः । तत्र भगवत्पहति
सर्वतो विशुद्धे त्रिभूमिकमपि स्वमनसा समयमुत्पश्यन्ति । यश्चेतनोऽयमित्यन्वयस्तद्द्रव्यं, यज्जान्वयाश्रितं
चैतन्यमिति विशेषणं स गुणः, ये चैकसमयमात्रावधृतकालपरिमाणतया परस्परपरावृत्ता अन्वयव्यतिरेकास्ते
पर्यायाश्चिद्विवर्तनाग्रन्थय इति यावत् । अथैवमस्य त्रिकालमप्येककालमाकलयतो मुक्ताफलानीव प्रालम्बे प्रालम्बे
चिद्विवर्ताश्चेतन एव संक्षिप्य विशेषणविशेष्यत्ववासनान्तर्धानाद्धवलिमानमिव प्रालम्बे चेतन एव चैतन्य-
मन्तर्हितं विधाय केवलं प्रालम्बमिव केवलमात्मानं परिच्छिन्दतस्तदुत्तरोत्तरक्षणक्षीयमानकर्तृकर्मक्रियाविभाग-
तया निष्क्रियं चिन्मात्रं भावमधिगतस्य जातस्य मणेरिवाकम्पवृत्तनिर्मलालोकस्यावश्यमेव निराश्रयतया
मोहतमः प्रलीयते । यद्येवं लब्धो मया मोहवाहिनीविजयोपायः ।।८०।। - प्रवचनसार, १-८० वृत्तिः ।।

१२-इह विक्षिप्तं यातायातं श्लिष्टं तथा सुलीनं च । चेतश्चतुःप्रकारं तज्ज्ञचमत्कारकारि भवेत् ।।२।।

अथ निरालम्बनध्यानस्यैव फलपरम्परामाह -

एयम्मि मोहसागर-तरणं सेढी य केवलं घेव ।

तत्तो अजोगजोगो, कमेण परमं च निव्वाणं ॥२०॥

(छाया : एतस्मिन्^१ मोहसागरतरणं^२ श्रेणिः^३ च केवलमेव^४ ।

ततश्च^५ अयोगयोगः^६ क्रमेण^७ परमं^८ च निर्वाणं^९ ॥)

एयम्मिति । एतस्मिन् निरालम्बनध्याने लब्धे, मोहसागरस्य दुरन्तरागादिभावसन्तानसमुद्रस्य तरणं भवति । ततश्च श्रेणिः क्षपकश्रेणिर्निर्व्यूढा भवति, सा ह्यध्यात्मादियोगप्रकर्षगर्भिताशयविशेषरूपा^१ ।

विक्षिप्तं चलमिष्टं यातायातं च किमपि सानन्दम् । प्रथमाभ्यासे द्वयमपि विकल्पविषयग्रहं तत् स्यात् ॥३॥

श्लिष्टं स्थिरसानन्दं सुलीनमतिनिश्चलं परानन्दम् । तन्मात्रकविषयग्रहमुभयमपि बुधैस्तदाभ्यातम् ॥४॥

एवं क्रमशोऽभ्यासावेशाद् ध्यानं भवेन्निरालम्बनम् । समरसभावं यातः परमानन्दं ततोऽनुभवेत् ॥५॥

1 - तुला - A - अत्रैव मतान्तरमाह -

समाधिरेष एवान्यैः, सम्प्रज्ञातोऽभिधीयते । सम्यक्प्रकर्षरूपेण, वृत्त्यर्थज्ञानतस्तथा ॥४१९॥

वृ० - समाधिरेष एवाध्यात्मादियोगः अन्यैस्तीर्थान्तरीयैः सम्प्रज्ञातः सम्प्रज्ञातनामाऽभिधीयते । कुत इत्याह सम्यक् - यथावत् प्रकर्षरूपेण-सवितर्कनिश्चयात्मकेन, वृत्त्यर्थज्ञानतः वृत्तीनां नरनारकाद्यात्मपर्यायाणां-मर्थानां द्वीपाचलजलधिप्रभृतीनां ज्ञानतो - विकल्पात् 'तथा' तेन प्रकारेण । यतः सम्यक् प्रकृष्टं वृत्त्यर्थज्ञानं तत्रकारमत्रास्ति ततोऽसौ समाधिः सम्प्रज्ञात इत्युच्यते इति ॥४१९॥

अथैतत्समाधिफलमाह -

एवभासाद्य चरमं, जन्माऽजन्मत्वकारणम् । श्रेणिमाप्य ततः क्षिप्रं, केवलं लभते क्रमात् ॥४२०॥

वृ० - एवमुक्तरूपेण समाधिना समाहितः सन् आसाद्य-क्रमेणोपलभ्य चरमं अपश्चिमम् जन्म-भवम् अविद्यमानजन्माऽजन्मा तद्भावोऽजन्मत्वं तस्य कारणं-हेतुम् श्रेणिं-क्षपकश्रेणिलक्षणम् आप्य लब्ध्वा ततःप्राप्तेरन्तरम् क्षिप्रमचिरेण केवलं ज्ञानं दर्शनं च लभते क्रमात् ॥४२०॥ - योगबिन्दुः सवृत्तिः ॥

B - वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्सम्प्रज्ञातः ॥१९-१७॥

भाष्यम् - अथासम्प्रज्ञातः समाधिः किमुपायः किंस्वभावो वा इति ।

विरामप्रत्याभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥१९-१८॥

भाष्यम् - सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसम्प्रज्ञातः । तस्य परं वैराग्यमुपायः । सालम्बनो ह्यभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पते इति विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आलम्बनीक्रियते, स चार्थशून्यः । तदभ्यासपूर्वं चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्बीजः समाधिरसम्प्रज्ञातः ॥

एष एव सम्प्रज्ञातः समाधि-स्तीर्थान्तरीयैर्गीयते,^२ एतदपि सम्यग् - यथावत् प्रकर्षेण सवितर्क-

वृ० उपा० - द्विविधोऽप्ययं अध्यात्म-भावना-ध्यान-समतावृत्तिक्षयभेदेन पञ्चधोक्तस्य योगस्य पञ्चभेदेऽव-
तरति । वृत्तिक्षयो ह्यात्मनः कर्मसंयोगयोग्यतापगमः, स्थूलसूक्ष्मा ह्यात्मनश्चेष्टा वृत्तयः, तासां मूलहेतुः कर्मसं-
योगयोग्यता, सा चाकरणानियमेन ग्रन्थिभेदे उत्कृष्टमोहनीयबन्धव्यवच्छेदेन तत्तद्गुणस्थाने तत्तत्प्रकृत्यात्य-
न्तिकबन्धव्यवच्छेदस्य हेतुना क्रमशो निवर्तते । तत्र पृथक्त्ववितर्कसविचारैकत्ववितर्कविचाराख्यशुक्लध्यान-
भेदद्वये सम्प्रज्ञातः समाधिवृत्त्यर्थानां सम्यग्ज्ञानात् । तदुक्तम् - "समाधिरेष एवान्यैः सम्प्रज्ञातोऽभिधीयते ।
सम्यक्प्रकर्षरूपेण वृत्त्यर्थज्ञानतस्तथा ॥११॥" (४१९ यो. वि.) निर्वितर्कविचारानन्दास्मितानिर्भासस्तु
पर्यायविनिर्मुक्तशुद्धद्रव्यध्यानाभिप्रायेण व्याख्येयः, यत्रयमालम्ब्योक्तम् - "का अरइ ? के आणंदे ? इत्थं पि
अगगहे चरे" (आचा. श्रु-१, अ-३, उद्दे-३) इत्यादि । क्षपकश्रेणिपरिसमाप्तौ केवलज्ञानलाभस्त्वसम्प्रज्ञातः
समाधिः, भावमनोवृत्तीनां ग्राह्यग्रहणाकारशालिनीनामवग्रहादिक्रमेण तत्र सम्यक्परिज्ञानाभावात् । अत एव
भावमनसा संज्ञाऽभावाद् द्रव्यमनसा च तत्सद्भावात्केवली नोसंज्ञीत्युच्यते । तदिदमुक्तं योगविन्दौ - "असम्प्र-
ज्ञात एषोऽपि समाधिर्गीयते परैः । निरुद्धाशेषवृत्त्यादि - तत्स्वरूपानुवेधतः ॥११॥ धर्ममेधोऽमृतात्मा च
भवशत्रु शिवोदयः । सत्त्वानन्दः परश्चेति योज्योऽत्रैवार्थयोगतः ॥२१॥" (४२०-२१) इत्यादि । संस्कार-
शेषत्वं चात्र भवोपग्राहिकर्मांशरूपसंस्कारापेक्षया व्याख्येयम्, मतिज्ञानभेदस्य संस्कारस्य तदा मूलत एव
विनाशात् । इत्यस्मन्मतनिष्कर्ष इति दिक् । - पातञ्जलयोगदर्शन-व्यासभाष्यम् - उपा. श्री यशोविजयविरचितवृत्तिश्च ॥

2 - तुला - सम्प्रज्ञातोऽपरश्चेति द्विधाऽन्यैरयमिष्यते । सम्यक् प्रज्ञायते येन सम्प्रज्ञातः स उच्यते ॥११॥

वृ० - सम्प्रज्ञात इति । सम्प्रज्ञातोऽपरोऽसम्प्रज्ञातश्चेति अन्यैः पातञ्जलैरयं योगो द्विधेष्यते । सम्यक्
संशयविपर्ययानध्यवसायरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते भाव्यस्य स्वरूपं येन स सम्प्रज्ञात उच्यते ॥११॥

वितर्केण विचारेणानन्देनास्मितयान्वितः । भाव्यस्य भावनाभेदात्सम्प्रज्ञातश्चतुर्विधः ॥२१॥

वृ० - वितर्केणेति । वितर्केण विचारेणानन्देनास्मितयाऽन्वितः क्रमेण युक्तः । भाव्यस्य भावनाया
विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशनलक्षणया भेदात् । सम्प्रज्ञातश्चतुर्विधो भवति । तदुक्तम्
'वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्सम्प्रज्ञात इति" (यो. सू. १-१७) ॥२१॥

पूर्वापरानुसन्धानाच्छब्दोल्लेखाच्च भावना । महाभूतेन्द्रियार्थेषु सवितर्कोऽन्यथापरः ॥३॥

वृ० - पूर्वोति । पूर्वापरयोरर्थयोरनुसन्धानाच्छब्दोल्लेखाच्छब्दार्थोपरागाच्च यदा भावना प्रवर्तते महाभूतेन्द्रि-
यलक्षणेष्वर्थेषु स्थूलविषयेषु तदा सवितर्कः समाधिः । अन्यथाऽस्मिन्नेवाल्बन्ने पूर्वापरानुसन्धानशब्दार्थोल्ले-
खशून्यत्वेन भावनायामपरो निर्वितर्कः ॥३॥

तन्मात्रान्तःकरणयोः सूक्ष्मयोर्भावना पुनः । दिक्कालधर्मावच्छेदात् सविचारोऽन्यथापरः ॥४॥

वृ० - तन्मात्रेति । तन्मात्रान्तःकरणयोः सूक्ष्मयोर्भावयोर्दिक्कालधर्मावच्छेदादेशकालधर्मावच्छेदेन भावना
पुनः सविचारः समाधिः । अन्यथा तस्मिन्नेवाल्बन्ने देशकालधर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्रवभासित्वेन भावना-
यामपरो निर्विचारः ॥४॥

यदा रजस्तमोलेशानुविद्धं भाव्यते मनः । तदा भाव्यसुखोद्रेकाश्चिच्छक्तेर्गुणभावतः ॥५॥

निश्चयात्मकत्वेनात्मपर्यायाणामर्थानां च द्वीपादीनामिह ज्ञायमानत्वादर्थतो नानुपपन्नम् ।^३

वृ० - यदेति । यदा रजस्तमसोर्लेशेनानुविद्धं मनोऽन्तःकरणतत्त्वं भाव्यते तदा भाव्यस्य भावनाविषयस्य सुखस्य सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्योद्रेकादाधिकाश्चिच्छक्तेर्गुणभावतोऽनुद्रेकात् ॥५॥

सानन्दोऽत्रैव भण्यन्ते विदेहा बद्धवृत्तयः । देहाहङ्कारविगमात् प्रधानमुपदर्शिनः ॥६॥

वृ० - सानन्द इति । सानन्दः समाधिर्भवत्युक्तहेतुतः । अत्रैव समाधौ बद्धवृत्तयो विदेहा भण्यन्ते । देहाहङ्कारविगमाद् बहिर्विषयावेशनिवृत्तेः । प्रधानमुपदर्शिनः प्रधानपुरुषतत्त्वाविर्भावकाः ॥६॥

सत्त्वं रजस्तमोलेशानाक्रान्तं यत्र भाव्यते । स सास्मितोऽत्र चिच्छक्तिसत्त्वयोर्मुख्यगौणता ॥७॥

वृ० - सत्त्वमिति । यत्र रजस्तमोलेशेनानाक्रान्तं सत्त्वं भाव्यते, स सास्मितः समाधिः । अत्र चिच्छक्तिसत्त्वयोर्मुख्यगौणता । भाव्यस्य शुद्धसत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेश्च उद्रेकात् सत्तामात्रावशेषत्वाच्चात्र सास्मितत्वोपपत्तिः । न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः, यतो यत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयं वेदयते सोऽहङ्कारः, यत्रान्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमेव भाति साऽस्मितेति ॥७॥

अत्रैव कृततोषा ये परमात्मानवेक्षणः । चित्ते गते ते प्रकृतिलया हि प्रकृतौ लयम् ॥८॥

वृ० - अत्रैवेति । अत्रैव सास्मितसमाधावेव ये कृततोषाः परमात्मानवेक्षणः परमपुरुषादर्शिनः, ते हि चित्ते प्रकृतौ लयं गते सति प्रकृतिलया उच्यन्ते ॥८॥

गृहीतुग्रहणग्राह्यसमापत्तित्रयं किल । अत्र सास्मितसानन्दनिर्विचारान्तविश्रमम् ॥९॥

वृ० - गृहीत्रिति । सास्मितसमाधिपर्यन्ते परं पुरुषं ज्ञात्वा भावनायां विवेकख्यातौ गृहीतुसमापत्तिः । सानन्दसमाधिपर्यन्ते ग्रहणसमापत्तिः । निर्विचारसमाधिपर्यन्ते च ग्राह्यसमापत्तिर्विश्रान्तेत्येतदर्थः ॥९॥

- द्वा. द्वा., २० - योगावतारद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

3 - क्षपकश्रेणीभावि तत्पश्चात्भावि च सभेदं शुक्लध्यानस्वरूपं गुणस्थानकक्रमारोहग्रन्थानुसारेण ज्ञायते, तच्चैवं । - सम्पा० ॥

अथ भावस्यैव प्राधान्यमाह -

प्राणायामक्रमप्रौढिरत्र रूढ्यैव दर्शिता । क्षपकस्य यतः श्रेण्यारोहे भावो हि कारणम् ॥५९॥

वृ० - अत्र श्रेण्यारोहे क्षपकश्रेण्यारोहविषये प्राणायामक्रमप्रौढिः पवनाभ्यासक्रमप्रगल्भता रूढ्यैव प्रसिद्धिमात्रतयैव दर्शिता, 'यतः' यस्मात्कारणात् 'हिः' स्फुटं क्षपकस्य भाव एव केवलोद्गमकारणं, न तु प्राणायामादिडम्बरः, यदुक्तं चर्पटिनापि

'नासाकन्दं नाडीवृन्दं, वायोश्चारः प्रत्याहारः । प्राणायामो बीजप्रामो, ध्यानाभ्यासो मन्त्रन्यासः ॥११॥

हृत्पद्मस्थं भ्रूमध्यस्थं, नासाग्रस्थं श्वासान्तःस्थम् । तेजःशुद्धं ध्यानं बुद्धं, ॐकाराख्यं सूर्यप्रख्यम् ॥२॥

ब्रह्माकाशं शून्याभासं, मिथ्याजल्पं चिन्ताकल्पम् । कायाक्रान्तं चित्तभ्रान्तं, त्यक्त्वा सर्वं मिथ्यागर्वम् ॥३॥

गुर्वादिष्टं चिन्तोत्सृष्टं, देहातीतं भावोपेतम् । त्यक्तद्वन्द्वं नित्यानन्दं, शुद्धं तत्त्वं जानीहि त्वम् ॥४॥'

अन्यच्च - 'ॐकाराभ्यसनं विचित्रकरणैः प्रणस्य वायोर्जयात्, तेजश्चिन्तनमात्मकायकमले शून्याम्बरालम्बनम् । त्यक्त्वा सर्वमिदं कलेवरगतं चिन्तामनोविभ्रमं, तत्त्वं पश्यत जल्पकल्पनकलातीतं स्वभावस्थितम् ॥११॥' ॥५९॥

ततश्च केवलमेव केवलज्ञानमेव भवति । अयं चासम्प्रज्ञातः समाधिरिति परैर्गीयते, तत्रापि अर्थतो

अथाद्यशुक्लध्यानस्य नामाह -

सवितर्कं सविचारं, सपृथक्त्वमुदाहृतम् । त्रियोगयोगिनः साधोराद्यं शुक्लं सुनिर्मलम् ॥६०॥

वृ० - त्रियोगयोगिनः साधोः मनोवचःकाययोगवतो मुनेः आद्यं प्रथमं शुक्लध्यानं उदाहृतं प्रोक्तं, तत्कथम्भूतं ? सह वितर्केण वर्तत इति सवितर्कं, सह विचारेण वर्तत इति सविचारं, सह पृथक्त्वेन वर्तत इति सपृथक्त्वं, इति विशेषणत्रयोपेतत्वात् पृथक्त्ववितर्कसविचारनामकं प्रथमं शुक्लध्यानमिति ॥६०॥

अथ तद्विशेषणत्रयस्य स्वरूपमाह -

श्रुतचिन्ता वितर्कः स्यात्, विचारः संक्रमो मतः । पृथक्त्वं स्यादनेकत्वं, भवत्येतत्त्रयात्मकम् ॥६१॥

वृ० - एतत्प्रथमं शुक्लध्यानं त्रयात्मकं, क्रमोत्क्रमगृहीतविशेषणत्रयरूपं, तत्र श्रुतचिन्तारूपो वितर्कः, अर्थशब्दयोगान्तरेषु संक्रमो विचारः, द्रव्यगुणपर्यायादिभिरन्यत्वं पृथक्त्वं ॥६१॥

अथैतत्त्रयस्य क्रमेण व्यक्तार्थं व्याचिख्यासुः प्रथमं वितर्कमाह -

स्वशुद्धात्मानुभूतात्मभावश्रुतावलम्बनात् । अन्तर्जल्पो वितर्कः स्याद्, यस्मिंस्तत्सवितर्कजम् ॥६२॥

वृ० - यस्मिन् ध्यानेऽन्तर्जल्पोऽन्तरङ्गध्वनिरूपो वितर्को विचारणात्मकस्तत्सवितर्कं ध्यानं स्यात्, कस्मात् ? स्वशुद्धात्मानुभूतात्मभावश्रुतावलम्बनात् स्वकीयनिर्मलपरमात्मतत्त्वानुभवमयान्तरङ्गभावगता-गमावलम्बनतः, इत्युक्तं सवितर्कं ध्यानम् ॥६२॥

अथ सविचारमाह -

अर्थादर्थान्तरे शब्दाच्छब्दान्तरे च संक्रमः । योगाद्योगान्तरे यत्र, सविचारं तदुच्यते ॥६३॥

वृ० - यत्र ध्याने स एव पूर्वोक्तो वितर्को विचारणात्मकोऽर्थान्तरे सङ्क्रमते, योगाद्योगान्तरे सङ्क्रमते तद्धानं सविचारं ससङ्क्रमणमुच्यत इति ॥६३॥

अथ सपृथक्त्वमाह -

द्रव्याद् द्रव्यान्तरं याति, गुणाद्याति गुणान्तरम् । पर्यायादन्यपर्यायं, सपृथक्त्वं भवत्यतः ॥६४॥

वृ० - यत्र ध्याने स एव पूर्वोक्तो वितर्कः सविचारोऽर्थव्यञ्जनयोगान्तरसंक्रमणरूपोऽपि निजशुद्धात्म-द्रव्यान्तरं याति, अथवा गुणाद् गुणान्तरं याति, यद्वा पर्यायान्तरं याति, तत्र - सहजाता गुणा द्रव्ये, सुवर्णे पीतता यथा । क्रमभूतास्तु पर्याया, मुद्राकुण्डलतादयः ॥१॥ तेषु द्रव्यगुणपर्यायान्तरेषु अन्यत्वं पृथक्त्वं तदस्ति यत्र ध्याने तत्सपृथक्त्वम् ॥६४॥

अथाद्यशुक्लध्यानजनितां शुद्धिमाह -

इति त्रयात्मकं ध्यानं, प्रथमं शुक्लमीरितम् । प्राप्नोत्यतः परां शुद्धिं, सिद्धिश्रीसौख्यवर्णिकाम् ॥६५॥

वृ० - इति त्रयात्मकं पृथक्त्ववितर्कसविचारात्मकं प्रथमं शुक्लध्यानं कथितं, तस्माद्भ्यानात् परां प्रकृष्टां शुद्धिं प्राप्नोति, कथम्भूतां ? सिद्धिश्रीसौख्यवर्णिकां मुक्तिलक्ष्मीमुखनिदर्शनिकामासादयतीत्यर्थः ॥६५॥

अथ तत्र शुक्लध्यानस्य द्वितीयांशाश्रयणमाह -

भूत्वाऽथ क्षीणमोहात्मा, वीतरागो महायतिः । पूर्ववद्भावसंयुक्तो, द्वितीयं शुक्लमाश्रयेत् ॥७४॥

नानुपपत्तिः, केवलज्ञानेऽशेषवृत्त्यादिनिरोधाल्लब्धात्मस्वभावस्य मानसविज्ञानवैकल्यादसम्प्रज्ञातत्व-

वृ० - अथ चानन्तरं स क्षपकः क्षीणमोहात्मा भूत्वा क्षीणमोहगुणस्थानाद्धापरिणतिमयो भूत्वा द्वितीयं शुक्ल-
ध्यानं पूर्ववत् प्रथमशुक्लध्यानरीत्या श्रयेद् भजेत्, कथम्भूतः क्षपकः ? वीतरागो विशेषेण इतो रागो यस्मात्स तथा,
पुनरपि कथम्भूतः ? भावसंयुक्तो विशुद्धतरभावोपेतः, एवंविधः क्षपको द्वितीयं शुक्लध्यानं श्रयेदित्यर्थः ॥७४॥

अथ तदेव शुक्लध्यानं सनामविशेषणमाह -

अपृथक्त्वमविचारं, सवितर्कगुणान्वितम् । स ध्यायत्येकयोगेन, शुक्लध्यानं द्वितीयकम् ॥७५॥

वृ० - स क्षपकः क्षीणमोहगुणस्थानवर्ती द्वितीयं शुक्लध्यानं एकयोगेन एकतरयोगेन संध्यायति, यदाह - एकं
त्रियोगभाजामाद्यं स्यादपरमेकयोगवताम् । तनुयोगिनां तृतीयं, निर्योगिनां चतुर्थं तु ॥१॥ कथम्भूतं ?
अपृथक्त्वं पृथक्त्ववर्जितं, अविचारं विचाररहितं, सवितर्कगुणान्वितं वितर्कमात्रगुणोपेतं, द्वितीयं शुक्लध्यानं
ध्यायतीत्यर्थः ॥७५॥

अथापृथक्त्वमेव व्यक्तमाह -

निजात्मद्रव्यमेकं वा, पर्यायमथवा गुणम् । निश्चलं चिन्त्यते यत्र, तदेकत्वं विदुर्बुधाः ॥७६॥

वृ० - बुधा ज्ञाततत्त्वाः तदेकत्वं अपृथक्त्वं विदुः अवधारयन्ति स्म कथयन्ति स्म, तत्किं ? - ध्यायकेन
यत्रिजात्मद्रव्यं एकं केवलं स्वकीयविशुद्धपरमात्मद्रव्यं, वा अथवा तस्यैव परमात्मद्रव्यस्य एकं केवलं पर्यायं,
वा अथवा एकमद्वितीयं गुणं वा, तदत्र गुणपर्यायविशेषः पूर्वोक्त एव, एतदेवंविधमेकं द्रव्यमेकं गुणं वा एकं
पर्यायं वा, निश्चलं चलनवर्जितं यत्र ध्यायते तदेकत्वमिति ॥७६॥

अथाविचारत्वमाह -

यद्व्यञ्जनार्थयोगेषु, परावर्त्तविवर्जितम् । चिन्तनं तदविचारं, स्मृतं सद्ब्रह्मणोविदैः ॥७७॥

वृ० - सम्प्रति सद्ब्रह्मणोविदत्त्वं शास्त्रान्नायविशेषादेवास्ति, न त्वनुभवात्, यदाहुः श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः
- अनविच्छित्त्वाऽऽम्नायः, समागतोऽस्येति कीर्त्त्यतेऽस्माभिः । दुष्करमप्याधुनिकैः, शुक्लध्यानं यथाशास्त्रम्
॥१॥ तैः सद्ब्रह्मणोविदैः शास्त्रान्नायावगतशुक्लध्यानरहस्यैस्तद् अविचारं अविचारविशेषणोपेतं द्वितीयं
शुक्लं स्मृतं प्रज्ञप्तं, तत्किं ? - यत्पूर्वोक्तस्वरूपेषु व्यञ्जनार्थयोगेषु शब्दाभिधेययोगरूपेषु परावर्त्तविवर्जितं
शब्दाच्छब्दान्तरमित्यादिसंक्रमेण रहितं चिन्तनं श्रुतानुसारादेव क्रियते तदविचारमिति ॥७७॥

अथ सवितर्कत्वमाह -

निजशुद्धात्मनिष्ठं हि, भावश्रुतावलम्बनात् । चिन्तनं क्रियते यत्र, सवितर्कं तदुच्यते ॥७८॥

वृ० - यत्र निजशुद्धात्मनिष्ठं स्वकीयातिविशुद्धपरमात्मलीनं हि स्फुटं चिन्तनं सूक्ष्मविचारणात्मकं क्रियते,
तत्सवितर्कगुणोपेतं द्वितीयं शुक्लध्यानं, कस्मात् ? भावश्रुतावलम्बनात् सूक्ष्मान्तर्जल्परूपभावागमश्रुताव-
लम्बनमात्रचिन्तनादिति ॥७८॥

अथ द्वितीयशुक्लजनितसमरसीभावमाह -

इत्येकत्वमविचारं, सवितर्कमुदाहृतम् । तस्मिन् समरसीभावं, धत्ते स्वात्मानुभूतितः ॥७९॥

वृ० - इति पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्वाविचारसवितर्करूपविशेषणत्रयोपेतं द्वितीयं शुक्लध्यानं उदाहृतं कथितं,

तस्मिन् द्वितीये शुक्लध्याने वर्त्तमानो ध्यानी-ध्यानात् समरसीभावस्तदेकीकरणं मतं । आत्मा यदपृथक्त्वेन, लीयते परमात्मनि ॥११॥ तं समरसीभावं धत्ते धारयति, कुतः ? स्वात्मानुभूतितः स्वस्यात्मनोऽनुभूतिरनु- भवनं स्वात्मानुभूतिस्तस्याः ॥११॥

अथ क्षीणमोहगुणस्थानाद्धाऽवसाने यत्करोति तदाह -

इत्येतच्छ्रयानयोगेन, प्लुष्यत्कर्मन्धनोत्करः । निद्राप्रचलयोर्नाशमुपान्त्ये कुरुते क्षणे ॥८०॥

वृ० - इत्येतत्पूर्वाक्तध्यानयोगेन द्वितीयशुक्लध्यानसमायोगेन प्लुष्यत्कर्मन्धनोत्करो दह्यमानकर्मसमि- द्दुत्करो योगीन्द्रः उपान्त्ये अन्त्यसमीपसमये निद्राप्रचलयोः नाशं करोति क्षयं कुरुते ॥८०॥

अथान्त्यसमये यत्करोति तदाह -

अन्त्ये दृष्टिचतुष्कं च, दशकं ज्ञानविघ्नयोः । क्षपयित्वा मुनिः क्षीणमोहः स्यात्केवलतात्मकः ॥८१॥

वृ० - क्षपको. मुनिः क्षीणमोहस्यान्त्ये समये दृष्टिचतुष्कं चक्षुर्दर्शनादिदर्शनचतुष्कं ज्ञानान्तरायदशकं चेत्येताश्चतुर्दश प्रकृतीः क्षपयित्वा क्षीणमोहांशः सन् केवलतात्मकः स्यादिति । तथा क्षीणमोहगुणस्थानस्थो जीवो दर्शनचतुष्कज्ञानान्तरायदशकोऽयशोरूपषोडशबन्धव्यवच्छेदादेकसातवेद्यबन्धकः, तथा संयजनलोभ- ऋषभनाराचनाराचोदयव्यवच्छेदात्सप्तपञ्चाशत्प्रकृतेर्वेदयिता, लोभसत्ताक्षपकत्वादेकोत्तरशतसत्ताको भवति ॥८१॥ इति क्षपकस्य द्वादशम् ॥८१॥

अथ समुद्घातान्निवृत्तो यत्करोति तदाह -

समुद्घातान्निवृत्तोऽसौ, मनोवाक्काययोगवान् । ध्यायेद्योगनिरोधार्थं, शुक्लध्यानं तृतीयकम् ॥९४॥

वृ० - असौ मनोवाक्काययोगवान् केवली-सयोगिकेवली समुद्घातान्निवृत्तः सन् योगनिरोधार्थं योगनिरोध- निमित्तं तृतीयं शुक्लध्यानं ध्यायेत् ॥९४॥

अथ तदेव तृतीयं शुक्लध्यानमाह -

आत्मस्पन्दात्मिका सूक्ष्मा, क्रिया यत्रानिवृत्तिका । तत्तृतीयं भवेच्छुक्लं, सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिकम् ॥९५॥

वृ० - तस्मिन्नवसरे तस्य केवलिनस्तृतीयं सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्तिकनाम शुक्लध्यानं भवति, तत्किं ? यत्रात्म- स्पन्दात्मिका सूक्ष्मा क्रियाऽनिवृत्तिका भवति, कोऽर्थः ? - आत्मस्पन्दात्मिका क्रियापि सूक्ष्मत्वादिनिवृत्तिका भवति, सूक्ष्मत्वं मुक्त्वा पुनः स्थूलत्वं न भजतीत्यर्थः ॥९५॥

अथ मनोवचःकाययोगानामपि यथा यथा सूक्ष्मत्वं करोति तथा तथा श्लोकचतुष्टयेनाह -

बादरे काययोगेऽस्मिन्, स्थितिं कृत्वा स्वभावतः । सूक्ष्मीकरोति वाक्चित्तयोगयुग्मं स बादरम् ॥९६॥

त्यक्त्वा स्थूलं वपुर्यागं, सूक्ष्मवाक्चित्तयोः स्थितिम् । कृत्वा नयति सूक्ष्मत्वं, काययोगं तु बादरम् ॥९७॥

सुसूक्ष्मकाययोगेऽथ, स्थितिं कृत्वा पुनः क्षणम् । निग्रहं कुरुते सद्यः, सूक्ष्मवाक्चित्तयोगयोः ॥९८॥

ततः सूक्ष्मे वपुर्यागे, स्थितिं कृत्वा क्षणं हि सः । सूक्ष्मक्रियं निजात्मानं, चिद्रूपं विन्दति स्वयम् ॥९९॥

चतुर्भिः कुलकम् ।

वृ० - स केवली सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्तिनामकतृतीयशुक्लध्यानध्याता अचिन्त्यात्मवीर्यशक्त्याऽस्मिन् बादरे काययोगे स्वभावतः स्थितिं कृत्वा बादरं वाक्चित्तयोगयुग्मं स्थूलवचोमनोयोगयुगलं सूक्ष्मीकरोति, ततः स्थूलं

सिद्धेः^४ ।

बादरं वपुर्योगं त्यक्त्वा सूक्ष्मवाक्चित्तयोः स्थितिं कृत्वा बादरं काययोगं सूक्ष्मत्वं प्रापयति, स सूक्ष्मकाययोगे पुनः क्षणं क्षणमात्रं स्थितिं कृत्वा सद्यः तत्कालं सूक्ष्मवाक्चित्तयोः निग्रहं सर्वथा तत्सम्भवाभावं कुरुते, ततः सूक्ष्मे काययोगे क्षणं स्थितिं कृत्वा हि स्फुटं स केवली निजात्मानं सूक्ष्मक्रियं चिद्रूपं स्वयमात्मनैव विन्दति अनुभवति इति श्लोकचतुष्टयार्थः ॥१९६॥१९७॥१९८॥१९९॥

अथायोगिगुणस्थानस्य स्थितिमाह -

अथायोगिगुणस्थाने, तिष्ठतोऽस्य जिनेशितुः । लघुपञ्चाक्षरोद्धारप्रमितैव स्थितिर्भवेत् ॥१९०३॥

वृ० - अथ त्रयोदशगुणस्थानानन्तरं अयोगिगुणस्थानके चतुर्दशे अस्य जिनेशितुः जिनेन्द्रस्य तिष्ठतः अवस्थितस्य लघुपञ्चाक्षरोद्धारप्रमितैव अइउऋलृवर्णपञ्चकसमुद्धारणाकालतुल्यैव स्थितिर्भवति ॥१९०३॥

अथायोगिगुणस्थाने ध्यानसंभवमाह -

तत्रानिवृत्तिशब्दान्तं, समुच्छिन्नक्रियात्मकम् । चतुर्थं भवति ध्यानमयोगिपरमेष्ठिनः ॥१९०४॥

वृ० - तत्र तस्मिन्नयोगिगुणस्थानेऽयोगिपरमेष्ठिनश्चतुर्थं ध्यानं समुच्छिन्नक्रियात्मकं वक्ष्यमाणस्वरूपं भवति कथम्भूतं ? अनिवृत्तिशब्दान्तं अनिवृत्तिशब्दोऽन्ते यस्य तत्समुच्छिन्नक्रियानिवृत्तिनामकं चतुर्थं ध्यानमिति ॥१९०४॥

अथास्य चतुर्थध्यानस्य स्वरूपमाह -

समुच्छिन्ना क्रिया यत्र, सूक्ष्मयोगात्मिकाऽपि हि । समुच्छिन्नक्रियं प्रोक्तं, तद्द्वारं मुक्तिवेशमनः ॥१९०५॥

वृ० - यत्र ध्याने सूक्ष्मयोगात्मिकाऽपि सूक्ष्मकाययोगरूपाऽपि क्रिया समुच्छिन्ना सर्वथा निवृत्ता तत्समुच्छिन्नक्रियं नाम चतुर्थं ध्यानं प्रोक्तं, कथम्भूतं ? मुक्तिवेशमनः सिद्धिसौधस्य द्वारं द्वारोपममिति ॥१९०५॥

- गुणस्थानक क्रमारोहः सवृत्तिः ॥

4 - तुला - A - असम्प्रज्ञातनामा तु सम्मतो वृत्तिसङ्क्षयः । सर्वतोऽस्मादकरणनियमः पापगोचरः ॥२११॥

वृ० - असम्प्रज्ञातेति । असम्प्रज्ञातनामा तु समाधिः वृत्तिसङ्क्षयः सम्मतः, सयोग्ययोगिकेवलित्वकाले मनोविकल्पपरिस्पन्दरूपवृत्तिकक्षयेण तदुपगमात् । तदुक्तं - "असम्प्रज्ञात एषोऽपि समाधिर्गीयतेपरैः । निरुद्धा-शेषवृत्त्यादितत्स्वरूपानुवेधतः ॥११॥" (यो. विं. ४२१) इति । 'धर्ममेघः' इत्यप्यस्यैव नाम यावत्तत्त्व-भावेन फलमलिप्तोः सर्वथा विवेकख्यातौ धर्ममशुक्लकृष्णं मेहति सिञ्चतीति व्युत्पत्तेः । तदुक्तं - "सम्प्रख्याने (प्य)कुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातौ धर्ममेघसमाधिरिति" (४-२९) । एवमन्येषामपि तत्तन्त्रसिद्धानां शब्दानामर्थोऽत्र यथायोगं भावनीयः । तदाह - "धर्ममेघोऽमृतात्मा च भवशत्रुः शिवोदयः । सत्त्वानन्दं परश्चेति योज्योऽत्रैवार्थयोगतः ॥११॥" (यो. विं. ४२२) अस्माद् वृत्तिसङ्क्षयात् फलीभूतात् । सर्वतः सर्वैः प्रकारैः । पापगोचरः पापविषयः । अकरणनियमोऽनुमीयते इति शेषः । नरकगमनादिवृत्तिनिवृत्तेर्महारम्भपरिग्रहादि-हेत्वकरणनियमनैवोपपत्तेः ॥२११॥

- द्वा. द्वा., २० - योगावतारद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

B - असम्प्रज्ञात एषोऽपि, समाधिर्गीयते परैः । निरुद्धाशेषवृत्त्यादितत्स्वरूपानुवेधतः ॥४२१॥

वृ० - असम्प्रज्ञातः सम्प्रज्ञातविलक्षणः एषोऽप्येष एव योगः कैवल्यलक्षणावस्थान्तरप्राप्तः समाधिर्गीयते -

अयं चांसम्प्रज्ञातः समाधिर्द्विधा-सयोगिकेवलिभावी अयोगिकेवलिभावी च, आद्यो मनोवृत्तीनां विकल्पज्ञानरूपाणामत्यन्तोच्छेदात् सम्पद्यते^५ । अन्त्यश्च परिस्पन्दनरूपाणाम्, अयं च केवलज्ञानस्य फलभूतः^६ ।

एतदेवाह, ततश्च केवलज्ञानलाभादनन्तरं च, अयोगयोगः^७ वृत्तिबीजदाहायोगाख्यः समाधिर्भवति,

प्रज्ञाप्यते परैस्तीर्थान्तरिणैः । कृत इत्याह निरुद्धमशेषं - समस्तं वृत्त्यादि - वृत्तिरुक्तलक्षणा आदिशब्दात्तद्वीजं च यत्र तत्तथा तच्च तत्स्वरूपं च - योगस्वरूपं तेनानुवेधान् - ऐक्यानयनादात्मनः । यत्र समाधौ वृत्त्याद्यशेषं निरुध्यत आत्मा च लब्धतत्समाधिस्वरूपानुवेधो भवति सोऽसम्प्रज्ञातो मानसविज्ञानवैकल्यादुच्यत इति ।

इह द्विधाऽसम्प्रज्ञातः समाधि - (१), सयोगिकेवलिकालभावी - (२), अयोगिकेवलिकालभावी च । तत्राद्यो मनोवृत्तीनां विकल्पज्ञानरूपाणां तद्वीजस्य ज्ञानावरणाद्युदयरूपस्य निरोधादुत्पद्यते, द्वितीयस्तु सकलाशेषकायादिवृत्तीनां तद्वीजानामौदारिकादिशरीररूपाणामत्यन्तोच्छेदात्सम्पद्यत इति ॥४२१॥

- योगविन्दुः सवृत्तिकः ॥

5 - तुला - विकल्पस्पन्दरूपाणां वृत्तीनामन्यजन्मनाम् । अपुनर्भवतो रोधः प्रोच्यते वृत्तिसङ्क्षयः ॥२५॥

वृ० - विकल्पेति । स्वभावत एव निस्तरङ्गमहोदधिकल्पस्यात्मनोऽन्यजन्मनां पवनस्थानीयस्वेतरतथाविधमनःशरीरद्रव्यसंयोगजनितानां विकल्पस्पन्दरूपाणां वृत्तीनां । अपुनर्भावतः पुनरुत्पत्तियोग्यतापरिहारात् । रोधः परित्यागः केवलज्ञानलाभकाले अयोगिकेवलित्त्वकाले च वृत्तिसङ्क्षयः प्रोच्यते । तदाह - "अन्यसंयोगवृत्तीनां यो निरोधस्तथा तथा अपुनर्भावरूपेण स तु तत्सङ्क्षयो मतः ॥१॥" ॥२५॥

6 - तुला - केवलज्ञानलाभश्च शैलेशीसम्परिग्रहः । मोक्षप्राप्तिरनाबाधा फलमस्य प्रकीर्तितम् ॥२६॥

वृ० - केवलैति । स्पष्टः ॥२६॥

- द्वा. द्वा., १८ - योगभेदद्वात्रिंशिका सवृत्तिः ॥

7 - तुला - अथात्रैव वक्तव्यान्तरमाह -

धर्ममेधोऽमृतात्मा च, भवशत्रुः शिवोदयः । सत्त्वानन्दः परश्चेति, योज्योऽत्रैवार्थयोगतः ॥४२२॥

वृ० - धर्ममेधो धर्ममेधनामा समाधिविशेषः । अमृतात्मा चाऽमृतभावकारणत्वात् । भवशत्रुः शिवोदयः सत्त्वानन्दः परश्चेत्येवं समाधिविशेषस्तत्तन्त्रान्तरीयशास्त्रसिद्धः योज्यो - योजनीयः अत्रैवाऽध्यात्मादियोगे अर्थयोगतोऽर्थसाङ्गत्यात् । विचित्रावस्थो हि योगः, ततस्तदवस्थामपेक्ष्य को नाम समाधिविशेषस्तत्रान्तर्भावं न लभत इति ॥४२२॥

अथ सर्वसमाधिफलमाह -

मण्डूकभस्मन्यायेन, वृत्तिबीजं महामुनिः । योग्यतापगमाद्गध्वा, ततः कल्याणमश्रुते ॥४२३॥

वृ० - मण्डूकभस्मन्यायेन दर्दुरशरीरक्षारीकरणदृष्टान्तेन वृत्तिबीजं - शारीरमानसचेष्टानिमित्तं तत्तत्कर्मरूपम् महामुनिः - क्षपकोऽनिवृत्तिबादरादिस्तत्तद्गुणस्थानकस्थः योग्यतापगमात्तत्तत्कर्मसम्बन्धयोग्यतात्यन्तोच्छेदात् दग्ध्वा शुक्लध्यानदावानलेन भस्मभावमापाद्य ततः - सर्वदहनानन्तरम् कल्याणं - निवृत्तिरूपम् अश्रुते - लभते ॥४२३॥

- योगविन्दुः सवृत्तिकः ॥

अयं च धर्ममेघः, इति पातञ्जलैर्गीयते, अमृतात्मा इत्यन्यैः, भवशत्रुः इत्यपरैः, शिवोदयः इत्यन्यैः, सत्त्वानन्दः इत्येकैः, परश्च इत्यपरैः । क्रमेण उपदर्शितपारम्पर्येण, ततोऽयोगयोगात्, परमं सर्वोत्कृष्टफलं, निर्वाणं भवति ॥२०॥

॥ इति महोपाध्याय श्रीकल्याणविजयगणेशिष्यमुख्यपण्डित - श्रीजीतविजयगणिसतीर्थ्यपण्डितश्री
नयविजयगणिवरणकमलचञ्चरीकपण्डित श्रीपद्मविजयगणिसहोदरोपाध्याय-
श्रीजसविजयगणिसमर्थितायां विशिकाप्रकरणव्याख्यायां योगविशिकाविवरणं सम्पूर्णम् ॥

योगविंशिका प्रकरणम्

खण्ड : ३

योगविंशिका प्रकरण
परिशिष्टानि-१ तः ८

સંસાર વૃદ્ધિર્ધનિનાં, પુત્રદારાદિના યથા ।

શાસ્ત્રેણાપિ તથા યોગં, વિના હન્ત ! વિપશ્ચિતામ્ ॥ - બત્રીશી-૨૬/૨

ધનવંતોને પુત્ર-પત્ની આદિથી જેમ સંસારની વૃદ્ધિ થાય તેમ યોગ વિનાના પંડિતોને શાસ્ત્રથી ય સંસારની જ વૃદ્ધિ થાય છે.

કિં ચાન્યદ્ યોગતઃ સ્થૈર્યં, ધૈર્યં શ્રદ્ધા ચ જાયતે ।

મૈત્રી જનપ્રિયત્વં ચ પ્રાતિભં તત્ત્વભાસનમ્ ॥ - યોગબિન્દુ

વળી, યોગથી સ્થિરતા, ધૈર્ય, શ્રદ્ધા, મૈત્રી, લોકપ્રિયપણું અને સૂક્ષ્મતત્ત્વનો બોધ કરાવનાર પ્રતિભજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

યોગાત્ પરતરં પુણ્યં, યોગાત્ પરતરં શિવમ્ ।

યોગાત્ પરતરં સૂક્ષ્મં, યોગાત્ પરતરં ન હિ ॥ - યોગશિખોપનિષદ્

યોગથી ચડીયાતું પુણ્ય નથી, યોગથી ચડીયાતું કલ્યાણ નથી, યોગથી ચડીયાતું સૂક્ષ્મજ્ઞાન નથી. ખરેખર, યોગથી ચડીયાતું કાંઈપણ નથી.

આગમેનાઽનુમાનેન, યોગાભ્યાસરસેન ચ ।

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્ પ્રજ્ઞાં, લભતે યોગમુત્તમમ્ ॥ - બત્રીશી-૧૯/૧૦

આગમ પ્રમાણ-અનુમાન પ્રમાણ અને યોગાભ્યાસનો રસ આ ત્રણ વડે પ્રજ્ઞાને કેળવતાં ઉત્તમયોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

“યોગગ્રંથના ભાવ ન જાણે, જાણે તો ન પ્રકાશે;
ફોગટ મોટાઈ મન રાખે, તસ ગુણ દૂરે નાસે.”

૩૫૦ ગાથા સ્તવન ઢાળ-૧૫

परिशिष्ट-१

उपाध्यायश्रीदेवचन्द्रजीगणिविरचितवृत्तिसम्मलङ्कृतम्
न्यायाचार्य-न्यायविशारद-महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिविरचितम्
ज्ञानसाराऽष्टकाऽन्तर्गतं सप्तविंशतितमम्

॥ योगाऽष्टकम् ॥

अथ योगाऽष्टकं वितन्यते, अत्र मिथ्यात्वादिहेतुगतमनोवाक्काययोगत्रयं तच्च कर्मवृद्धिहेतुत्वात् न प्राह्यं, किन्तु मोक्षसाधनहेतुभूतं शुद्धाऽऽत्मभावनाभावितचेतनावीर्यपरिणामसाधकरतप्रवर्तनरूपं प्राह्यं, द्रव्यभावभेदं बाह्याऽऽचारविशोधिपूर्वकाऽभ्यन्तराचारशुद्धिरूपम् -

मोक्षेण योजनाद्योगः सर्वोऽप्याचार इष्यते ।

विशेषस्थानवर्णाऽर्थाऽऽलम्बनैकाग्र्यगोचरः ॥१॥

मोक्षेणेति । सकलकर्मक्षयो मोक्षः, तेन योजनात् योगः उच्यते स च सर्वोऽप्याचारः जिनशासनोक्तचरणसप्ततिकरणसप्ततिरूपः, मोक्षोपायत्वात् योग इष्यते, तत्र विशेषेण स्थानं-१, वर्णः-२, अर्थः-३, आलम्बनम्-४, एकाग्रता-५, इति पञ्चप्रकारः योगः मोक्षोपायहेतुः मतः, इत्यनेनाऽवादि परभावाऽऽसक्तभवभ्रमणग्रहात् पुद्गलभोगमग्रानां न भवति, अयमभिप्रायः - यतोऽस्माकं मोक्षः साध्योऽस्ति स च गुरुवचनस्मरणतत्त्वजिज्ञासादियोगेन स्वरूपं निर्मलं निस्सङ्गं परमानन्दमयं संस्मृत्य तत्कथाश्रवणप्रीत्यादिकं करोति, स पम्परया सिद्धयोगी भवति, न हि मरुदेवावत् सर्वेषामल्पप्रयासात् सिद्धिः, तस्या हि अल्पाऽऽशातनादोषकारकत्वेन निःप्रयासा सिद्धिः, अन्यजीवानां चिराऽऽशातनाबद्धगाढकर्मणां तु स्थानादिक्रमेणैव भवति ॥१॥

उक्तं च योगविंशिकायाम् -

मुक्त्वेण जोयणाओ, जोगो सब्यो वि धम्मवावारो । परिसुद्धो विन्नेओ, ठाणाइगओ विसेसेणं ॥१॥

अथ योगपञ्चके बाह्यान्तरङ्गसाधकत्वमुपदिशति -

कर्मयोगद्वयं तत्र, ज्ञानयोगत्रयं विदुः ।

विरतेष्वेव नियमाद्वीजमात्रं परेष्वपि ॥२॥

कर्मयोगद्वयमिति तत्र मोक्षसाधने योगद्वयं, कर्मयोगद्वयं क्रियाऽऽचरणायोगरूपं निरूप्यते, तत्र

स्थानस्वरूपं कायोत्सर्गादिजैनाऽऽगमोक्तक्रियाकरणे करचरणाऽऽसनमुद्रारूपं, उक्तं च योगविशिकायाम् -

ठाणुन्नथालंबण रहिओ तंतम्मि पंचहा एसो ।

दुगमित्थ कम्मजोगो तहातियं नाणजोगो उ ॥२॥

एष पञ्चप्रकारो योगः, विरतेषु देशविरतेषु नियमात् भवति । योगपञ्चकं हि चापल्यवारणं, तेन योगवता भवितव्यं, परेषु मार्गानुसारिप्रमुखेषु बीजमात्रं भवति, किञ्चिन्मात्रं भवति ।

उक्तं च योगविशिकायाम् -

देसे सब्बे य तहा, नियमेणेसो चरित्तिणो होइ ।

इयरस्स बीयमित्तं, इत्तुञ्चिय केइ इच्छंति ॥३॥२॥

अत्र योगोत्पत्तिहेतवः प्रोच्यन्ते -

कृपानिर्वेदसंवेग-प्रशमोत्पत्तिकारिणः ।

भेदाः प्रत्येकमन्त्रेच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धयः ॥३॥

कृपानिर्वेद इति । कृपा अनुकम्पा, दुःखितेषु दुःखमोचनलक्षण आर्द्रतापरिणामः, निर्वेदः भवोद्वेगः चतुर्गतिषु चारकवद्भासनं, संवेगः मोक्षाभिलाषः, प्रशमः कषायाभावः, एते परिणामाः, योगो मोक्षोपायः तस्योत्पत्तिकारिणः करणशीलाः, एतादृक्परिणामपरिणतस्य संसारोद्विग्नस्य, शुद्धाऽऽत्मस्वभावेच्छकस्य, योगसाधना भवति । अत्र योगपञ्चके प्रत्येकं एकैकस्य चत्वारो भेदा भवन्ति, ते च इमे इच्छा-१, प्रवृत्तिः-२, स्थिरता-३, सिद्धिः-४, इत्येवं भेदा ज्ञेयाः, उक्तं च योगविशिकायाम् -

इक्किओ य चउद्धा, इत्थं पुण तत्तओ मुणेयव्वो ।

इच्छा-पवित्ति-थिर-सिद्धिभेयओ समयनीईए ॥४॥ इत्यादि ॥३॥

इच्छा तद्वत्कथाप्रीतिः, प्रवृत्तिः पालनं परम् ।

स्थैर्यं बाधकभीहानिः, सिद्धिरन्यार्थसाधनम् ॥४॥

इच्छा तद्वदिति । इच्छा साधकभावाऽभिलाषः, तत् योगपञ्चकं येषु विद्यन्ते ते, तद्वन्तः श्रमणाः तेषां कथासु गुणकथनादिषु प्रीतिः इष्टता । उक्तं च हरिभद्रपूज्यैः - योगविशिकायाम् - तद्भुक्तकहा-पीईइ संगया विपरिणामिणी इच्छा XXX ॥५॥”

इति तस्य सम्यग्दर्शनादिगुणप्रवृद्धिहेतुभूतं क्रियाश्रुताऽभ्यासपालनं परम्परा उत्कृष्टा सा प्रवृत्तिः ।

उक्तं च योगविशिकायाम् - XXX सब्बत्थुवशमसारं, तप्पालणमो पवित्ती उ ॥५॥

इति इत्येवं योगद्वयं बाह्यरूपत्वात् क्रियामुख्यत्वात् साध्यऽवलम्बिनां कारणरूपं । शेषाणां तु शुभबन्धनिबन्धनं स्थैर्यं बाधकाऽशुद्धाध्यवसाया अतिचाराः तेषां भीर्भयं तस्या हानिः अभावः निरति-चारगुणपालनारूपं यत्र क्षयोपशमोऽपि अतिगुणसाधनापरिणमनेन सहजभावत्वात् निर्दोषगुणसाधना भवति यत्र तत् स्थैर्यं ।

उक्तं च - योगविशिकायाम् - तह चेव एयबाहगचिन्तारहियं थिरत्तणं नेयं xxx ॥६॥

शुद्धानां अर्थानां परमात्मरूपाणां साधनं स्वरूपाऽवलम्बनं सिद्धिः ।

उक्तं च - योगविशिकायां - xxx सव्वं परमत्थसाहगरूवं पुण होइ सिद्धि ति ॥६॥

एवं सप्रभेदं ज्ञेयम् ॥४॥

यावत् ध्यानैकत्वं न भवति तावत् न्यासमुद्रावर्णशुद्धिपूर्वकम्, आवश्यकचैत्यवन्दनप्रत्युपेक्षणादिकम् उपयोगयोगचापल्यवारणार्थमवश्यं करणीयं, महद्धितकरं सर्वजीवानां, तेन स्थानवर्णक्रमेण तत्त्वप्राप्तिरिति ।

अर्थाऽऽलम्बनयोश्चैत्य-वन्दनादौ विभावनम् ।

श्रेयसे योगिनः स्थान-वर्णयोर्त्यन्मेव च ॥५॥

अर्थाऽऽलम्बनयोरिति । अर्थो वाक्यस्य भावार्थः, आलम्बनं वाच्ये पदार्थे अर्हत्स्वरूपे उपयोग-स्यैकत्वं, अर्थश्च आलम्बनश्च अर्थाऽऽलम्बनौ, तयोः चैत्यवन्दनादौ अर्हद्वन्दनाधिकारे विभावनं स्मरणं करणीयं श्रेयसे कल्याणार्थम्, च पुनः स्थानः वन्दनकक्रायोत्सर्गशरीराऽवस्थानं आसन-मुद्रादि, वर्णः अक्षरादि, तयोः शुद्धौ यत्न एव श्रेयसे कल्याणाय भवति । उक्तं चावश्यकं - जं वाइद्धं, वञ्जामे-लियं, हीणक्खरं, अञ्जक्खरं, पयहीणं, विणयहीणं, घोसहीणं, जोगहीणं, सुद्धुवित्रं, दुद्धुपडिच्छियं, अकाले कओ सज्झाओ, काले न कओ सज्झाओ, असज्झाइए सज्झाइयं सज्झाइए न सज्झाइयं तस्स मिच्छामि दुक्कडं” इत्यनेन द्रव्यक्षेत्रकालविशुद्धौ भावसाधनसिद्धिः तेन द्रव्यक्रिया हिता ॥ ५ ॥

आलम्बनमिह ज्ञेयं, द्विविधं रूप्यरूपि च ।

अरूपि गुणसायुज्य-योगोऽनालम्बनं परम् ॥६॥

आलम्बनमिति । इह जैनमार्गे ‘आलम्बनं द्विविधं ज्ञेयं’ द्विप्रकारं ज्ञेयं, एकं रूपि, अपरं अरूपि, तत्र रूप्यवलम्बनं-जिनमुद्रादिकपिण्डस्थपदस्थपर्यन्तं, यावदर्हदवस्थाऽवलम्बनं तावत्कारणाऽऽलम्बनं शरीराऽतिशयोपेतं रूप्यवलम्बनं, तत्र अत्राऽऽदिपरभावशरीरधन-स्वजनाऽवलम्बी, परत्र परिणतचेतनविश्वैश्वर्याधर्ष तीर्थकराद्यवलम्बनमपि भवहेतुः, तथैव यः स्वरूपाऽऽनन्दपिपासितः स्व-

रूपसाधना प्रथमकारणरूपं जिनेश्वरं वीतरागादिगुणसमूहैः अवलम्बते, यावत् मुद्राद्यवलम्बना तावत् रूप्यवलम्बनी, स एव अर्हत्सिद्धस्वरूपं ज्ञानदर्शनचारित्राद्यनन्तपर्यायविशुद्धाऽध्यात्मधर्ममवलम्बते, इति अरूप्यवलम्बनी, तत्र भाव्यते अनादितः जीवः मूर्त्तपुद्गलस्कन्धावलम्बपरिणतः, कथम् ? प्रथमतः एवाऽमूर्तानन्दरूपं स्वरूपमवलम्बते अतः अतिशयोपेतवीतरागमुद्रादिकं परं मूर्त्तं चाऽऽलम्ब्य विषयकषायवृद्धिकरं स्त्रीधनाद्यवलम्बनं त्यजति, इत्येका परावृत्तिः, पुनः स एव अतिशयादिरूप-मूर्त्त-वलम्बनी यः अहं तु अमूर्त्तभावरसिकत्वेनोपयुज्यते, अद्यापि अर्हतः सम्बद्धं तथापि औदयिकं नाऽऽलम्बनं, मम तु गुणाऽवलम्बनं उत्तममिति गुणाऽवलम्बनी मूर्त्तान् भवान् नऽरसिकत्वेन गृह्णाति, सापेक्षः परत्वेन पश्यति इति द्वितीया परावृत्तिः, एवं अमूर्त्तात्मगुणरसिकः भवति तेन परमेष्ठिस्वरूपकारणेनाऽवधीर्य स्वकीयाऽसङ्ख्यप्रदेशव्याप्यव्यापकभावाऽवच्छिन्नद्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकाऽनन्तस्वभावममलऽमूर्त्ताऽऽनन्दमयं ध्येयत्वेनाऽऽलम्बते, इति किं तृतीया परावृत्तिः, इति साधन-पद्धतिः सर्वेषां तत्स्वरूपसाधनं अरूपिगुणाः सिद्धगुणाः तेषां भावनं सायुज्यं तदात्मता, तथा योगः, आत्मोपयोगयोजनं यद्यपि ईषदवलम्बनं श्रुतादीनां, तथापि अनालम्बनमेव यः उत्कृष्टो योगः । उक्तं च -

तत्राऽप्रतिष्ठितोऽयं, यतः प्रवृत्तश्च तत्त्वतस्तत्र ।

सर्वोत्तमानुजः खलु, तेनाऽनालम्बनो गीतः ॥९॥ (षोडशक-१५॥) ॥६॥

निरालम्बनयोगेन धारावाही प्रशान्तवाहिता नाम चित्तं तस्य स्वरसत एव मनः सहजधारायां वर्तते, न प्रयासो भवति । उक्तं च - (योग)विंशिकायाम् -

आलंबणं पि एयं रूवमरूवी य इत्थ परमु ति ।

तग्गुणपरिणइरूवो, सुहुमो अणालंबणो नाम ॥१९॥

एकाग्रयोगस्यैवापरनाम अनालम्बनयोग इति, एवं स्थानाद्याः पञ्च इच्छादेर्गुणिता विंशति (२०) भवन्ति, ते च प्रत्येकमनुष्ठानचतुष्कयोजिता अशीति (८०) प्रकारा भवन्ति, तत्स्वरूपनिरूपणायोपदिशति -

प्रीति-भक्ति-वचो-ऽसङ्गैः स्थानाद्यपि चतुर्विधम् ।

तस्मादयोगियोगाप्तेर्मोक्षयोगः क्रमाद् भवेत् ॥७॥

प्रीतिभक्तीति । एते स्थानादयः, प्रीतिः भक्तिः वचनं असङ्ग इति भेदचतुष्टयेनाऽशीतिभेदा भवन्ति, तस्मात् योगात् क्रमेण अयोगिनामा योगः, तस्याऽऽप्तिः प्राप्तिः भवति, अयोगियोगं । शैलेशीकरणं, सकलयोगचापल्यरहितो योगः प्राप्नोति, तेन पुनः क्रमान्मोक्षः सर्वकर्माऽभावलक्षणः "आत्मनः तादात्म्य । ऽवस्थानं मोक्षः" एवं योगसंयोगः क्रमात् अनुक्रमेण भवति ।

अथ - प्रीत्याद्यनुष्ठानस्वरूपं षोडशकतो लिख्यते अस्य चाऽनुष्ठानता सांसारिकपरिणतौ, सा च परावृत्य तत्त्वसाधने करणीया ।

यत्राऽऽदरोऽस्ति परमः, प्रीतिश्च हितोदया भवति कर्तुः ।

शेषत्यागेन करोति यच्च तत्प्रीत्यनुष्ठानम् ॥३॥ इति । प्रीतिलक्षणम् ।

गौरवविशेषयोगाद् बुद्धिमतो यद्विशुद्धतरयोगम् ।

क्रियते तत्तुल्यमपि, ज्ञेयं तद्भक्त्यनुष्ठानम् ॥४॥

अत्यन्तवल्लभा खलु, पत्नी तद्वद्धिता च जननीति ।

तुल्यमपि कृत्यमनयोर्ज्ञातं स्यात् प्रीतिभक्तिगतम् ॥५॥ इति भक्तिलक्षणम् ।

वचनात्मिका प्रवृत्तिः, सर्वत्रौचित्ययोगतो या तु ।

वचनानुष्ठानमिदं, चारित्रवतो नियोगेन ॥६॥ इति वचनलक्षणम् ।

यत्त्वभ्यासातिशयात्साल्मीभूतमिव चेष्टयते सद्भिः ।

तदसङ्गानुष्ठानं, भवति त्वेतत्तदावेधात् ॥७॥ इति असङ्गलक्षणम् ।

चक्रभ्रमणं दण्डात्तदभावे चैव यत्परं भवति ।

वचनाऽसङ्गाऽनुष्ठानयोस्तु तज्ज्ञापकं ज्ञेयम् ॥८॥

अभ्युदयफले-चाद्ये, निःश्रेयससाधने तथा चरमे ।

एतदनुष्ठानानां विज्ञेये इह गतापाये ॥९॥ [षो० १०,३-९]

इति एवं क्रमेण योगसाधनारतः सर्वयोगरोधं कृत्वा अयोगी भवति ॥७॥

स्थानाद्ययोगिनस्तीर्थोच्छेदाद्यालम्बनादपि ।

सूत्रदाने महादोष, इत्याचार्याः प्रचक्षते ॥८॥

स्थानाद्ययोगिन इति । स्थानादिप्रवृत्तियोगरहितस्य सूत्रदानं महादोष इति आचार्या हरिभद्रादयः 'प्रचक्षते' कथयन्ति, कस्मात् ? तीर्थोच्छेदाद्यालम्बनात्, निरास्तिकस्य सूत्रदाने कदाचित् कुप्ररूपणा-करणेन तीर्थोच्छेदो भवति । उक्तं च (योग)विंशिकायाम् -

तित्थस्मुच्छेयाइ चि नालंबणमित्थ जं स एमेव ।

सुत्तकिरियाइ नासो, एसो असमंजसविहाणा ॥१४॥

सो एस वंकओ चिय, न य सयं मयमारियाणमविसेसो ।

एयं पि भावियव्वं इह तित्थुच्छेयभीरुहिं ॥१५॥

मुत्तूण लोसन्नं, उडूण य साहसमयसम्भावं ।

सम्म पयट्टियब्बं, बुहेणं मइनिउणबुद्धीए ॥१६॥

एवं प्रथमं स्थानादिविशुद्धिं कृत्वा इच्छादिपरिणतः क्रमेण स्वरूपाऽवलम्बनादि गृहीत्वा प्रीत्याद्य-
नुष्ठानेन असङ्गाऽनुष्ठाने गतः सर्वज्ञो भूत्वा अयोगीभूय सिद्धो भवति, अतः क्रमसमाराधना
श्रेयस्करी ॥८॥ इति व्याख्यातं योगाष्टकम् ॥२७॥

परिशिष्ट-२

न्यायाचार्य-न्यायविशारद-महामहोपाध्यायश्री यशोविजयगणिविरचित
ज्ञानसाराऽष्टकऽन्तर्गत - सप्तविंशतितमम्

॥ योगाष्टकम् ॥

(स्वोपज्ञ टप्पार्थ अने अन्य कृत भाषार्थना अनुवादसहित)

टप्पार्थ : ऐन्द्रवृन्दनतं नत्वा, वीरं तत्त्वार्थदेशिनम् ।

अर्थः श्रीज्ञानसारस्य, लिख्यते लोकभाषया ॥१॥

भाषार्थ : ईन्द्रना समूह वडे नभायेला अने तत्त्वार्थनो उपदेश करनार मडावीर भगवंतने नमस्कार करीने ज्ञानसारनो अर्थ लोकभाषामां लपुं छुं. xxx

^१“मोक्षेण योजनाद् योगः, सर्वोऽप्याचार इष्यते ।

विशिष्य स्थानवर्णार्थालम्बनैकाग्र्यगोचरः ॥१॥

टप्पार्थ : १ मोक्षेण=मोक्षनी साथे. योजनात्=आत्माने जोडवाधी. सर्वोऽपि=बधो य. आचारः=आचार. योगः=योग. इष्यते=कडेवाय छे. (ते) विशिष्य=विशेष करीने. स्थान-वर्ण-अर्थ-आलम्बन-एकाग्रगोचरः=स्थान-आसनादि, वर्ण-अक्षर, अर्थज्ञान, आलंबन अने ऐकाग्रताविषयक छे.

भाषार्थ : मोक्षनी साथे आत्माने जोडवाधी योग शब्दनो अर्थ सधणो य आचार ईष्ट छे. विशेष करीने (सामान्य शब्दने विशेषपरक करीने) ^२स्थान-मुद्रा, वर्ण-अक्षर, शब्द वाच्य अर्थ, कायोत्सर्गादिनुं आलंबन अने ऐकाग्रता-सिद्धस्मरण ऐ पांय बाबतने गोर जे आचार ते योग कडेवा योग्य छे.

^३कर्मयोगद्वयं तत्र, ज्ञानयोगत्रयं विदुः ।

^४विरतेष्वेव नियमाद्, बीजमात्रं परेष्वपि ॥२॥

1 - मुखेण जोयणाओ, जोगो सब्बो वि धम्मवावरो ।

परिसुद्धो वित्रेओ, ठाणाइगओ विसेसेणं ॥

- योगविशिका गा. १ ॥

2 - ठाणुत्रत्यालंबणरहिओ, तंतम्मि पंचहा एसो ।

दुगमित्थ कम्मजोगो, तहा तियं नाणजोगो उ ॥

- योगविशिका गा. २ ॥

3. १ - स्थान-कायोत्सर्ग, पर्यकबंध अने पचासन वगेरे आसनविशेष, २ - उर्षा अटले शब्द, डियानुष्ठान वगेरे कर्ता उच्यारता सूत्रना वर्णारो, ३ - शब्दना अर्थनो निश्चय, ४ - आलंबन-बाह्यप्रतिभादिनुं ध्यान, ५ - रहित

ટબાર્થ : ૧ તત્ર=તેમાં. કર્મયોગદ્વયં=બે કર્મયોગ. (અને) જ્ઞાનયોગત્રયં=ત્રણ જ્ઞાનયોગ. (જ્ઞાની) વિદુઃ=જાણે છે. (એ) વિરતેષુ=વિરતિવંતમાં. નિયમાત્=અવશ્ય હોય છે. પરેષ્યપિ=બીજામાં પણ. બીજમાત્રં=યોગના બીજરૂપ છે.

ભાષાર્થ : તે પાંચ યોગમાં બે કર્મયોગ-ક્રિયાયોગ અને ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે; એમ જ્ઞાની પુરુષો જાણે છે. એ પાંચ પ્રકારનો યોગ વિરતિવંતમાં નિશ્ચયથી હોય છે અને બીજા માર્ગાનુસારી પ્રમુખમાં કેવળ બીજરૂપ હોય છે.

૫ કૃપાનિર્વેદસંવેગ-પ્રશમોત્પત્તિકારિણઃ ।

ભેદાઃ પ્રત્યેકમત્રેચ્છા-પ્રવૃત્તિસ્થિરસિદ્ધયઃ ॥૩॥

ટબાર્થ : ૧ અત્ર=અહીં. પ્રત્યેક=પ્રત્યેક યોગના. ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ-સ્થિર-સિદ્ધયઃ=ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એ ચાર ભેદો છે. (તે) કૃપા-નિર્વેદ-સંવેગ-પ્રશમોત્પત્તિકારિણઃ=કૃપા, સંસારનો ભય, મોક્ષની ઈચ્છા, અને પ્રશમની ઉત્પત્તિ કરનારા છે.

ભાષાર્થ : અહીં સ્થાનાદિ પ્રત્યેક યોગના ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એ ચાર ભેદો છે, તે કૃપા-અનુકંપા, નિર્વેદ-સંસારનો ભય, સંવેગ-મોક્ષની ઈચ્છા અને પ્રશમ-ઉપશમની ઉત્પત્તિ કરનારા છે.

એટલે રૂપીદ્રવ્યના આલંબનરહિત નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યમાત્રની સમાધિ. એમ પાંચ પ્રકારનો યોગ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. અહીં સ્થાન અને શબ્દ એ બન્ને કર્મયોગ છે. કારણ કે, સ્થાન સાક્ષાત્ ક્રિયારૂપ છે. અર્થ, આલંબન અને આલંબન રહિત એ ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે. કારણ કે અર્થ વગેરે સાક્ષાત્ જ્ઞાનરૂપ છે.

4 - “देसे सब्बे य तहा, नियमेणो चरित्तिणो होइ ।

इयरस्स बीयमित्तं, इत्तु छिय कंइ इच्छंति ॥

- યોગવિશિકા ગા. ૩ ॥

દેશથી અને સર્વથી ચારિત્રવંતને એ પૂર્વોક્ત યોગ અવશ્ય હોય છે અને દેશવિરતિ અને સર્વચારિત્રી સિવાયના બીજાને વિષે યોગનો સંભવ નહિ હોવાથી કેટલાક આચાર્યો તેમાં બીજમાત્રરૂપ યોગ માને છે. યદ્યપિ ચારિત્ર-મોહનીયના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલ દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ ચારિત્રવાળાને જ સ્થાનાદિરૂપ યોગ હોય છે, તો પણ દેશવિરતિ આદિ ગુણસ્થાનકરહિત પણ વ્યવહારથી શ્રાવકધર્માદિમાં પ્રવૃત્તિ કરતા શ્રાવકાદિને સ્થાનાદિ ક્રિયા યોગના બીજરૂપ હોય છે.” તેથી અપુનર્બંધક અને અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિને વિષે યોગ બીજમાત્રરૂપ હોય છે.”

5 - अणुकंपा निव्वेओ, संवेगो होइ तह य पसमु त्ति ।

एएसि अणुभावा इच्छाईणं जहासंखं ॥८॥

અહીં ઈચ્છાદિ યોગનું કાર્ય દર્શાવે છે - દ્રવ્યથી અને ભાવથી દુઃખી પ્રાણીઓના દુઃખને દૂર કરવાની ઈચ્છા તે અનુકંપા, સંસારનું નિર્ગુણપણું જાણવાને લીધે સંસારરૂપ કારાગૃહથી વિરક્તપણું તે નિર્વેદ, સંવેગ-મોક્ષનો અભિલાષ, પ્રશમ-કોધરૂપ ખરજ અને વિષયતૃષ્ણાનો ઉપશમ; એમ ઈચ્છાદિયોગના કાર્યો છે. જો કે આગમમાં અનુકંપા વગેરે સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણ કહેલાં છે, તો પણ યોગના અનુભવથી સિદ્ધ થયેલા વિશિષ્ટ અનુકંપાદિ ઈચ્છામોગ વગેરેનાં કાર્ય કહેવામાં વિરોધ નથી. વસ્તુતઃ કેવળ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં પણ વ્યવહારથી ઈચ્છાદિ યોગની પ્રવૃત્તિથી અનુકંપાદિ ભાવની નિષ્પત્તિ થાય છે. એટલે સામાન્ય અનુકંપાદિમાં સામાન્ય ઈચ્છામોગાદિ કારણ છે અને વિશેષ અનુકંપાદિમાં વિશિષ્ટ ઈચ્છામોગાદિ કારણ છે. જુઓ યોગવિશિકા ગા. ૮ની ટીકા.

स्थानादि योगना पांच प्रकारने चार गुणा करतां वीश भेदो थाय छे.

इच्छा तद्वत्कथाप्रीतिः प्रवृत्तिः पालनं परम् ।

स्थैर्यं बाधकभीहानिः सिद्धिरन्यार्थसाधनम् ॥४॥

टिप्पार्थ : १ तद्वत्कथाप्रीतिः=योगीनी कथाभां प्रीति होवी ते. इच्छा=ईच्छायोग. परं=अधिक. पालनं=उपायोनुं पालन करवुं ते. प्रवृत्तिः=प्रवृत्तियोग. बाधकभीहानिः=अतिचारना भयनो त्याग ते. स्थैर्यं=स्थिरतायोग. (अने) अन्यार्थसाधनं=बीजाना अर्थनुं साधन करवुं ते. सिद्धिः=सिद्धियोग छे.

भाषार्थ : ते योगवाणा योगीनी कथा-वार्ता सांभणतां प्रीति उपजे ते ईच्छायोग. अधिक प्रयत्नथी शुभ उपायोनुं पालन करवुं ते प्रवृत्तियोग, बाधक-अतिचारना भयनी हानि (त्याग) अटले ज्यं अतिचार लागे नहि ते स्थिरतायोग. 'तेना संगे वैरनो त्याग थाय' ईत्यादि परार्थनुं साधन थाय ते सिद्धियोग कहेवाय.

अर्थालम्बनयोश्चैत्यवन्दनादौ विभावनम् ।

श्रेयसे योगिनः स्थानवर्णयोर्बल एव च ॥५॥

टिप्पार्थ : १ चैत्यवन्दनादौ=चैत्यवन्दनादि क्रियाभां अर्था-लम्बनयोः=अर्थ अने आलंबननुं विभावनं=स्मरण करवुं. च=अने स्थानवर्णयोः=स्थान अने वर्णने विषे यत्न एव=उद्यम ज योगिनः=योगीना श्रेयसे=कल्याणने माटे थाय छे.

6 - तद्भुतकहापीईइ, संगया विपरिणामिणी इच्छा ।

सव्यत्थुवंसमसारं, तप्पालणमो पविती उ ॥

- योगविशिका गा. ५ ॥

स्थानादि योगवाणा मुनिओनी कथाभां अर्थबोधनी ईच्छाथी उत्पन्न थयेल उर्ष सहित अने विधिपूर्वक अनुष्ठान करनारा प्रति अहुमानादि गर्भित पोताना वीर्योत्सासथी कंईकअभ्यासरूप विचित्र परिणामयुक्त ईच्छायोग कहेवाय छे. अही द्रव्य-क्षेत्रादि सामग्रीना अभावे शास्त्रविहित स्थानादि योगनी ईच्छाथी यथाशक्ति स्थानादि योगनुं आचरण पण ईच्छायोगरूप छे. सर्व अवस्थामां उपशमपूर्वक स्थानादियोगनुं पालन करवुं ते प्रवृत्ति योग छे. अही अधिक वीर्य होवाथी सामग्रीनी परिपूर्णाताने लीधे शास्त्रविहित स्थानादियोगनुं पालन करे छे, माटे ते प्रवृत्ति योगरूप छे."

तह चैव एय बाहकचितारहियं थिरत्तणं नेयं ।

सव्वं परत्थसाहगरूवं, पुण होइ सिद्धि ति ॥

- योगविशिका गा. ६ ॥

स्थानादि योगनुं पालन बाधक दोषनी चितारहित होय ते स्थिरता जणवी. प्रवृत्तिरूप योग अतिचारसहित होवाथी बाधकनी चित्त सहित छे अने स्थिरतारूप योग शुद्धिविशेषथी बाधक दोषनी चितारहित छे. सर्व स्थानादि-योग पोतानामां उपशमविशेष आदि इण उत्पन्न करतां स्थानादियोगनी शुद्धिरहित बीजानोने पण तेनी शुद्धि करवा द्वारा पोताना जेवा इणना साधक थाय ते सिद्धि योग. अे हेतुथी जेइ अहिसानी सिद्धि करी छे, अेवा योगीओनी पासे हिसक प्राणीओ पण हिसा करवा समर्थ थता नथी. जेइ सत्यधर्मनी सिद्धि करी छे, तेनी पासे असत्यवादी असत्य बोली शकता नथी अे सिद्धियोग समजवो.

ભાષાર્થ : ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયામાં અર્થ અને આલંબન એ બે યોગનું વિભાવન-વારંવાર સ્મરણ કરવું, તથા સ્થાન અને વર્ણને વિષે ઉદ્યમ જ યોગીના કલ્યાણ માટે થાય છે.

૧ આલમ્બનમિહ જ્ઞેયં, દ્વિવિધં રૂપ્યરૂપિ ચ ।

અરૂપિગુણસાયુજ્ય-યોગોઽનાલમ્બનઃ પરઃ ॥૬॥

ટબાર્થ : ૧ ઇહ=અહીં. આલમ્બનં=આલંબન. રૂપિ=રૂપી. ચ=અને અરૂપિ=અરૂપી. દ્વિવિધં=બે પ્રકારે છે. (તેમાં) અરૂપિગુણસાયુજ્યયોગઃ=અરૂપી-સિદ્ધના સ્વરૂપ સાથે તન્મયપણારૂપ યોગ તે. પરઃ=ઉત્કૃષ્ટ. અનાલમ્બનઃ=અનાલંબન યોગ છે.

ભાષાર્થ : અહીં આલંબન રૂપી અને અરૂપી એમ બે પ્રકારે જાણવું. અરૂપીગુણ-સિદ્ધસ્વરૂપના તાદાત્મ્યપણે યોગ તે ઈષદ્-થોડું અવલંબન હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે -

તન્નાડપ્રતિષ્ઠિતોઽયં યતઃ પ્રવૃત્તશ્ચ તત્ત્વતસ્તન્ન ।

સર્વોત્તમાનુજઃ ખલુ તેનાનાલમ્બનો ગીતઃ ॥

(ષોઢશક-૧૬ શ્લો.-૧)

જ્યાં સુધી પરમાત્મતત્ત્વનું દર્શન થાય ત્યાં સુધી પરમાત્મતત્ત્વના દર્શનની અસંગભાવે ઈચ્છારૂપ અનાલંબનયોગ છે. તે પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિરતારહિત છે અને જેથી ધ્યાન દ્વારા પરમાત્મદર્શનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી યોગનિરોધરૂપ સર્વોત્તમ યોગના પૂર્વભાવી અનાલંબનયોગ કહેલો છે.

નિરાલંબનયોગ તે ધારાવાહી પ્રશાંતવાહિતા નામ ચિત્ત છે. તે યત્ન સિવાય સ્મરણની અપેક્ષાએ સ્વરસથી જ સદૃશ ધારાએ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું.

પ્રીતિ-ભક્તિ-વચો-ઽસક્લૈઃ, સ્થાનાદ્યપિ ચતુર્વિધમ્ ।

તસ્માદયોગિયોગાત્તેમોક્ષયોગઃ ક્રમાદ્ભવેત્ ॥૭॥

ટબાર્થ : ૧ પ્રીતિ-ભક્તિ-વચો-ઽસક્લૈઃ=પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ અનુષ્ઠાન વડે. સ્થાનાદ્યપિ=સ્થાનાદિયોગ પણ. ચતુર્વિધં=ચાર પ્રકારે છે. તસ્માત્=તેથી. અયોગિયોગાત્તેઃ=યોગના નિરોધરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ થવાથી. ક્રમાત્=અનુક્રમે. મોક્ષયોગઃ=મોક્ષરૂપ યોગ. ભવેત્=પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાષાર્થ : પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ અનુષ્ઠાનના ભેદે સ્થાનાદિક વીશ યોગ પણ ચાર

૭- “આલંબનં પિ એયં રૂવમરૂવી ય ઇત્ય પરમુ ત્તિ ।

તન્મુણપરિણદ્ભવો સુદુમો અણાલંબનો નામ” ॥

- યોગવિશિકા ગા. ૧૧ ॥

“અહીં યોગવિચાર પ્રસંગે સમવસરણસ્થિત જિન અને તેની પ્રતિમાદિરૂપ રૂપી આલંબન તથા પરમ - પરમાત્મારૂપ અરૂપી આલંબન - એમ આલંબન બે પ્રકારે છે. તેમાં અરૂપી પરમાત્માના કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણોની તન્મયતારૂપ યોગ ઈન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી સૂક્ષ્મ અનાલંબન યોગ કહ્યો છે.”

प्रकारे છે. તે સકલ યોગથી અયોગ નામે શૈલેશીયોગની પ્રાપ્તિ થવાથી અનુક્રમે મોક્ષયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. કહ્યું છે કે -

यत्रादरोऽस्ति परमः, प्रीतिश्च हितोदया भवति कर्तुः ।

शेषत्यागेन करोति, यच्च तत्प्रीत्यनुष्ठानम् ॥३॥

गौरवविशेषयोगाद्, बुद्धिमतो यद्विशुद्धतरयोगम् ।

क्रियेतरतुल्यमपि, ज्ञेयं तद्भक्त्यनुष्ठानम् ॥४॥

अत्यन्तवल्लभा खलु, पत्नी तद्वद्धिता च जननीति ।

तुल्यमपि कृत्यमनयो-ज्ञાંતિં સ્યાત્ પ્રીતિભક્તિગતમ્ ॥૫॥

वचनात्मिका प्रवृत्तिः, सर्वत्रौचित्ययोगतो या तु ।

वचनानुष्ठानमिदं, चारित्रवतो नियोगेन ॥६॥

यत्त्वभ्याસાતિશયાત્, સાત્મીભૂતમિવ વેષ્ટ્યતે સદ્ધિઃ ।

તદસજ્ઞાનુષ્ઠાનં, ભવતિ ત્વેતત્તદાવેધાત્ ॥૭॥

चक्रभ्रमणं दण्डात्, तदभावे चैव यत्परं भवति ।

वचनाऽसज्जानुष्ठानयोस्तु तज्ज्ञापकं ज्ञेयम् ॥८॥

અભ્યુદયફલે ઘાઘે, નિઃશ્રેયસસાધને તથા ચરમે ।

एतदनुष्ठानानां, विज्ञेये इह गतापाये ॥९॥

- षोडशक-१०, श्लो० ३-९॥

પ્રીતિઅનુષ્ઠાનનું લક્ષણ -

“જેમાં અધિક પ્રયત્ન હોય, જેનાથી કરનારનો હિતકારી ઉદય થાય એવી પ્રીતિ-રુચિ હોય અને બાકીના પ્રયોજનનો ત્યાગ કરીને જેને એક નિષ્ઠાથી કરે તે પ્રીતિઅનુષ્ઠાન કહેવાય છે.”

ભક્તિઅનુષ્ઠાનનું લક્ષણ -

“વિશેષ ગૌરવ (મહત્વ)ના યોગે બુદ્ધિમાન પુરુષનું અત્યંત વિશુદ્ધ યોગવાળું, ક્રિયા વડે પ્રીતિ-અનુષ્ઠાનના જેવું હોવા છતાં તે ભક્તિઅનુષ્ઠાન જાણવું.”

પ્રીતિ અને ભક્તિઅનુષ્ઠાનની વિશેષતા -

“પત્ની ખરેખર અત્યંત પ્રિય છે, તેમ હિતકારી માતા પણ અત્યંત પ્રિય છે. બન્નેના પાલનપોષણનું કાર્ય પણ સરખું છે તો પણ પ્રીતિ અને ભક્તિની વિશેષતા બતાવવા માટે ઉદાહરણ છે. પત્નીનું કાર્ય પ્રીતિથી અને માતાનું કાર્ય ભક્તિથી થાય છે. એમ પ્રીતિ અને ભક્તિની વિશેષતા છે.”

વચનાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ -

“બધાય ધર્મવ્યાપારમાં ઉચિતપણે આગમને અનુસરીને પ્રવૃત્તિ કરવી તે વચનાનુષ્ઠાન છે. તે

ચારિત્રવાળા સાધુને અવશ્ય હોય છે.”

અસંગાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ -

“અત્યંત અભ્યાસથી ચંદનગંધનાન્યાયે સહજભાવે સત્પુરુષોથી જે ક્રિયા કરાય તે અસંગાનુષ્ઠાન, તે આગમના સંસ્કારથી થાય છે.”

વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનની વિશેષતા -

“દંડ વડે ચક્ર ફરે છે, અને પછી દંડના પ્રયોગને અભાવે પણ ફરતું રહે છે, તે વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનને જણાવનાર ઉદાહરણ છે. જેમ પ્રથમ દંડના યોગે ચક્ર ફરે છે અને પછી દંડના અભાવે સંસ્કારથી ફરે છે, તેમ વચનાનુષ્ઠાન આગમના સંબંધથી પ્રવર્તે છે, અને પછી આગમના સંસ્કાર માત્રથી વચનની અપેક્ષા સિવાય સહજ ભાવે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે અસંગાનુષ્ઠાન સમજવું.

એ ચારે અનુષ્ઠાનોનું ફળ -

“પ્રથમનાં બે અનુષ્ઠાન અભ્યુદય-સ્વર્ગનાં કારણ છે અને છેલ્લાં બે અનુષ્ઠાન મોક્ષનાં કારણ અને વિઘ્ન વિનાનાં છે.”

‘સ્થાનાઘયોગિનસ્તીર્થોચ્છેદાદ્યાલમ્બનાદપિ ।

સૂત્રદાને મહાદોષ इत्याचार्याः प्रचक्षते ॥८॥

ટબાર્થ : ૧ સ્થાનાઘયોગિનઃ=સ્થાનાદિ યોગ રહિતને. તીર્થોચ્છેદાદ્યાલમ્બનાદપિ=‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય’ ઈત્યાદિ આલંબનથી પણ સૂત્રદાને=ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્ર શિખવવામાં. મહાન=મોટો. દોષઃ=દોષ છે. इति=એમ. આચાર્યાઃ=આચાર્યો. પ્રચક્ષતે=કહે છે.

ભાષાર્થ : સ્થાનાદિ કોઈ પણ યોગરહિત પુરુષને ‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે’ ઈત્યાદિ કારણે પણ ચૈત્યવંદનાદિસૂત્ર ભણાવવામાં સૂત્રની આશાતનારૂપ મોટો દોષ થાય છે. એમ પૂ. હરિભદ્રસૂરિ વગેરે આચાર્યો કહે છે. ‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય’ ઈત્યાદિ કારણે પણ જેવા તેવાને ન ભણાવીએ. કહ્યું છે કે -

तित्थस्सुच्छेयाइ वि, नालंबणमेत्थं जं स एमेव ।

सुत्तकिरियाइ नासो, एसो असमञ्जसविहाणा ॥

सो एस वंकओ चिय, न सयं मयमारियाणमविसेसो ।

एयं पि भाविअव्वं, इह तित्थुच्छेयभीरूहिं” ॥

- યોગવિંશિકા ગા. ૧૪-૧૫ ॥

‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે’ ઈત્યાદિ આલંબન પણ આ અવિધિઅનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિમાં લેવું યોગ્ય નથી. એટલે ‘તીર્થનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે અવિધિઅનુષ્ઠાન પણ કરવા યોગ્ય છે’ એ આલંબન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે એ પ્રમાણે સૂત્ર વિરુદ્ધ કરવાથી અશુદ્ધ ક્રિયાની પરંપરા ચાલુ રહે, અને

तेथी सूत्रोक्त क्रियानो विच्छेद थाय, ते ज तीर्थनो उच्छेद छे. कारण के आशारहित जननो समुदाय ते तीर्थ नथी, पश शास्त्रविहित उचित क्रियाविशिष्ट साधु, साध्वी, श्रावक अने श्राविकानो समुदाय ते तीर्थ छे. तेथी अविधिनुं स्थापन करवांमां शास्त्रोक्त क्रियानो उच्छेद थवाथी परमार्थथी तीर्थनो उच्छेद थाय छे.

शास्त्रविहित क्रियानो लोप करवो अे कडवां इण आपनार छे. स्वयं मृत्युने प्राप्त थयेल अने पोते मारेलांमां विशेषता नथी अेम नथी. परंतु अेटली विशेषता छे के स्वयं मृत्यु पामे छे त्यारे तेमां पोतानो दृष्टाशय निमित्तरूप नथी अने पोते मारे छे तेमां दृष्टाशय निमित्तरूप छे. तेनी पेठे स्वयं क्रियांमां प्रवृत्ति नहि करनारा जवनी अपेक्षाअे गुरुने दूषण नथी, परंतु अविधिनी प्ररूपणाने अवलंबीने श्रोता अविधिंमां प्रवृत्ति करे तो उन्मार्गमां प्रवृत्ति कराववाना परिणामथी अवश्य महादूषण छे. अे पश तीर्थ उच्छेदना बीरुअे विचार करवा योग्य छे.

गच्छे श्रीविजयादिदेवसुगुरोः स्वच्छे गुणानां गणैः,
प्रौढिं प्रौढिमधाम्नि जीलविजयप्राज्ञाः परामैयरुः ।
तत्सातीर्थ्यभृतां नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशोः,
श्रीमन्यायविशारदस्य कृतिनामेषा कृतिः प्रीतये ॥

गुणोना समूहथी पवित्र अने प्रौढताना धाम अेवा सद्गुरु श्री विजयदेवसूरिना गच्छमां जितविजय नामे पंडित अत्यंत महत्त्वशाणी थया. तेमना गुरुभाई नयविजय पंडितना शिष्य श्रीमद् न्यायविशारद (यशोविजय उपाध्याय)नी आ कृति महाभाग्यवंत पुरुषोनी प्रीतिने माटे थाओ.

बालालापानवद् बालबोधो, न्या(ना)यं किन्तु न्यायमालासुधौघः ।

आस्वाद्येनं (दुरितशमनं) मोहहालाहलाय (लस्य), ज्वालाशान्तेर्धीविशाला भवन्तु ॥

बालिकाने लाण याटवाना जेवो नीरस आ बालबोध नथी, परंतु न्यायमालारूप अमृतना प्रवालसमान छे. तेना रसने याभीने मोहरूप हलाहल जेरनी ज्वाला शांत थवाथी विशाल बुद्धिवाणा थाओ.

आतन्वाना भारती भारती, नस्तुल्यावेशा संस्कृते प्राकृते वा ।

शुक्तिसूक्तिर्युक्तिमुक्ताफलानां, भाषाभेदो नैव खेदोन्मुखः स्यात् ॥

भारती=प्रतिभा अने प्रीति उत्पन्न करनारी तथा संस्कृत अने प्राकृतमां समान आग्रहवाणी युक्तिरूप मुक्ताङ्गोनी जन्मभूमि छीप जेवी सुंदर उक्तिवाणी अमारी वाणी छे. तेथी भाषानो भेद भेदजनक थतो नथी. जेम छीपो विविध प्रकारनी डोवा छतां तेमां मुक्ताङ्गो डोवाथी भेद थतो नथी, तेम विविध प्रकारनी भाषा डोवा छतां तेमां युक्ति डोवाथी कंटाणो उत्पन्न थतो नथी.

સૂરજીતનયશાન્તિદાસહન્મોદકારણવિનોદતઃ કૃતઃ ।

આત્મબોધધૃતવિભ્રમઃ શ્રીયશોવિજયવાચકૈરયમ્ ॥

શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે સૂરજીના પુત્ર શાંતિદાસના હૃદયમાં પ્રમોદ થવાના કારણે વિનોદથી આત્મજ્ઞાનમાં વિશ્રાંતિ આપનાર આ પ્રયત્ન કર્યો છે.

इति ज्ञानसारग्रन्थटिबार्थ संपूर्ण

લિપીકૃતશ્ચ સંવત્-૧૭૬૮ વર્ષ ચૈત્ર શુદિ-૧૫ ગુરૌ સકલપંડિતસભાભામિની - ભાલસ્થલતિલકા-
યમાનપંડિત શ્રીયશોવિજયગણિશિષ્ય પં. શ્રી જિનવિજયગણિશિષ્ય પં. શ્રીસૌભાગ્યવિજયગણિભિઃ
સતીર્થ્યગણિશ્રીરૂપવિજયવાચનાર્થમિતિ મંગલમ્ ।

परिशिष्ट-३

॥ उपदेशरहस्यप्रकरणान्तर्गतं उपदेशपदग्रन्थान्तर्गतं च पदार्थादीनाम् स्वरूपम् ॥

A

॥ उपदेशरहस्य ॥

पदार्थादीनामेव सम्भूय कार्यकारित्वं व्यवस्थापयति -

एत्थ पयत्थाईणं मिहो अवेक्खा हु पुण्णभावंगं ।

लोअंमि आगमे वा जह वक्कत्थे पयत्थाणं ॥१५७॥

अत्र पदार्थादिष्वर्थभेदेषु, पदार्थादीनां मिथः=परस्परमपेक्षा=क्रमिकोत्पादरूपा, पूर्णभावांगं=एकोप-योगाश्रययावत्पर्यायसिद्धिनिबन्धनम्, लोके आगमे वा यथा वाक्यार्थे पदार्थानाम् । अथ वाक्यार्थप्रतीतौ पदार्थप्रतीतीनां हेतुत्वात्तत्र तदपेक्षा युज्यते, प्रकृते तु पदार्थादीनामैदम्पर्यार्थपर्यवसन्नत्वेन कार्यान्तराभावात् क्व मिथोऽपेक्षास्त्विति चेत् ? न, यावत्पदार्थप्रतीतीनामेव वाक्यार्थप्रतीतित्वेन तेषां परस्परमपेक्षावत्पदार्थादीनां परस्परमपेक्षोपपत्तेः, सापेक्षपदार्थादिसमुदायात्मकोपयोग एव तदावरणक्षयोपशमहेतुत्वात् ॥१५७॥

तत्र लोक एव तावत्पदार्थादीनां मिथोऽपेक्षां व्युत्पादयति -

‘पुरओ चिट्ठइ रुक्खो’ इय वक्काओ पयत्थबुद्धीए ।

ईहावायपओअणबुद्धीओ हुति इयराओ ॥१५८॥

‘पुरतस्तिष्ठति वृक्ष’ इति वाक्यात् पदार्थबुद्ध्या ‘मदभिमुखदेशस्थित्याश्रयो वृक्ष’ इत्याकारया ईहापाय-प्रयोजनविषया इतरा वाक्यार्थमहावाक्यार्थैदम्पर्यार्थधीरूपा बुद्धयः भवन्ति । तथाहि ‘अग्रे वृक्षस्तिष्ठती’ ति प्रतीत्यनन्तरं वृक्षो भवन्नयं किमात्रो वा स्यान्निम्बो वेति वाक्यार्थप्रतीतिः प्रादुर्भवति, ततः प्रतिविशिष्टाकारावलोकनेनात्र एवायमिति महावाक्यार्थधीः स्यात्, ततः पुरः सरसाम्प्रार्थिना प्रवर्तितव्यमित्यैदम्पर्यार्थधीरिति । न ह्येवंप्रकारं विना निराकाङ्क्षप्रतीतिः सिद्धयेत्, पदार्थमात्रज्ञानात् पदार्थस्मारितविशेषार्थ-जिज्ञासारूपाया आकाङ्क्षाया अनुच्छेदाद्वाक्यार्थस्याऽपर्यवसितत्वात् ॥१५८॥

आगमेऽपि तामाह -

‘हंतव्या नो भूआ सव्वे’ इह पायडो त्थिय पयत्थो ।

मणमाईहिं पीडं सव्वेसिं चव ण करिज्जा ॥१५९॥

‘सर्वाणि भूतानि न हन्तव्यानि’ - इह प्रकट एव पदार्थः ‘मनआदिभिर्मनोवाक्कायैः, पीडां=बाधाम्, सर्वेषामेव=समस्तानामपि जीवानाम्, न कुर्यात्=न विदध्यादिति ॥१५९॥

आवन्नमकरणिञ्जं एवं चेइहरलोचकरणाई ।

इय वक्कत्थो अ महावक्कत्थो पुण इमो एत्थ ॥१६०॥

एवं सति चैत्यगृहलोचकरणादिकमकरणीयं साधुश्राद्धानामकर्त्तव्यं आपन्नं, तत्रापि परपीडानुगमात्, इत्येष वाक्यार्थश्चालनागम्यः । महावाक्यार्थः पुनरत्रायम् - ॥१६०॥

अविहिकरणमि दोसो तो विहिणा चेव होइ जइअव्वं ।

अइदंपज्जत्थो पुण आणा धम्मं मि सारोत्ति ॥१६१॥

अविधिकरणे=ऽनीतिविधाने चैत्यगृहलोचादेः दोषो=हिंसापत्तिर्विधिकरणानन्तरीयकासत्प्रवृत्ति-निवृत्तिपरिणामजनितस्याहिंसानुबन्धस्य प्रच्यवात्, तत्तस्माद्विधिनेव यतितव्यं भवति चैत्यगृहलोचाद्यर्थे । तदिदमुक्तम् - (उपदेशपदे-८६७)

“अविहिकरणमि आणाविराहणा दुट्टमेव एएसिं । तो विहिणा जइअव्वं ॥” ति (महावक्कत्थइवं तु)

चैत्यगृहकरणविधिश्च - (पोडशके-६/३)

“जिनभवनकारणविधिः शुद्धा भूमिर्दलं च काष्ठादि । भृतकानतिसन्धानं स्वाशयवृद्धिः समासेन” ॥

इत्यादिग्रन्थोक्तः । लोचकर्मविधिस्तु -

“धुवल्लोओ अ जिणाणं वासावासेसु होइ धेराणं । तरुणाणं चउमासे वुट्ठाणं होइ छम्मासे” ॥

इत्याद्युक्तः । ऐदम्पर्यार्थः पुनराज्ञा धर्मे सार इति तामन्तरेण धर्मबुद्ध्यापि कृतस्य निरवद्यत्वाभिमत-स्यापि कार्यस्य निष्फलत्वादिति ॥१६१॥ वाक्यान्तरमधिकृत्याह -

‘गंथं चएज्ज’ एत्थ वि सचेअणाचेअणं चए वत्थुं ।

एस पयत्थो पयडो वक्कत्थो पुण इमो होइ ॥१६२॥

‘ग्रन्थं त्यजेदि’त्यत्रापि सचेतनमचेतनं च वस्तु त्यजेन्न गृहीयादिति एष प्रकटः पदार्थः, वाक्यार्थः पुनरयं च वक्ष्यमाणलक्षणो भवति ॥१६२॥

वत्थाईण अगहणं एवं पत्तं मुणीण अविसेसा ।

आणाचाए दोसो नण्ह वत्थाइगहणो वि ॥१६३॥

एवं सति ग्रन्थमात्रग्रहणनिषेधे, मुनीनामविशेषाद्ब्रह्मादीनामग्रहणं प्राप्तं, न हि स्वर्णादिकं ग्रन्थो वस्त्रादिकं च न ग्रन्थ इति विशेषोऽस्ति, आज्ञात्यागे=“जिणाण बारसरूवो उ” इत्यादिवचनोल्लङ्घने वस्त्रादिग्रहणेऽपि दोषोऽतिरिक्तोपकरणस्याधिकरणरूपत्वात्, नान्यथा=आज्ञाया अत्यागे वस्त्रादिग्रहणेऽपि दोषः ॥१६३॥

एयमग्रहणं भावा अहिगरणञ्चायओ मुणेअव्वं ।

एस महावक्कथो अइदंपज्जं तु पुव्वुत्तं ॥१६४॥

यत एतद् वस्त्रादिग्रहणम्, भावात्तत्त्वतोऽधिकरणत्यागत आर्त्तध्यानादिपरिहारादग्रहणम्, मुणेअव्वंति ज्ञातव्यम्, अग्रहणपरिणामोपष्टम्भकं ग्रहणमपि खल्वग्रहणमेव, एष महावाक्यार्थः, एदम्पर्यन्तु पूर्वोक्तं 'आज्ञैव सर्वत्र धर्मं सार' इति ॥१६४॥

वाक्यान्तरमधिकृत्याह -

तवज्झाणाइ कुञ्जा एत्थ पयत्थो उ सव्वहिं ओहा ।

छट्टुस्सर्गाईणं करणं सेयं सिवडुंति ॥१६५॥

तपोध्यानादि कुर्यादत्र वाक्ये पदार्थस्तु सर्वत्र ओघेन=समर्थासमर्थादिपरिहारसामान्येन, शिवार्थ= मोक्षार्थं षष्ठोत्सर्गादीनां करणं श्रेय इति ॥१६५॥

तुच्छावत्ताईणं तत्करणं अकरणं अओ पत्तं ।

बहुदोसपसंगाओ वक्कथो एस दट्टुव्वो ॥१६६॥

तुच्छाः=असमर्था बालवृद्धादिलक्षणाः, अव्यक्ताश्रागीतार्थाः, आदिनावश्यकहानियोग्यादिग्रहस्तेषामतः=पदार्थात् तत्करणं=षष्ठोत्सर्गादिकरणं प्राप्तं बहुदोषप्रसङ्गात्, शक्तवृत्तिक्रमेण तपोध्यानादिकष्टानुष्ठानस्यार्त्तध्यानमयत्वेन तिर्यगाद्यशुभजन्माद्यापत्तेः करणं=तत्त्वतोऽकरणमेव तत्, एष वाक्यार्थो द्रष्टव्यः ॥१६६॥

एस महावक्कथो समयाबाहेण एत्थ जमदोसो ।

सव्वत्थ समयणीई अइदंपज्जत्थओ इट्ठा ॥१६७॥

एष महावाक्यार्थः यत्समयाबाधेनाऽऽगमानुल्लङ्घनेन अत्रादोषः, आगमश्चायमत्र व्यवस्थितः -

"तो जह न देहपीडा न या वि चियमंससोणियत्तं च । जह धम्मज्झाणवुद्धी तहा इमं होइ कायव्वं ॥"

एदम्पर्यार्थतः=एदम्पर्यार्थमाश्रित्य, सर्वत्र समयनीतिरागमनीतिरेव इष्टाऽभिमता, तस्या एव सर्वत्राधिकार्यनधिकार्यादिविभागप्रदर्शनहेतुत्वात् ॥१६७॥

वाक्यान्तरमप्यधिकृत्याह -

दाणपसंसणिसेहे पाणवहो तह य वित्तिपडिसेहो ।

एत्थ पयत्थो एसो जं एए दो महापावा ॥१६८॥

दानप्रशंसायां प्राणवधस्तन्निषेधे च वृत्तिप्रतिषेधः, एतेनेदं सूत्रकृतांगसूत्रं लक्ष्यते - (अ. ११-सू. २०)

"जे उ दाणं पसंसंति वहमिच्छंति पाणिणं । जे अ णं पडिसेहंति वित्तिच्छेयं कुणंति ते ॥" इति । अत्र

एष पदार्थः यदेतौ द्वौ दानप्रशंसानिषेधौ महापापावशुभगतिलाभान्तरायादिप्रबलपापप्रकृतिबन्ध-
हेतुत्वादिति ॥१६८॥

वक्रत्थो पुण एवं विच्छेओ होञ्ज देसणार्इणं ।

एयं विसेसविसयं जुञ्जइ भणिअं तु वोत्तं जे ॥१६९॥

वाक्यार्थः पुनरेवमभ्युपगम्यमाने, देशनादीनां पात्रापान्नादिविषयदानविधिनिषेधादिदेशनादीनां विच्छेदः
स्यात् -

“धर्मस्यादिपदं दानं दानं दारिद्र्यनाशनम् । जनप्रियकरं दानं दानं सर्वार्थसाधनम् ॥११॥

बीजं यथोषरे क्षिप्तं न फलाय प्रकल्प्यते । तथाऽपात्रेषु यद्दानं निष्फलं तद्विदुर्बुधाः ॥२॥”

इत्यादिदेशनाप्रवृत्तौ जीवहिंसानुमतिलाभान्तरायप्रसङ्गस्य वज्रलेपायमानत्वात् । तस्मादेतद्दणितं तु
विशेषविषयं वक्तुं युज्यते । ‘जे’ इति पादपूरणार्थो निपातः ॥१६९॥

आगमविहिअणिसिद्धे अहिगिञ्च पसंसणे णिसेहे अ ।

लेसेण वि णो दोसो एस महावक्कगम्मत्थो ॥१७०॥

आगमे=सिद्धान्ते विहितं निषिद्धं च दानमधिकृत्य प्रशंसने निषेधे च लेशेनापि नो दोषः, सत्प्रवृत्तिरूपस्य
विहितदानव्यापारस्य हिंसारूपत्वाभावेन तत्प्रशंसने हिंसानुमोदनस्याऽप्रसङ्गात्, प्रत्युत सूकृतानुमोदनस्यैव
सम्भवात् । निषिद्धदानव्यापारस्य चासत्प्रवृत्तिरूपस्य निषेधे वृत्तिच्छेदपरिणामाभावेनान्तरायानर्जनात्,
प्रत्युत परहितार्थप्रवृत्त्यान्तरायकर्मविच्छेदादेव । तदिदमुक्तमुपदेशपदे -

“आगमविहिअं तं ते पडिसिद्धं चाहिगिञ्च णो दोसो त्ति” ॥ (८७९)

आगमविहितं संस्तरणे सुपात्रे शुद्धभक्तादिदानमसंस्तरणे त्वशुद्धभक्तादिदानमपि तत्र निषिद्धं, निषिद्धं
च कुपात्रदानादिकमनुकम्पादानं तु क्वापि न निषिद्धं यदाह -

“मोक्खत्थं जं दाणं तं पइ एसो विही समक्खाओ ।

अणुकंपादाणं पुण जिणेहिं न कया वि पडिसिद्धं” ॥ एष महावाक्यगम्योऽर्थः ॥१७०॥

अइदंपञ्जत्थो पुण मोक्खंगं होइ आगमाबाहा ।

एवं पइसुत्तं चिय वक्खाणं पायसो जुत्तं ॥१७१॥

ऐदम्पर्यार्थः पुनर्माक्षां भवति आगमाऽबाधा=आगमार्थानुल्लङ्घनं । अतिदेशमाह-
एवमुपदर्शितप्रकारेण, प्रतिमूत्रं=यावन्ति सूत्राण्यङ्गीकृत्य, प्रायशो व्याख्यानं युक्तं, अतिसंक्षितरुचि-
श्रोत्राद्यपेक्षया प्रायश इत्युक्तम् ॥१७१॥

B

॥ उपदेशपद ॥

एवं चइज्ज गंथं इत्थं पयत्थो पसिद्धगो चैव ।

णो किंचिवि गिण्हिज्जा सचेयणाचेयणं वत्थुं ॥८६९॥

एवं प्रागुक्तपदार्थवत् त्यजेद् ग्रन्थम् । अत्र वचने पदार्थः प्रसिद्धकश्चैव प्रतीतरूप एव । तमेव दर्शयति नो किञ्चिदपि गृहीयात् परिग्रहविषयीकुर्यात् सचेतनाचेतनं शिष्यवस्त्रादि वस्तु ॥८६९॥

एत्तो अईयसावेक्खयाण वत्थाइयाणमग्गहणं ।

तग्गहणं चिय अहिगरणवुद्धिओ हंदि वक्कत्थो ॥८७०॥

इतोऽस्मात् त्यजेद् ग्रन्थमित्येवंरूपाद्ग्रहणात् । अतीतसापेक्षतादीनामतीतातिक्रान्ता सापेक्षता शरीर-
मात्रेऽपि स्पृहारूपा येषां ते तथा तेषां भावसाधूनमित्यर्थः, वस्त्रादीनां वस्त्रपात्रशिष्यादीनां वस्तूनामग्रहण-
मापन्नम् । एतच्च वस्त्राद्यग्रहणं तद्ग्रहणमेव मिथ्यात्वादिरूपग्रन्थग्रहणमेव । कुत इत्याह - अधिकरण-
वृद्धितोऽधिक्रियत आत्मा नरकादिष्वनेनेत्यधिकरणमसंयमस्तस्य वृद्धिरुपचयस्तस्याः सकाशात् सम्पद्यत
एव रजोहरणाद्युपधिमन्तरेण जिनकल्पिकादीनामप्यसंयमवृद्धिः । हंदीति पूर्ववत् । एष वाक्यार्थो, यथा न
सर्वथा ग्रन्थत्यागः श्रेयान्, य उच्यते 'चएज्ज गंथं' इत्यादिवचनेनेति ॥८७०॥

आणाबाहाए तहा गहणंपि ण सुंदरंति दट्ठव्वं ।

ता तीए वट्ठियव्वंति महावक्कत्थमो णेओ ॥८७१॥

आज्ञाबाधया "जिणा वारसरूवाणि थेरा चउदसरूविणो । अज्जाणं पन्नवीसं तु अओ उट्ठमुवग्गहो
॥११॥" इत्यादिवचनोल्लङ्घनेन तथेत्यधिकरणवृद्धिभयाद् ग्रहणमिति वस्त्रादीनां न सुन्दरमिति द्रष्टव्यं,
किं पुनः सर्वथैवाग्रहणमित्यपिशब्दार्थः । तत् तस्मात् तस्यामाज्ञायां वर्तितव्यमिति महावाक्यार्थो ज्ञेय
इति ॥८७१॥

महावाक्यार्थमेव गाथाप्रथमार्द्धेन निगमयन्नेदम्पर्यमाहः -

एयं एवं अहिगरणचागओ भावओ कयं होइ ।

एत्थवि आणातत्तं धम्मस्स इदं इदंपज्जं ॥८७२॥

एतद् ग्रन्थत्यजनं 'चएज्ज गंथं' इति वचनोक्तमेवमाज्ञानुसरणेनाधिकरणत्यागतोऽसंयमपरित्यागाद्
भावतः परमार्थेन कृतं भवति । यो ह्याज्ञामनुसरन् वस्त्रादिग्रहणे प्रवर्तते तस्य कदाचित् कथञ्चनासंयम-
भावेऽपि बहुतरगुणान्तराराधनेन भावतोऽधिकरणत्याग एव, तदर्थत्वेनैव तस्य सर्व्वक्रियासु प्रवृत्तेरिति ।
अत्रापि पदार्थादिषु 'जह्याद् ग्रन्थं' इत्यादिषु आज्ञातत्त्वं धर्मस्येतीदमेतत् 'इदंपज्जं'ति ऐदम्पर्यम् ॥८७२॥

एवं तवज्ञाणाई कायव्वंति पयडो पयत्थो यं ।

छट्टुस्सग्गाईणं करणं ओघेण लोगम्मि ॥८७३॥

एवं प्रागुक्तपदार्थवत् 'मुमुक्षुणा तपोध्यानादि कर्त्तव्यम्' इत्यत्र प्रकटः स्फुटः पदार्थोऽयं यथा षष्ठोत्सर्गादीनां षष्ठादीनां तपोविशेषाणामुत्सर्गादीनां च कायोत्सर्गकायक्लेशादिलक्षणानां करणं विधानम्, ओघेन सामान्येन समर्थासमर्थादिपरिहाराविशेषरूपेण लोकेऽपि धार्मिकजनलक्षणे रूढं वर्त्तत इति ॥८७३॥

तुच्छावत्ताणंपि हु एत्तो एयाण चेव करणं ति ।

अकरणमो दट्टव्वं अणिट्टुफल्यंति वक्कत्थो ॥८७४॥

तुच्छा असमर्था बालवृद्धादिलक्षणाः, अव्यक्ताश्चागीतार्थास्तेषां, न केवलमितरेषामित्यपिशब्दार्थः, इतो वचनादेशमेव षष्ठोत्सर्गादीनां करणं प्राप्तम्, तेषामपि मुमुक्षुत्वात् । इतिः प्राग्वत् । एतच्च तपोध्यानादिकरणमकरणं द्रष्टव्यं तुच्छाव्यक्तादीनाम् । कुतो, यतोऽनिष्टफलदं शक्त्यतिक्रमेण तपोध्यानादिकष्टानुष्ठानस्यार्त्तध्यानत्वेन तिर्यग्गत्याद्यशुभजन्महेतुत्वात् । इत्येष वाक्यार्थः ॥८७४॥

आगमणीईए तओ एयाणं करणमित्थ गुणवंतं ।

एसा पहाणरूवत्ति महावक्कत्थविसओ उ ॥८७५॥

आगमनीत्या आगमानुसारेण यत एवं महान् दोषस्तत एतेषां तपोध्यानादीनां करणमत्र धर्माधिकारे गुणवद् गुणावहम् । आगमनीतिश्चैयं -

“तो जह न देहपीडा न यावि चियमंससोणियत्तं च ।

जह धम्मज्ञाणबुद्धी तथा इमं होइ कायव्वं ॥११॥” तथा ।

“कायो न केवलमयं परितापनीयो, मिष्टै रसैर्बहुविधैर्न च ललनीयः ।

चित्तेन्द्रियाणि न चरन्ति यथोत्पथेन, वश्यानि येन च तदाचरितं जिनानाम् ॥१२॥”

एषा आगमनीतिः प्रधानरूपा सारभावमागता वर्त्तते धर्मे साध्ये । इत्येष महावाक्यार्थविषयः पुनरवगन्तव्यः ॥८७५॥

अत्रापि महावाक्यार्थनिगमनेनैदम्पर्यमाह -

एवं पसत्थमेयं णियफलसंसाहगं तथा होइ ।

इय एस च्चिय सिट्ठा धम्मे इह अइदंपज्जं तु ॥८७६॥

एवमागमनीत्या प्रशस्तं प्रशंसास्पदमेतत्तपोध्यानादि भवति सतां । तथा निजफलसंसाधकं मोक्षलक्षणफलहेतुः । तथेति समुच्चये । भवत्येषैवागमनीतिरेव श्रेष्ठा प्रधाना धर्मे इहैदम्पर्यमिदं पुनर्ज्ञेयम् ॥८७६॥
तथा; -

दाणपसंसाईहिं पाणवहाईओ उजुपयत्थत्ति ।

एए दोवि हु पावा एवंभूओऽविसेसेणं ॥८७७॥

दानप्रशंसादिभिर्दानप्रशंसया, आदिशब्दात् तन्निषेधदेशनया च प्राणवधादिः दानप्रशंसायां प्राणिवधः, तन्निषेधे च क्षपणादिलाभान्तरायः । अत एव सूत्रकृतांगे पठ्यते -

“जे उ दाणं पसंसंति वहमिच्छंति पाणिणं । जे णं पडिसेहंति वित्तिच्छेयं कृणंति ते ॥११॥

‘उजुपयत्थोत्ति’ अयं च ऋजुरेव पदार्थः । एनमेवाह - एतौ द्वावपि प्राणिवधकरणादिवृत्तिव्यवच्छेदौ पापावसमंजसौ वर्तते एवंभूतः पदार्थोऽविशेषेण सामान्येन । अयमभिप्रायः -

धर्मस्यादिपदं दानं दानं दारिद्र्यनाशनम् । जनप्रियकरं दानं दानं सर्वार्थ-साधनम् ॥११॥

इत्यादिभिर्वचनैर्नानारूपस्य जनप्रसिद्धस्य शस्त्रादिरूपदानस्य स्वभावत एव पृथिव्यादिजीवहिंसात्मकस्य प्रशंसायां नियमात् साधोर्जीवहिंसानुमतिः सम्पद्यते । तथा; तथाविधशास्त्रसंस्कारात् स्वयमेव कैश्चिद्धर्मार्थिभिः प्रवर्त्यमानस्योक्तरूपस्य दानस्य

“बीजं यथोषरे क्षिप्तं न फलाय प्रकल्पते । तथाऽपात्रेषु दानानि प्रदत्तानि विदुर्बुधाः ॥११॥”

इत्यादिवचनैर्निषेधे क्रियमाणे क्षपणादिलाभान्तरायः सम्पद्यत इति ॥८७७॥

एवं पडिवत्तीए इमस्स तह देसणाए वोच्छेओ ।

तम्हा विसेसविसयं दट्टव्यमिणंति वक्कत्थो ॥८७८॥

एवमविशेषेण प्रतिपत्तौ पदार्थस्य तथाविधरूपतया वा दानविषयाया देशनाया व्यवच्छेदः प्राप्तः । न चासौ युक्तो, यतो दानशीलतपोभावनात्मकस्य धर्मस्य सर्वास्तिकशास्त्रेषु प्रतिपादयितुमधिकृतत्वात् । तस्मादहो सूरै ! विशेषविषयं विभागेनेत्यर्थः, द्रष्टव्यमिदं दानविधानं तन्निषेधनं चेति वाक्यार्थः ॥८७८॥

आगमविहितं तम्मि पडिसिद्धं वाहिगिञ्च णो दोसो ।

तब्बाहाए दोसोत्ति महावक्कत्थगम्मं तु ॥८७९॥

आगमविहितं शास्त्रानुमतं यद्दानं, तस्मिन्नेवागमे प्रतिषिद्धं वा निवारितं यत् तदधिकृत्य देशनायां दानस्य विधिविषयायां प्रतिषेधविषयायां च क्रियमाणायां न दोषो जीवहिंसानुमत्यादिलक्षणः कश्चित् प्रज्ञापयितुः सम्पद्यते । यदागमे विहितं दानं तस्य विधिदेशनायां, यच्च तत्र निषिद्धं तन्निषेधदेशनायां च न कश्चिद् दोष इत्यर्थः । तत्र चायमागमः -

“नायागयाणं कप्पणिञ्जाणं अन्नपाणाईणं देसकालसद्धासक्कारकमजुयं आयाणु-ग्गहबुद्धीए संजयाणं दाणं” । तथा, समणोवासयस्स णं भंते ! तहारूवं समणं वा माहणं वा पडिहयपञ्चक्खा-यपावकम्मं फासुएणं एसणिञ्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभमाणस्स किं कज्जति ?, गोयमा ! एगंतसो निज्जरा

एव । समणोवासयस्स णं भंते ! तहारूवं समणं वा माहणं वा पडिहयपच्चक्खायपावकम्मं अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेमाणस्स किं कज्जति ? गोयमा ! बहुया से निज्जरा अप्पे पावकम्मेत्ति” । तथा, समणोवासयस्स णं भंते ! तहारूवं समणं वा माहणं वा अप्पडिहयपच्चक्खाय-पावकम्मं फासुएण वा अफासुएण वा एसणिज्जेण वा अणेसणिज्जेण वा असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेमाणस्स किं कज्जति ?, एगंतसो पावं कम्मे कज्जति” । तथा,

मोक्खत्थं जं दाणं तं पइ एसो विही समक्खाओ । अणुकंपादाणं पुण जिणेहिं न कयावि पडिसिद्धं ॥१॥

संधरणम्मि असुद्धं दोणहवि गिण्हंतदेंतयाणऽहियं । आउरदिद्धंते णं तं चेव हियं असंधरणे ॥२॥”

आदिधार्मिकमाश्रित्य पुनरयमागमः -

“पात्रे दीनादिवर्गे च दानं विधिवदिष्यते । पोष्यवर्गाऽविरोधेन न विरुद्धं स्वतश्च यत् ॥१॥

व्रतस्था लिङ्गिनः पात्रम-पात्रास्तु विशेषतः । स्वसिद्धान्ताविरोधेन वर्तन्ते ये सदैव हि ॥२॥”

एवं चागमे व्यवस्थिते तद्बाधया आगमोल्लंघनरूपया विधिप्रतिषेधयोः क्रियमाणयोर्दोष इत्येव जीववधादिलक्षणो महावाक्यार्थगम्यस्तु महावाक्यार्थगम्य एव ॥८७९॥

महावाक्यार्थमेव निगमयत्रैदम्पर्यमाह; -

इय एयस्साबाहा दोसाभावेण होइ गुणहेऊ ।

एसा य मोक्खकारणमइदंपज्जं तु एयस्स ॥८८०॥

इत्येवमागमबाधायां दोषे सति एतस्यागमस्याबाधाऽनुल्लङ्घनमुत्सर्गासेवनेनापवादासेवनेन वा दोषा-भावेनाशातनापरिहाररूपेण भवति गुणहेतुः । एषा चेत्येवमागमाबाधा मोक्षकारणं निर्वृतिहेतुरित्यैदम्पर्यं त्वेतस्य दानसूत्रस्येति ॥८८०॥ न केवलमनन्तरोदितकतिपयपदार्थविषयमेव पदवाक्यादिसमनुगतं सर्व्ववित्प्रणीतागमव्याख्यानं, किन्तु सकलसूत्रविषयमिति मनसि समाधायामह; -

एवं पइसुत्तं चिय वक्खाणं पायसो बुहजणेण ।

कायव्वं एत्तो खलु जायइ जं सम्मणाणं तु ॥८८१॥

एवमुक्तक्रमेण प्रतिसूत्रमेव यावन्ति सूत्राणि तान्यङ्गीकृत्येत्यर्थः । व्याख्यानं प्रायशो बुधजनेनावगत-समयरहस्येन साधुना कर्त्तव्यम् । कुत इत्याह - इतो व्याख्यानात् खलु निश्चयेन जायते यद्यस्मात् सम्यग्ज्ञानं त्वविपर्यस्तबोधः । यथा - मध्यमतीर्थकृतां चत्वारि महाव्रतानि, प्रथमपश्चिमयोस्तु पञ्चेति । अत्र श्रौत एव शब्दार्थः - एतेषां चत्वारि महाव्रतानि प्राणातिपातमृषावादादत्तादानपरिग्रहविरमणरूपाणि, प्रथमचरमयोस्तु पञ्च महाव्रतानि सह मैथुनविरत्या इत्येवं वाक्यार्थः । रागद्वेषावेव परिग्रहः, तद्भावनान्तरीयकत्वात् तदुप-योगस्येति महावाक्यार्थः । एवमेव निष्परिग्रहता, अन्यथा तद्भावेऽपि न तद्दोषनिवृत्तिरित्यैदम्पर्यमिति ।

एवमन्यसूत्रेष्वपि पदार्थादयः सम्यग् उत्प्रेक्ष्य योजनीयाः ॥८८१॥

साम्प्रतमुक्तोपदेशव्यतिक्रमे दोषमादर्शयन्नाहः -

इहरा अण्णयरगमा दिद्वेद्विरोहणाणविरहेण ।

अणभिनिविट्टस्स सुयं इयरस्स उ मिच्छणाणंति ॥८८२॥

इतरथा यथोक्तपदार्थादिविभागव्यतिक्रमेण व्याख्यानकरणे श्रुतं सम्पद्यत इत्युत्तरेण सम्बन्धः । कथमित्याह - अन्यतरगमाद्, इह गमा अर्थमार्गाः, ते च प्रतिसूत्रमनन्ताः सम्भवन्ति, यथोक्तं -

“सव्वनईणं जा होज्ज वालुया सव्वउदहिजं उदयं । एत्तो य अणंतगुणो अत्थो एगस्स सुत्तस्स ॥१॥”

अतोऽन्यतरश्चासौ गमश्चान्यतरगमस्तस्मादेकस्यैवार्थमार्गस्याचालिताप्रत्यवस्थापितस्य समाश्रयणादित्यर्थः, दृष्टेष्टविरोधज्ञानविरहेण दृष्टः प्रत्यक्षानुमानप्रमाणोपलब्धः, इष्टश्च शास्त्रादिष्टोऽर्थस्तयोर्विरोधे बाधायां यज्ज्ञानामवबोधस्तस्य विरहेणाभावेन, अनभिनिविष्टस्येत्थमेवेदं वस्त्वित्यकृताग्रहस्य श्रुतमागमार्थोऽधी-यमानः सम्पद्यते, न तु चिन्ताज्ञानभावनाज्ञानरूपज्ञानतां प्रतिपद्यते । इह त्रीणि ज्ञानानि श्रुतज्ञानादीनि । तल्लक्षणं चेदं -

“वाक्यार्थमात्रविषयं कोष्ठकगतबीजसन्निभं ज्ञानम् । श्रुतमयमिह विज्ञेयं मिथ्याभिनिवेशर-हितमलम् ॥१॥

यत्तु महावाक्यार्थजमतिसूक्ष्मसुयुक्तिचिन्तयोपेतम् । उदक इव तैलबिन्दुर्विसर्पिं चिन्तामयं तत् स्यात् ॥२॥

ऐदम्पर्यगतं यद्विध्यादौ यत्नवत्तथैवोच्चैः । एतत्तु भावनामयशुद्धसद्रत्न-दीप्तिसमम् ॥३॥”

अशुद्धसद्रत्नदीप्तिसममिति । अशुद्धस्य मलिनस्य च ततः प्राक् सतः सुन्दरस्य रत्नस्य पद्मरागादेर्दीप्त्या तुल्यमिति । इतरस्य त्विति अभिनिविष्टस्य पुनर्मिथ्याज्ञानं मिथ्याश्रुतरूपतां प्रतिपद्यते । इदमुक्तं भवति - इह कश्चित् ‘एगे आया’ इति स्थानाङ्ग प्रथमसूत्रस्य

“श्रवणादेक एव हि भूतात्मा देहे देहे व्यवस्थितः । एकधा बहुधा वापि दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥१॥”

इत्येवं प्रतिपन्नात्मा-द्वैतवादः सङ्ग्रहनामैकनयाभिप्रायेणेदं सूत्रं प्रवृत्तमिति परमार्थमजानानः, तथाऽत्र मते दृष्टस्य पुरुषनाना-त्वस्येष्टस्य च संसारापवर्गविभागस्य बाधामपश्यंस्तथाविधज्ञानावरण-क्षयोपशमाभावादेकात्मसत्त्वलक्षण-मेवैकमर्थमार्गमधिष्ठिते, निराग्रहश्च प्रकृत्या तस्य सोऽर्थमार्गः श्रुतं, न तु चिन्ताभावनाज्ञानरूपम् । यस्तु स्वबोध एवाभिनिविष्टो गीतार्थः प्रज्ञाप्यमानोऽपि न सम्यग्मार्गार्थं प्रतिपद्यते तस्य तन्मिथ्याज्ञानमेव । एवमन्यसूत्रेष्वपि भावना कार्यति ॥८८२॥

आह - एवं प्रतिनियतसूत्रोद्देशेन लोके पदार्थादयो रूढास्तत्कथमित्थमेतत्प्रज्ञापना क्रियते ? सत्यम्; -

लोउत्तराउ एए एत्थ पयत्थादओ मुणेयव्वा ।

अत्थपदणाउ जम्हा एत्थ पयं होइ सिद्धंति ॥८८३॥

लोकोत्तरास्तु जैनेन्द्रशासनानुसारिणः पुनरेतेऽनन्तरोक्ताः 'न हिंस्याद् भूतानि' इत्येवंलक्षणा अत्र प्रकृते पदार्थदयो मुणितव्याः । ननु 'न हिंस्याद् सर्वभूतानि' इति वाक्यमेते एव, क्रियाधिष्ठितपदसमुदायात्मक-त्वात्, अतः कथमेतदोघार्थः पदार्थो भवतीति ? उच्यते - अर्थपदनात् अर्थस्य सामान्यरूपस्य अचालिता-प्रत्यवस्थापितस्य पदनात् गमनात् प्रत्यायनादित्यर्थः, यस्मादत्र प्रथमे पदं भवति सिद्धं प्रतिष्ठितं इत्यस्माद्धेतोरोघार्थः पदार्थ एव । एवं वाक्यार्थादयोऽपि सद्भूतविशिष्टतरविशिष्टतमार्थपदनादेव स्वं स्वरूपं लभन्ते, न पुनर्बहुबहुतरपदसमूहमयत्वेन फल्गुरूपतयाऽर्थविशेषं कञ्चनापादयन्तो लौकिक-शास्त्रेष्विवेति ॥८८३॥

लोयम्मिवि अत्थेणं णाएणं एवमेव एएत्ति ।

विण्णेया बुद्धिमया समत्थफलसाहगा सम्मं ॥८८४॥

तथा लोकेऽपि शिष्टजने, अर्थेन न्यायेनार्थापत्येत्यर्थः, एवमेव लोकोत्तरपदार्थादिप्रकारेणैते पदार्थादयः, इतिः प्राग्वत्, विज्ञेया बुद्धिमता जनेन समर्थफलसाधकाः प्रौढशास्त्रार्थप्रतीतिहेतवः, सम्यग् यथावत् । तथा हि लोके -

“संहिता च पदं चैव पदार्थः पदविग्रहः । चालना प्रत्यवस्थानं व्याख्यानं तस्य षड्विधम् ॥१॥”

इति व्याख्याक्रमः । अत्र च पदार्थो लोकोत्तरपदार्थतुल्य एव, अविशिष्टार्थपदार्थ-गम्यत्वात् । चालना वाक्यार्थः, प्रत्यवस्थानं तु महावाक्यार्थः । ऐदम्पर्यं चात्र व्याख्यानलक्षणे साक्षादनुक्तमपि सामर्थ्यादुक्तमेव द्रष्टव्यं, संहितादिव्याख्यानांगैर्व्याख्यानार्थस्यैदम्पर्यविषयत्वात् ॥८८४॥

अथ लोकोत्तरदृष्टान्तद्वारेण लौकिकपदार्थस्वरूपमभिधत्ते; -

वक्खाइसद्दओ जं अविस्सिद्धा चेव होइ बुद्धिस्सि ।

उत्तर धम्मावेक्खा जहेव हिंसाइसद्दओ ॥८८५॥

वृक्षादिशब्दतो वृक्षघटपटादिशब्देभ्यो यद् यस्मादविशिष्टा चैवात्र निम्बादिविशेषैरनालीढैव भवति बुद्धिरिति प्राग्वत् । कीदशीत्याह - उत्तरधर्मापेक्षा वृक्षस्योत्तरधर्मा मूलकन्दस्कन्धादयो जम्बूनिम्बादयश्च, घटादीनां तु ताम्ररजतसौवर्णादयः, तानपेक्षते आकाङ्क्षते या सा तथा । यथैव हिंसादिशब्दाद् “हिंस्याद् न सर्वभूतानि” इत्यादिलक्षणात् । तत इदमर्थादापन्नं - यथा हिंस्यान्न सर्वभूतानीत्यादयः शब्दाः पदार्थवाक्यार्थादिप्रकारेण निराकाङ्क्षस्वार्थप्रतिपादका भवन्ति, तथा वृक्षादयोऽपि शब्दाः पदार्थवाक्यार्थमहावाक्यार्थैदम्पर्यविषयभावमापन्नाः श्रोतृप्रतीतिमविकलामाराधयन्तीति । तथाहि - दूरे शाखादिमन्तं पदार्थमुपलभ्य कश्चित् कश्चित् प्रति ब्रूयात् 'अग्रे वृक्षस्तिष्ठति' इति । तस्य च श्रोतुः श्रोत एव शब्दार्थः पदार्थः, अयं च वृक्षो भवन् किमात्रो निम्बो वा स्यादिति चालनारूपो वाक्यार्थः, ततः प्रतिविशिष्टाकारावलोकेनेनात्र एव निम्बादिर्वायमिति प्रतिनियतः प्रत्ययो महावाक्यार्थः, इत्थमेव निर्णयपुरःसरसमाम्नाद्यर्थिना प्रवर्तितव्य-मित्यैदम्पर्यमिति ॥८८५॥

परिशिष्ट-४

योगविंशिका मूलग्रन्थस्याऽकारादिक्रमः

क्रम	गाथा/पाद	क्रम	गाथा/पाद	
१.	अणुकंपा निव्वेओ ।	८/१	२६. कायव्वो एयविन्नासो ।	१२/४
२.	अरिहंतचेइयाणं ।	१०/१	२७. चिइवंदणेण नेया ।	९/३
३.	आलंबणं पि एयं ।	१९/१	२८. चिंतारहियं थिरत्तणं नेयं ।	६/२
४.	इक्किक्को य चउद्धा ।	४/१	२९. जत्तपराणं परं सेयं ।	११/४
५.	इच्छाईणं जहासंखं ।	८/४	३०. जम्हा इह वोसिरामि कायं ति ।	१३/२
६.	इच्छा पवित्ति थिर ।	४/३	३१. जे देसविरइजुत्ता ।	१३/१
७.	इत्तु च्चिय केइ इच्छति ।	३/४	३२. जोगओ भव्वसत्ताणं ।	७/४
८.	इत्थं पुण तत्तओ मुणेयव्वो ।	४/२	३३. जोगवओ पायमविवरीयं तु ।	११/२
९.	इयरस्स बीयमित्तं ।	३/३	३४. जोगो सव्वो वि धम्मवावारो ।	१/२
१०.	इयरेसिं ठाणाइसु ।	११/३	३५. ठाणाइगओ विसेसेण ।	१/४
११.	इह तित्थुच्छेयभीरूहिं ।	१५/४	३६. ठाणाइसु जत्तसंगयाणं तु ।	१७/२
१२.	इहरा उ कायवासिय ।	१२/१	३७. ठाणुन्नत्थालंबण...	२/१
१३.	उड्डूण य साहुसमयसम्भावं ।	१६/२	३८. तंतंमि पंचहा एसो ।	२/२
१४.	ए ए य चित्तरूवा ।	७/१	३९. तग्गुणपरिणइरूवो ।	१९/३
१५.	एएसिं अणुभावा ।	८/३	४०. तज्जुत्तकहा पीईइ...	५/१
१६.	एयं च पीइभत्ताग ।	१८/१	४१. तत्तो अजोगजोगो ।	२०/३
१७.	एयं पि भावियव्वं ।	१५/३	४२. तप्पालणमो पवत्ती उ ।	५/४
१८.	एयंमि मोहसागर	२०/१	४३. तरणं सेठी य केवलं चेव ।	२०/२
१९.	एवं चत्थालंबणं ।	११/१	४४. तस्स उ सद्धापीयाइ ।	७/३
२०.	एवं ठियंमि तत्तो ।	९/१	४५. तह चेव एय बाहग...	६/१
२१.	एसो असमंजसविहाणा ।	१४/१	४६. तहाखओवसमजोगओ हुति ।	७/२
२२.	एसो चरमो हवइ जोगो ।	१८/१	४७. तहा तियं नाणजोगो उ ।	२/३
२३.	कमेण परमं च निव्वाणं ।	२०/१	४८. ता अणुरूवाणं चिय ।	१२/३
२४.	कयमित्थ पसंगेणं ।	१७/१	४९. ता सम्मं चितियव्वमिणं ।	१३/४
२५.	करोमि उस्सग्ग एवमाइयं ।	१०/२	५०. तित्थस्सुच्छेयाइ वि...	१४/१

क्रम	गाथा/पाद	क्रम	गाथा/पाद	
५१.	दुग्मित्थ कम्मजोगो ।	२/३	६६. रूवं पुण होइ सिद्धि त्ति ।	६/४
५२.	देसे सव्वे य तथा...	३/१	६७. संगया विपरिणामिणी इच्छा ।	५/२
५३.	न च सयमयमारियाणमविसेसो ।	१५/२	६८. संवेगो होइ तह य पसमु त्ति ।	८/२
५४.	नवरं तत्तण्णुणा सम्मं ।	९/४	६९. सदणुद्धान्तणेण तथा ।	१७/४
५५.	नाएण उ जोयणा इमा पयडा ।	९/२	७०. सद्धाजुत्तस्स तथा ।	१०/३
५६.	नालंबणमित्थ जं स एमेव ।	१४/२	७१. सम्मं पयद्वियव्वं ।	१६/३
५७.	नियमेणेसो चरित्तिणो होइ ।	३/२	७२. सव्वं परत्थसाहगरूवं ।	६/३
५८.	नेयं चउव्विहं खलु ।	१८/३	७३. सव्वत्थुवसमसारं ।	५/३
५९.	परिसुद्धो विन्नेओ ।	१/३	७४. सिद्धिभेयओ समयनीईए ।	४/४
६०.	पायं अहवा महामुसावाओ ।	१२/२	७५. सुच्चइ विरईए इमं ।	१३/३
६१.	बुहेण मइनिउणबुद्धीए ।	१६/४	७६. सुत्त किरियाइ नासो ।	१४/३
६२.	माणुगं तह असंगयाजुत्तं ।	१८/२	७७. सुहुमो अणालंबणो नाम ।	१९/४
६३.	मुक्खेण जोयणाओ...	१/१	७८. सो एस वंकओ चिअ ।	१५/१
६४.	मुत्तूण लोगसन्नं ।	१६/१	७९. हियमेयं विन्नेयं ।	१७/३
६५.	रूवमरूवी य इत्थ परमु त्ति ।	१९/२	८०. होइ जहत्यं पयत्राणं ।	१०/४

परिशिष्ट-५

योगविंशिकाविवरणे विविधग्रन्थोद्धृतपाठाऽकारादिक्रमः

(ग्रन्थनाम-मूलगाथाक्रमाङ्कयुतश्च)

	गाथा नं.
अनाभोगवतश्चेत... (योगबिन्दु-१५५)	१२
अनुपयोगो द्रव्यम् (अनुयोगद्वार)	११
अपुनर्बन्धकस्यायं ... (योगबिन्दु-३६९)	३
अत्यन्तवल्लभा खलु (षोडशक-१०-५)	१८
अविहिकया वरमकयं (जीवानुशासन-६९)	१६
अशुद्धापि हि शुद्धायाः (अध्यात्मसार-२-१६)	१६
आकल्पव्यवहारार्थं (पंचकल्पभाष्य)	१६
आशयभेदा एते (षोडशक-३-१२)	१
इच्छा तद्वत्कथाप्रीतिः (स्वकृत)	५
एकोऽपि शास्त्रनीत्या यो ()	१६
एतद्रागादिदं हेतुः (योगबिन्दु-१५९)	१२
ओसन्नो वि विहारे (गच्छा. प्रकी. ३४)	१६
(निशीथभाष्य-५४३६, दर्शनशुद्धि प्र. ९५)	
गौरवविशेषयोगाद् (षोडशक-१०-४)	१८
चक्रभ्रमणे दण्डात्तद् (षोडशक-१०-८)	१८
चित्तवृत्तिनिरोधो योगः (पातं यो. द. १-२)	२
जइ वि ण सक्कं काउं (गच्छा. प्र. ३२)	१६
जह सरणमुवगयाणं (उपदेशमाला-५१८)	१५
जा जा हविज्ज जयणा (उपदेशमाला-५२६)	१६
जिनोदितमिति त्वाहुः (योगबिन्दु-१६०)	१२
जो जाणंइ(दि) अरिहंते (प्रवचनसार-१-८०)	१९
तत्राप्रतिष्ठितोऽयं (षोडशक-१५-९)	१९
तत्रैव तु प्रवृत्तिः (षोडशक-३-८)	१
तस्माच्छ्रुतानुसारेण ()	१६

तात्त्विकः पक्षपातश्च (योगदृष्टि स. २२१)	१६
द्रागस्मात्तद्दर्शनमिषु (षोडशक-१५-१०)	१९
दिव्यभोगाभिलाषेण (योगबिन्दु-१५७)	१२
देशादिभेदतश्चित्रमिदं (योगबिन्दु-३५७)	३
नैवविधस्य शस्तं (षोडशक-१०-१५)	१५
प्रणिधानं तत्समये (षोडशक-३-७)	१
प्रणिधि-प्रवृत्ति-विघ्नजय (षोडशक-३-६)	१
महाजनो येन गतः स पन्थाः (बृहच्छान्ति)	१५
यत्त्वभ्यासातिशयात् (षोडशक-१०-७)	१८
यत्रादरोऽस्ति परमः (षोडशक-१०-३)	१८
यत्संविग्नजनाचीर्णं ()	१६
यदाचीर्णमसंविग्नैः ()	१६
यमनियमासनप्राणायाम (पातं. यो. द. २-२९)	२
लोकमालम्ब्य कर्त्तव्यम् (ज्ञानसार-२३-४)	१६
वचनात्मिका प्रवृत्तिः (षोडशक-१०-६)	१८
विघ्नजयस्त्रिविधः (षोडशक-३-९)	१
विषं गरोऽननुष्ठानं (योगबिन्दु-१५५)	१२
विषं लब्ध्याद्यपेक्षातः (योगबिन्दु-१५६)	१२
शास्त्रसन्दर्शितोपायः (योगदृष्टि समु. ५)	१९
श्रेयोऽर्थिनो हि भूयांसो (ज्ञानसार-२३-५)	१६
सकृदावर्तनादीना (योगबिन्दु-३७०)	३
सामर्थ्ययोगतो या (षोडशक-१५-८)	१९
सालम्बनो निरालम्बनश्च (षोडशक-१४-१)	१९
सिद्धिस्तत्तद्धर्मस्थाना (षोडशक-३-१०)	१
सिद्धेश्चोत्तरकार्यं (षोडशक-३-११)	१
सुदढप्पयत्तवावारणं (विश्वे. भा. ३०७१)	१९
स्तोका आर्या अनार्येभ्यः ()	१६
स्थानमौनध्यानै ... (आव. सूत्र)	१२
स्थानोर्णार्थालम्बन (षोडशक-१३-४)	२
हियाहारा मियाहारा (पिण्डनिर्युक्ति-६४८)	१

परिशिष्ट-६

योगविंशिकाविवरणोपयुक्तव्याख्या :

क्रम नाम	व्याख्या	गाथा
१. अतिनिपुणबुद्धिः	= अतिशयितसूक्ष्मभावानुधाविनी मतिः ।	१६
२. अध्यात्मम्	= उचित प्रवृत्तेर्ब्रतभृतो मैत्र्यादिभावगर्भं शास्त्राङ्गीवादितत्त्वचिन्तनम् ।३	
३. अध्यात्मम्	= चित्रभेदरूपम् देवसेवाजपतत्त्वचिन्तनादिरूपम् ।	३
४. अनुकम्पा	= द्रव्यतो भावतश्च दुखितदुःखपरिहारेच्छा ।	८
५. अर्थः	= शब्दाभिधेयव्यवसायः ।	२
६. अर्थः	= उपदेशपदप्रसिद्धपदवाक्यमहावाक्यैदंपर्यायपरिशुद्धज्ञानम् ।	११
७. असंगानुष्ठानम्	= व्यवहारकाले वचनप्रतिसन्धाननिरपेक्षं दृढतरसंस्काराञ्चन्दन- गन्धन्यायेनात्मसाद्धतं जिनकल्पिकादीनां क्रियासेवनम् ।	
८. असमञ्जसविधानम्	= विहितान्यथाकरणादशुद्धपारम्पर्यप्रवृत्तिः ।	१४
९. आध्यानम्	= प्रशस्तैकार्थविषयं स्थिरप्रदीपसदृशमुत्पातादिविषयसूक्ष्मोपयोगयुतं चित्तम् ।	३
१०. आलम्बनम्	= बाह्यप्रतिमादि विषयध्यानम् ।	२
११. इच्छायोगः	= तज्जुक्तकहापीईइ संगया विपरिणामिणी इच्छा ।	५
१२. ऊर्णः	= शब्दः, स च क्रियादावुच्चार्यमाणसूत्रवर्णलक्षणः ।	२
१३. कायवासितप्रायम्	= सम्पूर्चनजप्रवृत्तितुल्यकायचेष्टितप्रायं मानसोपयोगशून्यत्वात् ।	१२
१४. जिनतत्त्वगः	= जिनस्य तत्त्वं-केवलजीवप्रदेशसंघातरूपं केवलज्ञानादिस्वभावं तस्मिन् गच्छतीति तत्त्वगः ।	१९
१५. तीर्थः	= सूत्रविहितयथोचितक्रियाविशिष्टसाधुसाध्वीश्रावकश्राविका- समुदायः ।	१४
१६. तुच्छः	= असारः अभिलषितफलासाधकत्वात् ।	१
१७. निरपाययोगः	= तद्ब्रहितस्तु (अपायरहितस्तु) निरपायः ।	११

१८. निरालम्बनः = आलम्बनात् विषयभावापत्तिरूपान्निष्क्रान्तो निरालम्बनः,
यो हि छद्मस्थेन ध्यायते न च स्वरूपेण दृश्यते तद्विषयो निरा-
लम्बन इति यावत् । १९
१९. निर्वेदः = नैर्गुण्यपरिज्ञानेन भवचारकाद्विरक्तता । ८
२०. परिशुद्धः = प्रणिधानाद्याशयविशुद्धिमान् । १
२१. पुष्टिः = पुण्योपचयः । १
२२. प्रवृत्तिः = अधिकृतधर्मस्थानोद्देशेन तदुपायविषय इतिकर्तव्यताशुद्धः
शीघ्रक्रियासमाप्तीच्छादिलक्षणौत्सुक्यविरहितः प्रयत्नातिशयः । १
२३. प्रवृत्तियोगः = सव्यत्थुवसमसारं तत्प्यालणमो पवन्ती उ । ५
२४. प्रशमः = क्रोधकण्डूविषयतृष्णोपशमः । ८
२५. प्रसङ्गः = प्ररूपणीयमध्ये स्मृतार्थविस्तारणम् । १७
२६. प्रीतिः = तत्करणादौ हर्षः । ७
२७. प्रीत्यनुष्ठानम् = यत्रानुष्ठाने प्रयत्नातिशयोऽस्ति परमा च प्रीतिरूपद्यते, शेषत्यागेन
च यत्क्रियते तत् । १८
२८. भक्त्यनुष्ठानम् = एतत्तुल्यमप्यालम्बनीयस्य पूज्यत्वविशेषबुद्ध्या
विशुद्धतरव्यापारम् । १८
२९. भव्यसत्त्वाः = मोक्षगमनयोग्याः अपुनर्बन्धकादिजन्तवः । ७
३०. भावचैत्यवन्दनम् = अमृतानुष्ठानरूपम् । ११
३१. भावना = अध्यात्मस्यैव प्रतिदिनं प्रवर्धमानश्चित्तवृत्तिनिरोधयुक्तोऽभ्यासः । ३
३२. योगः = मोक्षेण योजनात् सर्वोऽपि धर्मव्यापारः ।
● व्युत्पत्त्यर्थानुगृहीतमोक्षकारणीभूतात्मव्यापारत्वरूपयोगलक्षणः । १
३३. लोकसंज्ञा = 'लोक एव प्रमाणं' इत्येवंरूपां शास्त्रनिरपेक्षा मतिः । १६
३४. वचनानुष्ठानम् = शास्त्रार्थप्रतिसंधानपूर्वा साधोः सर्वत्रोचितप्रवृत्तिः । १८
३५. विघ्नजयः = विघ्नस्य जयोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या धर्मान्तरायनिवर्तकः परिणामः । १
३६. विनियोगः = स्वप्राप्तधर्मस्थानस्य यथोपायं परस्मिन्नपि संपादकत्वम् । १

३७. वृत्तिसंक्षेपः	= मनोद्वारा विकल्परूपाणां शरीरद्वारा परिस्पन्दरूपाणामन्यसंयोगात्मकवृत्तीनामपुनर्भावेन निरोधः ।	३
३८. शुद्धिः	= घातिकर्मणां पापानां क्षये या काचिन्निर्मलता ।	१
३९. श्रद्धा	= इदमित्थमेवेति प्रतिपत्तिः ।	७
४०. संवेगः	= मोक्षाभिलाषः ।	८
४१. सकृदावर्तनाः	= सकृद् एकवारमावर्तन्ते उत्कृष्टां स्थितिं बध्नन्ति ये ते सकृदावर्तनाः ।	३
४२. समता	= अविद्याकल्पितेष्टानिष्टत्वसंज्ञापरिहारेण शुभाशुभानां विषयाणां तुल्यताभावनम् ।	३
४३. साधुसमयसद्भावम्	= समीचिनसिद्धान्त रहस्यम् ।	१६
४४. सापाययोगः	= निरूपक्रममोक्षपथप्रतिकूल चित्तवृत्तिकारणं प्राक्कार्जितं कर्म अपायस्तत्सहितो योगः सापायः ।	११
४५. सालम्बनयोगः	= सहालम्बनेन चक्षुरादिज्ञानविषयेण प्रतिमादिना वर्तते इति ।	१९
४६. सिद्धिः	= अतिचाररहिताधिकगुणे गुर्वादौ विनयवैयावृत्त्यबहुमानाद्यन्विता हीनगुणे निर्गुणे वा दयादानव्यसनपतितदुःखापहारादिगुणप्रधाना मध्यमगुणे चोपकारफलवत्यधिकृत धर्मस्थानस्याहिंसादेः प्राप्तिः ।	१
४७. सिद्धियोगः	= सत्त्वं परत्थसाहगरूढं पुण होइ सिद्धि ति ।	६
४८. स्थानम्	= स्थीयतेऽनेनेति स्थानं-आसनविशेषरूपं कायोत्सर्ग- पर्यङ्कबन्धपद्मासनादि सकलशास्त्रप्रसिद्धम् ।	२
४९. स्थितिमत्	= अविचलितस्वभावम् ।	१
५०. स्थैर्ययोगः	= तह चेव एयबाहगर्चित्तारहियं थिरत्तणं नेयं ।	६
५१. हितम्	= मोक्षसाधकम् ।	१७

परिशिष्ट-७

योगविंशिकाविवरणे यौगिकशब्दाः

अपुनर्बन्धकः	कर्मयोगः	प्रशमः	शुभभावः
अमृतानुष्ठानम्	कायवासितप्रायम्	प्रणिधानः	शुद्धिः
अयोगिकेवली	गरानुष्ठानम्	प्रीतिः	सञ्चित्तमारणम्
अविधिः	गुर्वाज्ञायोगः	प्रीत्यनुष्ठानम्	सम्प्रज्ञासमाधिः
अविच्छेदभावः	ज्ञानयोगः	भावः	सम्यग्दृष्टिः
अर्थयोगः	तात्त्विकयोगः	भावचैत्यवन्दनम्	समतायोगः
असम्प्रज्ञासमाधिः	तद्धेत्वनुष्ठानम्	भावनायोगः	सर्वचारित्री
असंगानुष्ठानम्	देशचारित्री	भक्त्यनुष्ठानम्	संवेगः
परिणतिः	द्रव्यक्रिया	मोक्षः	सयोगिकेवली
अध्यात्मयोगः	द्रव्यचैत्यवन्दनम्	मुक्त्यद्वेषः	सापाययोगः
अनाभोगः	दिवक्षा	योग	सामर्थ्ययोगः
अनालम्बनयोगः	ध्यानम्	योगबीजम्	सातिचारयोगः
अनुबन्धः	धर्मः	योगाभासः	सकृद्बन्धकः
अनुकम्पा	धारणा	योगाङ्गानि	सालम्बनयोगः
अननुष्ठानम्	धृतिः	योगनिरोधः	सालम्बनध्यानम्
आवर्जाकरणम्	निर्वेदः	लोकसंज्ञा	साधुसमयः
आशयः	निरपाययोगः	वचनानुष्ठानम्	सानुबन्धः
आदिधार्मिककालः	निरतिचारयोगः	वृत्तिसंक्षययोगः	सदनुष्ठानम्
आस्तिक्यः	निरालम्बनयोगः	विषानुष्ठानम्	स्थैर्ययोगः
आलम्बनयोगः	निरालम्बनध्यानम्	विकलानुष्ठानम्	स्थानयोगः
आध्यानयोगः	परिशुद्धः	विनियोगः	सिद्धिः
इच्छायोगः	पुष्टिः	विघ्नजयः	सिद्धियोगः
इच्छायोगः	प्रवृत्तिः	शास्त्रयोगः	श्रद्धा
ऊर्णयोगः	प्रवृत्तियोगः		

परिशिष्ट-८

॥ योगविंशिकाटीप्पण्याम् उपयुक्तानि ग्रंथरत्नानि ॥

क्रम	ग्रंथरत्न	प्रकाशकाः
१.	अध्यात्मसारप्रकरणम्	भद्रंकर प्रकाशन
२.	आचाराङ्गसूत्रम्	महावीर जैन विद्यालय
३.	आवश्यकनिर्युक्तिः	आगमोदय समिति
४.	उपदेशपदप्रकरणम्	जिनशासन आराधना ट्रस्ट
५.	उपदेशमालाप्रकरणम्	जिनशासन प्रकाशक ट्रस्ट
६.	उपदेशरहस्यप्रकरणम्	अंधेरी जैन गु. मू.पू. संघ
७.	गच्छाचारपयत्रां	आगमोदय समिति
८.	गुणस्थानकक्रमारौहः	हर्ष-पुष्पामृत जैन ग्रन्थमाला
९.	चैत्यवन्दन महाभाष्यम्	देवचन्द लालभाई
१०.	ज्ञानसारप्रकरणम्	जैन-आत्मानंद सभा
११.	ज्ञानसार-स्वोपज्ञ-टिबार्थयुक्तम्	जैन-आत्मानंद सभा, भावनगर
१२.	तत्त्वार्थसूत्रम्	देवचन्द लालभाई पु. फंड, सुरत
१३.	द्वात्रिंशद्-द्वात्रिंशिकाप्रकरणम्	रामचन्द्रसुरीश्वर आराधना भवन, रतलम
१४.	ध्यानशतकप्रकरणम्	आगमोदय समिति
१५.	पञ्चसूत्रम्	जैन-आत्मानंद सभा, भावनगर
१६.	पञ्चाशकप्रकरणम्	जैनधर्म प्रसारक सभा, भावनगर
१७.	पातञ्जलयोगसूत्रम्	चौखम्बा संस्कृत सिरीज, वाराणसी
१८.	पिण्डनिर्युक्तिः	देवचन्द लालभाई पु. फं. सुरत
१९.	प्रतिमाशतकप्रकरणम्	गीतार्थ गङ्गा
२०.	प्रवचनसारः	श्री जैनस्वाध्याय मंदिर ट्रस्ट, सोनगढ
२१.	योगदृष्टिसमुच्चयप्रकरणम्	जैनग्रन्थप्रकाशक सभा, अहमदाबाद
२२.	योगविन्दुप्रकरणम्	दिव्यदर्शन ट्रस्ट
२३.	योगशतकप्रकरणम्	दिव्यदर्शन ट्रस्ट
२४.	योगशास्त्रम्	जैन साहित्यविकास मंडल

क्रम ग्रंथरत्न	प्रकाशकाः
२५. ललितविस्तरा	दिव्यदर्शन ट्रस्ट
२६. विंशतिविंशिकाप्रकरणम्	ऋषभदेव जैन मन्दिर ट्रस्ट, मुरबाड
२७. विशेषावश्यकभाष्यम्	एल. डी. भारतीय संस्कृति भवन
२८. षोडशकप्रकरणम्	र. छ. चेरिटेबल ट्रस्ट, रत्नत्रयी आराधक संघ, नवसारी
२९. सम्बोधप्रकरणम्	जैन ग्रन्थ प्रकाशक सभा
३०. स्थानाङ्गसूत्रम्	महावीर जैन विद्यालय

पू.आ.श्री विजयरामचन्द्रसूरि सन्निहित
संस्कृत-प्राकृत ग्रंथमाला

17

॥ प्रकाशकम् ॥
सन्मार्ग प्रकाशन

ISBN-81-87163-78-X

Sanmarg (079) 25352072
Title by KHUSHI DESIGNS Ph. 9227504555